

מנחם חיים שמלצר

מחקרים בביבליוגרפיה יהודית ובפיוטי ימי הביניים

קובץ מאמרים

בית המדרש לרבנים באמריקה
ניו יורק וירושלים תשס"ו

ISBN 965-456-043-7

כל הזכויות שמורות
להוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה
תשס"ו

Copyright 2006, by
The Jewish Theological Seminary of America

Printed in Israel
סדר ועימוד: שולמית ירושלמי, ירושלים
לוחות והדפסה: אופסט, שלמה נתן בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

דברי פתיחה

פתח דבר

1	פירוש אלפבטיין על י"ג פיוטים ארמיים
93	יצירתו הפיוטית של ר' יצחק אבן גיאת
99	"לך ה' הגדולה" ופסוקים דומים בקדושתאות ליום הכיפורים
106	"עבודה קצרה" לרב יצחק אבן גיאת
115	חמשה זולתות לרב יצחק אבן גיאת
128	"מחזור בלתי נודע" וספר שפתי רננות
134	ר' משה בן אלקרטבי
135	פיוט הושענא לר' יוסף אבן אביתור
138	נפלאות בריאת העולם, יציאת מצרים, והגאלה שלעתיד לבוא, בפיוט קדום
	פיוט אשכנזי חדש על פדיון הכלה השבויה ממצרים —
154	הפיוט "אמון נוא" לר' מנחם בר' מכיר
162	פיוט על ביזת היהודים
170	פיוט מעריב בלתי ידוע לשמיני עצרת שמחת תורה
	שירי פתיחה וחתימה בספר "יחוסי תנאים ואמוראים"
177	לר' יהודה בן קלונימוס משפירא
188	מעשה ר' אמנון והסליחה "תא שמע"
190	משהו על פיוטים לנישואין באשכנז
209	אליעזר אריה הלוי פינקלשטיין — חכם, חוקר, מגשים וחולם
219	אלכסנדר שייבר והמחקר היהודי בהונגריה
223	מפתחות

דברי פתיחה

כרך נאה זה, המאסף מסות ומחקרים פרי עטו של פרופסור מנחם שמלצר, שראו אור באכסניות רבות ושונות, הוא מחוות תודה עמוקה למחברם, על פועלו המסור וארוך השנים בשירות בית המדרש לרבנים באמריקה ובלימודי היהדות בכלל. ר' לוי יצחק מברדיטשב היה אומר שיראת השם מתגלה בשתי דרכים: הדרך האחת מתגלה במי שמקדישים ימיהם, בדבקות ובמסירות, לעבודת השם, אך אינם משקיעים שום תועפות כוח בקירוב רחוקים אל בוראם — לא בהחזרת אלה שנתרחקו מעל אלוהיהם ולא בקירוב אלה שניטפשו בחטאם. הדרך השנייה מתגלה במי שמבקשים לחלוק את אהבת האל שלהם עם אחרים. אם נוח הוא דוגמה לטיפוס הראשון, אברהם מייצג את השני; עליו אפשר לומר במילות המשנה, "שרוח המקום ורוח הבריות נוחה הימנו".

תלמידי חכמים, כמוהם כיראי שמים אמיתיים, מחסרים כל ימיהם טובה מעצמם, אך יש בהם רק מעטים שבמסירותם להרחבת יריעות אוהלם העיוני מוצאים זמן להקל על מלאכתם של אחרים. ואכן, על פרופסור שמלצר אפשר לומר שהועיל כל כך לתחום המחקרי שעסק בו, בדיוק מפני שהקדיש כה הרבה משל עצמו לסייע לעבודת עמיתיו. נדיבות רוחו שקולה בעוצמתה לרוחב דעתו. משנת 1964 עד שנת 1987, בעת ששימש ספרן בית המדרש לרבנים וערך את "קטלוג כתבי היד העבריים ומיקומם" (*Union Catalogue of Hebrew Manuscripts and Their Location*) של אהרן פריימן, ואת "מחקרים ביבליוגרפיים ורשימות על ספרים וכתבי יד נדירים בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה" (*Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America*) מאת אלכסנדר מרכס, משך ידיו מעבודת המחקר שלו עצמו כדי להביא לגמר את פרי עמלם של חוקרים אחרים, חיים כמתים.

העריכה המופלאה של שמלצר את ספרו של שלום שפיגל "אבות הפיוט", מזכירה את התפקיד שמילא בשעתו צונץ, כשהביא לדפוס בשנת 1851 את כתב היד הלא-גמור של ספרו של רנ"ק, "מורה נבוכי הזמן". שני המפעלות הצריכו מאמץ כביר של לימוד נרחב ושל ביטול עצמי מוחלט כדי להציל מתהום הנשייה מפעל חיים שלא הושלם. לאמיתו של דבר, דומה לי שאי-הסדר והמצב הגולמי ששררו בניירות של שפיגל תבעו מפרופסור שמלצר דמיון, תושייה וסתם עבודה קשה, במידה גדולה יותר מזו שכתב היד של קרוכמל, השלם והמאורגן יותר, דרש מצונץ. ולא יכול להיות ספק באשר לעליונותו של המוצר המוגמר ששמלצר הוציא מתחת ידיו, מבחינת יופיו החיצוני ומיעוט השגיאות בו. האיכות הגבוהה והטעם הטוב, הניכרים בפרסום לכל אורכו, הם יד ושם לגדולת מחברו ולאנושיות עורכו.

שנה לאחר שאנו מציינים מאה וחמישים שנה לייסוד בית המדרש לרבנים בברסלאו, בשנת 1854, פרופסור שמלצר הוא מעין גשר חי אל בית המדרש, שהיה מאבני השתייה של "חכמת ישראל". פרופסור שמלצר, שנולד בהונגריה ועזב אותה בשנת 1956, עוד הספיק לפני צאתו ללמוד בבית המדרש היהודי התיאולוגי של בודפשט, שנוסד בשנת 1877 והיה צאצא ישיר של המוסד מברסלאו — כמה מבוגרי ברסלאו נמנו עם המייסדים בבודפשט. מי שהשפיע על פרופסור שמלצר בצעירותו יותר מכל היה פרופסור אלכסנדר שייבר, האחרון שגילם בדמותו את הרוח הנפלאה שפיעמה ביהדות הונגריה, והמשיך לקיים, בעצמו וללא עזרה, את בית המדרש, שנתמעט כל כך, לאורך ליל הבלהות של השואה ותקופת הדיכוי הקומוניסטי שבאה אחריו. בנסיבות אלה של קדרות ובדידות למד פרופסור שמלצר את ערכן של אבני הבניין ששימשו בשעתן את "חכמת ישראל": שליטה מעמיקה בתנ"ך ובתלמוד, ידיעת שפות זרות, בקיאות בפילולוגיה ובפליאוגרפיה, היסמכות על הארכיונים בחיפוש אחר אוצרות מורשת לא נודעים, ויישום של פרספקטיבה היסטורית. מעל לכל התענג פרופסור שמלצר על הריגוש שבגילוי, זה הריגוש שאפיין את חלוצי "חכמת ישראל", שעינם שזפה ראשונה את הנוף רחב הידיים של העבר היהודי, בימים שזה נסתר עדיין מדמיונם של רוב החוקרים.

מחקריו של פרופסור שמלצר עצמו, בדומה לידע רחב הפארות של אותם חלוצים, משתרעים על פני שטח עצום של יצירתיות ספרותית יהודית, מספרות ימי הביניים לענפיה השונים ועד תולדות הדפוס העברי במאה הי"ח; ועתים רבות נצפה הוא מבעד לעדשת הפיוט. כינוס היכול העשיר הזה למקום אחד יש בו מן הפיצוי, והוא ינציח מקור בלתי נדלה של רוחב דעת.

יצחק (איסמר) שורש

ניו יורק תשס"ה

פתח דבר

המאמרים הרואים אור בכרך זה הם פרי התעניינותי זה למעלה מארבעה עשורים בשני תחומי לימוד: השירה העברית בימי הביניים וביבליוגרפיה יהודית. המאמרים מופיעים כאן בגירסתם המקורית, בשינויי עריכה מועטים ובתוספת אי-אלו נתונים ביבליוגרפיים חיוניים.

בשנות השישים של המאה הקודמת, כתבתי את עבודת הדוקטור שלי על יצירתו הפיוטית של החכם הספרדי הדגול ר' יצחק אבן גיאת, שחי בלוסנה שבספרד במאה האחת עשרה, שיצירתו הליטורגית השפיעה מאוד על הדורות הבאים של המשוררים העברים בספרד, בעיקר על משה אבן עזרא. תוכניתי המקורית היתה להכין מהדורה ביקורתית שתכלול את כל שירי רי"צ גיאת, אך למרבה הצער, ומסיבות שונות, לא עלה בידי לממש את כוונתי. בכל זאת, פרסמתי כמה מאמרים על רי"צ גיאת, ואלה כללו גם כמה שירים שלו, שלא נדפסו עד אז בשום אכסניה.

מאמצע שנות השישים ועד אמצע שנות השמונים היה עיקר מעייני נתון לעבודתי בתור ספרן בית המדרש לרבנים בניו יורק. בשנים ההן הייתי פעיל גם בארגון המקצועי של ספרני היודאיקה בארצות הברית: הרציתי כמה הרצאות וכתבתי כמה מאמרים על תולדותיה של ספריית בית המדרש ועל נושאים שונים בביבליוגרפיה יהודית. שפר חלקי ונתאפשרה לי גישה למכמני הספריה בבית המדרש, וכמובן גם לאוצרות של מוסדות אחרים — זכות שהניבה מספר מחקרים על כתבי יד עבריים ועל ספרים נדירים.

מאוחר יותר, משנות התשעים ואילך, גבר ענייני בשירה העברית של ימי הביניים באשכנז. שמחתי לגלות שרבנים אשכנזים בימי הביניים היו גם מחברים פוריים של שירים לעת מצוא, בדרך כלל שירי חתונה — עובדה זו עמדה בניגוד מסוים לרושם הסטראוטיפי כאילו רבנים אלו חיברו רק שירים שטופי דמע, לרגל מאורעות טרגיים. כמה ממאמרי היותר מאוחרים עוסקים בפיוטי אשכנז.

לבסוף פרסמתי כמה סקירות ביבליוגרפיות. אלה הוקדשו לתלמידי החכמים הדגולים של בית המדרש בניו יורק — אלכסנדר מרקס ואליעזר אריה (לואיס) פינקלשטיין, שהיו נערצים עלי — ולמורי ורבי אלכסנדר שייבר מבודפשט, שעודד אותי לצאת לדרך העיסוק במדעי היהדות.

המאמרים שנקבצו בכרך זה משקפים את הנושאים ותחומי העניין האלה. חובה נעימה לי להביע את תודותי לאלה שאפשרו את עבודתי במהלך השנים ולאלה שסייעו בהוצאת הכרך הזה לאור. יעמדו על הברכה פרופ' שמואל גליק ומר ישראל חזני ממכון שוקן בירושלים על מאמצייהם המיומנים ועל התבונה שגילו בהכנת המאמרים

לפרסום מחודש, במהדורת-מאסף נאה — אלמלא עמלם, לא היה הספר יכול לראות אור; אני מודה גם למר דוד קירשן על הכנת המפתחות, בעברית ובאנגלית. פרופ' ג'ק ורטהיימר, פרובוסט בית המדרש לרבנים באמריקה, ופרופ' אלן קופר, יושב ראש ועדת הפרסומים שלו, תמכו במיזם מראשית ועד אחרית. בית המדרש וספרייתו היו לי בית מקצועי ואקדמי במשך ארבעים וחמש שנים, והריני מכיר תודה לכל מנהליו בשנים האלה. היתה לי הזכות לשרת בתקופת כהונתם של שלושה נגידים — פרופ' א"א פינקלשטיין ופרופ' גרשון ד' כהן, זכרם לברכה, ופרופ' יצחק שורש, ייבדל לחיים ארוכים — ואני אסיר תודה להם על האמון שנתנו בי, על התמיכה שהעניקו לי ועל מחוות טוב רבות שהרעיפו עלי.

אך כמובן, את התודות העמוקות ביותר אני חב למשפחתי: לאשתי רות, על סבלנותה, הבנתה ואהבתה, ולילדינו נעמי ואלי סטילמן, שי שמלצר וליזה רוטמיל ובקי ומרק בניס, שמילאו את לבנו גאווה בהישגיהם. ואחרונים אחרונים חביבים: נכדינו — אבינועם, לידיה ואלכסנדר — הם לי מקור נחת ושמחה, ואני מתפלל בכל יום לשלומם ולאושרם.

מנחם ח' שמלצר

ניו יורק תשס"ו

פירוש אלפביטין על י"ג פיוטים ארמיים

מבוא

הטכסט המתפרסם כאן בפעם הראשונה הוא פירוש מאחד מרבתינו הראשונים על י"ג פיוטים ארמיים לחג השבועות. פיוטים אחרים בארמית שנועדו לחג השבועות וגם לשאר החגים כלולים בכתבי יד מימי הביניים של מחזורים רבים לפי מנהגי צרפת, אשכנז ואיטליה.¹ הפיוטים הארמיים נאמרו דרך כלל כהוספות לתרגומי פרשת היום ולתרגום הפטרתה, במיוחד בימים שנקראו בהם פרשיות דרמטיות כגון בשביעי של פסח, ביום א' דשבועות ובשמחת תורה. ביום א' דשבועות קישטו פיוטים ארמיים, שנקראו בכמה מקורות על פי צורתם האלפביתית בשם "אלפביטין", את פרשת מתן תורה ואת עשרת הדיברות. סדר אמירתם היה קבוע ולכל דיבר ודיבר נועד פיוט ארמי אחד ולפעמים אף יותר. במשך הזמן הושמטו רובם של הפיוטים הארמיים מהמחזורים, בלי שום ספק בגלל הטורח שנגרם לצבור על ידי הארכת סדר התפלה באמירת פיוטים רבים שלשונם ועניינם היו קשים. בכתבי יד משלהי ימי הביניים מוצאים אנחנו שמספר הפיוטים הארמיים מתמעט וברוב המחזורים אין למצוא פיוט לדיבר התשיעי והעשירי בכלל. בתקופת הדפוס, מסוף המאה ה־ט"ו ואילך, נִשְׁרָו כמעט כולם מהמחזורים הנדפסים לפי מנהג אשכנז ואיטליה ונשארו רק בודדים מהם והנפרץ והידוע ביניהם הוא הפיוט, "אקדמות מילין", שעד ימינו נוהגים לאומרו בכתבי הכנסיות של האשכנזים ביום ראשון של שבועות.²

מובן מאליו שהפיוטים הארמיים היו זקוקים לפירושים אולי עוד יותר משאר הפיוטים ואמנם נשתמרו בכתבי יד כמה פירושים מהראשונים. הקדומים שבפירושים אלה יצאו בלי שום ספק מבית מדרשו של רש"י.³

1 בספריית בית המדרש שלנו לבד נמצאים כעשרה כתבי יד המכילים פיוטים ארמיים. באחד מהם מלווים הפיוטים הארמיים לשבועות בציורים מעניינים. > ראה על כתב יד זה בצלאל נרקיס, "ציורים לעשרת הדיברות במחזור אשכנזי זעיר בן המאה השליש-עשרה", עשרת הדיברות בראי הדורות, בעריכת בן ציון סגל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 389-407. < מענין גם שבכ"י ששון, מס' 514 (אהל דוד, עמ' 303-304) נמצא הפיוט ארכין (להלן בנספח, מס' א') בליווי טעמי המקרא.

2 על הפיוטים הארמיים בכלל ראה לאחרונה, עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 46 ועמ' 271-472; וראה בספרות המצרית להלן בהערות 4-9; וראה גם חיים שירמן, "פיוט ארמי לפייטן איטלקי קדמון", לשוננו כא (1956-1957), עמ' 212-218. וראה בהערותיו של ש' אברמסון, שם, כה (1960-61), עמ' 31-34. > ראה יוסף יהלום ומיכאל סקולוף, שירת בני מערבא — שירים ארמיים של יהודי ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט. <

3 ראה להלן עמ' 3.

כאמור, נשכחו הפיוטים הארמיים במשך הדורות וגם פירושיהם נשארו טמונים בכתבי יד. רק בתחילת ימיה של חכמת ישראל, ובעיקר על ידי עבודתו של יום טוב ליפמן צונץ, שב זכרם לספרות המדעית. צונץ רשם, על פי כתבי יד הרבים של המחזורים שבדק, את כל הפיוטים הארמיים שהיו ידועים לו ותיאר את מבניהם השיריים ואת תוכניהם האגדיים. הוא זיהה את מחבריהם, הבחין בגיליהם ובמקומות מוצאם השונים ועמד על הקשר ההדוק הקיים בין סוג ספרותי זה ובין הספרות התרגומית מצד אחד, ובין הספרות המדרשית מצד שני.⁴

רק אחרי עבור שנים מאז הופעת ספריו של צונץ החלו המלומדים בהוצאתם לאור של הטכסטים. בז בכר היה הראשון שפירסם כמה פיוטים ארמיים ואף הביע את דעתו עליהם שהם קדומים מאד. לפי בכר יוסדו פיוטים אלה בתקופה שהטכסטים התרגומיים עדיין לא הגיעו לשלב הקאנוניזציה ושבה היתה פעולת המתורגמנים חיה וערה.⁵

קבוצה גדולה של פיוטים ארמיים הופיעה בדפוס אגב הוצאתו לאור של מחזור ויטרי על ידי שמעון הלוי הורוויץ בשנת תרנ"ג. בחיבור זה כלול גם פירוש רחב על הפיוטים ועד ימינו הוא הפירוש היחיד מסוג זה שנמצא בדפוס.⁶

משה גינזבורגר, בשני מאמרים שהוקדשו לנושא זה, הוציא לאור את רובם של הפיוטים שנרשמו ע"י צונץ ושלא היו כלולים במחזור ויטרי.⁷

אע"פ שהפירסומים הנ"ל, ובמיוחד אלה של גינזבורגר, חשובים הם כשלעצמם, מוגבלים הם מחמת היותם מיוסדים רק על מספר קטן של כתבי יד ומשום שחסר בהם מנגנון ביקורתי וניתוח ספרותי ולשוני.

בשנים האחרונות חל מפנה בחקר הפיוט הארמי עם הופעתן של שתי עבודות חשובות. אברהם טל, בחיבורו "הפיוטים הארמיים לשבועות; בחינתם הידיאלקטית ותורמתם למילון הארמי" (להלן: טל), הכין טכסט מתוקן של עשרה פיוטים על פי שמונה כתבי יד מהבריטיש מוזיאום ומפרמה והוסיף עליהם תרגום עברי, חילופי נוסחאות ופירוש מפורט. אמנם עיקר תרומתו של טל היא בזה שהוא בדק את המסורת הלשונית המשתקפת בפיוטים הנ"ל. על יסוד בדיקה פילולוגית יסודית של לשון הפיוטים עלה בידי טל להגיע למיונם של עשרת הפיוטים שדן בהם. הוא קבע שהחומר הזה מייצג שלש קבוצות מבחינה לשונית: קבוצה אחת של הפיוטים שייכת למסורת לשונית שהיא תלוייה בלשונו

4 בעיקר בספר *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, ברלין 1865, עמ' 74-80 (רשימת הפיוטים הארמיים האנונימיים); וראה גם עמ' 150-151 (על הפיוטים הארמיים שייסד ר' מאיר ב"ר יצחק שליח צבור) ועוד. ראה גם בספרו, הדרשות בישראל, נערך והושלם על ידי חנוך אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 194 ובהערות שם, עמ' 512.

5 "Alte aramäische Poesien zum Vortrage des Haphtara-Targum", *MGWJ* 22 (1873) עמ' 220-228.

6 מחזור ויטרי, מהד' הורוויץ, ברלין תרנ"ג; מהד' ב', נירנברג תרפ"ג, עמ' 305-309; 335-344; והפירוש, שם, עמ' 310-334.

7 "Aramäische Introduktionen zum Targumvortrag an Festtagen", *ZDMG* 54 (1900), עמ' 113-124; *REJ* 73 (1921), עמ' 114-124. עמ' 14-26 ועמ' 186-194.

של התלמוד בבלי, קבוצה שניה כוללת בתוכה פיוטים שנתחברו בלשונה הארמית של ארץ ישראל והקבוצה השלישית יש בה פיוטים שלשונם מעורבת מארמית מזרחית ומארמית מערבית.⁸

המחקר השני החשוב הוא מאמרו של יוסף היינימן, "שרידים מיצירתם הפיוטית של המתורגמנים הקדומים" (להלן: היינימן, שרידים). במאמר זה היינימן מנתח שבעה פיוטים ארמיים מבחינת מתכונתם התבניתית ומבחינת החומר האגדי הטמון בהם. בדיונו על אופיים הלשוני של הפיוטים היינימן מסתמך בעיקר על מסקנותיו של טל. תוצאות מחקרו של היינימן מאשרות את ההנחה על קדמותם של הפיוטים שהם לפי דבריו מראשית היצירה של הספרות הפייטנית ונשתמר בהם הד לשירה עממית שבעל-פה שהכילה בקרבה גם אלמנטים אפיים.⁹

שני החוקרים הנ"ל הניחו יסוד למחקר לשוני וספרותי נוסף בנושא זה. אולם מחקר כזה יצטרך לכלול את כל היצירה הפיוטית הארמית, הן את הקדומה והן את המאוחרת, דהיינו גם את פיוטיהם של פייטני אשכנז, צרפת ואיטליה מהמאות ה"א והי"ב.⁹

הפירושים על הפיוטים הארמיים מכילים ידיעות חשובות מאד להבנת הטכסטים. אבל יתר על כך, יש להם ערך עצמאי כמקורות לתורתם של הראשונים. כאמור לעיל, רק פירוש אחד מסוג זה נדפס עד עתה, הוא הפירוש שבתוך מחזור ויטרי.¹⁰ פירושים נוספים נמצאים בכתבי יד, לרוב על גליונות של מחזורים שונים.¹¹ בזמננו יהיה הרבה יותר קל לעמוד על זהות מחבריהם או מלקטיהם של פירושים אלה בעזרת המבוא הגדול על תולדות מפרשי הפיוט שצירף א"א אורבך למהדורתו של ס' ערוגת הבושם.¹²

אחד הטכסטים המעיינים בשטח זה הוא הפירוש לארבעה פיוטים לעשרת הדיברות לר' יעקב ב"ר שמשון, מבית מדרשו של רש"י.¹³ מעניין שר' יעקב ב"ר שמשון חיבר לא רק פירוש לפיוטים ארמיים, אלא גם ייסד פיוט ארמי אחד,¹⁴ הוא הפיוט ל"לא תחמוד", שהוא

8 חיבורו של טל לא הופיע בדפוס. הוא הוגש כעבודת גמר לאוניברסיטה העברית בשנת תשכ"ו. אני מודה לד"ר טל על ששלח לי טופס מעבודתו. פיוט אחד, מס' 3 בעבודתו, י"ל על ידו במהדורה ביקורתית בלשונונו לח (תשל"ד), עמ' 257-268. הפיוט מיוחס ע"י צונץ (*Literaturgeschichte*, עמ' 286) לר' יום טוב ב"ר יצחק מ-Joigny, בן המאה ה"ב, ראה טל, שם, עמ' 258.

9 הספרות ד (1974), עמ' 362-375, וסיכום אנגלי, שם, עמ' XIX-XVIII, עם ביבליוגרפיה מפורטת בסוף המאמר.

10 עמ' 310-334. > ראה ישראל תא-שמע, "על הפירוש לפיוטים הארמיים שבמחזור ויטרי", קרית ספר נז (תשמ"ב), עמ' 101-108.

11 למשל בכתב יד ברלין מס' 177 שהעתק ממנו נמצא בספריית שוקן בירושלים; אני מביע את תודתי לידידי ד"ר יעקב קצנשטיין על שהמציא לי צילומו של פירוש זה; כ"י המבורג 152; כ"י בית המדרש שלנו, מס' 4460 ומס' 4466 ועוד.

12 ירושלים תשכ"ג.

13 כ"י פרמה 159, דף 121 ואילך; ראה צונץ, *Literaturgeschichte*, עמ' 458; על ר' יעקב ב"ר שמשון ראה אביגדור אפטוביצר, מבוא לס' ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 366-367 ולאחרונה, ישראל שציפנסקי, רבינו אפרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 97 ואילך.

14 י"ל ע"י גינזבורגר, *REJ* (לעיל, הערה 7), עמ' 188-189. > ראה אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 425-533.

בעצמו פירש. דברי ר' יעקב נמצאים בכ"י פרמה 159 יחד עם חומר חשוב המכיל ידיעות על אודות המנהגים השונים של דרך אמירתם של התרגומים ושל הפיוטים ביום א' דשבעות. החיבור הנדפס להלן נזכר בפעם הראשונה בשנת 1857 ע"י י"ל דוקעס.¹⁵ דוקעס מצא בכתב יד אחד שבבית המדרש בלונדון (היום מספרו: 6)¹⁶ את הפירוש שלנו, וזיהה אותו על פי שמות החכמים הנזכרים בו, כמעשה ידיו של ר' צדקיה בן ר' אברהם מן הענוים, בעל שבלי הלקט. שטיינשניידר רשם את החיבור כחיבורו של בעל שבלי הלקט על פי עדותו של דוקעס,¹⁷ אבל אחרי שצונץ¹⁸ וגם ילינק¹⁹ קבעו שבאמת הפירוש הוא לאחיו של בעל שבלי הלקט, ר' בנימין, קיבל שטיינשניידר את דעתם.²⁰ וכך סברו גם חכמים אחרים, כגון, ההיסטוריונים פוגלשטיין וריגר²¹ ואחריהם מ"ד קאסוטו.²² מעניין שש"ז שכתר חשב בתחילה שהפירוש הוא לר' צדקיה,²³ אולם לאחר זמן כנראה הגיע למסקנה שבאמת הוא לר' בנימין.²⁴ ילינק גם רצה להוציא לאור חלק של הפירוש אבל הדבר לא יצא לפועל.²⁵ התיאור המפורט ביותר של החיבור ניתן על ידי שלמה בובר במאמר שלם שהקדיש לו.²⁶ גם בובר הודיע על רצונו לפרסם את הטכסט. הרבה שנים אחריו דן י"ל מיימון בקיצור בפירוש שלפנינו, וכמו בובר לפניו כך גם הוא הכריז על כוונתו להדפיס אותו;²⁷ מסבות שאינן ידועות לי לא איסתייע מילתא ונשאר החיבור בכתב יד עד ימינו. אולם, ממה שכתבו בובר ומיימון על אודות הפירוש ברור שהם ייחסו אותו לר' צדקיה בוודאות. ואמנם אפשר להבין בהחלט מה גרם לחילוקי הדעות בין החכמים בענין זהותו של המחבר.

- 15 במאסף אוצר נחמד, מחברת שניה, וינה תר"ז, עמ' 199.
- 16 ראה Add. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew manuscripts in the Jews' College, London*, אקספורד 1886, עמ' 2-3. > כתב היד נמכר במכירה פומבית, על ידי Christie's, ב-23 ביוני 1999, מס' 8 <
- 17 *Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, ברלין 1860-1852, עמ' 2769-2767.
- 18 *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, ברלין 1859, עמ' 195.
- 19 קונטרס המגיד, וינה תרל"ח, עמ' 29.
- 20 המזכיר 18 (1878), עמ' 3.
- 21 ראה *Geschichte der Juden in Rom*, א, ברלין 1896, עמ' 381-382.
- 22 במאמרו על בנימין בן אברהם מן הענוים, *Encyclopaedia Judaica* (בגרמנית), 2, עמ' 799-798.
- 23 במבוא לאבות דרבי נתן, וינה 1887, עמ' XI. שם הוא מזכיר את הפירוש שלנו ואת ההבאות מאדר"נ הנמצאות בו.
- 24 פוגלשטיין וריגר (לעיל, הערה 21), עמ' 381, הערה 8: "nach Schechters brieflich aus-gesprochener Meinung ist Jellineks Ansicht die richtige".
- 25 קונטרס המגיד, שם.
- 26 "בקורת כתב יד אחד", ברכת אברהם, החלק העברי של ס' היוכל לכבודו של אברהם ברלינר, ברלין תרס"ג, עמ' 6-1. במאמר זה רושם בובר את שמות הספרים, את שמות החכמים ואת המלים הלועזיות שבפירושנו.
- 27 "שירים ופיוטים ארמיים" (יחד עם פירושו של בעל "שבלי הלקט" לכמה פיוטים ארמיים לשבעות מתוך כתב-יד), סיני טו (תש"ד-תש"ה), עמ' ל-לו. בסוף המאמר כתוב: "...כמה פיוטים ארמיים וכו' ואשר אני מפרסם עכשיו עם פירוש מתוך כתב יד שנתחבר לפני שבע מאות שנה בערך מאת רבנו צדקיה ברבי אברהם הרופא ז"ל בעל שבלי הלקט". אמנם כאמור, הפירוש לא יצא לאור. ראה גם בביבליוגרפיה של כתבי הרב מיימון שהוכנה ע"י נפתלי בן-מנחם, "מנחה לר' יהודה לייב הכהן מיימון בגבורות", בעריכת ל' קופרשטיין, תל אביב תשט"ז, עמ' 99, מס' 354: "המאמר לא נשלם".

במשפחת מן הענוים במאה הי"ג חוזרים שמות זהים לרוב, וכשבעל שבלי הלקט מדבר על בני המשפחה הוא משתמש בכינויים "אחי" ו"אחי שני" ולא תמיד ברור אם הכוונה לאח ממש או לבן-דוד. כך הוא מזכיר פעם אחת "ואחי ר' צדקיה בר' בנימין נר"ו"²⁸ ושם אין שום ספק שהכוונה לבן-דודו, כי שם אביו של צדקיה, בעל שה"ל היה ר' אברהם ולר' אברהם זה היה אח בשם ר' בנימין. כדי לעמוד על היחס המשפחתי אעתיק כאן את החלק הנוגע לענייננו מתוך אילן-היחס שהכין קאסוטו:²⁹

אברהם	בנימין
צדקיה, משה, בנימין, יחיאל	מנחם, אברהם יעקב, צדקיה, יהודה, יקותיאל
<p>בפירוש שלנו מזכיר המחבר כמה פעמים את אחיו ר' צדקיה ואת אחיו ר' משה ואת אחיו השני ר' יהודה. נראה לי שעל פי פשוטם של דברים²⁹ מתחייב לומר שהמחבר היה אחד מבני אברהם, או בנימין או יחיאל. אולם, על יחיאל אין לנו ידיעות כמחבר בשעה שר' בנימין חיבר כמה חיבורים ודבריו על סדרי התפלה וגם פירושו על התפלות מובאים לעתים קרובות מאד בספרו של אחיו, בס' שבלי הלקט.³⁰ על יסוד זה יש לקבל את הזיהוי של צונץ, ילינק, שטיינשניידר, שכטר, פוגלשטיין, ריגר וקאסוטו, ולהכיר בר' בנימין בן ר' אברהם מן הענוים, אחיו של ר' צדקיה כמחברו של הפירוש.</p> <p>בכ"י נקרא הפירוש בשם "פירוש אלפבטיץ". ואמנם, מיד בתחילת הפירוש מבאר המחבר את מובן הביטוי "אלפבטיץ". אחרי הערה כללית זו ניגש המחבר לפירוש הקטעים מהתרגום הבאים לפני הפיוט ומעיר גם על סדר אמירתם: "נהגו לתרגמו תחילה בתרגומו של אונקלוס ואחר כך מתרג' אותו בירושלמי, וכל כל פסוק ופסוק כסדר הכתוב במחזור".³¹ דרכו בפירוש הפיוטים היא כך: דרך כלל, אחרי הבאת דיבור המתחיל מהפיוטים הוא מפרש את מובנה של כל היחידה ומביא סמוכין לרעיון המתבטא בה מהספרות התלמודית והמדרשית. אחר כך הוא מבאר את המלים הקשות בעזרת מקורות חז"ל, ובמקרים בודדים על יסוד כתבי הראשונים. אם יש צורך, המחבר מסביר מלים קשות גם בעזרת לעזים</p>	

28 ראה שבלי הלקט, חלק שני; י"ל ע"י הרב מנחם זאב חסידה, מהד' צילום מתוך ירחון "הסגולה", תרצ"ד-תרצ"ז, ירושלים תשכ"ט, עמ' קו.

29 *Encyclopedia Judaica* (בגרמנית), 2, עמ' 791-792.

29א בובר, הקדמה לס' שבלי הלקט, עמ' 6 ועמ' 7, אות לב ואות לה, סובר שלפעמים "אחי" פירושו "אחי שני" וראה לעיל הערה 28. אמנם לרוב יש לפרש את הכינויים כפשוטם.

30 ראה בהקדמה לס' שבלי הלקט, עמ' 6 ועמ' 10 וראה במבוא לספר הנ"ל, מהד' רש"ק מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 37-39. > ראה שבלי הלקט, החלק השני... [י"ל] בידי שמחה... חסידה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 37-41. וראה לאחרונה על כתב היד ועל זהותו של מחבר הפירוש במאמרו המפורט של ישראל מרדכי פלס, "פירוש פיוטי האלפבטיץ המיוחס למשפחת שבלי הלקט ורבינו משה ב"ר מאיר מפיררה", זכור לאברהם, קובץ תורני, חולון תשס"ב-תשס"ג. <

31 להלן, עמ' 1. (המספרים כאן ולהלן, וכן במפתחות, הם המספרים שבמהדורת המקורית, והם מצוינים בגליונות האלפבטיץ.)

32 לפי ילינק (לעיל, הערה 19), המחבר ידע והבין לשון יוונית, וכך כותב גם בובר בס' היוכל לברלינר הנ"ל (לעיל, הערה 26), עמ' 5. אמנם נכון שהמחבר משתמש כמה פעמים במלים יווניות כדי להסביר

שהכוונה בהן לשפה האיטלקית.³² לעתים קרובות מזכיר המפרש גירסאות שונות שבטכסטי הפיוטים לפי המחזורים השונים,³³ כמו כן הוא מראה לפעמים שיש פירושים שונים על מקומות מסויימים שבפיוטים. בדרך כלל הוא מחליט בין הגירסאות והפירושים, בוחר במה שנכון לדעתו, אחרי הנמקת הבחירה, ודוחה את הפירושים שאינם מתקבלים על דעתו.³⁴ כפי שיש לראות מההערות על גוף הפירוש, נוסח ההבאות מספרות חז"ל בפירוש שונה הרבה פעמים מהנוסחאות המקובלות בטכסטים שלפנינו, ויש ששינויים אלה מראים על נוסח אחר לגמרי של הטכסטים הנדונים.³⁵ נמצאים בפירוש גם מאמרי אגדה שאינם ידועים לנו ממקור אחר.³⁶ מובן מאליו שהמפרש מציע כמה פעמים הסברים מקוריים מדעתו שאין למצוא להם מקבילים במקום אחר.³⁷ כאמור, הפירוש שלנו נשתמר בכתב יד שבבית המדרש בלונדון, מס' 6.³⁸ עד כמה שידוע לי זה כתב היד היחידי המכיל את פירושנו.³⁸ כתב היד הוא על קלף, נכתב בכתביה איטלקית רבנית טיפוסית של המאה הי"ד. על מאה זו מעידה גם חתימת בעלים מחודש נובמבר שנת קנ"ב הנמצאת בכ"י.³⁹ כמה פעמים נזכרים שמות חכמים בחיבור בצירוף ברכה לחיים,⁴⁰ אמנם אין מזה ראייה שכתב היד נכתב בחיי חכמים אלה, כי יכול להיות שברכות אלה מועתקות הן ממקור יותר קדום.

מלים קשות, אבל אין ראייה מזה שהוא באמת ידע יוונית. קרוב לוודאי שהוא שאב את ידיעותיו בעניין זה ממקורות עבריים שקדמו לו. רק פעם אחת הוא מביא מלה יוונית (איתוניא, בסוף הפירוש לפיוט י"ב) שלא יכולתי למצוא את פתרונה ושהיא אינה רשומה במלונים התלמודיים והתרגומיים הרגילים. והנה רשימת המלים היוניות: אלפביטא (אלפא ביטא גמא) 1; קיריס 6, 7, 37, 46, 69; אורנוס 7; גינוס 7; אירימון 27; תיאור 28; מיסטר 33; איליאוס 41; קוזמוס 46; דולוסי 50; פיילי 51-52; תנסיא 62; מרוס 64; איתוניא 66. פעם אחת הוא מביא מלה ערבית (ביזיא, ראה ג', הערה 105). רבינו מפרש כמה פעמים מלים על פי "לעז גרמטקה". לפי בובר הכוונה בביטוי זה ליוונית. פוגלשטיין וריגר (לעיל, הערה 21) עמ' 381-382 מפרשים אותו כציון ללשון רומית וכך אמר לי פרופ' דניאל קרפי שבמקורות איטלקיים ימי הביניים היה שכית ביטוי זה לציון הרומית. להלן רשימת המלים ב"לעז גרמטקה": אירימון בוסקו 27; דולורסי 50; זונא 51. ואלה הן המלים הלועזיות שלא פוענחו: יקווינטו, עמ' 11; פנטי, עמ' 13; גונדא, עמ' 56.

עמ' 2; 3; 12; 14; 17; 19; 21; 25; 28; 36; 51; 58; 66; 70.

עמ' 2; 4; 8; 9; 14; 15; 21; 29; 32; 33; 4.

עמ' 4 והע' 30 שם; 14 והע' 68-69 שם; 16 והע' 95 והע' 98 שם; 17 והע' 100 והע' 102 שם; 24 והע' 56-55 שם; 27 והע' 4 שם; 28 והע' 18 שם; 29 והע' 38 שם; 30 והע' 45 שם; 32 והע' 21 שם; 33 והע' 30 שם; 35 והע' 55 שם; 38 והע' 81 שם; 39 והע' 6 שם; 40 והע' 9 שם; 45 והע' 4 שם; 47 והע' 21 שם; 49 והע' 6 שם; 53 והע' 9 שם; 55 והע' 35 שם; 56 והע' 43 שם; 61 והע' 95 שם; 73 והע' 93 שם.

עמ' 4 והע' 27 שם; 5 והע' 36 שם; 6 והע' 50 שם; 10 והע' 10 שם; 16 והע' 97 שם; 26-27 והע' 85 והע' 88 שם; 50 והע' 16 שם; 52 והע' 3 שם.

עמ' 3 והע' 19 שם; 39 והע' 5 שם; 40 והע' 17 שם; 43 והע' 51 שם; 63 והע' 23 שם; 66 והע' 71 שם.

ראה לעיל, הערה 16.

אחרי מסירת המאמר לדפוס מצאתי בכ"י של מחזור איטלקי בבית המדרש שלנו (מס' 4814) על גליון דף 124 ע"ב את התחלת הפירוש שלפנינו. הקטע נגמר שם במלים "במקום טהרה וקדושה". ראה להלן עמ' 4, ד"ה יה יהב רשו.

מועתקת מהקטלוג הנזכר בהערה 16, עמ' 3.

הטכסט הוא בדרך כלל מדוייק, לפעמים יש תיקונים מעל לשורה ועל הגליון וטעויות סופר אינן מרובות.⁴¹ במקרים אחדים ציון הפרקים שבמקורות חז"ל אינו מתאים למה שנמצא בטקסטים שלפנינו.^{41*}

להלן שלוש רשימות: רשימה של שמות החכמים הנזכרים בפירוש; מפתח של המקורות ורשימת הלעזים (לרשימה על פי דפי הספר ראה להלן במפתחות).

רשימת שמות החכמים

בנימין בן משה⁴² [38 ; 39 ; 43].

גרשום⁴³ [46].

דניאל⁴⁴ [19 ; 26 ; 33 ; 34 ; 38 ; 39 ; 42 ; 43 ; 44].

יהודה⁴⁵ [25 ; 26 ; 41].

יואב⁴⁶ [14].

מנחם בן סרוק [64].

מרדכי ב"ר בנימין⁴⁷ [56].

משה⁴⁸ [36 ; 69].

נתן⁴⁹ [10].

סעדיה גאון [63].

40 ר' דניאל נר"ו 19 ; ר' יהודה נר"ו 25, 26 ; ר' יואב נר"ו 14 ; ר' משה נר"ו 69 ; ר' צדקיה נר"ו 15, 33, 51.

41 עמ' 3 והע' 22 שם ; 9 והע' 23 שם ; 35 והע' 54 שם ; 43 והע' 49 שם.

41* עמ' 6 והע' 51 שם ; 37 והע' 71 שם ; 49 והע' 6 שם ; 53 והע' 9 והע' 14 שם ; 57 והע' 46 שם ; 68 והע' 29 שם ; 58 והע' 66 שם.

42 אין לנו ידיעות נוספות עליו. לפי פוגלשטיין וריגר (לעיל, הערה 21) עמ' 375, הערה 3, אולי היה אחיו של ליאוני (יהודה) בן משה, שנפטר בשנת 1216 (ראה הנ"ל, עמ' 372). השערה זו מתקבלת על הדעת כי דברי ר' בנימין ב"ר משה זה נמסרים בפירושנו על ידי ר' דניאל שהיה אחד מרבותיו של רבינו. אם כן חי קרוב לודאי דור אחד לפניו.

43 הכוונה לרבינו גרשום מאור הגולה.

44 היה אחד מרבותיו ויש שמזכירו בצירוף ברכה לחיים (עמ' 19) ויש ששמו בא בצירוף ברכה למתים (עמ' 33). ראה פוגלשטיין וריגר (לעיל, הערה 21) עמ' 375, הערה 4, ושם נזכרת השערתו של שטיינשניידר שאולי הוא היה זקנו של יהודה רומאנו, בן המאה הי"ד.

45 מזכיר אותו בכינוי "אחי שני". גם בעל שבלי הלקט, אחיו של מחברנו, מביא את דבריו כמה פעמים, ראה בהקדמתו של בובר לס' שבלי הלקט, עמ' 6 ועמ' 11, ומירסקי, במהדורה של הספר הנ"ל, מבוא, עמ' 34-35. ר' יהודה זה היה בנו של ר' בנימין, דודו של מחברנו.

46 מרבותיו של רבינו. ראה פוגלשטיין וריגר (לעיל, הערה 21) עמ' 375, הערה 5. לפיהם אולי היתה פאולה בת ר' אברהם מן הענונים נכדתו, על פאולה ראה ב־ *Encyclopaedia Judaica* (בגרמנית), 2, עמ' 797.

47 אין לנו ידיעות נוספות עליו. ראה פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 375.

48 אחיו של מחברנו "ופירש ר' משה אחי זצ"ל", להלן עמ' 36 ; "ור' משה אחי נר"ו", עמ' 69, וכך סבורים גם פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 376 והערה 7 שם, וקאסוטו, באילן היחס של משפחת מן הענונים, *Encyclopaedia Judaica* (בגרמנית), 2, עמ' 791-792. אולם לפי בובר, הקדמה לס' שבלי הלקט, עמ' 7, אות לה, הוא היה בן דודו של רבינו. ראה לעיל הערה 29.

49 מרבותיו של רבינו. אולי זהה עם ר' נתן בן מנחם שהיה רבו של בעל שבלי הלקט, ראה פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 375, הערה 7 ובובר, שם, עמ' 7, אות לו.

צדקיה⁵⁰ [51 ; 33 ; 15].

צרפתים [29].

רבותיי [41].

שלמה (רש"י) [41 ; 19].

שמואל⁵¹ [49].

מפתח המקורות

אבות דר' נתן⁵²

נו"א לג עמ' 97 [7]; נו"ב לח עמ' 98 [72]; נו"ב מב עמ' 117 [71].

איכה רבה⁵³

א יב עמ' 50 [57].

אלף המגן⁵⁴

בראשית רבה⁵⁵

א ד עמ' 7 [4]; ב ב עמ' 15 [61]; ב ג עמ' 15-16 [20]; ג ב עמ' 19 [26-25]; ג ז

עמ' 23 [40]; ח י עמ' 63-64 [28]; י ט עמ' 85 [40]; יא ג-ד עמ' 90 [43-42]; יב א

עמ' 99-97 [26]; יב ח 107-106 [24]; טז ג עמ' 144 [61]; טז ד עמ' 147 [27]; יח

ו עמ' 168 [68]; יט א עמ' 170-171 [68]; יט ב עמ' 171 [70]; יט ד עמ' 172-173

[69]; כ ב עמ' 183 [70-69]; כ ה עמ' 186-187 [71-70]; כו ה עמ' 248-249 [49];

לג ב עמ' 304 [54]; לח יג עמ' 361-364 [3-2]; מא ז עמ' 394 [25]; נא ה עמ' 536

[47]; נו ה עמ' 600-601 [47-45]; סה א עמ' 713 [56]; סח יב עמ' 786 [15]; עמ'

788 [6-5]; פ ז עמ' 960 [12-11]; פה ד עמ' 1037 [50]; פז א עמ' 1061 [71]; צג י

עמ' 1160 [11]; 28-27 [28]; צט ז עמ' 1278 [34].

בראשית רבתי⁵⁶

עמ' 90 [46-45].

דברים רבה⁵⁷

ג ז [11]; ז ט [3].

ויקרא רבה⁵⁸

א יא עמ' כו [65]; ו ג עמ' קל-קלה [33-32]; ו ה עמ' קלט [32]; ו ח

50 הוא אחיו, מחברו של הספר שבלי הלקט.

51 הוא מחברו של הספר אלף המגן, ראה להלן עמ' 57, הערה 4.

52 מהד' ש"ז שכטר, ווינה 1887.

53 מהד' ש' בובר, וילנא תרנ"ט.

54 ראה לעיל, הערה 51.

55 מהד' י' תיאודור וח' אלבק, הדפסה שניה, ירושלים תשכ"ה.

56 מהד' ח' אלבק, ירושלים ת"ש.

57 דפוס ראם, וילנא.

58 מהד' מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך.

עמ' קמ-קמא [37]; יא ז עמ' רלו [34-35]; יא ט עמ' רמא-רמב [62]; יב א עמ' רמט-רג [66]; יט ו עמ' תלב ואילך [36-37]; כג יב עמ' תקמו [21]; לג א עמ' תשנו [33]; לג ו עמ' תשסז [25].

מדרש אגדה

מדרש השכם (וזההיר)⁵⁹

יתרו עמ' 48 [21]; יתרו עמ' 49 [26].

מדרש שמואל⁶⁰

כג ג עמ' 112 [25].

מילי דשבועות⁶¹

[6]; [9].

מכילתא דר' ישמעאל⁶²

ויסע ג עמ' 162 [43]; ויסע ד עמ' 168 [43]; בחדש ח עמ' 232-233 [52-53].

מסכת סופרים⁶³

טז ה [29].

משנה

שבת

א א [42].

עירובין

ח ט [54].

פסחים

ט ו [46]; י ט [46].

שקלים

ג א [17]; ג ב [1]; ה ו [59].

תענית

ד ח [9]; [10].

סוטה

א ח [54-55].

בבא בתרא

ט ה [57].

סנהדרין

ד ג [18]; ד ה [61]; ז ג [60]; ט ו [59-60]; י ב [73].

59 מהד' י"מ פריימן, לייפציג תרל"ג.

60 מהד' ש' בובר, קראקא תרנ"ג.

61 ראה להלן א', הערה 50.

62 מהד' ח"ש האראוויטץ וי"א רבין, מהד' שניה, ירושלים תש"ך.

63 מהד' מ' היגר, ניוארק תרצ"ז.

עבודה זרה

ג ח [36].

אבות

א ג [51]; ד ד [35]; ה א [39]; ה ח [52]; ה ט [48]; ו ה [61]; ו י [60].

ערכין

ג ד-ה [72].

נדה

ט ו [63].

סדר עולם רבה⁶⁴

יא עמ' 47-48 [34].

סידורים

[14; 17; 18; 20; 28; 32; 36; 58; 70].

ספרי במדבר⁶⁵

בהעלותך עז עמ' 71 [42].

ספרי דברים⁶⁶

כד עמ' 34 [40]; רעג עמ' 293 [60]; שמה עמ' 402 [8].

ספרים

[2; 3; 8; 12; 15; 21; 29; 34; 66].

ערוך⁶⁷

ערך אלייסטון [41]; בארג [41]; לפרא [41].

פלוגתא דקראי⁶⁸

[5].

פסיקתא דרב כהנא⁶⁹

א עמ' 3-4 [17]; א עמ' 9 [17]; ג עמ' 40 [17-18]; ד עמ' 58 [67]; ד עמ' 58-59

[73]; ט עמ' 147 [53]; יב עמ' 209 [10]; יב עמ' 213 [3]; יג עמ' 236 [27]; יד

עמ' 246 [64]; כא עמ' 323 [16]; כג עמ' 334 [40-39].

פסיקתא רבתי⁷⁰

ה כא ע"א-ע"ב [17]; כא ק ע"א [10]; מו קפז ע"ב-קפח ע"ב [40-39].

64 מהד' ד"ב רטנר, דפוס צלום ניו יורק תשכ"ו.

65 מהד' ח"ש האראוויטץ, לייפציג תרע"ז.

66 מהד' א"א פינקלשטיין, הוצאה שניה, ניו יורק תשכ"ט.

67 מהד' ח"י קאהוט, וינה וניו יורק תרל"ח-תרנ"ב.

68 ראה להלן א', הערה 36.

69 מהד' ד' מנדלבוים, ניוארק תשכ"ב.

70 מהד' מ' איש שלום, וינה תר"מ.

פרקי דר' אליעזר⁷¹

לא [46]; מו [6].

רות רבה⁷²

ב ב [73].

שיר השירים רבה⁷³

א ב [16]; א יב [14]; ד ח [28]; ד יא [15]; ד יג [14-13]; ה א [16]; ז ד [19].

תוספתא⁷⁴

שבת

א א [42]; א ד [42].

סוטה

ז ג [33-32].

בבא קמא

ז ב [53]; ז ח [56]; ז י-יג [59-56]; 61; 63].

תורת כהנים⁷⁵

יב י [54].

תלמוד בבלי

ברכות

ו ע"א [19]; ט ע"ב [22]; יט ע"א [14]; כד ע"א [65]; כח ע"א [7]; כט ע"ב [8]; מ

ע"א [21]; מז ע"א [57]; נד ע"ב [5]; 71; נה ע"א [59].

שבת

כ ע"ב [42]; כה עב [41]; לד ע"ב [42]; לה ע"א [53]; מד ע"א [44]; נד ע"ב

[19]; נו ע"ב [63]; עג ע"ב [55]; עו ע"ב [21]; פו ע"ב [40]; פח ע"א [13]; צ ע"א

[15]; צב ע"א [55]; קב ע"ב [58]; קט ע"ב [71]; קיג ע"א-ע"ב [44-43]; קיז ע"ב

[42-41]; קיט ע"א [41]; 43; 56-55]; קכט ע"א [52]; קנ ע"א-ע"ב [44]; קנב ע"א

[59]; קנז ע"א [44];

עירובין

כא ע"ב [15]; 25; צו ע"א [15].

פסחים

ז ע"ב [46]; ח ע"ב [64]; עד ע"ב [21]; פט ע"ב [57]; קו ע"א [44]; קיב ע"א [62];

[72]; קיג ע"ב [43]; קיח ע"א-ע"ב [30].

71 דפוס ווארשא, עם ביאור הרד"ל.

72 דפוס ראם, וילנא.

73 כנ"ל.

74 מהד' ש' ליברמן, ניוארק תשכ"ב (סדר מועד); שם תשל"ג (סדר נשים; סוטה וכו'); מהד' מ"ש צוקרמאנדל, הדפסה שלישית, ירושלים תשכ"ג.

75 מהדורת רא"ה וייס, וינה תרכ"ב, מהדורת צילום נ"י תש"ז.

יומא

כ ע"ב [20]; נד ע"א [18]; פג ע"א [66].

ביצה

טו ע"ב [42]; טז ע"א [42]; כא ע"א [41].

ראש השנה

ט ע"א [42]; לב ע"א [39]; לג ע"ב [29-28].

תענית

ז ע"א [15]; ח ע"א [15]; יד ע"ב [14]; יט ע"ב [54]; כ ע"ב [62]; כג ע"א [58].

מגילה

ב ע"ב [18]; ה ע"ב [28]; ט ע"ב [1]; יא ע"א [44]; יד ע"א [51]; לא ע"ב [71]; [32].

מועד קטן

ד ע"ב [19-18]; ח ע"ב [62]; יז ע"א [32]; כה ע"ב [28].

חגיגה

יב ע"א [39].

יבמות

ק"ז ע"א [59].

כתובות

ל ע"א-ע"ב [48]; מו ע"א [73]; סו ע"ב [47].

נדרים

כב ע"ב [41]; צא ע"ב [59].

סוטה

ט ע"ב [68]; יד ע"א [10-11; 26]; כב ע"ב [55]; לה ע"א [71]; מז ע"א [36].

גיטין

לה ע"א [36]; נה ע"ב [14]; סח ע"ב [27]; ע ע"א [63].

קידושין

ע ע"ב [68].

בבא קמא

נו ע"ב [66].

בבא מציעא

מג ע"א [63]; נו ע"ב [57; 63]; סו ע"ב [62]; קו ע"א [38]; קיט ע"א [12].

בבא בתרא

סא ע"ב [58].

סנהדרין

כב ע"א [25]; כט ע"א [69-70]; לז ע"א [35; 63]; לח ע"א-ע"ב [24]; מג ע"ב-מד ע"א [35; 66]; מט ע"א [48]; נב ע"א [25]; סט ע"ב [73]; עד ע"ב [61-62]; פא ע"ב [59-60]; צג ע"א [27].

שבועות

מז ע"ב [63].

עבודה זרה

ב ע"ב [5]; י ע"ב [49]; כח ע"ב [32]; לה ע"א [29].

הוריות

יג ע"ב [54].

מנחות

מג ע"א [13]; קא ע"א [46].

חולין

יח ע"א [35]; [54]; לא ע"ב [6]; נט ע"ב [63]; קיב ע"א [15].

בכורות

מג ע"ב [19]; נ ע"ב [71].

ערכין

טז ע"א [35].

נדה

ל ע"ב [34]; מז ע"א [49].

תלמוד ירושלמי

ברכות

פ"ט ה"ז (יד ע"ב) [55].

שבת

פ"ו ה"ד (ח ע"ב) [13].

סוטה

פ"ה ה"ז (כ ע"ג) [55].

תנחומא הישן

נח א [68]; וירא כג [46]; תולדות ב [46-47]; וישב ב [32]; וישב ה [52]; כי תשא

טז [8]; ויקרא ז [38-37]; צו יג [46]; נשא כח [34]; נצבים ג [22].

תנחומא בוכר⁷⁶

ואתחנן א [37].

תרגום אונקלוס

בראשית

א כ [71]; ב א [40]; ב כא [12]; [51]; ג ו [69]; ד ב [63]; טו יז [20]; כד סו [14];

[67]; כז יא [18]; לב טז [44]; לד יד [35]; לה ד [22]; [55]; לז כה [50]; מ א [37];

מב ט [71]; מב כה [41]; [73]; מג כג [34]; מג לא [11]; מד ז [29]; מז לא [51].

שמות

ב י [68]; ג ט [72]; ה יב [69]; ט י [3]; י כב [22]; [34]; יב ח [36]; יד כב [34];

יד כד [67]; יד כז [60]; טז יח [68]; טז לא [42]; יט כה [1]; כ ה [54]; כ ז [31];
 כב ב [64]; כב טו [69]; כג ח [72]; כג כט [27]; כד יב [54]; כה כג [43]; כו ה
 [55]; כח טז [64]; כח יח [12]; כח כ [13]; לב כה [65].

ויקרא

א טז [28]; ו ה [37]; יא ג [56]; יג ג [70]; יג ט [32]; טז יב [3]; יח ג [37];
 60; יט טז [30]; כה יח [28].

במדבר

ד טו [60]; יט ב [63]; כא ו [53]; כג ז [67]; כד יד [23]; לב לו [48].

דברים

א ז [36]; ג כה [19]; ו ז [66]; יג ו [60]; יט יא [53]; כב י [50]; כב כג [71]; כד ז
 [60]; כז ט [70]; כח נו [41]; לב א [36]; 41; 67; לב כה [12]; לב מב [67].

תרגום ירושלמי⁷⁷

בראשית

א ב [20]; ב ב [8]; יג טו [22]; כב ג [14]; 46; לד יב [12]; לז ט [18]; מד ל [28].
 שמות

יד לא [9]; ב ב [9]; ב יג [48]; כא כח [4]; 7; כד י [6].

ויקרא

א ט [50]; א טו [29].

במדבר

יג כד [18]; יג כו [69].

דברים

ד כד [24]; לג ד [11].

תרגום לנביאים ולכתובים

יהושע

יג ג [4].

שופטים

ג יא [41]; ג טז [40].

שמואל א

כא ח [72-73].

שמואל ב

יח יד [55]; כא יט [73].

מלכים ב

ו ו [42]; כג ז [68].

ישעיה

ה כו [68]; י כה [38]; יז ז [65]; מא יט [14]; נח א [30]; נט ה [65].

ירמיה

ב ה [20].

עמוס

ו ו [51].

תהלים

יח י [1]; יט יא [11]; קכ ד [67].

משלי

א טז [57]; ה כב [55]; יד כא [43]; כה יא [18].

איוב

ג ד [22]; טו טו [7]; לג יד [68]; לג כ [66]; לח כב [62]; מ יז [63].

שיר השירים

ב ח [12]; ז ט [27]; ח יד [66].

איכה

ב י [54]; ג יב [6].

רשימת הלעזים

angeli [7]	infranto [59]	treccia [18]
avvocato [6]	miele [41]	zappa [58]
dolosi [50]	pajola [51]	zona [51]
domino [28]	porpora [3]	
ecclesia [21; 24]	ripa [37]	
fabbricato [21]	segmenti [51]	
grazia [12]	smeraldo [12]	

תודתי נתונה למנהלי Jews' College בלונדון על שהמציאו לי צילום של כתב היד של הפירוש ועל טובם בנתינת הרשות לפרסמו; לד"ר אברהם טל (רוזנטל) על שהרשה לי להדפיס כאן את הפיוטים מס' א', ב', ו', ח', י', י"א וי"ג (ראה נספח) על פי הטכסט המתוקן שהוא הכין לעבודת הגמר שלו ולגברת סנדרה סטו (Stow) ולפרופסור דניאל קרפי על עזרתם בתעתיק הלעזים האיטלקיים.

תודה כפולה ומכופלת חייב אני לידידי הפרופ' ר' חיים זלמן דימיטרובסקי על ששידלני ועודדני להכין ולגמור עבודה זו לדפוס; בלי התעניינותו התמידית ועזרתו המרובה חיבור זה לא היה יוצא לאור בזמן הזה ובצורתו הנוכחית. פרופ' דימיטרובסקי גם הואיל בטובו להעיר הרבה הערות חשובות לטכסט והן מובאות להלן בהערות בתוך סוגריים מרובעים.

[1] תחלת הדבר אנו צריכין לפרש למה נקראו אלפביטין,¹ לפי שהן מסודרין באלף בית והוא לשון יוון אלפביטא, כדאיתא במשנת שקלים לעניין שלש קופות שבהן תורמין הלשכה וכתוב עליהן אלף בית גימל, ר' יוסי אומ' יוונית כתוב עליהן אלפא ביטא גמא.² ומהו עילוייו של לשון יוון יותר מכל שאר לשונות, לפי מה שאמ' חכמ' ז"ל יפת אלהים ליפת וישכ' באהלי שם יפיתו של יפת ישכן באהלי שם, וזהו לש' יוונית, ועיקרו במגילה.³ וירד משה ונחת משה כו', נהגו לתרגמו תחילה בתרגומו של אונקלוס ואחר כך מתרג' אותו בירושלמי, וכן כל פסוק ופסוק כסדר הכת' במחזור.⁴

אלפביטא

ארכין ה' שמיא לסיני כול',⁵ ייסד התורגמן על דרך המקרא ויט שמים, ופת' ארכין הטה. [2] וכן תרג' ויט שמים, וארכין שמיא.⁶ מהימני, על דרך המקרא בכל ביתי נאמן הוא.⁷ תא סוק, בוא עלה. כמ' שנ', ואל משה אמר עלה וגו',⁸ וזהו מיוסד על עליית משה בענן,

1 המונח אלפביטין לציון פיוטים שהם מסודרים על פי א"ב נמצא כבר במדרש. ראה למשל שהש"ר א א ז: "הדין פייטנא כד עביד אלפא ביתא" וכו': השווה מה שכתב על המונח הזה שירמן, *JQR*, ס"ח, 44 (1953), עמ' 132-131.

2 משנה שקלים פ"ג מ"ב; במשנה שלפנינו בעל המאמר הוא ר' ישמעאל ובכ"י מינכן: ר' שמעון (ראה ד"ס, שקלים, עמ' 23 וראה שם גם על צורות הכתיב השונות של אלפא ביטא גמא) אבל בבבלי יומא סב ע"א ובמקבילות: "אילימא ר' יוסי דקופות" וכו'. ראה ד"ס, יומא, עמ' 172, אות ע; הנ"ל, מגילה, עמ' 117, אות ו.

3 מגילה ט ע"ב.

4 שמות יט כה, ותרגומים שם. בפסח ובשבועות נהגו לקרוא את פסוקי פרשת היום ולתרגמם בשני התרגומים ואח"כ החלו לאמור את הפיוטים הארמיים. ראה מ"ו, עמ' 336 וראה להלן ו, הערה 2. על קריאת התרגומים בצבור בשבתות מיוחדות ובחגים גם אחרי שפסק המנהג של קריאת התרגום בכל שבת ראה צונץ, הדרשות, עמ' 194 ועמ' 512 (שם נזכרים גם כ"י של מחזורים שכוללים בהם התרגומים לפרשיות מיוחדות), ראה גם היינמן, שרידים, עמ' 364.

5 דוידזון, א, 7648. ראה היינמן, שרידים, עמ' 363-364, הנוסח הארמי בצירוף תרגום עברי, טל (לעיל במבוא, הערה 8), עמ' 86-93 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש).

6 תהלים יח י, ות"י שם.

7 במדבר יב ז.

8 שמות כד א.

שהטה שמים על הר סיני ועלה, כמ' דתימר ומשה ניגש אל הערפל אשר שם הר האלהים.⁹ ויש ספרים שכתוב בהן תסוק ופת' תעלה, והראשון צח. בני פלטיץ לא יבהלונך כו', לפי שהיה משה מיוחד שלא יעמדו המלאכים להזיקו, בישרו שלא יוכלו להזיק לו. לכך ייסד המתורגמן בני פלטיץ שלמעלה לא יוכלו להבהילך שכבר כבש אותם אברהם זקין מתחילה שהאכילם והשחידם, בפרשת וירא אליו.¹⁰ ע"א, מיוסד על יעקב אבינו, דכת' ויאבק איש עמו וירא כי לא יכול לו, וכת' כי שרית עם אלהים.¹¹ גומריץ דאתון כו', ואם תאמר, היאך אעלה במקום שכולו אש לזהט, כבר עשיתי כזאת לאברהם זקין שהפילו נמרוד לכבשן האש ולא הזיק לו. והמעשה מפורש בבראשית רבא שלהי פרשת נח, ר' חייא בריה דר' אדא דמן יפו אמ', תרח מוכר צלמים היה, חד זמן נפק לאתר חד כיון שיצא הושיב אברהם בנו למכור תחתיו. כי הוה אתי בר נש ובעי מיזבון הוה אמ' ליה, בר כמה שנין את. אמ' ליה, בר נ' או בר ס'. אמ' ליה, בר נ' בעי למיסגד לבר יומא, והוה מתבייש ואזיל ליה. חד זמן אתא חד' איתתא טעינא חד פינך, פי' קערה, דסלת ואמרת ליה, הא לך קרוב קדמיהון. קם נסב בקולסא, פי' פטיש, ותברינון ויהב ההוא בוקלסא.¹¹ בדיה דרבה דהוה ביניהון. כיון דאתא אבוהא אמ', מאן עבד להון כדין. אמ' ליה, מה נכפור מינך, איתתא חדא אייתת חד פינך דסלת ואמרת לי הא לך קרוב קדמיהון, דין הוה אמ' אנא איכול קדמאי ודין הוה אמ' אנא אכיל קדמאי, קם הדין רבה דביניהון ותברינון. אמ' ליה, מה את מפלי בי, פי' מלעיג, וידעין אינון כלום. אמ' ליה, לא ישמעו אזניך מה שפיך אומרת. נסביה ומסריה לנמרוד. אמ' ליה נמרוד, נסגוד לנורא, אמ' ליה, נסגוד למיא דמטפי לנורא. הדר אמ' ליה, ניסגוד למיא. אמ' ליה, ניסגוד לרוחא דמבדר עננא. הדר אמ', ניסגוד לרוחא. אמ' ליה, ניסגוד לבר נשא דסביל רוחא. אמ' ליה, מילין את משתעי, אני איני משתחוה אלא לאור, הריני משליכך בתוכו ויבוא אלוה שאתה משתחוה לו ויציל אותך ממנו. כיון שירד אברהם לכבשן האש נגלה הק' בכבודו והצילו, הה"ד אני ה' אשר [3] הוצאתיך מאור כשדים.¹² לכך ייסד המתורגמן גומריץ דאתון אדליק נמרוד. גומריץ תרג' גחלי אש.¹³ אתון תרג' פיה כבשן.¹⁴ למיכו' לש' כויה. דבק לית הוא כו', ואם תאמר, אני ירא מאשן שלמלאכים שהוא קשה יותר מאשו שלהדיוט. גם מזה אל תירא, שאינו דבק בך, לפי שעמך שכינתי, אש אוכלת אש. על שם כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא.¹⁵ הא אנא

9 שמות כ כא (בפסוק: "אשר שם האלקים"); על עליית משה בענן בשעת מתן תורה ראה מכילתא, בחדש ט, עמ' 239-238.

10 השווה שמות רבה כח א: "באותה שעה בקשו מלאכי השרת לפגוע במשה, עשה בו הקב"ה קלסטירין של פניו של משה דומה לאברהם" וכו'.

11 בראשית לב כה-כו, כט. כלומר, "דכבש יתהון סבך" וכו' אינו מוסב על אברהם אלא על יעקב. כך הוא בכ"י.

12 ב"ר לח יג, עמ' 364-361 וראה בש"נ ובמ"י שם.

13 למשל ויקרא טז יב, ות"א שם.

14 שמות ט י ות"א שם.

15 דברים ד כד; ראה יומא כא ע"ב; השווה פס"כ, כ, צו ע"א ואילך: "בשעה שעלה משה למרום... פגע בו קמואל המלאך... גער במשה... ילוד אשה מהלך במקום אש... עד שהגיע למקום הדרניאל... באותה שעה נתגלגלו רחמיו של הקב"ה ויצתה בת קול ואמרה לו להדרניאל... ולא עזבתם אותי עד ששרפתי מכם כתות באש" וכו'. ראה רמא"ש שם.

מלבש לך, ועוד אין לך לירא מן המלאכים כי הנני מלבישך מזיו יקרי שיש בו גבורה שיפחדו המלאכים מליקרב אליך,¹⁶ זהו פתרון דאית ביה גברו דלא ליקרוב לותך. פורפורן, לש' לעז פורפור¹⁷ והוא בגד יקר, והוא מיוסד על שם כי קרן עור פני משה,¹⁸ כמה שמפרש והולך. ע"א. פורפרן, בגימטריא תרי"ג, נתייתרו ג'¹⁹ על שם הלא כתבתי לך שלישים,²⁰ וכל מעשה אותו היום היה משולש כמפורש בפסיקתא דשבועות.²¹ והוא מיוסד על לש' האגדה, בני אם תקח אמרי, אמ' ר' יהודה בר שלום אימתי אתה נקרא בני כשתקח אמרי, למה הדבר דומה, למל' שאמ' לו בנו אבא סמניני בתוך המדינה כדי שידעו הכל שאתה²² בנך. אמ' לו אביו, תרצה שידעו הכל כי אתה בני לבוש פורפורא שלי ושים עטרה שלי בראשך וידעו הכל שאתה בני. כך אמ' הק' לישראל, תרצו שידעו הכל שאתם בניי עסקו בתורה.²³ ועל לשון האגדה הזאת ייסד הא אנא מלבש לך פורפרין דידי. ויש ספרים שכת' בהן דלית גבר דיקרוב לותך, והמלאכים מצינו שנקראו אישים.²⁴ וקבעית קרני כול', קרני הודא, על שם כי קרן עור פניו.²⁵ תנגשיניה בהון, כי יגח שור תרג' ירושלמ' ארום יגש.²⁶ זעירא לא תיהוי כו', חי אנא וקיים כו', ואל תהיה קטן בעיניך, כי חי אני שבראתי צורתך עד שלא בראתי רום ועומק, היינו שמים וארץ. איקוניך, פי' צורתך.²⁷ שהרי התורה קדמה לעולם, שנ' קדם מפעליו מאז. וכת' בה כמה פעמ' וידבר ה' אל משה לאמר ודבר זה רמזו בתחילת התורה בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ אל תיקרי את השמים אלא השם ים את הארץ, שעשה הים יבשה והעביר יש' בתוכו.²⁸ ובבראשית רבא, אמ' ר' בנייה העולם לא נברא אלא בזכות התורה שנ' ה' בחכמ' יסד ארץ, ר' ברכיה אמ' בזכות משה שנ' וירא ראשית לו.²⁹ טירוני מרומא כו', יה יהב רשו לבישרא כו', כשעלה משה למרום התחילו המלאכים תמיהין ואומ' זה לזה מאיין בא זה האכסניי ואם הק' נתן רשות לבשר ודם שיעלה לרקיע מעתה אנו נפסדין ומיטמאין בהן כמ' עזה

[4]

- 16 שבת פח ע"ב; פס"כ, כ, צח ע"א. [וראה דב"ר פי"א אות ג. "גברור" על משקל "פלגור", ראה ד"ס לב"ק טו ע"א אות ת ופי' ר' יונתן לב"ק שם.]
- 17 porpora באיטלקית.
- 18 שמות לד לה.
- 19 לא מצאתי מקור אחר לגימטריא זו; על צורות הכתיב השונות של פורפרין ראה במ"י לב"ר עד טו, עמ' 873. בכ"י יש רווח בין הפ"י ובין הרי"ש אבל ברור שאי-אפשר להוסיף ביניהן אות כי רק בלי אות נוספת עולה 616 ועל זה אומר "נתייתרו ג".
- 20 משלי כב כ.
- 21 פסדר"כ, יב, עמ' 213.
- 22 צ"ל "שאני", וכך תוקן על הגלין: "י"ג שאני".
- 23 דב"ר ז ט; דב"ר, מהד' הגר"ש ליברמן, עמ' 111-112, בשינויים קטנים.
- 24 ראה רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פ"ב ה"ז ועוד.
- 25 שמות לד כט.
- 26 שמות כא כח, ות"י שם (כן בניאופיטי, אבל בנדפס ובמהד' רידר: וארום יגש).
- 27 לא מצאתי מקור לאגדה שצורתו של משה נבראה לפני בריאת העולם. ראה גם היינמן, שרידים, עמ' 370, ומהלשון נראה שהמפרש מוכיח דבר זה מדעתו.
- 28 משלי ח כב; על פסוק זה מיוסדת הדרשה המפורסמת שהתורה קדמה לבריאת העולם (ב"ר א ד, עמ' 6) ובדומה לזה מפרש רבינו מדעתו. וראה בהערה הקודמת.
- 29 ב"ר א ד, עמ' 7.

ועזאל.³⁰ טירוני, לש' שררה, סרני פלשתים תרג' טורני פלשתאי.³¹ אנפריסין, עיקרו מלשון אנפרות והוא לש' הפסד וחסרון.³² והאומרין אנן אינפריסין איני יודע מה אומרין. ויש לפרשו כלפי למעלה, והיא תשובת המקום למלאכים וכה פת' יה יהבי רשות לבישרא, כלומ' אני נתתי רשות לבשר ודם לעלות הנה במקום טהרה וקדושה ומעתה אני הוא המליץ שלהן, לפי שכשחטא אדם הראשון ודור אנוש ודור המבול ודור הפלגה היה למלאכים פתחון פה על מה שאמרו בתחילת ברייתו שלאדם, מה אנוש כי תזכרנו וכן אדם כי תפקדנו,³³ מה אדם ותדעוהו,³⁴ ועתה במתן תורה היה להק' פתחון פה כנגדן.³⁵ ומצאתי אגדה, אמ' ר' אלעזר בוא וראה כמה חיבתן של ישראל לפני המקום, מלך בשר ודם עבדו [5] מכעיס אותו מלקה אותו ואחר כך רוצה לרפאותו, אבל הק' אינו כן אלא מקדים רפואה למכה ליש' שנ' ברופאי ליש' ונגלה עון אפרים, למה הדבר דומה למלך שהיה לו בן אחד והיה יודע המלך שהוא יחטא לפניו והוא מלקה אותו לפיכך עשה לו המלך אפירופסין הרבה שכל כעס וכעס שהוא כועס הן עומדין ומפייסין את המלך על אותו הכעס כו', ופת' מליץ והוא למד מעניינו, והאגדה הזאת בפלוגתא דקראי הוא.³⁶ כד חמון מלאכ' כו', לענוותנא איתקרי משה כו', מכון שמייא כו', נזעו מלאכייא כו', כל אילו ארבע שיטות הן מוכיחות זו על זו ותלויות זו בזו. וכה פירושן, כשבאו המלאכים שהיה הק' משיב להם על התימה שהיו תמיהין ואומ' דין אכסנא הבא מאן הוא והיה הק' משיבן אנא מהודע לכון מי הוא האכסניי. לענוותנא איתקרי משה, כלומ' לשם ענוותו נקרא משה כמ' דתימ' והאיש משה עניו מאד,³⁷ רועה שלבניי ונאמן ביתי.³⁸ ובזכותו מכון שמייא על סיני, לשון שפלות, כדאמ' דהוה ממכיך טורי מקמיהו, בברכות פרק הרוואה.³⁹ ורמת ארעא, היינו הר סיני

30 פס"ר כ, צו ע"ב, אבל שם אין זכר לענין של עזה ועזאל; על שהמלאכים הנ"ל נטמאו ונפסדו כשבאו במגע עם בנות האדם ראה אגדות היהודים, ה, עמ' 153.

31 יהושע יג ג, ות"י שם.

32 במחזור היידנהיים הגירסא "אנפריסין"; היינימן, שרידים, עמ' 364 גורס "אנפריטין" ומתרגם "משרת" (2); רבינו מפרש מלשון אנפרות, ראה ערוך ערך אנפרות.

33 תהלים ח ה.

34 שם קמד ג.

35 השווה למשל מדרש תהלים, עמ' לו-לח, על תהלים ח' ה' הנ"ל; תהלים קמ"ד ג' הנ"ל מובא בפרקי דר' אליעזר, ראש פרק י"ג, בקשר לטענות המלאכים נגד בריאת העולם; על התנגדותם של המלאכים לבריאת האדם ראה אגדות היהודים, ה, עמ' 69-70.

36 את האגדה בשם ר' אלעזר לא מצאתי וראה מגילה יג ע"ב. כמו כן לא יכולתי לקבוע לאיזה מדרש מתכוון רבינו בשם "פלוגתא דקראי"; אולם מסתבר שהיה לפניו מדרש על שני כתובים המכחישים זה את זה. השווה גנוי שסטר, א, עמ' 216 ואילך ובמיוחד עמ' 227-229, ששם עוסק בעל המדרש בענין שהקב"ה מקדים רפואה למכה; ראה גם ורטהימר, בתי מדרשות, א, עמ' רמז ואילך; ראה גם את ההוספה בפיסקא מ"ב, ספרי, נשא. אני מודה לפרופ' רא"ש רוזנטל על שהואיל בטובו להעיר לי על המקורות הנ"ל [ואע"פ שרבינו למד פירושו מעניינו ברור שהמלה "אפירופסין" פירושה "מגן ונציג", וע"פ זה ברור שאין קאהוט בערך איפרוס צודק וראה גם בערך פרפטס].

37 במדבר יב ג.

38 שם ח.

39 ברכות נד ע"ב.

שנתלש ונכפה כגיגית על יש' כדאית' בראש מסכת ע"ז,⁴⁰ ונמצא עומד בין החיות והאופנים, מיד נזעו המלאכים, נכנס רתת וזיע בלבם שהיו רואין משה עומד בערפל ומתגבר כנגדם.⁴¹ סערות גופיה כו', עול וקריב לך כו', פסל לך לוחין כו', סערות, בסמך, פי' לשון חימה וכעס וסער.⁴² כלום, כל סערות לבו עמדות ונשתככו יחד לאחר שראה צורת יעקב אבינו חקוקה בכסא הכבוד⁴³ ומעוררת לפניו וסמך ונשען על זכותו, לפי שהיה יעקב קורא לו וצווה מכסא הכבוד ואומ' למשה עול וקריב לך כו'.⁴⁴ פסל לך לוחין מן סנפירינן, תרג' ירושלמי שלספיר הוא סנפירינן.⁴⁵ כסא תרג' כורסא. ומפרש בבריית' דר' אליעזר, ר' יוחנא אומ' הלוחות לא נבראו מן הארץ אלא מן השמים מעשה ידי הק' שנ' והלוחות מעשה אלהים המה המה הלוחות שהיו מקדם.⁴⁶ ויש לפרש שערות גופיה, כאדם שעומדין שערותיו כשרואה פתאום דבר שהוא נבהל עליו, אבל אחר שנתיישב דעתו צהיל הוה ליביה כו'. אפולוגוס, פי' מליץ יושר, אבוקטו בלע"ז.⁴⁷ פ"א, אפולוגוס, שומר. כמטרה לחץ תרג' כפלגיסא לגיירא ותרג' שומר נטר.⁴⁸ קרבו מלאכייא כו', קיריס, לש' יוון אדון.⁴⁹ רישא וכיפא כו', כיון שנתן הק' רשות למשה וחזקו לעמוד כנגד המלאכים מיד אחז בכסא הכבוד והיה מקנתרן כדאית' במילי' דשבועות, מיד הלכו המלאכים לפני הק' ואמ' לפניו רבונו של עולם מי יצילנו מידי וכול'.⁵⁰ רישא וכיפא, על בקיעת הים ייסדו

40 ע"ז ב ע"ב, ושם לא נזכר שההר נתלש ממקומו, אבל ראה מכילתא, בחדש ג, עמ' 214: "בתחתית ההר, מלמד שנתלש ההר ממקומו", וראה שם הערה 17 וראה פרקי דר' אליעזר, ראש פרק מ"א ומה שכתב הרד"ל שם, אות ד.

41 השווה פרקי דר' אליעזר, הנ"ל: "וממקומו נתלש הר סיני ונפתחו השמים ונכנס ראש ההר בשמים וערפל מכסה את ההר" וכו'.

42 השווה ירמיה כג יט.

43 ב"ר סח יב, עמ' 788. "ונשתככו" — על-פי אסתר ז י.

44 לא מצאתי מקור לזה במדרשים; ואולי מיוסד על האגדה המספרת שבשעה שהתנפלו המלאכים על משה כשהוא עלה למרום לקבל את התורה אחז משה בכסא הכבוד (שחקוק בו איקונין של יעקב, ראה בהערה הקודמת) ואז התגבר משה והשיב למלאכים וכו', השווה פס"ר כ, צח ע"א ומקבילות. שמות כד י, ות"י שם.

46 פדר"א פמ"ו ועיין רד"ל שם, אות כא; ראה ספרי, בהעלותך, קא, עמ' 99-100: "מצינו שהספיר של לוחות של משה היה וכו' ובמקום אחר הוא אומר והלוחות מעשה אלקים המה (שמות לב טז) ואומר ויראו אלקי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר (שם כד י), מקיש מעשה למעשה, מה מעשה האמור להלן של ספיר אף מעשה האמור כאן של ספיר". ואפשר לפרש שגם הלוחות הראשונים של ספיר היו אלא שהם נפסלו מן הספיר שמתחת לכסא הכבוד והלוחות השניים נפסלו מספיר שהיה של משה; אולם את העניין שמשה בעצמו פסל את הלוחות הראשונים לא מצאתי במקום אחר (ראה היינימן, שרידים, עמ' 370) [ואי-אפשר לפרש כן לפי דברי רבינו עצמו, שהרי בפירוש נאמר בפדר"א "מעשה ידי הק'". על כן נר' ש"פסל לך" אינו צווי אלא עבר, כלומר, יעקב צווח: דמלכא חייא פסל לך וכו', כלומר כבר פסל לך לוחות מן...].

47 avvocato באיטלקית.

48 איכה ג יב, ותרגום שם, השווה ערוך ערך פלגס, וראה בס' השרשים בערך נטר.

49 על השמוש במלה זו ראה היינימן, הנ"ל, עמ' 368.

50 השווה פס"ר כ, צח ע"א; אבל לא מצאתי את הלשון "מיד הלכו המלאכים" וכו'. "מילי דשבועות" הנזכרות כאן ולהלן בראש הפירוש לדיבר ראשון, פיוט ג', כנראה כללו מדרש הנועד לחג השבועות וכו' אגדות על מעשה מתן תורה בדומה לפרשיות כ' ואילך שבפס"ר. ראה הערת רמא"ש, שם, צד ע"ב אות ב.

המתורגמן כדאמ' בחולין פ"ק, מטבילין בראשין ואין מטבילין בכיפין,⁵¹ ופת' גל הים, זה נראה לי עיקר. וברוב הספרים כתוב רישא דכיפא בחוטרא הוא תבר, אבל קשה בעיניי לפרשו על עניין הסלע לפי שלא היה המעשה עד סוף מ' שנה. ועוד יש לפרשו על הים כדאית' באבות דר' נתן, אמרו יש' אין אנו יכולין לעבור עד ייעשה הים סלעים, נטל מטהו והטילה על הים ונעשה סלעים סלעים, אמרו אין אנו יכולין לעבור כו'.⁵² או יש לפרשו על הכותו בצור בחורב כשבאו לרפידים כמ' שנ', הנני עומד לפניך שם על הצור בחורב והכית בצור ויצאו ממנו מים וגו',⁵³ וזה היה קודם מתן תורה והוא מפורש בסוף פרש' ויהי בשלח. למנגשא, וכי יגח שור תרג' ירושלמ' וארום יגש תורא.⁵⁴ תיסב אורייתי כול'.

ב ידבר אלהים כול'

אלפא ביטא

אנגלי מרומא כו',¹ פי' אנגלי, מלאכים והוא ממש לשון לעז אנגילי,² ושמים לא זכו בעיניו תרג' ואנגלי שמייא,³ בכון אנא צוח כו', אורנוס, שמים בלשון יוון.⁴ קיריס, אדון.⁵ גבר אנא מן גינוס כו', פי' גינוס, ייחוס ופת' מיוחס בלשון יוון.⁶ גיברי חילא כו', גלי, פי' שערים כמ' טרוקו גלי דאי אתון כו'.⁷ וסליק משה לרקיעא ואמ' למלאכיא לית אנא נחית,⁸ כלפי שאמרו המלאכים דאי את סליק סופך למינחת⁹ השיבן משה ואמ' לית אנא נחית עד אורייתי אסב, לפי שהמלאכים

51 חולין לא ע"ב (וזה בפרק ב' ולא בפרק קמא).

52 אדר"נ, נו"א, פל"ג, עמ' 97.

53 שמות יז ו.

54 שמות כא כח, וראה לעיל הערה 26.

1 דידזון, א, 6374 (וראה להלן הערה 8): ראה היינימן, שרידים, עמ' 365 (החלק הראשון של הפיוט בצירוף תרגום עברי): טל, עמ' 103-109 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש).

2 angeli באיטלקית.

3 איוב טו טו, ובתרגום שם (הנוסח בתרגום, "ואנגלי מרומא", כהתחלת הפיוט כאן, ולא אנגלי שמייא – הנוסח המובא ע"י המפרש).

4 על השימוש במלה זו בפיוטים ראה צונץ, ס"פ, עמ' 118 הערה d.

5 ראה לעיל א, הערה 49.

6 ראה ערוך גנס.

7 ברכות כח ע"א. [וכנראה שגרס בגמרא "דאי אתון עברי ר"ג מצערי"].

8 כאן מתחיל חלק חדש של הפיוט וכבר ראה צונץ (ליטג', עמ' 75) שהפיוט שלפנינו מורכב משני חלקים: ראה גם דידזון, א, 6374, והיינימן, שרידים, עמ' 367, הערה 20. המלים "וסליק משה" כתובות בכ"י באותיות גדולות, כעין כותרת, כדי לציין התחלת חטיבה חדשה.

9 הוא הטור האחרון של החלק הראשון של הפיוט.

היו מבקשין אותה כמ' דתימ', מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים.¹⁰ עד
 [8] **אצבע גבורה תכתב**, על שם כתובים באצבע אלהים¹¹. וברוב הספרים כתוב **באצבע**,
 והבי"ת היא יתירה ואינה צריכה להיות. והקורא טעות בידו, דהא אתי באל"ף ביי"ת
 והבי"ת לפנינו, ועוד, **תכתב** מוסב על האצבע ואם תקרא **באצבע** בבי"ת יסוד על התורה
 וצריך לומר **תיכתב**. כלתי, חמודתי, ויכל אלהים תרג' ירוש' וחמיד.¹² ויש לפרשו לש' כלה
 ממש דכת' מורשה קהילת יעקב אל תיקרי מורשה אלא מאורסה.¹³ ובמדרש, ויתן אל משה
 ככלותו, ככלתו כת'.¹⁴ ודמיון שני חיתונים היו במתן תורה, האחד, נדמה הק' לחתן ויש'
 לכלה והתורה קידושין ומתן סיבלונות, השני, נדמה יש' לחתן והתורה לכלה ומשה
 סרסור¹⁵ ... **עד בריוני נחמה**, בריוני, פי' בוראי. **עד בלוחות נדמה**, פי' נדמה, לשון שתיקה
 כמ' לך דומיה תהילה.¹⁶ כלומר, עד שנקבל הלוחות ואחר כך אלך לי ונשתתק. שלא יהיו עוד
 בינינו טענות ותיגר. ע"א. נדמה, נשתכר, לשון דמים.¹⁷ ועוד יש לפרשו לש' אורה, כי נר
 מצוה ותורה אור,¹⁷ מלשון עם דמדומי חמה.¹⁸ **עד השופרין תוקעין**, זה ייסד המתורגמן על
 העלייה שעלה משה בהר ונתקדש בענן קודם מתן תורה. כלומר, לא ארד עד שיתקדש העם
 ויעמוד סביבות הר סיני לקבל התורה ואשמע קול השופרין שמתחילין לתקוע אז ארד לי,
 שכן ציוה לו הק' שירד שלא יאמרו ישראל משה עומד בהר וקורא אנכי ה' אלהיך.¹⁹
 [9] **עד אמון בי**, על שם ואהיה אצלו אמון,²⁰ שאוליך אותה למבקשיה. פ"א. **עד המון בי**

- 10 תהלים ח ב, וראה מה שנדרש עליו במדרש תהלים, עמ' 74: "אמרו (המלאכים) לפניו: רבנו של עולם, נאה הוא לך שתתן תורה בשמים" וכו'.
- 11 שמות לא יח.
- 12 בראשית ב ב. נוסח התרגום המובא כאן איננו בתרגומים שלפנינו, אולם הראשונים מביאים אותו עפ"י הספרים של התרגום הירושלמי שהיו לפניו. ראה תורה שלימה, ח"ב, עמ' קפו הערה כו; ראה גם בחיבורו של אחיו של המפרש, בשבלי הלקט, ח"א, סימן עו (מהד' בובר, עמ' 56; מהד' מירסקי, עמ' 299-300 והערות שם): "יש מפרשים שנקרא שבת חמדת ימים דכתיב ויכל אלקים ביום השביעי, אין ויכל אלא לשון חמדה" וכו'.
- 13 ספרי דברים, פיסקא שמה, עמ' 402 ומקבילות.
- 14 תנחומא הישן, כי תשא, פיסקא טז.
- 15 ראה על עניין זה אגדות היהודים, ו, עמ' 36, הערה 200. > ראה גם רבי אלעזר בירבי קליר, קדושתאות ליום מתן תורה, ההדירה... שולמית אליצור, ירושלים תש"ס, עמ' 17-18. < על משה כסרסור ראה להלן ג', עמ' 12, ד"ה מלאכיא שושבינין; השווה שמות רבה ג ה; שם מג א.
- 16 תהלים סה ב.
- 17 הנוסח אצל טל "נרמה", ברי"ש, ולפי זה הוא מתרגם "עד לחות אזורק", ומביא את הפסוק משמות ל"ב י"ט בסמוכין (ראה טל, עמ' 103-104, טור 12 ועמ' 108). [וקשה לומר שמשה רומז לשבירת הלוחות. ע"כ נראה שצריך לקרוא "נשתכר", ובשי"ן שמאלית, כלומר נקבל שכר ועל זה הוא אומר "לשון דמים". ובדיקה נוספת בכ"י מאשרת את הנ"ל ולפי זה לא יפסיק פירוש זה את העניין (ראה בהערה הבאה). ובפיוט גרס רבינו "נרמה" והשווה לזה "נהוג נשיאותך ברמים" (כתובות קג ע"ב ואוצה"ג שם). וההמשך "זורק מרה" וכו' אפשר שהוא פירוש לברמים].
- 17 משלי ו כג.
- 18 ברכות כט ע"ב ועוד. "ועוד יש לפרשו" וכו' חוזר לנוסח ראשון.
- 19 השווה שמות רבה כח ג: "אני גולה להם את הרקיע ואומר אנכי ה' אלקיך, הם אומרים: מי אמר, הקב"ה או משה, אלא ירד משה ואח"כ אני אומר אנכי" וכו'.
- 20 משלי ח ל.

תובעין, על שם דבר אתה עמנו ונשמעה,²¹ וזה הלשון נראה לי עיקר. עד ונוריד יקרה, התור' נקראת יקרה על שם יקרה היא מפנינים.²² עד זהו נזהא בעננא, פי זהו, לשון גבוה.^{22א} עד חכמה נחמ[ה]²³ עין בעין, וירא ישראל תרג' ירושל' וחמון.²⁴ עד טבעת נחזה, פי' לפי שדרך בני העולם לקדש ולארס בטבעת ומתן תורה נדמה ליום חתונה כדאמ' ביום חתונתו זו מתן תורה,²⁵ לפיכך דימה המתרגם התורה שהיא היתה הקידושין שלישי' לטבעת. חקוקה מזה ומזה, על שם מזה ומזה הם כתובים.²⁶

אנכי ה' אלהיך

ג

דבירא קדמאה כו';¹ הכל הוא מפורש במילי' דשבועות.² זיקין, כמו קורות ועמודים שלאש, מלשון מאזרי זיקות,³ זיקין, כמ' זיקוקין. נור ואשא חדא מילתא הוא.⁴

אלפא ביט'

ארעא רקדא כו',⁵ ייסד המתורגמן על יסוד ארץ רעשה אף שמים נטפו,⁶ שבמתן תורה היה תחילה רעש ורעד ולבסוף שמחה כדכת' ארץ יראה ושקטה,⁷ בתחילה יראה ולבסוף שקטה, בתחילה יראה שכבר התנה הקב"ה עם בריית העולם שאם לא יקבלו יש' את התורה יחזירם לתהו ובוהו והיה העולם ירא שמא יהו יש' ממאנין לקבלה כמו שמיאנו שאר אומות, [10] ולבסוף שקטה לאחר שקיבלו את התורה הה"ד נמוגים ארץ וכל יושביה אנכי תיכנתי עמודיה סלה,⁸ בזכות אנכי תיכנתי עמודיה,⁹ והיתה אז שמחה לפני המקום יותר מבריאת העולם.¹⁰

21 שמות כ יט.

22 משלי ג טז.

22א [ראה ערוך ערך זה ג'].

23 בגוף כה"י: "נראה"; על הגליון: "נחמ[ה]".

24 שמות יד לא.

25 משנה תענית פ"ד מ"ח; פסדר"כ, כו, עמ' 397 ומקבילות.

26 שמות לב טו.

1 ת"י לשמות כ ב; מחזור ויטרי, עמ' 337.

2 ראה לעיל א, הערה 50.

3 ישעיה ג יא.

4 זה בניגוד לפירוש שבמחזור ויטרי, עמ' 319: "אש ונור מופלגים זה מזה בלשונם" וכו'.

5 דרידון, א, 7669: מפורש במחזור ויטרי, עמ' 311 ואילך.

6 תהלים סח ט.

7 שם עו ט.

8 שם עה ד.

9 פס"ר כא, ק ע"א וראה שבת פח ע"א.

10 לא מצאתי מקור לזה. [וראה תנחומא, שמיני, אות ב; זוהר ח"א, קטו ע"א, ומדרש תהלים, עה, אות א, ב. ואולי צירף לכאן את הדרשה בתענית כו עב.]

ופת' נטפו זימרו¹¹ כמ' אל תטיפו יטיפון¹² והוא לש' דיבור וכן והטף אל דרום.¹³ כד אריס קיריס, כשאירס הק' כנסת יש' לאחר יציאתה ממצרים, והוא כמ' שפירשנו למעלה, ביום חתונתו זו מתן תורה.¹⁴ באצבעתיה יהב לה כו', באצבעתיה, פי' שבא תחת הבי"ת השנית והעי"ן קמוצה¹⁵ שהוא כמ' אצבעותיו, שאם תאמר שהוא לשון אצבע מיוחד היה באצבעיה,¹⁶ והוא על יסוד כתובים באצבע אלהים.¹⁷ וכה פתורנו בעת שאירס הק' כנסת יש', מידידו נתן לה חמש עזקין, הם חמשה חומשי תורה.¹⁸ ועוד יש לומר באצבעתה, תי"ו קמוצה לש' נקיבה ומוסב על כנסת יש' ופת' כשאירס הק' כנסת יש' נתן באצבעותיה ה' טבעות, ותפש המתרגם זה הלשון לפי שדרך העולם לקדש בטבעות, וזה עיקר. נהירו, כמ' נהירו ושוכלתנו,²⁰ לש' חכמה. ויש לפרשו לש' נהורה.²¹ ועל כל עיזקא ארבע טבעין, לש' טבע.²² בבהירו, לש' בהיר הוא בשחקים,²³ כמ' בירור, ומה הם אילו ארבעה החותמות הטבועין בהם, צדקא, דינא, חסדא, חוסנא,²⁴ מפי מורי ר' נתן זצ"ל.²⁴ גבילן בצדקא, לש' גבול. חתימן בדינא, שהתור' משפטים לפניה ולאחריה, לפניה שם שם לו חק ומשפט, לאחריה ואלה המשפטים.²⁵ נקישן, לש' מקשה, לש' נופל על מעשה הטבעות. בחסדא, כדדרש ר' שמלאי תורה תחילתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים כול'.²⁶ טביען בחוסנא, לשון טבע, בחוסנא, מגזירת חוסה ה' על עמך,²⁷ ולש' רחמים הוא. אמ' הק' ליש', עשו אתם צדק ומשפט ואני אתן לכם חסד ורחמים,²⁸ לכך לא נוכל לפרשו לש' חוסן. ולש' המקרא הוא ואירשתיך לי באמונה ואירשתיך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים.²⁹ פ"א. בחוסנא, לש' חוסן ממש כמ' דכת', המון מעיך ורחמיך אלי התאפקו,³⁰ ויצא ויתאפק מתרגמנין ואתחסן.³¹ דהב אובריאז, פי',

[11]

מוסב על לשון הפיוט: "ארעא רקדא שמיא זמרו"; ומפרש את המלה "נטפו" (תהלים סח ט) במובן זמרו.	11
מיכה ב ו.	12
יחזקאל כא ב.	13
ראה לעיל ב', הערה 25.	14
באצבעתיה.	15
באצבעיה.	16
שמורת לא יח.	17
כך גם בפירוש שבמחזור ויטרי, עמ' 311.	18
באצבעתה. ומה שאומר אח"כ "באצבעותיה" כוונתו בכל אחד מאצבעותיה.	19
דניאל ה יד.	20
לשון אור.	21
לשון לקבוע צורה.	22
איוב לו כא.	23
במחזור ויטרי, עמ' 311: "ומה הן הטבעות: צדק ומשפט חסד ורחמים", כאשר מפרש והולך.	24
ראה במבוא, עמ' 7.	24א
פסדר"כ יב, עמ' 209 ובמקבילות, ובכולם הגירסא "דינים מלפניה" וכו'.	25
סוטה יד ע"א.	26
יואל ב יז.	27
דב"ר, ג ז, וראה רש"י על הושע ב כא.	28
הושע ב כא.	29
ישעיה סג טו.	30
בראשית מג לא ות"א שם; ראה גם בפירוש שבמחזור ויטרי, עמ' 312.	31

מפז רב תרג' אובריזין.³² ואותם הטבעות שנתן לה היו מזהב מופז,³³ ומה הם הטבעות, חמשה חומשי תורה.³⁴ אחסנא, לש' חוסן, אינמי לש' אחסנא על שם מורשה קהילת יעקב.³⁵ מטרונא, גברת, פי', כדאמ' בבראשית רבא, וישימני לאב לפרעה, לפטרון, הכי נמי לאשה, מטרונא.³⁶ כמ', שקמתי אם בישראל.³⁷ הוא יהב בידא עשר יקינטנייא, על שם עשרת הדיברות, והמשיל התורה באבנים יקרות על שם לא תסולה בכתם אופיר,³⁸ יקווינטו בלע"ז.³⁹ ותלת מאון כו', המוהר הראשון היה עשרת הדיברות, כי בששה בסיון במעמד הר סיני לא נצטוו רק עשרת הדיברות בלבד,⁴⁰ אבל המוהר השני דהיינו תוספת כתובה גדול במאד מאד, הם תרי"ג מצות, רמ"ח בעשה ושס"ה בלא תעשה. אפריפריא, יש מפרשין מלשון אפריפריין לכלה והוא מלשון אפריון,⁴¹ ויתכן לפרשו באהל מועד.⁴² ואנן סבירא לן אפריפריא תוספת כתובה כדאמ' בבראשית רבא פ"א, הרבו עלי מוהר, מוהר פורנון, מתן פראפורנון.⁴³ ובירושלמי מתרגם ליה, פרן וכתובה.⁴⁴ ועוד נראה [12] לפרשו מלשון הבו ליה אפריה לר' שמעון, בסוף בבא מציעא,⁴⁴ והוא לש' לעז גרציאה.⁴⁴ ובמקצת ספרים כתוב באפרי א (?) פרייא⁴⁵ והכל אחד הוא. זמרגדין ארבעין ותמנייא, תרג' נופך זמרגדין ובלע"ז איזמרגדו,⁴⁶ תלויות על צואר הכלה וקבועות בשפתות מלבושיה כמ' שפה יהיה לפיו סביב.⁴⁷ חטף לארוסתיה, פי', חטף הק' את כנסת ישראל בחלקו להיותה ארוסתו מבין הבתרים.⁴⁸ ע"א. חטף הק' מעל ארוסתו ממה שגזר עליה בין הבתרים ק"צ שנה כשדפק על פתחה במצרים והיא היתה ישינה מן הגאולה כי היתה

32 תהלים יט יא ותרגום שם.

33 השווה מלכים א' יח.

34 ראה לעיל הערה 18.

35 דברים לג ד, ותרגום ירושלמי שם, וכן בפירוש שבמחזור ויטרי, עמ' 312.

36 ב"ר צ"ג י, עמ' 1160. והראיה היא — פטרון לזכר, מטרונה לנקבה. וראה להלן ה', הערה 9.

37 שופטים ה ז.

38 איוב כח טז.

39 לא זוהה.

40 ראה מכילתא, בחדש ט, עמ' 237.

41 ראה משנה בבא מציעא פ"ו מ"א: "פריפריין וחלילים לכלה"; ופירוש רש"י שם: "עצים משופים ונאים לעשות לו אפריון" (עה ע"ב).

42 השווה שמות רבה ג ט: "אפריון עשה לו. ר' עזריה בשם ר' יהודה בר' סימון פתר קרייה במשכן, אפריון, זה משכן" וכו'; פסדר"כ, א, עמ' 3: "אפריון, זה אהל מועד".

43 ב"ר פ ז, עמ' 960 ובח"נ ובמ"י שם.

44 בראשית לד יב, ותרגום ירושלמי שם.

44 בבא מציעא קיט ע"א; השווה ערוך ערך אפרייא א'.

44 grazia באיטלקית. וראה רש"י לב"מ הנ"ל: "אפריון חן שלנו".

45 במחזור ויטרי, עמ' 336: "באפרי אפרייא".

46 שמות כח יח, ובתרגומים שם; צורה עתיקה של המלה האיטלקית smeraldo.

47 שמות כח לב.

48 היינו שכנסת ישראל נבחרה להיות ארוסתו של הקב"ה משעת ברית בין הבתרים. ואולי היתה לפני המפרש דרשה בה דרשו את הפסוק "והאמין בה" ויחשבה לו צדקה" (בראשית טו ו) בקשר לפסוק "וארשתך לי באמונה" (הושע ב כב) לענין זה; ודרשות דומות נמצאות במכילתא, ויהי ו, עמ' 114-115 ובמקבילות.

סבורה להשלים ת' שנה ולא ישבה שם אלא רד"ו שנה, וכן תרגם רב יוסף בפסוק אני ישינה.⁴⁹ ארתיק, דפק. דמכא, ישינה, ויישן תרג' ודמוך.⁵⁰ בתוון, בחדר, תרג' ומחדרים ומתוונניא.⁵¹ טען יתה כו', פי', על שם ואשא אתכם על כנפי נשרים,⁵² ורבותינו דרשו ז"ל, בליל שעשו פסח מצרים נעשה להם נס ועפו לארץ יש' ואכלו את הפסח לפי שאסור לאכל קדשים בחוצה לארץ ובו בלילה שבו למצרים.⁵³ שלוא, שליו. אורתא, ערב, על שם בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם בבקר לשבוע.⁵⁴ ימא בזע לה כו', היינו קריעת הים. גנון, כילת חתנים.⁵⁵ קטר, קשר. זיהורין, ענני כבוד והוא לש' זוהר. משמע במתן תורה לש' שני חיתונין כמ' שפירשתי,⁵⁵ האחד הק' כחתן וכנסת יש' ככלה, השניי כחתן והתורה ככלה, על כן ייסד המתורגמן מלאכייא שושבינין ומשה היה סרסור [13] בר גנון, בן אותה הכילה והחופה.⁵⁶ פנטירין, פנטי בלע"ז.⁵⁷ ויש מפרש' מלש' כרום ימא ובורלא ופנטרי⁵⁸ ומפרשו על הגנון שהיתה עשויה באבנים טובות ומרגליות,⁵⁹ והכל הוא משל על מתן תורה. כליל מלכו כו', אמרו רבותינו ז"ל כשאמרו ישראל נעשה ונשמע ירדו מלאכי השרת וקשרו לכל אחד ואחד מיש' שני כתרים, אחד כנגד נעשה ואחד כנגד נשמע.⁶⁰ ועל ידיה שני צמידים על שם הלוחות שניתנו מיד ליד, שירין, תרג' צמידים.⁶¹ עגילים, כמ' עגיל וכומז והוא תכשיט האזן על שם ששמעו קול הדיבור.⁶² טבע אנחירין, כמ' נזמי האף בישעיה.⁶³ לבוש דרקמא, על שם ואלבישך רקמה ואנעלך תחש.⁶⁴ בוץ שזיר תכלא וארגוונא, על עניין מעשה המשכן, שש משזר תכלת וארגמן. פרזומא, כדאמ' בהתכלת, רמא תכלתא לפרזומא דאינשי בייתה,⁶⁶ ובירושלם' פרק במה אשה בשבת,

- 49 פסדר"כ, ה, עמ' 87-88 ובמקבילות; ובתרגום לשיר השירים ה' ב' אין דרשה כזו, אולם היא נמצאת בתרגום לשיר השירים ב' ח'; התרגום לכתובים נקרא על שם רב יוסף, ראה צונץ, דרשות, עמ' 36 ועמ' 253 הערה 21.
- 50 בראשית ב כא, ובתרגומים שם.
- 51 דברים לב כה, ובת"א שם.
- 52 שמות יט ד.
- 53 תרגום יונתן שם: "ואובילית יתכון לאתר בית מוקדשא למעבר תמן פיסחא" וכו'. וראה מכילתא, בחדש ב, עמ' 207 ובהערות לשורה 15 שם.
- 54 שמות טז ח.
- 55 כך גם במחזור ויטרי, עמ' 314: "גנון כילת חופת חתנים". וראה להלן אות פ.
- 56 ראה לעיל ב, הערה 15.
- 57 מחזור ויטרי הנ"ל: "בר גנון הוא בן החופה הוא המוציא והמביא והמכניס כלה לאפריון".
- 58 לא זוהה.
- 59 ת"א לשמות כח כ.
- 60 על חופה העשויה מאבנים טובות ומרגליות ראה למשל ב"ר, יח א, עמ' 162.
- 61 שבת פח ע"א.
- 62 בראשית כד כב, ובתרגומים שם. וראה בשיה"ש רבא המובא להלן בהערה 68.
- 63 במדבר לא נ; ראה פס"ר, לג, קנה ע"א: "ועגילים על אזניך (יחזקאל טז יב) א"ר ברכיה הכהן ברבי אילו הדברות". ובשה"ש רבא הנ"ל נדרש באופן אחר.
- 64 ישעיה ג כא.
- 65 יחזקאל טז י.
- 66 שמות כו א.
- 67 מנחות מג ע"א.

המחלצות פרזומטא,⁶⁷ והוא מיוסד על לש' האגדה במדרש חזית, שלחין פרדס רמונים. לשון בני אדם הוא מה שלח פלן לארוסתיה, ר' חננא בר פפא ור' סימון, ר' חננא אמ' היא הכניסה לו שלשה עשר דבר כמו שמפורש באלה שמות וזאת התרומה אשר תקחו וגו'. ר' סימון אמ' והוא הכניס לה י"ג דבר כמ' שמפורש ביחזקאל ואלבישך רקמה וגו', ר' סימיי אמ' פורפירון, תירגם עקילס פילקטון, ואנעלך תחש תחת עורות תחשים, ואחבשך בשש תחת שש ועזים, ואכסך משי, ר' אייבו ור' יהודה ביר' סימון, ר' אייבו אמ' עשאן ממש בעולם, ור' יהודה אמ' הקיפן ענני כבוד המד"א לא ימוש עמוד הענן, ואעדך עדי, תני ר' שמעון בן יוחי זיין היה ליש' בסיני והיה שם המפורש חקוק עליו וכשחטאו נוטל מהם, ואתנה צמידים על ידיך אילו שני לוחות הברית, ורביד על גרונך זו תורה המד"א ענדם על גרגרתך וגו', ועטרת תפארת בראשך זו השכינ' כמ' דתימ' ויעבר מלכם לפניהם וה' בראשם, וזהו פי' כליל מלכו ברישה, ואילין אינון חמשתי אחרנייתא, ותעדזי זהב וכסף ומלבושך שש ומשי ורקמה.⁶⁸ מן ביתא דאבוהא כו', באגדת חזית, כת' ויסע ישר' וכל אשר [14] לו ויבא בארה שבע, לאיכין הלך, לקוץ ארזים שנטע אברהם זקינו בבאר שבע הה"ד ויטע אשל בבאר שבע. כת' והבריה התיכון אמ' ר' לוי הבריה התיכון שלשים אמה היה בו ומהיכן נמצא בידם לשעה אלא מלמד שהיו מוצנעים אצלם עד שאבינו יעקב קיים הה"ד וכל איש אשר נמצא אתו.⁶⁹ תרעין, שערים. דקס מרין, שני מלות הן ופירושו עצי ארזים, עצי עולה דאברהם תרג' ירושלם' קיסין,⁷⁰ תהדר⁷¹ ותאשור תרג' מורנין ואשכרועין.⁷² והאומר אעלת לארוסתיה טעות הוא כי פי' ארוסתיה ארוסתו ואין הלשון מוכיח כן, שהוא מדבר על כנסת ישראל שהיא הביאה לארוסה כך וכך. והנכון כמ' שפירשתי אעלת לארוסה. ובסידורין המצויין אצלנו כתוב דקסמרין מלה אחת. ובמקצת סידורים כת' לקסמרין ודבר למד מעניינו להיותו ממני ארזים, ומפי מורי ר' יואב נר'⁷³ שמעתי לקסמרין, לבנים, ואין לי ראייה, ושמא עיקרו כדאמרין ב...ה.⁷⁴ והנראה בעיני שהן שתי מילות כמ' שפירשתי. למרפק, כמ' מתרפקת על דודה והוא לשון דיבוק וחיבור.⁷⁵ נעשה ונשמע משתעין בתריהון כו', מספרין, ויספר תרג' ואשתעי,⁷⁶ לקיים שניהן ולא לזלזל בהן ויהיו מתפרשין לפני החתן וישמח, וגם הכלה תשמח בכסא אפריונה. בתריהון, חזיקין תחת הבי"ת כמ' בתרויהון, ופירושו בשניהם. לפקפק, כמ' שפקפק בנטילת ידים⁷⁷ ופת' לש'

67 ירושלמי שבת פ"ו ה"ד (ח ע"ב): "המחלצות (ישעיה ג כב) פירזומטא". וראה הירושלמי כפשוטו להגר"ש ליברמן, עמ' 108.

68 שיה"ש רבה ד יג בשינויים. וראה גם לעיל הערות 61-62.

69 שם א יב בשינויים.

70 בראשית כב ג, ות"י שם.

71 צ"ל "תדהר".

72 ישעיה מא יט, ות"י שם.

73 ראה במבוא, עמ' 7.

74 אינני יכול לכוונו.

75 שיה"ש ח ה. וראה רש"י וראב"ע שם, וכך מפרש גם במחזור ויטרי, עמ' 315.

76 בראשית כד סו ובת"א שם.

77 ברכות יט ע"א.

זילזול. יתפרשון, בין בשי"ן בין בסי"ן יתכן פירושו.⁷⁷ דייספק, כסא, כמ' אשקא דדיספק חרוב ביתר, בגיטין פרק הניזקין.⁷⁸ סלים אתקבע לה כו', פי' סולם קבע לה לעלות לבית חופתה מצורת⁷⁸ בית אביה לכסא החתן, והוא דרך משל ודמיון על מתן תורה ועל מעשה אהל מועד, כחתן הבונה בית חתנות לבנו,⁷⁹ וזה הסולם מדבר על סיני שעלה שם משה לקבל התורה. ולש' האגדה בבראשית רבא, ויחלם והנה סלם וג', רבנן פתרינן קרייה בסיני, [15] אמ' סלם בגימט' סיני, מוצב ארצה ויתייצבו בתחתית ההר, וראשו מגיע השמימה וההר בוער באש עד לב השמים, והנה מלאכי אלהים זה משה ואהרן, עולים ומשה עלה, ויורדים בו וירד משה,⁸⁰ ובסיני הראה לו כל מלאכת המשכן כמ' דתימ' כאשר הראית בהר.⁸¹ דתיסק לגנונא, לרקיע כמ' דתימ' ומשה עלה אל האלהים.⁸² עדרינן בה שבעין כול', פי' ומתקבצין בו שבעים. כמ' דתימ', ואל הזקנים אמר שבו לנו בזה,⁸³ והם כנגד הסנהדרין היושבין בלשכת הגזית לפרש שם סתומותיה של תורה ולהיותם נוחים זה לזה בהלכה.⁸⁴ כדבש וחלב כדי להתחדד זה מזה.⁸⁵ עדרינן, פי' לש' עדר. בתולן, למ"ד רפי ופת' סתומותיהן כמ' בתולת הוורד⁸⁶ ועיקרו מלשון בתולה. ויש לפרש בתולן, למ"ד דגושה והבי"ת אינה יסוד והוא כמ' תילי תילים.⁸⁷ לשננא, כמ' ושננתם לבניך.⁸⁸ ועוד יש לפרש דליהוון היך חלבא על דובשא כו', שיהיו דברי תורה מיושבין בלי קושיא וספק ויהיו עריבין ללומדיהן כדבש וחלב על שם דבש וחלב תחת לשונך,⁸⁹ וזה נראה לי עיקר. לאיתלבנא, כמ' מחשף הלבן,⁹⁰ על שם צחורות,⁹¹ והוא לש' צח ונקי. והרבה יש בתלמוד, מחוורתא כדשניין מעיקרא.⁹² ויש לפרשו מלשון זריז ומלוכנ ופת' מחודד. ובמקצת ספרים כתוב דליהוון חכמכמא כחלבא על דובשא ואיני יודע מה הוא. ואחי ר' צדקיה נר"ו⁹³

- 777 ראה להלן או פ' (פרס).
 78 גטין נה ע"ב, כגירסת הערוך, ראה ערך דיספק.
 78 [ואולי צ"ל בפיוט "מדירתא" וכאן "מדירת].
 79 תענית יד ע"ב ועוד; "כחתן" השתרבה לכאן בטעות.
 80 ב"ר סח יב, עמ' 786.
 81 שמות כו ל (לשון הפסוק: "אשר הראית בהר"; ובשמות כו ח: "כאשר הראה אותך בהר").
 82 שם יט ג.
 83 שם כד יד.
 84 תענית ח ע"א.
 85 ראה תענית ז ע"א: "ברזל בברזל יחד, לומר לך מה זה אחד מחדד את חבירו אף שני תלמידי חכמים מחדדין זה את זה בהלכה" [ועל כן אם לא יהיו נוחים זה לזה לא ישובו בצוותא ולא יוכלו לחדד זה את זה].
 86 שבת צ ע"א.
 87 עירובין כא ע"ב.
 88 דברים ו ז.
 89 שיה"ש רבה ד יא: "רבנן אמרי כל מי שאומר דברי תורה ברכים ואינן עריבין על שומעיהן כדבש וחלב המעורבין זה בזה" וכו'.
 90 בראשית ל לו.
 91 שופטים ה י.
 92 עירובין צו ע"א.
 93 ראה במבוא, עמ' 8.

דיקדק בלשון הזה ופירש, דליהוון היכמכא דחלבא, כדאיתא בחולין, ההוא בר יונה דנפל לכדא דכמכא,⁹⁴ ולשון הראשון נראה עיקר בעיניי. ומה שאמ' כחלבא על דובשא לפי לשון [16] האגדה הנדרשת באגדת חזית, כי טובים דודין מיין, נמשלו דברי תורה ביין, במים, בשמן, בדבש, בחלב. במים, הוי כל צמא לכו למים, מה המים חנם בעולם כו', אמ' ר' חמא בר עוקבא מה המים מגדלין את הצמחים כך דברי תורה מגדלין כל מי שלומד בהן כל צורכן, אי מה המים מבאישין בקנקן יכול אף דברי תורה כן ת"ל יין, מה היין כל מה שהוא מתיישן בקנקן הוא משתבח והולך כך כל מה שדברי תורה מתיישנים בגופו שלאדם הן משתבחין והולכין, אי מה המים אין ניכרין בגוף יכול אף דברי תורה כן ת"ל יין, מה היין ניכר בגוף כך כל מי שיש בו דברי תורה מראין עליו באצבע, אי מה מים אין משמחין את הלב יכול אף דברי תורה כן ת"ל יין, מה יין משמח את הלב כך דברי תורה משמחין את הלב שני פקודי ה' ישרים משמחי לב, אי מה היין מחרף את הגוף יכול אף דברי תורה כן ת"ל שמן, מה השמן מעדן את הגוף כך דברי תורה מעדנין את הגוף, מה השמן מביא אורה לעולם כך דברי תורה מביאין אורה לעולם שני נר לרגלי דברך ואור לנתיבותי, אי מה השמן מר יכול אף דברי תורה כן ת"ל דבש, מהו הדבש מתוק אף דברי תורה כן, אי מה הדבש יש בו קצרים, פי' קצף וחלאה, יכול אף דברי תורה כן ת"ל חלב, מה חלב נקי אף דברי תורה נקיים, אי מה חלב תפל יכול אף דברי תורה כן ת"ל דבש וחלב, מה דבש וחלב כל זמן שהן מעורבין זה בזה אין מזיקין את הגוף אלא מעדנין את הגוף אף דברי תורה כן שני' כי חיים הם למוצאיהם ואומ' רפאות תהי לשרך.⁹⁵ פרס למקטור כו', פי' ציוה הק' לפרוש ולקשור במדבר אהל מועד שממנו אורה יוצאה לעולם, וכן מצינו בחלוני בית המקדש שקופים אטומים, שהיו צריין מבפנים ורחבים מבחוץ.⁹⁶ לארוסתא, באל"ף ולא בה"א והוא כמ' ארוסה בלא מפך ה"א. גנון לגו מן גנון, חופה לתוך חופה, על שם המשכן שהיה בתוך אהל מועד לתוספת צניעות לדוגמת חתן וכלה שעושין להן כילה בתוך כילה לצניעות,⁹⁷ ובאגדת חזית, באתי לגני, לגנוני.⁹⁸ בשביסתא, בתכשיטים, מלש' השביסים דישעיה.⁹⁹ ולשון האגדה בפסיקתא דויהי ביום כלות, אמ' ר' יהודה ביר' אילעאי משל [17] למלך בשר ודם שהיתה לו בת קטנה עד שלא הגדילה ובאת לידי סימנין היה רואה אותה בשוק ומדבר עמה, במבואות ומדבר עמה, כיוון שהגדילה ובאת לידי סימנין אמ' המלך

94 חולין קיב ע"א וראה ד"ס, קנ"ב ע"ב, אות ר'; ר' צדקיה מפרש את המלה "היכמכא" כשתי מלים – "היך כמכא" – וגורס במקום כחלבא: "דחלבא".

95 שיה"ש רבא א' ב', בשניונים; השווה ספרי דברים פסקה מח, עמ' 110-111 ומקבילות; דברים רבה, מהד' הגר"ש ליברמן, עמ' 109 הערה 1; א' מירסקי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ז, עמ' 17-15.

96 פסדר"כ, כא, עמ' 323 ומקבילות.

97 מחזור ויטרי, עמ' 316-317: "ועל זה כיון המשורר דלהוו צנועים בשביסתא, ר' יוסי אומר חדר. ולשון מדרש הוא באלה שמות, ויסב את העם, הסיבן בשביסתין, משל לכלה שתקן לה אביה חדר בתוך חדר כדי שתהא צנועה ביותר". וראה הערה ס' שם: "ליתא במדרש שלפנינו".

98 שיה"ש רבא א' א, ונמצא גם בפסדר"כ, א, עמ' 1 בפסיקא שממנה מביא המפרש מאמר ארוך בסמוך. ואולי בפסיקתא שלפניו המאמר "באתי לגני, לגנוני" היה חסר ולכן הביאו מאגדת חזית.

99 ישעיה ג יח.

אין כבודה שלבתי שאהא מדבר עמה בפרהסיא אלא עשו לה פאפיליון ונדבר עמה מתוך פאפיליון, כך בתחילה כי נער ישראל ואוהבהו היה מדבר עם ברייתיו בפרהסיא, במצרים סיפר עמהם בפרהסיא שנ' ועברתי בארץ מצרים, בים ראו אותו שנ' וירא ישראל, בסיני ראו אותו שנ' פנים בפנים דיבר ה' עמהם וגו'. וכיון שקיבלו את התורה נעשו לו לאומה שלימה, אמ' אין כבודן שלבניי שאהא מדבר עמהם בפרהסיא אלא יעשו לי משכן ואהא מדבר עמהם מתוך משכן.¹⁰⁰ אינמי גנון לגו מן גנון, המשכן בתוך חופת ענני כבוד.¹⁰¹ ויש סידורים שכתוב בהן פרס למקטור במדברא גנון חורן לארוסתא, ופת' כילה אחרת, הגנון הראשון מעמד סיני והגנון האחר אהל מועד שהוא גנון לגו מן גנון, כמ' שפירשנו המשכן בתוך אהל מועד. והוא מיוסד על לשון האגדה, ויהי ביום כלות משה, כלת כת', יומא דעלת כלתא לגנוא, מה כת' למעלה מן העניין ברכת כהנים, 'ברכך, יאר, וישא, אמ' ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי למה הדבר דומה למלך שקידש את בתו ועשה לה קידושין גדולים ושלטה בהן עין הרע וכיון שבא המלך להשיא את בתו מה עשה נתן לה קמיע ואמ' לה יהא הקמיע הזה עליך שלא ישלוט בך עוד עין הרע. כך כשבא הק' ליתן תורה ליש' עשה להן פומפון גדולה כמ' דתימ' וכל העם רואים את הקולות ולא היו אלא קידושין כמ' דתימ' לך אל העם וקידשתם ושלטה בהן עין הרע ונשתברו הלוחות. אחר כך לא עשה כן אלא כיון שבאו ועשו את המשכן נתן להם הק' הברכות תחילה כדי שלא תשלוט בהן עין הרע, לפיכך כת' יברכך ואחר כך ויהי ביום כלות.¹⁰² ועוד יש לפרש פרס למקטור במדברא, תכיפה, תקף לקשור במדבר. כמ' בפרס הפסח, בפרס העצר, בפרס החג.¹⁰³ צווא למדמוך כו', צווא, פי' נתחבר, לש' צוותא, והוא מיוסד על שם בין שדי ילין.¹⁰⁴ למידמוך, לישן. ביזייתא, שדיים, בלשון ערבי ביזיאה. ובפסיקתא דזכור, ליטין ביזיאה דהכדין אנקון.¹⁰⁵ על יסוד בדי ארון שהיו בולטין ויוצאין כשני דדי אשה.¹⁰⁶ וקווצתא דרססן, על שם קווצותיי רסיסי לילה.¹⁰⁷ אפותא, מצח. ובמקצת סידורים כתוב צבא למידמוך, ופת' לשון רצון, כמ' די הוה צבא הוה מחי.¹⁰⁸ קומתה כתמרא, על שם זאת קומתך דמתה לתמר ושדיך לאשכולות.¹⁰⁹ סגולין, אשכולות, נחל אשכול תרג' ירושלמי' נחלא דסגולא,¹¹⁰ ועל כן שלש נקודות שלפתח קטן נקראין סגול שהן עשוין כאשכול.¹¹¹ תדייא, שדיים. ריחא דנחירא, על

[18]

100 פסדר"כ, א, עמ' 3-4, בשינויים.

101 שמות מ לד, ועוד.

102 לפינו צירוף שני מאמרים, האחד מפסדר"כ, א, עמ' 9 שו' 17, והשני מפס"ר, ה, כא ע"א-ע"ב: "דבר אחר [ויהי ביום כלות משה וגו'] מה כתב למעלה מן העניין" וכו'. והשווה הערת רמא"ש, שם, יח ע"א, אות ס.

103 שקלים פ"ג מ"א; על פירוש פרוס במובן תכיפה ראה בתוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 674, ולהלן מפרש את המלה במובן פרוסה, ראה ד', הערה 65.

104 שיה"ש א יג. וראה להלן הערה 106.

105 פסדר"כ, ג, עמ' 40. בערוך ערך בז א' לשון יון. וראה מה שכתב קאהוט שם.

106 יומא נד ע"א.

107 שיה"ש ה ב.

108 דניאל ה יט.

109 שיה"ש ז ח.

110 במדבר יג כד, ובתרגום ירושלמי שם.

111 ראה ס' דקדוקי הטעמים, מהד' א' דותן, תשכ"ד, ח"ב, עמ' 159.

שם וריח אפך כתפוחים.¹¹² תפוחי זהב חזורין דדהב.¹¹³ ראשה ככרמלא כו', על שם ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן.¹¹⁴ קליעתה, טריצא בלע"ז.¹¹⁵ צוארה שעיע, על שם צוארך כמגדל השן.¹¹⁶ שעיע, תרג' ואנכי איש חלק, שעיע.¹¹⁷ שן ופיל אחד הוא.¹¹⁷ שררה כאידרא דזיהרא כו', על שם שררך אגן הסהר.¹¹⁸ זיהרא, כמ' סיהרא, והנה השמש והירח תרג' ירושלמ' זיהרא.¹¹⁹ ולש' אידרא, על שם סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה.¹²⁰ גווה ערמת חנטיק, על שם בטנך ערימת חטים סוגה בשושנים.¹²¹ מקפא, כמ' מוקפת חומה.¹²² חניטיק, לש' חנטה ופריחה. ובסידורים המצויין אצלינו כתוב כאידרא דזיתא ואיני יודע ליישבו על הנכון. תקוף עינאה כו', על שם עינך בריכות בחשבון.¹²³ ופי' בדין כמו אילו הן עוגיות בדידין שבעיקרי גפנים דמועד קטן, שהן כמו בריכות, ומלשון [19] בית הבד שהוא בניין עשוי כבריכה לזתים.¹²⁴ דחטבין, לש' חטיבה אחת.¹²⁵ והוא לש' צורה, וכה פת' עיניך בריכות ונאות בצורתן על מילואתן. ומרי ר' דניאל נר"י¹²⁶ היה אומ' כתרין בריכך דחשבון קשיטין, על שם הפסוק עיניך בריכות בחשבון.¹²⁷ ונחירא זקוף, על שם אפך כמגדל הלבנון צופה פני דמשק,¹²⁸ פי' אפה זקוף ומיושר כמגדל הלבנון צופה פני דמשק, שלא כדברי רבינו שלמה זצ"ל שפירש אפך לשון פנים ואמ' שאין שבח האדם והאשה בהיות חוטמם גדול כמגדל.¹²⁹ ואין כן פירושו ולא יתכן לפרש אפך לשון פנים כמ' אפים שאינו ביו"ד, אלא עיקר פירושו כמ' ונזמי האף¹³⁰ והוא החוטם, ופת' אפך אינו שקוע, כמו שאנו מפרשין או חרום או שרוע, חרום זה שחוטמו שוקע בין עיניו,¹³¹ אלא זקוף ומיושר כמגדל הלבנון שהוא עומד וצופה ביושר נגד פני דמשק. פי' מגדל הלבנון, זה בית המקדש כמ' דתימ' ההר הטוב הזה והלבנון ותרג' בית מקדשא שהוא עתיד

112 שיה"ש ז ט.

113 משלי כה יא, ובתרגום שם.

114 שיה"ש ז ו.

115 treccia באיטלקית.

116 שיה"ש ז ה.

117 בראשית כז יא ובתרגומים שם.

117א [כנראה שלפניו היה "ופילי"א ופי' שגם פיל מובנו שן הפיל. ראה למשל וי"ר ה ב, עמ' קה בח"ג.]

118 שיה"ש ז ג; ובשיה"ש רבא על הפסוק "אגן הסהר": "אדרא דאזהרא".

119 בראשית לו ט; ובתרגום ניאופיטי: "זהרא"; ובשיה"ש רבא הנ"ל: "אית אתרין דקריין וצווחין לזהרא סהרא".

120 סנהדרין פ"ד מ"ג והשווה בשיה"ש רבא הנ"ל.

121 שיה"ש ז ג.

122 מגילה ב ע"ב.

123 שיה"ש ז ה.

124 מו"ק ד ע"ב.

125 ברכות ו ע"א ועוד.

126 ראה מבוא, עמ' 7.

127 שיה"ש ז ה; במחזור ויטרי, עמ' 337 הנוסח כמו הנוסח המובא בשם ר' דניאל.

128 שיה"ש שם.

129 ראה רש"י על הפסוק הנ"ל.

130 ישעיה ג כא.

131 ויקרא כא יח ופרש"י שם, ומחזור ויטרי, עמ' 318 וזה עפ"י בכורות מג ע"ב.

להתרחב עד דמשק, כמ' דתימ' ודמשק מנוחתו.¹³² כצפונא דדרמשיק, כמצפה דמשק, ומצפה הוא המגדל על שם שהצופה עומד עליו ורואה למרחוק. דרמשיק, תרג' ירושלמי שלדמשק.¹³³ ולא מחמטין, מלשון כי היכי דלא ליחמטן אליתייהו דפרק במה בהמה יוצאה דשבת, ופירושו לשון גירוד וחיבול, ובחורי ישראל הכריע תרג' אחמיט.¹³⁴

לא יהיה לך

ד [20]

מתרגמ' אותו בתרג' אונקלוס ובתרג' ירושלמי¹

אלפא ביט

אמין שתין לרומא כו',² תפש המתורגמן לייסד אמין שתין לרומא על הדרך הכת' בנבוכדנצר הרשע כשהקים הצלם בבקעת דורא, דכת' ביה רומיה אמין שתין.³ וכה פת', אפי' אם יהיה אורך הצלם ששים אמות ויותר, כולו בושה וכלימה. לפי שאין בו תועלת ונחשב הבל וריק כאילו אינו כלום שאין ממשות באלהותו. חשיב למה, תהו ובהו תרג' ירוש' למא,⁴ וילכו אחרי ההבל ויהבלו תרג' והו ללמא,⁵ בראשית רבא, והארץ היתה תהו ובהו. למא ולא כלום.⁶ ובמקצת סידורים כתוב חשיב לא מה, שתי תיבות. כלומ', אינו חשוב כלום. ונראה לפרש לא מה כמ' וכל דיירי ארעא כלא חשיבין, נסירת השמש ברקיע נקרא שמו לא, כמפורש פ"ק דרומא.⁷ בתנן קוטרא כו', הנה בא להודיעך שאין בו ממש על ידי שהוא עשוי בידי ברייה ואין כח בברייה לבראות ברייה אחרת שיהא בה ממש שהרי מותר האדם מן הבהמה איין כי הכל הבל,⁸ ובא להזכיר תחילת עסקו מלאכותיו על ידי אש ועשן. תרג' עשן תנן.⁹ קוטרא, כמ' כן עשן, כמ' כקטור הכבשן.¹⁰ וקל זני זמרא, קול מיני

132 שיר השירים רבא ז ד, ות"א לדברים ג כה.

133 בראשית יד טו, ראה ערוך, ערך דרמשק.

134 שבת נד ע"ב; ראה פסקי הרי"ד, מהד' רא"י וורטהיימר ור"א ליס, ירושלים תשכ"ד, טור שג: "פי' שאליותיהן גדולות ושמינות יישברו אם יגרדו אותן על גבי קרקע, ובחורי ישראל הכריע (תהלים עח לא), תרג' אחמיט"; וכן בת"י שלפנינו.

1 ראה לעיל א', הערה 4.

2 דוידזון, א, 5697.

3 דניאל ג א.

4 בראשית א ב. ומה שמביא מהתרגום ירושלמי אינו בתרגומים שלפנינו לבראשית הנ"ל, אולם נמצא

בכמה מקומות אחרים וראה מ"י לב"ר המובא בהערה 6.

5 מלכים ב יז טו וירמיה ב ה ות"י שם.

6 ב"ר ב ג, עמ' 15-16.

7 דניאל ד לב, ונדרש ביומא כ ע"ב. [והוא פירוש שני: נחשבים כלא (כמו ביומא) מה הם חשובים

(ישעיה ב כב).]

8 קהלת ג יט.

9 בראשית טו יז, ות"א שם ועוד.

זמר, כמעשה שהיה בצלם נבוכדנצר הרשע, בעידן די תשמעון קל קרנא משרוקיתא קתרוס סבכא פסנתרין וסומפונייא וכל זני זמרא וג'.¹¹ אתון למקטרא, באין לקטר לפניו, מלש' קטרת. ומנפח הוא בכורא, כבשן, כמ' כור הברזל.¹² פ"א. למקטרא, לש' ציור דמות וצורה [21] כדאמ' בויקרא רבא סוף פרש' אחרי מות, הריני צר כל קטירין שלו בדמות הנואף,¹³ ופת' דמותו וקשרי איבריו. גביל כמה דבלישא כו', והפסל הוא מגובל כדרך אשר¹⁴ גיבול העיסה כדרך ששופך המים בעיסה בדקדוק, כך מדקדקין בהיתוך הכסף. דלייש עיסה, הלש את העיסה. ס"א. גביל כמה דבלישא שפיך כלייש עיסה, פי' הפסל הוא מגובל מכמה תערובות מיני מתכות מעורבין זה בזה כמ' עיסה בלוסה, מעורבת הקמח עם הסובין והמורסן,¹⁵ ומתיכין אותו כלישת העיסה, ועיקר. והוא מורקע ומרודד מכסף חיל העם ומתוקן בפטיש. גבילי, פי' כמ' גביל לתורי,¹⁶ והוא לש' לישא. דיב, כמ' מידב דייב.¹⁷ מורקע, מרודד כמ' וירקעו את פחי הזהב.¹⁸ אוכלוסא, פי' המון עם, ובלע"ז קורין להמון עם איכליסיאה וכן למקום כניסייתם.¹⁹ ומנפח בקורנסא, אין לפרשו לש' נפיחה כמ' נופח באש פחם,²⁰ שאין נופל לש' נפיחה בפטיש אלא לש' נפח, כלומ' האומן נקרא נפח, מנפח ומכה בפטיש על הסדן, פאבריקטו.²¹ קורנסא, פטיש. דהוא סייף וחסיל, והפסל יש לו אחרית ותכלה, שכל מי שיש לו ראשית יש לו אחרית, והוא כלה ומשתנה וסופו להיחלף ולהיפסל, כמו המטבע שמעבירה המלכות בכל עת כרצונו. כך כל אומה לאחר שהיא יגיעה ונבאשת באיליליה שאין בס תועלת ועזרה פוסלת אותם ועוברת לאילילים אחרים, ומאחר שסופם להעבירם מה יועיל להם, אתמהא. פ"א. מתחליף, במדרש השכם, למה נקראו אלהים אחרים, ר' אליעזר אומ' מחדשין להן אלוהות הרבה בכל יום, כיצר, היה לו שלזהב נצרך לו עשאו שלכסף, נצרך לו עשאו שלנחשת, נצרך לו עשאו שלברזל, נצרך לו עשאו שלעופרת.²² סייף, מלש' סוף. וחסיל, כמ' כי יחסלנו הארבה,²³ ושפה אחת לכולם.²⁴ שני, שמשנתנה דמותו ומתבער לאחר שהוא בלה. הוא בוטמי מתקליל כו',

- 10 בראשית יט כח.
- 11 דניאל ג ה.
- 12 דברים ד כ.
- 13 וי"ר כג יב, עמ' תקמו וח"נ שם.
- 14 המלה באה בסוף השורה ואין לה מובן והאות האחרונה יכולה להיות גם דל"ת.
- 15 שבת עו ע"ב ורש"י שם ד"ה בלוסה: "מעורבת בסוכנה ובמורסנה".
- 16 ברכות מ ע"א.
- 17 פסחים עד ע"ב. [נראה שמפרש גירסא אחרת שגרסה בפיוט "דיב לישא".]
- 18 שמות לט ג.
- 19 ecclesia באיטלקית. וראה להלן הערה 49 ושם כתובה המלה בקו"ף.
- 20 ישעיה נד טז.
- 21 fabricato באיטלקית.
- 22 ס' והזהיר, יתרו, עמ' 48 (מן המכילתא, בחדש ו, עמ' 224); על מדרש השכם ויחסו לס' והזהיר ראה אלבק בהערות לצונץ, הדרשות בישראל, עמ' 428-429.
- 22 דברים כח לח.
- 23 מליצה עפ"י בראשית י"א א'. ור"ל שפירוש סייף וחסיל אחד הוא ומשתמש כמליצה זו גם להלן, ראה הערה 48.

[22] והפסל עשוי מאשירה קלה ונבזה, ואם הוא יקר תחילה בעיני עובדיו סופו להיות נקלה וזולל ביניהם לאחר שיצעקו ואין עונה.²⁴ תחת האלה תרג' תחות בוטמא.²⁵ דיוקנין מחליל, והוא מחלל את צורתו ומבזה אותה אחר שאין בו תועלת ואומ', מה בצע ביופיייתה. פ"א. דיוקנין מחליל, צורה חלולה שהרי אין בו רוח. ופום ליה ולא ממליל, על שם פה להם ולא ידברו.²⁶ ובנורא מתרמי כו', והפסל משליכין אותו באש, ואינו מתגבר ואינו חושב לצאת מתוכו. והוא פיקח, שיש לו פיתוח²⁶ עינים, ואינו רואה. על שם עיניים להם ולא יראו.²⁷ וסמי, עיוור, כמ' סומא. חמי, רואה תרג' ירושלמ'.²⁸ זהום ומטונן כו', והפסל הוא מזוהם ומלוכלך בטבעו. ומוקבע, בתחילתו. בכור, הוא כבשן, כמ' כור הברזל.²⁹ ויי ליה לשמע, אוי לו לאדם השומע ומשתחוה לפסל שאינו שומע, על שם אזנים להם ולא ישמעו.³⁰ זהום, לש' זוהמא. ומטונן, משוקץ ומגואל, כמ' יגאלוהו חושך וצלמות תרג' יטננון.³¹ וסגיד, משתחוה. חביש בקבלא וסריח כו', והפסל הוא חבוש בבית האסורין, במקום חושך וסרחון, כדי להבריחו מן הגנבים שהרי אין בו כח להציל עצמו. ומפורש בתנחומא, וטראו את שיקוציהם עץ ואבן, בוא וראה מעשה אומות העולם, אם היתה יראתו שלעץ או שלאבן היתה מונחת בחוץ נוהג בה הפקר, שנ' וטראו את שיקוציהם עץ ואבן. היתה שלכסף ושלזהב מכניסה בחדרי חדרים ויזהר בה וישמרוה מן הגנבים שלא יגנבוה בני אדם, שנ' כסף וזהב אשר עמהם,³² וכל זה אינם מכירין מרוב יתרון טפשותם. והפסל עצמו אינו חושש על הסרחון למה, דנחיר ליה ולא מריח, על שם אף להם ולא יריחון.³³ חביש, כמ' מי שהיה חבוש בבית האסורין.³⁴ קבלא, תרג' אפילה.³⁵ סריח, הראשון לש' סרחון ובאשה, סריח אחרון לש' ריבוי ועודף כמ' וסרח העודף,³⁶ או יש לפרשו לש' סרחון ממש, שמא תאמר נפשו שלפסל נקיטה עליו שהוא מיטפש³⁷ [23] ומשתטה על ריח הסרחון הרע, אינו יכול לחוש בזה שהרי אף להם ולא יריחון.³⁸ טובעיה אין מיטפש כו', והפסל כל כמה שהוא גדול בטבע גולמו כוחו קטן כי יכבד ויפול על פניו ומתלכלך, ואם תאמר מה אנו חוששין בנפילתו והלא הנופל סופו לעמוד, אינו כן שהרי

24 עפ"י ס' והזהיר המובא לעיל בהערה 21 (ראה מכילתא, הנ"ל, עמ' 223).

25 בראשית לה ד, ות"א שם.

26 תהלים קטו ה.

26א [נראה שרבינו מפרש גירסא שגרסה בפיוט "פתיח הוא וסמיי".]

27 שם.

28 למשל בראשית יג טו.

29 דברים ד כ, ועוד.

30 תהלים קטו ו.

31 איוב ג ד, ות"י שם.

32 תנחומא הישן, נצבים, פיסקא ג.

33 תהלים קטו ו.

34 ברכות ט ע"ב ועוד.

35 שמות י כב, ועוד.

36 שמות כו יב.

37 כנראה שבנוסח שהיה לפניו היה כתוב "מיטפש", ולא כמו במחזור ויטרי, עמ' 339, "מתעפיש".

38 תהלים קטו ו.

היאך יקום מאחר שאין רוח בקרבן, גם ידיו אין בהם כח להישען עליהם ולקום, על שם ידיהם ולא 'מישון'.³⁹ טובעיה, טבע גולמו. מיתפש, לש' ריבוי וגודל. מתרפש, לש' רפש וטיט.^{39א} יתיב שמין כו', והפסל יושב שמן ועב בצורתו ואינו נמלך לא עם נביא ולא עם חוזה, גם אינו יודע מי יהיה עבד או מלך בעולם. ואם צריך לצאת לגדולים או לקטנים מתלכלך על ברכיו, למה, לפי שאינו יכול להלך, על שם רגליהם ולא יהלכו,⁴⁰ ולש' גניי בע"ז הוא⁴¹ כמ' דתימ', כרע בל קורס נבו. וכן, גרעו קרסו יחדו ולא יכלו מלט משא, נתלכלכו ולא יכלו מלט משא וג', נתלכלכו ולא יכלו להוציא משא הריעי שלהן.⁴² ויש מפרשין ולא ידע מאן עבד ומאן מליך, מה יעשה ומה יחשוב, כלומ' שאין בו ממש כלל, ולש' מליך ומתמליך, עצה. כמ', להן מלכא מלכי ישפר עלך.⁴³ לכה איעצך תרג' אימלכין.⁴⁴ כפין וצהי, והפסל הוא רעב וצמא והוא תועה ומטעה, גם את ידיו שהן עומדות פשוטות כאילו מבקש שום דבר והוא אינו מבקש כלום לפי שאינו מדבר. לא פשוט ידיו כו', לפי שאמרנו וידוי מטעי שעומד בידים פשוטות ואינו לוקח בהן כלום בא לומ' שאם לא עשאו האומן מתחילה בידים פשוטות הוא אינו יכול לפושטם ואינו מטלטל עגבותיו.⁴⁵ ממקום למקום, ולש' גניי בע"ז הוא, ואינו מודיע מעשיו בעולם, כמוהו יהיו כל עובדיו, על שם כמוהם יהיו עושיהם.⁴⁵ יסודוי, עגבותיו, כמ' עד שתותיהם,⁴⁷ יסודות ושתות שפה אחת לכולם.⁴⁸ מן כורא לקלס עבר כו', והפסל מן הכור והכבשן שלאומן לקילוס העם מעבירין אותו היום. כלומ' בעוד שהוא חדש ויוצא מתחת ידי [24] האומן מקלסין אותו, אבל למחר מניחין אותו ושוברין אותו שאין ממש בעבודתו. או יש לפרש לקלס, בית כנסייה שלהן, והוא לשון לע"ז איקליסיאה.⁴⁹ השוטים שעובדים אלוהות כיוצא באילו שאין בהן תקנה, היאך אומ' שהק' יש לו בן, חלילה לאל מרשע ושדי מעול⁵⁰ וחלילה ליראי השם לענות זאת, אך זה יש להאמין כי אלהינו ה' אחד ואין אחר להתחבר אליו. לפי שאחדותו אינו כשאר האחדים, לפי ששאר האחדים יתחבר אחד עם אחד, אחר כמוהו, ויהיו שנים, וכן יתחבר אחד אל אחד עד שיתרבה החשבון עד אין מספר, אבל אחדותו^{50א}

39 שם ז. [אין = אם, כלומר, אם יגדל וירבה.].

39א ישעיה נז כ.

40 תהלים שם.

41 מלה זאת נמחקה ע"י הצנזור ונראה שצ"ל "בע"ז".

42 ישעיה מו א-ב, ופרש"י שם. וראה גם מגילה כה ע"ב. [ואין ספק שלפני רבינו היתה הגירסא

"בכורעתיה מתהליך", כלומר, בכרעיו מתהלך (עושה צרכיו).]

43 דניאל ד כד.

44 במדבר כד יד, ובתרגומים שם.

45 ראה לעיל הערה 42.

46 תהלים קטו ח.

47 שמואל ב י ד.

48 ראה לעיל הערה 23.

49 ecclesia באיטלקית; וראה לעיל הערה 18 ומפרשו על פסלי אותו האיש, שמעמידים באיקליסיות שלהם.

50 איוב לד י.

50א כך הוא בכ"י.

שלמקום ב"ה, הוא אחד מיוחד שאין אחד אחר כמוהו להתחבר עמו.⁵¹ נפחית באדם קדמאי, והק' ישתבח שמו, מתפאר ומשתבח במעשיו, כשנפחתי באדם הראשון נשמת רוח חיים דקדקתי לבראותו אחר כל מעשה בראש', שלא יאמרו שבראתי עמו את העולם וסייעני במעשה בראשית,⁵² והדל"ת דבראי נקודה בחירק ואינינה^{52א} יסוד. פ"א. דלא יימרון עימיה דבראי, שלא יאמרו שיש מנהיג אחר בעולם זולתי. לפי שתחילה נאמ' נעשה אדם, יכול שתי רשויות יש ת"ל ויעש אלהים את האדם, ויפח באפיו נשמת חיים.⁵³ ולזה הלשון הדל"ת פתוחה והיא יסוד, והוא מלשון מדברנא דאומתיה⁵⁴ ופת' מנהיג. נשמתא מן שמאי, מן השמים כמ' דאת אמ' ויפח באפיו נשמת חיים, בראשית רבא.⁵⁵ סביל אנא בכורסי נורא, עוד משתבח הק' ואומ', אני סובל בכחי כסא כבודי שהוא מאש.⁵⁶ וקדמי נהר נורא, כמ' דתימ' נהר דינור נגד ונפק מן קדמוהי וגו',⁵⁷ הסטים והשוטים איך הם באין לדמות ולהמשיל הפסילים שאין בהם ממש לכוחי וגבורתי שאני אש אוכלת אש.⁵⁸ לייחורא, כמו מתחרה בארז,⁵⁹ ואיך תתחרה את הסוסים.⁶⁰ (ומה ש).⁶¹ עוד כל מליך פריס, עוד הק' משתבח ואומ', עוד אני במלכותי משבר כל מלכיות שבעולם, ואני פוסע כל העולם כולו שהוא מהלך ת"ק שנה בקפיצה אחת ובדריסת רגל אחת, אבל אילו הפסילים⁶² שלכם כלום יש בהם כח לקפוץ ברגליהם אפי' כדריסת תינוק המוטל בעריסה. באגדה דשמואל, ר' אבין בשם ר' שמעון בן יוחי אמ' מצינו שהילך הק' מהלך חמש מאות שנה בשביל ליטול לו שם טוב דכת' אשר הלכו אלהים לפדות לו לעם.⁶³ פריס, כמ' פריסת מלכותך,⁶⁴ פרוסה.⁶⁵ מהגון, תינוק, כמ' נפיש משכי דהוגני,⁶⁶ מפי ר' יהודה אחי שני נר"ו.⁶⁷ פריץ טפשי קהליי

- 51 השווה רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פ"א ה"ז.
- 52 סנהדרין לח ע"א.
- 52א כך הוא בכ"י.
- 53 שם ע"ב וראה ב"ר ח ט, עמ' 62-63 ובמ"י שם; "ויעש אלקים" וכו', לפנינו "ויברא אלקים" וכו' (בראשית א כז); הפסוק "ויפח באפיו" וכו' (שם ב ז) אינו מובא במקורות הנ"ל בקשר לדרשה זו, ואולי נשגר מלהלך.
- 54 כתובות יז ע"א ועוד.
- 55 לא מצאתי ממש כלשון זו, אבל ראה ב"ר יב ח, עמ' 106-107; "ויפח באפיו נשמת חיים, מן העליונים".
- 56 לא מצאתי מאמר כזה, אבל יש להשוות את המאמר הידוע שהקב"ה סובל את עולמו בזרעו. ראה תרגום יונתן לדברים ל"ג כ"ז; וראה ברשימתו של צונץ, ס"פ עמ' 509-511; על שכסא כבודו של הקב"ה הוא מאש ראה דניאל ז ט. [ראה פדר"א, פ"ד, והגהות הרד"ל אות טז].
- 57 דניאל ז י, בכ"י ט"ס: "קדמוהו".
- 58 דברים ד כד, ות"י שם.
- 59 ירמיה כב טו.
- 60 שם יב ה.
- 61 צריך למחוק.
- 62 "הפסילים" נמחק ע"י הצנזור.
- 63 מדרש שמואל, פכ"ג ג, עמ' 112.
- 64 סנהדרין כב ע"א.
- 65 כאן מפרש פרס מלשון פרוסה ולא כמו לעיל. ראה ג' הערה 103.
- 66 סנהדרין נב סע"א. [נראה שגרס במקום "דליהו", מהגון].
- 67 ראה מבוא, עמ' 7.

כו', עוד משתבח הק' ואומ', כמה הם זונים אחרי לבבם ואחרי עיניהם השוטים שהיו בקהלי והיו מוציאין דיבה ואומ' ששתי רשויות יש.⁶⁸ פרין או פרון טפשי קהלי, פת' הזנו, כדאיתא בבראשית רבא פרשת מ"א, באיניש דבחר פורנא דאימיה,⁶⁹ ובויקרא רבא פרש' אחרי מות, ואמר לבלה ניאופים תרג' עקילס פליאה פורני דהוות מבליה גייריא.⁷⁰ ואמרין לחגיי, פת' וקוראין שם חגיהן ואידיהן על שם הבן.⁷¹ פ"א. ואמרין לחגיי, בה"א ולא בחי"ת, ופת' כמ' לועגיי כמ' ולהג הרבה יגיעת בשר. ומפורש בעירובין, כל המלעיג על דברי תורה נידון ביגיעת בשר.⁷² וכלפי אמנה שלנוצרים הוא מיוסד, שאומ' אב וכן ורוח הקודש.⁷³ צורתיה דאדם ציירית כו',⁷⁴ עוד משתבח הק' ואומ', אני בראתי כל מעשה בראשית וציירתי צורת אדם בלי טורח ועצב. בבראשית רבא פ"ג, ר' ברכיה בשם ר' יודהביר' סימון פתח, בדבר ה' שמים נעשו, לא בעמל ולא ביגיעה ברא הק' את עולמו אלא בדברו.⁷⁵ [26] בורייתיה בריית, ברייתו בראתי. ולא אתכריית, לא נבהלתי ולא נשתוממתי בבריאתו, כמ' אתכריית רוחי דדניאל.⁷⁶ קנאי אנא בנאי כו', עוד משתבח הק' ואומ', היזהר במוראי כי אני אל קנא, כמ' שנ' כי אנכי ה' אלהיך אל קנא.⁷⁷ בנאי, מפואר. שבנתי העולם ואין בו שום חסרון, שמא שמעת מימך אדם אומ' העולם חסר כך וכך, אתמהא.⁷⁸ לא אתקנתי, במדרש השכם, אני שליט בקנאה ואין הקנאה שולטת בי,⁷⁹ כלומר אין מי יתקנא לי ולא להוטי ולמעשה ידי שייכנה עולם אחר כנגדי, על כן להטביע טבע⁸⁰ אחר כנגדי וצורה אחרת לשם אלהות לא תחליפוני בכך כי כולם הבל. ריחמתיך ברישיך, זאת היא בשורת הק' שמבשר כנסת יש' על שהיא סובלת צרות בגלותה על ייחוד השם ואמ' לה אהבתיך מתחילת גלותך ועוד אני אוהבך כמאז, אך יש לך לסבול האכסניא⁸⁰ והגלות ועלי לנחומי עקתיך. ור' יהודה אחי שני נר"ו⁸¹ פירש שאומ' הק' לכנסת יש' אין לך לעבוד אלוה בעולם זולתי שכבר הוריתי לך תורה שהיא גמילות חסדים ורחמים ראשה וסופה, ראשה, סביל אכסניא, לרחם על העניים, להלביש ערומים, וסופה, לנחומי עקתיך, לנחם אבלים,

68 ראה המקורות המובאים בהערה 53.

69 ב"ר מא (מ) ז, עמ' 394.

70 וי"ר לג ו, עמ' תשסז ובח"נ ובהערות שם.

71 כנראה הכוונה לחג המולד. [ונראה שגרס "ואמרין לחגיי (להגיי)" במקום "דאמרי לדחלי".]

72 עירובין כא ע"ב וראה בד"ס שם, עמ' 75 אות א.

73 במחזור ויטרי, עמ' 339, נמחק מנוסח הפיוט החלק המדבר נגד הנוצרים, ראה שם הערה א'.

74 מכאן עד סוף הפיוט מפורש במחזור ויטרי עמ' 322-333, וגם שם נמחקו הדברים הפולמוסיים, ראה שם.

75 ב"ר ג ב, עמ' 19.

76 דניאל ז טו.

77 שמות כ ה.

78 ב"ר יב א, עמ' 97-99, ושם מדובר על שלמות הבריאה. [ומפרש "בנאי" כמו בנוי, כלומר, בפאר של בניי].

79 ס' והזהיר, יתרו, עמ' 49 [מן המכילתא, בחדש ו, עמ' 226]; וראה לעיל הערה 21.

79א [אולי גרס "טבע לקיבלי".]

80 כאן כמובן מקום זר ומקביל לגלות.

81 ראה מבוא, עמ' 7.

כדרר ר' שמלאי, תורה תחילתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים, תחילת' גמילות חסדים ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו וג' וסופה גמילות חסדים ויקבר אותו בגיא.⁸² שמעי חדותי, גם אילו דברי הק' ליש', שמעי חדותי וכה פת', שמעי אלי כנסת ישראל שאת ראש שמחתי, על שם כי ישוב ה' לשוב עליך לטוב.⁸³ ואת קרויה בתי כמ' דתימ', שמעי בת וראי.⁸⁴ פ"א. חדותי, מיוחדת שלי, תרג' אחר חדא תרג' אחת חדתא.⁸⁵ על שם אחת היא יונתי תמתי.⁸⁶ ומורי ר' דניאל⁸⁷ פירש שמעי חדותי, כלתי. ואמ' שנמצא באגדה שכן קורין בכרכי הים כלתי חדותי.⁸⁸ ואיתא בגיטין במעשה דאשמדאי, חזו לההוא חדותא דהוה חדו לה.⁸⁹ תתייב למאן דיהוי לך, זה מוסב על התורה שהזכרנו וכה פת'. לזאת אני אומר לך שתקבלי תורתי שהיא נתונה לך למלאות כל דבר הצריך והראוי להיות. לך, כלומ' שכל חסרונך יתמלאו בה. אך אלה אוחרן לא יהוי לך, שלא תפני לבך מיראתי.

[27]

ה אלפא ביט אוחרן

ה

איתו כרועו לצלמי, ייסד המתורגמן כדי להזכיר הנסים והנפלאות שהפליא הק' לחננייה מישאל ועזריה, שמסרו עצמן לכבשן האש ולא רצו לעבוד ע"ז. איתו כרועו לצלמי לולבי דתמר, לחננייה מישאל ועזריה קורא לולבי דתמר, וכן הוא בתרגום שיר השירים בפסוק אמרתי אעלה בתמר על הניסיון שנתנסו חננייה מישאל ועזריה,² ובסנהדרין פרק חלק, אמרתי אעלה בתמר אחזה בסנסניו, ולא עלה בידי אלא סנסן אחד שלחננייה מישאל ועזריה.³ אמ' להון ננסא, זהו נבוכדנצר שהיה ננס כדאמ' הוא אמה וזקנו אמה ועל כן אמ' ושפל אנשים יקים עלה.⁴ ארמיית שממה, כה פת', הזכרו⁴ כי השלכתי שממה בבית

82 סוטה יד ע"א.

83 דברים ל ט.

84 תהלים מה יא.

85 לא מצאתי מקור לזה.

86 שיה"ש ו ט.

87 ראה מבוא, עמ' 7.

88 לא מצאתי מקור לזה.

89 גיטין סח ע"ב.

1 הוא הפיוט המתחיל "חננייה מישאל ועזריה" (דוידזון, ח, 421) ומצורף אליו הפיוט "בה שעתא" (שם, ב, 166; וראה להלן הערה 34) ושניהם מפורשים במחזור ויטרי, עמ' 320-323.

2 שיה"ש ז ט, ותרגום שם.

3 סנהדרין צג ע"א.

4 ב"ר טז ד, עמ' 147 ובמ"י שם; האגדה מספרת על פרעה ועל נבוכדנצר שהיו ננסים ולומדים את הענין מהפסוק "ושפל" וכו' (דניאל ד יד) הן ביחס לפרעה (מו"ק יח ע"א) והן ביחס לנבוכדנצר (ילקוט שמעוני, ח"ב, רמז תתרכב, ומובא במ"י הנ"ל), אולם המאמר "הוא אמה וזקנו אמה" נאמר רק על פרעה (מו"ק הנ"ל).

א4 כך הוא בכ"י ואולי צ"ל "תזכרו".

חופתו שלהק' והוא בית המקדש. פ"א. ארמיית, לש' שממה וצדו⁵ כדאיתא בפסיקתא דדברי ירמיהו, למה נקרא שמו ירמיהו שנעשה בית המקדש אירימון בימיו⁶ והוא לשון יוון. ובלעז"ז⁷ גרמטיקא, אירימון בוסקו⁸ ופת' יער. אית לן פטרון, זו היא עניית חנניה מישאל ועזריה, ופת' פטרון כדאיתה^{8א} בבראשית רבא. וישימני לאב לפרעה, לפטרון.⁹ [28] שמייה לא ינום, על שם לא ינום ולא יישן שומר ישראל.¹⁰ באבונן דלעיל רוחצין, בטחונינו. לבטח תרג' לרוחצין.¹¹ טליותן, נערוטנינו. כדאמ', ר' יוחנן אמ' כד הוינא טלייא אמרנא מיליין ושאלנא לסבייא ואשתכח כוותנא.¹² והנער איננו אתנו, תרג' ירושלמי וטלייא.¹³ גרמין אתון גרמיכון, גורמין אתם לעצמיכם לישרף. קטם, תרג' דשן.¹⁴ דימניס, אדנות כדאמ' בבראשית רבא פ"ח, משל למלך ואיפרכוס שהיו נכנסין במדינה והיו בני המדינה מבקשין לומ' למלך דומינו,¹⁵ והוא לש' לעז ממשי. דומינו,¹⁶ אדון. ובמקצת סידורים מצאתי כתוב גבורה ודינמיס,¹⁷ ולפי משמעו הוא לש' כח ואיילות, באגדת חזית, אכן אתה אל מסתתר. אמ' ישעיה, אכן יש כך דינמיס לעשות, אלא שאתה מסתתר. אמ' לו, אלהי ישראל מושיע, חוזר אני ומתנשם.¹⁸ ולפי משמעו אך כך אל,¹⁹ אך כך כח ואיילות כמ' יש לאל ידי.²⁰ דחילתא דצלמך כו', תיאורו יתן, תואר שכינתו יהיה עמנו להצילנו. ס"א. תיאורון דידן, כלומ' הוא התואר והבטחון שלנו. פ"א. דע דפטרונן תיאורו יתן, התי"ו רפי והכל נקוד בחולם ופתרונו, אלהותו עמנו שכן תיאור לש' יוון אלוה.²¹ היך כפרתון כו', אנדרטי, צלם שלי והיא צורת אדם כמ' איתשעו כל אנדרטיא דסוף מועד קטן.²² האידנא, עתה כמ' בהא עידנא.²³ דלא בטיבותכון, שאין עליכם בזה טובת הנאה אחרי שתשתחוו בעל כרחכם. ומה אנן אמרין לדר בשמיא, כלומ' אם נשתחווה לצלם איך יהיה לנו פתחון פה לפניו ואם תאמר נשתחווה כלילה או בסתר, הלא הוא גלה עמיקת' ומסתרתא. זריק

- 5 שמות כג כט, ות"א שם ועוד.
- 6 פסדר"כ, יג, עמ' 236.
- 7 "ובלעז" נמחק.
- 8 לא זוהה. על המונח "בלעז גרמטיקא" ראה מבוא, עמ' 5-6.
- 8א כך הוא בכ"י.
- 9 ב"ר צג י, עמ' 1160, וראה לעיל ג', הערה 36.
- 10 תהלים קכא ד.
- 11 ויקרא כה יח, ובתרגומים שם ועוד.
- 12 מגילה ה ע"ב.
- 13 בראשית מד ל, ות"י שם.
- 14 ויקרא א טז ועוד.
- 15 ב"ר ח י, עמ' 63-64.
- 16 domino באיטלקית.
- 17 במחזור ויטרי, עמ' 337: "גבורה ודינמיט".
- 18 שיה"ש רבא ד ח, בשינויים.
- 19 ישעיה מה יד; וראה שיה"ש רבא הנ"ל.
- 20 בראשית לא כט.
- 21 צ"ל תיאום.
- 22 מו"ק כה ע"ב, בד"ס שם, אות פ.
- 23 ראה לעף בשנתון של צינציניטי [HUCA] ב, עמ' 194.

אנא לכוּן, מכפתין, קשורין כמו כפיתו בסרבילהון.²⁴ זעף, לש' רוגז כמ' והגם זועפים.²⁵
 [29] מייללא, כמ' ילולי ייליל,³⁶ לש' יללה והיא תרועה. חי וקיים הוא פטרון דידן, חבל, לש' אוי. חס לן, חלילה לעבדיך, תרג' חס לעבדך.²⁷ טבחית ונכסית גוזלייא בציון, לפי שכנסת יש' קרוייה יונה.²⁸ טיים ונחים הוינא, כלומ' הייתי קל לפרוח כנשר ונוהם כאריה בבית המקדש להחריבו. טלקית רישי מיינקיכון, ומלק את ראשו תרגום ירוש' ויטלק.²⁹ רישי מיינקיכון, על שם בת בבל השדודה אשרי שישלם לך וג' אשרי ונפץ את עלליך אל הסלע.³⁰ יווי עלך ננסא, פי' יווי לש' ווי. תיאורו יתן, כמ' שפירשנו. והצרפתים אומרים תיאורו יתן³¹ ומפרשין יארר אותך, וקשה לי לפרש כן לפי שהתי"ו נראית יסוד והנכון כמ' שפירשתי. כל יתבי ארעא, כל סגריטין דיד, ס"א סנקליטין, פי' בתי דינין.³² לא חשחין אנחנא, חישוק לש' חשק. ויש לפרשו לש' דיבוק כמ' חשוק שפתותיך זו בזו, בעבודה זרה פרק אין מעמידין.³³ בה שעתא³⁴ כו', חד שבעה ארבעין ותשעה.³⁵ פי', הפסוק כך הוא, חד שבעה על די חזי למזייה,³⁶ ארבעין ותשעה הוא הפירוש. וכה פת' הפסוק, על מה שהיה ראוי להדליקו, הדליקו שבעה פעמ' שבעה הרי מ"ט פעמים,³⁷ וכן מזוקק שבעתיים מ"ט פנים, במסכת סופרים.³⁸ למזייה, לש' דליקה. כפיתין, קשורין. אסתכי מלכא מפלטוריה, הביט המלך מחצר מלכותו. הדברי מלכא, שרים ומנהיגי המלך. די אכלו קרציהון, שסיפרו רכילותם, קרא בגרון תרג' אכלי,³⁹ רכיל תרג' קורצין.⁴⁰ לבר אלהין, מלאך, וסופו מוכיח, [30]

- 24 דניאל ג כא.
- 25 בראשית מ ו.
- 26 ר"ה לג ע"ב.
- 27 בראשית מד ז, ותרגומים שם.
- 28 ברכות נג ע"ב.
- 29 ויקרא א טו, שם ה ח. [בתרגום אונקלוס: "וימלוך" (ואינה בשימוש בארמית וייתכן שגרס ויטלק וצ"ל "בתרגום", וראה בת"י לפסוק ט"ז שם).]
- 30 תהלים קלז ח-ט, בכ"י חסרה המלה "שיאחז".
- 31 כך הגירסה במחזור ויטרי, עמ' 337, וראה לעיל, ד"ה דחילתא וכו'.
- 32 עפ"י ב"ר ח ג, עמ' 59: "משל למלך שהיה לו שני סינקליטין" וכו'. ובמחזור ויטרי עמ' 321, מפרש: "בכר' רב' סנקליטין, יועצים ושרים". ונראה שגרס במקום "כולא אנא" — "כל יתבי ארעא אנא".
- 33 ע"ז לה ע"א. [וברור שנפל כאן שיבוש שהרי מה שייך לפרש חשחין — חישוק, לשון חשק! יתר על כן, על זה ודאי היה מביא הפסוק בדניאל ג' ט"ז (כמו במחזור ויטרי). ועוד, הפירוש לשון דיבוק אין לו שום מובן לגירסא].
- 34 כאן מתחיל טקסט חדש שצורף לראשון. ראה לעיל הערה 1.
- 35 בכ"י בטעות: "ושבעה".
- 36 דניאל ג יט; כלומר, הפסוק בדניאל הוא "חד... למזיא". "ארבעין" וכו' הוא הפירוש של המתרגם.
- 37 מדרש תהלים כח, עמ' 229.
- 38 מסכת סופרים פט"ז ה"ה, מהד' היגר עמ' 287-288. בנוסח שלפנינו הפסוק "מזוקק שבעתיים" (תהלים יב ז) אינו נזכר, אולם במדרש תהלים, יב, עמ' 107-108, מסדר את המאמר על הפסוק הנ"ל והפסוק מובא בסוף המאמר בירושלמי סנהדרין פ"ד ה"ב (כ"ב ע"א). כנראה שבנוסח של מסכת סופרים שהיה לפני המפרש, הוזכר הפסוק בדומה למקורות הנ"ל.
- 39 ישעיה נח א, ות"י שם.
- 40 ויקרא יט טז, ות"א שם.

די שלח מלאכיה.⁴¹ אדרגזרייא גדברייא דתברייא תפתייא, לש' שררה במלכות, כל אחד לפי מעלתו. הדמין יתעבד, יהרג לפי חרב. הללו את ה' כל גוים כול',⁴² בפרק ערב פסחים מפרש כי חננייה מישאל ועזריה אמרו זה המזמור כשיצאו מתוך כבשן האש,⁴³ שאז נשתבח המקום ב"ה על הנס שעשה ליש', שהרי נבוכדנצר שלח שלוחים בכל העולם להודיע הנס כמ' דתימ' נבוכדנצר מלכא לכל עממיא אומייא וגו' אתייא ותמהיא די עבד עמי אלהא עילאה וגו'.⁴⁴ ואמת ה' לעולם אמ' גבריא, גם זה מפורש שם בפרק ערב פסחים, אמ' ר' יוחנן בשעה שהפיל נמרוד הרשע את אברהם אבינו לתוך כבשן האש אמ' גבריא לפני הק' ארד ואציל צדיק זה מתוך כבשן האש, אמ' לו הק' אני יחיד בעולמי ואברהם יחיד בעולמו, נאה ליחיד להציל ליחיד. ולפי שאין הק' מקפח שכר כל ברייה אמ' לו, תזכה ותציל ג' מבני בניו כדרש ר' שמעון הצידוני, בשעה שהפיל נ"נ הרשע חננייה מישאל ועזריה לתוך כבשן האש אמ' יורקמי שר הברד לפני הק' ארד ואצנן את הכבשן ואציל את הצדיק, אמ' לו גבריא אין גדולתו של הק' בכך אלא אני שר שלאש ארד ואקרר מבפנים ואקדיר מבחוץ ואעשה נס בתוך נס, אמ' לו הק' רד והצל, באותה שעה פתח גבריא ואמ' ואמת ה' לעולם,⁴⁵ שהקים לי אמונתו.⁴⁶

לא תשא

ו

[31]

מתרגמן אותו בתרג' אונקלוס ובירושלם.¹

עמי בני ישראל, לא ישחבע כו', ולמה לא מתרג' דבירא תליתאה, דבירא רביעאה,² לפי שאנכי ולא יהיה לך לבד נאמרו מפי [הק'],³ דכת' וירא העם וינועו ויאמרו אל משה דבר אתה עמנו ונשמעה וגו'.⁴ וזה היה אחרי שנאמ' אנכי ולא יהיה לך. ולש' המקראות מוכיחין, אנכי ה' אלהיך, לא יהיה לך אלהים אחרים על פני, הרי הקודש⁴ מדבר בעצמו,

41 דניאל ג כה, כח.

42 תהלים קיז א.

43 פסחים קיח ע"א; וראה בד"ס שם, עמ' 373-374 [וראה עוד שם, עמ' 306 אות א], וראה להלן ז', הערה 462, וראה ג"ב צרפתי, לשוננו מא (1976), עמ' 21-28.

44 דניאל ג לא-לב.

45 פסחים קיח ע"א-ע"ב בשינויים.

46 וכן בפירוש רש"י שם (ק"ח רע"ב): "שקיים לי דברו ושמר לי הבטחתו" וכו'.

1 ראה לעיל א', הערה 4.

2 ראה לעיל בראש פיוט ג': בת"י ובתרגום ניאופיטי לעשרת הדיברות מקדים "ויקרא קדמא כך הוא נפיק" וכו' רק לשני הדיברות הראשונים ובשאר הדיברות מתחיל במלים "עמי בני ישראל" וכו', אולם במחזור ויטרי, עמ' 337 ואילך, נמצא לפני כל דיבר "דיברא תליתאה כד הוה נפיק, דיברא רביעאה כד הוה נפיק" וכו'; וראה יהודה קימלוש, המקרא באור התרגום, עמ' 261.

3 בכ"י, בטעות: "משה".

4 שמות כ יח-יט.

א4 כך הוא בכ"י.

מיכן ואילך על ידי סרסור, לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא ולא נאמ' לא תשא את שמי לשוא וכן כולם.⁵

אלפא ביט

אמגן מומי לא תשתבע כול',⁶ לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, תרג' לא תימי בשמא דה' אלהיך למגנא.⁷ וכה פת', על שוא ושקר לא תהיה נשבע כדי שלא [ת]זע זע דמסתביל אארבע, ר' דניאל נ"ע⁸ פירש שלא יזעזע הק' על כסאו שהוא חונה על ארבע חיות הקודש. ויש מפרשין, על ארבע רוחות העולם. והנראה בעיני לפרש, שלא תזעזע העולם המיוסד בארבע אימות, אש ומים ורוח ועפר.⁹ לפי שעל שבועת שוא נענש כל העולם כולו כמ' דתימ', על כן אלה¹⁰ אכלה ארץ ויאשמו יושבי בה,¹¹ ולא תגרום להביא צרעת על בשרך לפי שהשבועה והאלה היא נוקבת כקוץ המוציאה דם.¹² סגירו, צרעת, תרג'.¹³ ששבועת שוא מדמת¹³ צרעת על האדם כמפורש לפנינו באות פ"ה על גיחזי.¹⁴ הרזא, נוקבת כמ' דהרזיה בסילווא,¹⁵ וסילווא היא קוץ. גופך לא תחייב במימרין דמומי לטו חתייא גומרין כול', פי' אל תרשיע גופך בדברי פך. על שם, אל תתן את פך לחטיא את בשרך.¹⁶ כלומ', אל תהיה שבועת שוא קלה בעיניך לפי שאין לך בה הפסד ממון, לפי שהשבועה היא אלה כדכת' בשבועת האלה.¹⁷ ובמקצת סידורים כתוב דמומי ולטו, והוי"ו יתירה לפי שלטו הוא פירוש מומי. חתיא גומרין. כלומ', השבועה היא חרם וקללה אוכלת כגחלי אש, תרג' גחלים גומרין,¹⁸ והיא נדבקת ונכנסת ברמ"ח איברים שכן מנין האותיות חר"ם רמ"ח.¹⁹ ומצאתי בתנחומא פרש' וישב יעקב, אמ' ר' עקיבה החרם היא השבועה והשבועה היא

5 פס"ר, כב, קיא ע"א ומקבילות. והשווה לשון הרמב"ן בפירושו לשמות כ' ז': "והנה לשון הכתוב הזה את שם ה' אלקיך כאלו משה ידבר וכן בכל הדברות אחרי כן ובשנים הפסוקים הראשונים השם ידבר" וכו'.

6 דוידון, א, 5566; טל עמ' 51-59 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש).

7 שמות כ ז, ות"א שם.

8 ראה מבוא, עמ' 7.

9 ראה אוצר המונחים לקלצקין, בערך אם.

10 תיבת "אלה" נכפלה בטעות בכ"י.

11 ישעיה מד ו. וראה תרגום שם.

12 טל, עמ' 53, מעיר על ב"ב קנא ע"ב וכתובות צא ע"א: "סילווא דלא מבע דמא"; ורש"י בכתובות שם: "קוץ שאינו מוציא דם בנוקבו בבשר כלומר שמתא ונידוי"; וראה גם במאמר המובא להלן, הערה 20.

13 ויקרא יג ט, ועוד. כרגיל סדר המלים הפוך!

14 ראה להלן ד"ה פום ממליל וכו'.

15 ע"ז כח ע"ב; "חרזיה" בחי"ת וכן בערוך, ערך חרוז א' אבל כאן פעמיים "הרזא", "הרזיה", בה"א; וכן אצל טל, "הרזא", ראה הערתו שם, עמ' 53.

16 קהלת ה ה.

17 במדבר ה כא, וראה להלן הערה 21.

18 ויקרא טז יב ועוד.

19 מו"ק יז ע"א.

החרם, למד מיהושע שהחרים את יריחו כול', ובפילגש בגבעה כת' השבועה הגדולה היתה לאשר לא יעלה אל ה' המצפה, וכי שבועה היתה שם אלא ללמדך שהחרם היא השבועה, ועוד למד משאול בן קיש דכת' ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב וג', וכת' ויונתן לא שמע בהשביע אביו את העם וגו',²⁰ ובמקום אחר בתנחומא, והשבועה היא החרם כמ' דתימ' והשביע הכהן את האשה בשבועת האלה.²¹ הלין מומתא, אילו השבועות והאלות מכלין דבר שאפי' האש אין בו כח לכלותו, כדכת' ובאה אל בית הגנב ואל בית הנשבעים בשמי לשקר וכלתו ואת עציו ואת אבניו, שהאש אוכלת עצים ולא אבנים אבל החרם מכלה הכל.²² סתרא, כמ' בניין נערים סתירה.²³ זכריה חמי לה טייסא, פי' זכריה הנביא ראה בחזון מגילה עפה. ויקרא רבא, מהו עפה, טייסא.²⁴ כפתח^{24א} ההיכל [33] מידתה פרושה,²⁵ כדכ' ויאמר אלי מה אתה רואה ואומר אני רואה מגילה עפה ארכה עשרים באמה ורחבה עשר באמה,²⁶ והיא כתובה פנים ואחור קינים והגה והי'.²⁷ חריתי בה מיני קנסא, קינים והגה והי' לנשבע לשוא ולמי שמשביע חבירו לשקר, כמ' דתימ' הוצאתיה ובאה אל בית הגנב ואל בית הנשבעים בשמי לשקר וגו'.²⁸ למימי, לנשבע. והאומ' למומי טעות בידו, כי מומי שם דבר ופת' שבועה ואינו שם הפועל. והנכון למימי, כמ' שפירשתי. ורכסא, מלש' והיה העקוב למישור והרכסים לבקעה.²⁹ כלומ', משביעו בעקובה וחמס, והכי איתא בויקרא רבא פרש' ו', הוצאתיה ובאה אל בית הגנב, זה הגונב דעתן שלבריות, טעין ליה טענתא דמגן ומייתי להון לידי מומתא.³⁰ ור' דניאל נ"ע³¹ פירש ברוכסא, לש' חיבור מלשון וירכסו את החשן.³² ותימה, שאם משביעו על האמת למה ייענש. טובהון דלנפשהון מגמרין כו', פי' אשריהם הצדיקים שמלמדין ומרגילין את עצמן שלא להישבע אפי' באמת וכל שכן על שקר.³³ וטוב להם לשמור פיהם, כדכת' שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו,³⁴ לפי שהחיים והמות ביד לשון כדאיתא בויקרא רבא פרש'

20 תנחומא הישן, וישב, פיסקא ב.

21 לא מצאתי בתנחומא אבל ראה וי"ר ו ה, עמ' קלט ובמקבילות.

22 תוספתא, סוטה, פ"ז ה"ג וראה בתוספתא כפשוטה, עמ' 677 ד"ה בא וראה.

23 מגלה לא ע"ב.

24 וי"ר ו ג, עמ' קל.

24א צ"ל "כפתח".

25 זה תרגום עברי של הטור הארמי המקורי: "בפיתחא דהיכלא משחתא פריסא" (טל, עמ' 51).

26 זכריה ה ב. וראה בוי"ר הנ"ל, עמ' קלא.

27 יחזקאל ב' והשווה עירובין כא ע"א: "אמרו יחזקאל ולא פירשו וכו' עד שבא זכריה בן עדו ופירשו" וכו'.

28 תוספתא (הערה 22 לעיל) וראה תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 677 ד"ה ובאה.

29 ישעיה מ ד.

30 ראה את הנוסח המובא בח"נ, וי"ר ו ג, עמ' קלה (לשורה 4) ובהערות שם.

31 ראה מבוא, עמ' 7.

32 שמות כח כח. [רבינו לא הסביר את פירושו של ר' דניאל. ונראה שכוונתו לגלגול שבועה, כלומר, בדבר שמן התורה הוא פטור משבועה והוא מחבר לו שבועה ע"י גלגול, ואולי משום כך סובר ר"ד שהוא נענש.]

33 וי"ר ו ג, עמ' קלב ומקבילות.

34 משלי כא כג.

ל"ג, מות וחיים ביד לשון, תירגם עקילס מיסטר ומכירין, מות מיכן וחיים מיכן.³⁵ פי, והם כלי זיין בלש' יוון. כלומ', מגן וחרב, מגן הם חיים, וחרב הוא מות.³⁶ זה הלשון מיסטר לא נתברר לנו על הנכון מה הוא בלש' יוון, ומשיקול הדעת פירשנוהו כן. על כן נראה לי עיקר פירושו כמ' שפירש אחי ר' צדקיה נר"ו³⁷ שפירש מיסטר ומכירין, הכאות וחבלות, מיסטר, [34] הכאת לחי, כמ' בא מלאך וסטרו על פיו,³⁸ מכירין, חבלה בסכין או בחרב והוא לש' יוון חרב, מכירא. וכן יש מפרשין כלי חמס מכירותיהם, שמעון ולוי שנתגאו בחרבם על שכם חמס הוא בידם, שהרי לא להם נאמ' ועל חרבך תחיה.³⁹ ור' דניאל נ"ע³⁷ פירש מיסטר בתי"ו, לש' סתירה. אך אני מצאתיו כתוב בתי"ת וכן נראה לי עיקר כמ' שפירשנו. כד איתכבישת קרתא דדיקלי, פי, כשכבש יהוש' יריחו עיר התמרים⁴⁰ ביום השבת נפלה חומת העיר תחתיה ונכבשה, על כן החרימה יהושע והחרים כל שללה לפי שמעשה שבת אסורין בהנאה.⁴¹ ובשבת היה דכת' ויהי ביום השביעי וישכימו כעלות השחר ויסבו את העיר וג' ויאמר יהושע אל העם הריעו כי ה' נתן לכם את העיר, ותפל החומה תחתיה וגו'.⁴³ וכן מפורש בסדר עולם, ויהי ביום השביעי, ר' יוסי אומ' שבת היה.⁴⁴ ובתנחומ' פרש' נשא, אם יאמר לך אדם למה חילל יהושע את השבת ביריחו אמור לו על פי הגבורה עשה שני' ויאמר ה' אל יהושע ראה נתתי בידך את יריחו ואת מלכה גיבורי החיל וסבותם את העיר כל אנשי המלחמה הקף את העיר פעם אחת כה תעשה ששת ימים ושבעה כהנים ישאו שבעה שופרות היובלים לפני הארון וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים, ומניין שהיה שבת, שאין שבעה ימים בלא שבת. ועוד דבר אחד עשה יהושע מדעתו מה שלא נאמר לו, כיון שנכבשה יריחו שבת היתה, אמ' יהושע השבת כולה קודש וכל מה שכבשנו בשבת יהא קודש לה' שני' וכל כסף וזהב וכלי נחשת וברזל קודש הוא לה' אוצר ה' יבוא.⁴⁵ איטמור, לש' הטמנה. שורהא, חומותיה, תרג' חומה שורא.⁴⁶ קיבלי, חשך אפילה, תרג' חושך קבל.⁴⁷ סימא, תרג' מטמון.⁴⁸ מגני שבטיה בחיסודא דכאיר, ס"א דאכאיר, פי, עכן גינה שבטו בחרפת כיעורו, שמעל בחרם וחמד הנכסים והממון שראה

- 35 וי"ר לג א, עמ' תשנו וח"נ שם.
- 36 פירוש זה שונה מהפירוש הניתן בערוך, ערך מצטרא, ראה בעה"ש שם.
- 37 ראה מבוא, עמ' 8.
- 38 נדה ל ע"ב.
- 39 ב"ר צט ז, עמ' 1278.
- 40 דברים לד ג.
- 41 בכתובות לד ע"א: "או מה קודש אסור בהנאה אף מעשה שבת אסור בהנאה ת"ל לכם שלכם יהא". ועיין להלן והערה 45.
- 42 יהושע ו טו-טז.
- 43 שם כ.
- 44 סדר עולם רבה, פי"א, מהד' רטנר עמ' 47-48.
- 45 תנחומא הישן, נשא, פיסקא כח. [ועיין עוד שם, מסעי אות ה, ובמ"ר כג ו.]
- 46 שמות יד כב.
- 47 שמות י כב.
- 48 בראשית מג כג.

בביזה. וגרם לו ליהושע, שהיה מנהיגן שלישראל, ליפול על פניו.⁴⁹ וגרם שנהרג יאיר, שהיה שקול כרובו שלסנהדרין⁵⁰ שיושבין בלשכת הגזית, שהוא טיבורו שלעול.⁵¹ מגני, [35] פי' לש' גניי. חיסודא, תרג' חרפה.⁵² כאיר, לש' כיעור. דסאיר, ראה, כמ', האי טבחא דלא סר סכיניה,⁵³ פת' לש' הראה. איתקטיל יאיר, כשהלכו על עי, דכת' ויכו מהם אנשי העי כשלשים וששה איש, שלשים וששה לא נאמר אלא כשלשים וששה, זה יאיר שהיה שקול כרובה שלסנהדרין,⁵⁴ דהיינו שלשים וששה איש, שסנהדרין כולה שבעים ואחד, נמצא רובה שלשים וששה. סהדא רבא פרסם קדמין, פי', הק' שהוא העד הגדול והנאמן, כמ' דתימ' והייתי עד ממחר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים לשקר וגו',⁵⁴ גילה הדבר ליהושע ואמ' לו, חטא ישראל וגם לקחו מן החרם וגם עברו את בריתי וגם גנבו וגם כחשו וגם שמו בכליהם. ה' פעמים כת' גם, על שמעל בה' חרמים, כמפורש בסנהדרין פרק נגמר הדין, ד' בימי משה, האחד במלך ערד דכת' אם נתן נתן את העם בידי והחרמתי את עריהם, השני במדין שנהנה מן המלקוח קודם הרמת תרומתה דהוי כאיסור חרם, והשלישי והרביעי בסיחון ועוג דכת' ונחרם את כל עיר מתים הנשים והטף, והחמישי בימי יהושע, זה שנכשל בו.⁵⁵ ואע"פ שהוא מעל בסתר הק' גילה הדבר כמ' ששנינו, המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי.⁵⁶ וזהו פי' פרסם קדמין, גולה הראשונות שלא היו ידועין, הד' חרמין שמעל בימי משה שלא נתגלו לישראל עד עתה בימי יהושע כשמעל בזה. פ"א בחמש דשקר, שמעל בחמשה חומשי תורה, כדאיתא התם פרק נגמר הדין.⁵⁷ עדבא כבשיה, הגורל לכד אותו, כדכת' וילכד עכן בן כרמי.⁵⁸ פום ממליל שחיתא וכדבין, פי', הפה שדיבר שקר וכזב, הוא גיחזי שנשבע לנעמן, כמ' שנ' הואל וקח ככרים, שלא היה מאמינו בלא שבועה, שאין הואל אלא לש' אלה.⁵⁹ חריטין, כדכת' ויצר שני ככרים כסף בשני חריטים ושני [36] חליפות בגדים וכו'.⁶⁰ ופת' חריטים, סדינים כמ' והחריטים דישיע.⁶¹ צת רביה, האזינו תרג' אציתו,⁶² האזין אלישע רבו ברוח הקודש וקיללו בכאב הצרעת, דכת' וצרעת נעמן

49 יהושע ז ו, י.

50 וי"ר יא ז, עמ' רלז.

51 סנהדרין לז ע"א ועוד.

52 בראשית לד יד.

53 חולין יח ע"א.

54 בפנים "ובמנאפים ובמכחשים" ותוקן על הגליון; מלאכי ג ה.

55 סנהדרין מג ע"ב-מד ע"א, אבל ה' חרמים אינם נמנים שם. אולם, מנינים נמצא בירושלמי סנהדרין פ"ו ה"ג (כג ע"ב). הפסוק ביהושע ז י"א שכתוב בו ה' פעמים גם נדרש בבבלי הג"ל באופן אחר; וראה רבינו חננאל, סנהדרין מג ע"ב; וראה ב"ר פה יד, עמ' 1049 ובמ"י שם.

56 פרקי אבות פ"ד מ"ד.

57 סנהדרין מד ע"א.

58 יהושע ז יח.

59 ראה ערכין טז ע"א ומה שצויין שם על הגליון בשם השאילתות. ראה שאילתות, מצורע, שאילתא פח (מהר"ם מירסקי, שאילתא קד, עמ' כג) ומה שכתב הנצי"ב שם, אות כח [וראה נדרים סה ע"א]. מלכים ב ה כג.

61 ישיעיה ג כב [ומפני שבפסוק הבא בישיעיה נזכרו הסדינים צריך לפרש שכוונת הפירוש היא סודרין; וראה פי' רש"י למלכים שם וס' השרשים לאבן ג'אנח, ערך חרט].

62 דברים לב א, ות"א שם.

תדבק בו ובזרעו עד עולם, ונצטרע הוא ובניו על אותו החט'.⁶³ שחיתא, כמ' וכל עילא ושחיתא לא השתכחת ביה.⁶⁴ ובמקצת סידורים כתוב ולטייה כאובין, ופירש ר' משה אחי זצ"ל⁶⁵ שהוא לשון בינה כמ' כשהבין, כלומר כשהסכית אלישע רבו ברוח הקוד' והבין מה שעשה גיחזי קיללו בצרעת, ובלש' משנה, אני אהיה אובין לפניך.⁶⁶ קושטא אישטבע דמגורתה אפיא גבה. פי', אמת נשבעה אותה האשה שלשה שכינתה אצלה כשנתגבלו המצות בתוך העיסה ואפת הפת בתנור ולא ידעה במצות עד אשר שיברה הלחם, ואעפ"כ נענשה לפי שנהנית עיסה כשיעור מקום המצות. והמעשה הזה מפורש בויקרא רבא פרש' ו' ובגיטין פרק השולח, עובדא הוה בחדא איתתא דעלת מילש גבי מגירתה והוה ציירין בשושיפה תלתא דינרין, יהבת יתהון על סודרא אתגבלון בלישה, אפת פיתא ואזלא לה, אמ' לה בעלה הב לי תלת דינרייא, אזלת בעיא להון גבי מגירתה, אמרה לה דילמא חמית לי הלין תלת דינריא, הוה לההיא מגירתה תלת בנין, אמרה ההיא איתתא תקבור ברה אין היא ידעת בהון, גרמין חובהא וקברתיה, אמרה אילולי דהיא חשידא לא הוות קברה ליה, אזלת ואמרה ליה דילמא חמית לי הלין דינרייא, אמרה תקבריה ההיא איתתא לאידך ברה אין היא ידעה בהון, גרמין חובהא וקברתה לברה אחרינא, זימנא אחרינא אמרה לה דילמא אשכחת הלין דינריא, אמרה תיקבריה ברא תליתאה אין היא ידעה בהון, גרמין חובהא וקברתה, אמ' לה בעלה לית אנת אזלא מנחמא להדא מגירתך, נסיבת תרין עיגולין ואזלא מנחמא לה, כיון דקצון עיגולא נפלין הלין תלת דינרייא מיניה, הדא היא דברייתא אמרין בין זכיי בין חייב למומי לא תיעול.⁶⁷ מגירתה, שכינתה. ואל כל שכיניו, תרג' ולכל מגירוהי.⁶⁸ למיטווא, לש' אפייה. צלי אש, תרג' טוי נור.⁶⁹ ריפי דאנטוכיא, בויקרא רבא פרש' י"ט, אמרו כיון שעלה נבוכדנצר להחריב את ירושלים בא וישב לו בריפי שלאנטוכיא, ירדו סנהדרין לקראתו. אמרו לו הגיע זמנו של בית זה ליחרב, אמ' להן לאו, אלא יהויקים מלך יהודה מרד בי תנו אותו לי, נתנוהו כול', חזר וישב לו בריפי שלאנטוכיא, ירדו סנהדרין לקראתו. אמרו לו הגיע זמנו של בית זה ליחרב, אמ' להן לאו, אלא תנו לי יהויכין ואני הולך, נתנוהו לו.⁷⁰ והמליך עליה' צדקיהו שהיה שמו מתניה והוא הסיב שמו וקראו צדקיהו, כמפורש בספר ירמיהו,⁷¹ והשביעו שלא ימרוד בו. וחילל שבועתו, דכת' וגם במלך בבל מרד אשר השביעו באלהים וגו'.⁷² ונענש על כך שנשחטו בניו לפניו והוא נתעוור, כדכת' ואת עיני צדקיהו עיוור.⁷³ ומפורש בויקרא רבא פרש' ו',

[37]

63 סוטה מז ע"א. [ונראה שגרס בכאבין או כאבין].

64 דניאל ו ה. הפירוש הזה שייך לאות פ'.

65 ראה מבוא, עמ' 7.

66 ע"ז פ"ג מ"ח וראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 89.

67 וי"ר ו ג, עמ' קלב-קלה וח"נ והערות שם; גטין לה ע"א.

68 דברים א ז, ות"א שם.

69 שמות יב ח, ובתרגומים שם.

70 וי"ר יט ו, עמ' תלב ואילך, עמ' תלו ואילך ובח"נ ובהערות שם.

71 זה אינו בירמיה אלא במלכים ב כד יז.

72 דברי הימים ב לו יג (בפסוק "וגם במלך נבוכדנאצר" וכו').

73 מלכים ב כה ז.

והבאתי עליכם חרב נקמת נקם ברית, נקם בברית ונקם שלא בברית, זה סימיו עיניים שסימא עיני צדקיהו מלך יהודה, הה"ד אם לא באלתי אשר בזה ובריתי אשר הפר, אם לא באלתי אשר בזה זו שבועה שנשבע לו, ובריתי אשר הפר זו בריתי שלסיני. ונתתיו בראשו, ר' הונא ור' אחא בשם ר' יוחנן זה סימיו עינים שהוא תלוי בראשו.⁷⁴ פי' ריפי מחוז ולש' לע"ז הוא ריפא.⁷⁵ קיריס, אדון לש' יוון.⁷⁶ אמטייה, ל' הוליכו להמליכו. כורסא, כסא מלכות. טפש וסרח, חטאו משקה תרג' סרחו.⁷⁷ בנימוסה, ובחקתייהם לא תלכו תרג' ובנימוסיהון לא תהכון.⁷⁸ טבחון פרחוי, לפי שהיו עיניו דומות לעיני אדם הראש' ולא היו יודעין מהיכן יעוורוהו עד ששחטו בניו לפניו וראו מהיכן זלגו עיניו דמעות ועיוורוהו.⁷⁹ טפון ליה פנסא, כיבו לו המאורות, לא תכבה תרג' לא תטפי.⁸⁰ פנס, היא אבוקה. כלומ', עיוורו עיניו והוא כיבוי נרותיו. שרי ציבחר למימי במילין, מותר הוא מעט לישבע בדברים, ואימתי כשיגרם מזלו שלאדם בחמלת ה' עליו להיותו שקול כאחד מהצדיקים הקרואים יראי ה', שנתנסו לבוראן ולא נמצא בהן דופי אפי' בשגגה. ומפורש בתנחומ' פרש' ויקרא, את ה' אלהיך תירא וגו', שתהיה שקול כאותן שלשה שכת' בהן יראי ה', [ביוסף]⁸⁰ כת' [38] בו את האלהים אני ירא, באברהם כת' בו כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה, ובאיוב כת' ביה תם וישר וירא אלהים וסר מרע. ואותו תעבוד, שתהא עוסק בתורה ובמצוות. ובו תדבק, שתכבד תלמידי חכמ' ותהנה אותם מנכסין. ובשמו תשבע, אמ' להן משה לא תהיו סבורים שמא התרתי לכם להישבע בשמו אפי' באמת אלא אם יש לכם כל המידות האילו אחר כך אתה רשאי להישבע בשמו באמת כמ' דתימ' את ה' אלהיך תירא ואותו תעבד ובו תדבק ואחר כך ובשמו תשבע.⁸¹ ציבחר, תרג' מעט מזער.⁸² לותיה, מזלו כמפורש בבא מצינא פרק המקבל, דאמ' ליה משום לתן הוא.⁸³ ור' דניאל נ"ע פירש בשם הר' בנימן בן הר' משה זצ"ל,⁸⁴ אם גרם המזל שלאדם מרוב חמתו וכעסו להיכשל באילו העבירות הגדולות והנוראות שנאנסו⁸⁵ עושיהן ולא נידונו כשוגגין אלא כמזידין. עוד פירש משמו

74 וי"ד ו ח, עמ' קמ-קמא וח"נ והערות שם.

75 ripa באיטלקית.

76 ראה לעיל א, הערה 49.

77 בראשית מ א, ותרגומים שם.

78 ויקרא יח ג, ותרגומים שם.

79 תנחומא בובר, ואתחנן, פיסקא א, עמ' 8; ילקוט שמעוני, סוף מלכים ב; וראה אגדות היהודים, ו, עמ' 383 הערה 7.

80 ויקרא ו ה, ותרגומים שם.

80א בכ"י בטעות: "באברהם".

81 תנחומא הישן, ויקרא, פיסקא ז, בשינויים.

82 ישעיה י כה, ובת"י שם ועוד.

83 ב"מ קו ע"א. וראה בד"ס שם, עמ' 310, אות ט; וראה טל, עמ' 58, הערה 2.

84 ראה מבוא, עמ' 7.

85 [ברור שהוא מפרש "שרי" התחיל. כלומר, התחיל להשבע מעט... מי שגרם לו מזל שבשעת חמתו נתקל באחת מן העבירות הנוראות שהן מנוסות שעושיהן אינם יוצאים ריקם (= "לבר") מן העונש. והענין חוזר למעשי האשה וצדקיה, שהובאו לעיל, שהם נשבעו בשעת חמתם (השווה הלשון חגיגה י ע"א) והרי שבועתם כשבועת אונסין ומכל מקום נענשו (וראה נדרים כח ע"א ושבועות כו ע"א תוספות ד"ה את).

דאיתנסו לבר לברייהון, דבר זה מנוסה לעושיהם שלא יצאו ריקם אלא יענשו. בחמלין, פירש שתי מילות, בחם לין, כלומ' בחמתן וכעסן, כמ' בשלם הבשר,⁸⁶ בישל להם. תדיר יאי לקיימי אסר וקיימי, ואע"פ שאנו אומ' שאסור לישבע אפי' על האמת מותר לאדם להישבע יום יום ללמוד תורה ולקיים את המצות, כדכת' נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדק,⁸⁷ ואז בעשותך זאת הקב"ה יהיה בעורך. ובשופריה לך יתחמי, על שם מלך ביופיו תחזינה עיניך,⁸⁸ ונתן לך רחמים ורחמך והרכך.⁸⁹

זכור

ז

[39]

מתרג' אותו באונקלוס ובירושלם.¹

אלפא ביט

ארעא ורקיעא ודי בהון ושבימי,² פי' ארץ ושמים וכל אשר בהם הכל יסדה ידי בששה ימים, כמ' דתימ' אף ידי יסדה ארץ וגו'.³ שכללה, יסדה, כמ' ושורייא שכלילו ואושייא יחיטו דעזרא.⁴ בעשרה פתגמי, בעשרה מאמרות, הן ט' ויאמר ויאמר, הכתובים עד ויכלו השמים, ובראשית חשוב מאמר שנ' בדבר ה' שמים נעשו. ולמה אין כת' בו מאמר, לפי שבו נברא שמים וארץ. ועל כן מאמר זה סתום. שאין רשות לשואל לשאל מה היה קודם בריאת העולם. כלומ', בכל הכתוב בו ויאמר יש לך רשות לישא וליתן ולדרוש, אבל בבריית שמים וארץ אין כתוב ויאמר, שאסור לדרוש בהן.⁵ פ"א, בעשרה פתגמי, בי' מידות שבהן נברא העולם ואילו הן, בחכמה ובתבונה דכת' ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה, בדעת שנ' בדעתו תהומות נבקעו, בחסד ואמת צדק ושלוש שנ' חסד ואמת נפגשו צדק ושלוש נשקו, בגערה דכת' ויתמהו מגערותו, בגבורה דכת' נאזר בגבורה, רחמים דכת' זכור רחמך ה' וחסדיך כי מעולם המה, בחגיגה פרק אין דורשין.⁶ גמירא דכולא שבתא,

86 מלכים א יט כא. לין = להם.

87 תהלים קיט ק; ונדרש בחגיגה י ע"א על הנשבעין לקיים את המצוה.

88 ישעיה לג יז.

89 דברים יג יח. וראה את הטור האחרון של הפיוט: "ויפשינך ויסגינך ויתן לך רחמי".

1 ראה לעיל א', הערה 4.

2 דוידון, א, 7708 (שם: "ארקא ורקיע"); מפורש במחזור ויטרי, עמ' 328 ואילך.

3 ישעיה מח יג.

4 עזרא ד יב.

5 אבות פ"ה מ"א; ר"ה לב ע"א ועוד. כוונת המפרש שבכל מקום שכתוב במעשה בראשית מלת "ויאמר" מותר לדרוש במעשה אותו היום אבל אין דורשין בבריית שמים וארץ כי אין כתוב בה "ויאמר". לא מצאתי כפירושו זה של רבינו והעניין נדרש מפסוקים אחרים במקורות, ראה חגיגה יא ע"ב וראה תוספתא כפשוטה, חגיגה, עמ' 1295-1296, ד"ה יכול קודם למעשה בראשית [ונראה שכוונתו לב"ר א י, עמ' 8: "מה ב' זה סתום מצדדיו" וכו'. והשווה גם זוהר בראשית טז ע"ב].

6 חגיגה יב ע"א, בשינויים.

תכלית כל מלאכתי, חפצתי בשבת ורציתי בו. כמ' שני, ימים יוצרו ולא אחד בהם,⁷ זה פירש ר' דניאל בשם הר' בנימן נ"ע.⁸ פ"א, גמירא דכולא שבתא, מצאתי אגדה, ויכל אלהים ביום השביעי, אתה מוצא כשברא הק' את עולמו היה בורא בכל יום שלש בריות, בערב שבת היה כל היום עסוק במלאכת האדם, שעה א' עלה במחשבה, ב' נמלך במלאכתי^[40] השרת, ג' כינס עפרו, ד' גיבלו, ה' ריקמו וציירו, ו' העמידו על רגליו, ז' נפח בו נשמה, ה' הכניסו לגן עדן, ט' צוה אותו, י' חטא, י"א ישב עליו בדין, י"ב בא ליתן אפופסין, נכנסה שבת והגינה בעדו ונטל דימוס, התחיל אדם מקלס מזמור שיר ליום השבת, אמר לו אני ואתה נקלס להק' שכך נתן בי כח, טוב להודות לה', עד שלא נכנסה שבת היה הק' כביכול יושב ומצטער בעולמו, כל מה שבראתי בעד אדם ועכשיו הוא אפופסין והוא ביטל כל המלאכה שעשיתי והוא חוזר⁸ העולם לתהו ובהו שאין עוד אדם בעולם וכן ירמיה אמ' ראיתי את הארץ והנה תהו וגו', אמ' הק' הרי לכל מה שבראתי אבידין, מה הועלתי כותב מלאכת יום אחד, יום שני, יום שלישי, רביעי, חמישי, ששי, איכן הוא מעשה מלאכתי, עכשיו נוטל אדם אפופסין וכל מלאכתי בטילה, עד שהמקום מיצר על עולמו נכנסה שבת ונטל דימוס, אמ' הק' כל מלאכה שעשיתי השבת כילה לכך נאמ' ויכל אלהים ביום השביעי,⁹ וזהו פת' גמירא דכולא שבתא, פ"א. גמירא דכולא, עיקר תשלום כל יצירת בראשית מה היה, שבת. בראשית רבה פרש' י', משל למלך שעשה לו חופה, ציירה, סיידה וכיירה, מה היתה חסירה, כלה שתיכנס לחופה, כך מה היה העולם חסר, שבת.¹⁰ לפי שהיה הק' בורא עולמות ומחריבן¹¹ והיו כל יצירות בראשית תוהין ובוהין תאמר שמא יחזירו לתהו ובהו, לאחר שבא שבת נתבסס העולם, שני' ויכלו השמים והארץ וגו' ותרג' ואשתכללו שמיא וארעא.¹² אימתי נגמר שכלולו, ויכל אלהים ביום השביעי.¹³ גזירת אוריית' לאלפא לרחומי, שבשבת ניתנה התורה ליש',¹⁴ שהן אהובים למקום כמ' דתימ' אהבתי אתכם וגו'.¹⁵ לשעורי גרמידי דתחומי, אמות התחום שהן אלפיים אמה. גומד ארכה תרג' גרמידא.¹⁶ דליקלעון בנייח שדכא, שיכנסו למנוחת שקט מקבלי תורת. כלומ', לכך נתתי להם התורה בשבת שיזכו בה מקיימיה לעולם שכולו שבת.¹⁷ דליקלעון, כמ' דמיקלע^[41]

7 תהלים קלט טז. ונדרש לעניין זה בפס"ר, כג, קטו ע"א, וראה בהערות רמא"ש שם.

8 ראה מבוא, עמ' 7.

8א והוא חוזר, כלומר עושה שהעולם חוזר.

9 פס"ר, מו, קפו ע"ב-קפח ע"ב; פסדר"כ, כג, עמ' 334 ומקבילות. הנוסח שלפנינו כנראה שלם ואחיד הוא, ראה בהערות רמא"ש לפס"ר הנ"ל, אות לו, לז. ראה לאחרונה בלוח הנוסחאות של אגדה זו בספרו האנגלי של A. J. Saldarini על אדר"ג נ"ב, 1975, עמ' 303-305.

10 ב"ר י ט, עמ' 85.

11 ב"ר ג ז, עמ' 23.

12 בראשית ב א, ות"א שם.

13 פס"ר, מו, קפח ע"א (סוף הדרשה המובאת בהערה 9 לעיל).

14 שבת פו ע"ב.

15 ספרי דברים, פיסקא כד, עמ' 34; שמות רבה א א ועוד.

16 שופטים ג טז, ות"י שם.

17 לא מצאתי מקור לזה.

ליה ענייא,¹⁸ זיל לקילעך.¹⁹ שדכא, לש' שקט, ותשקט הארץ תרג' ושדוכת.²⁰ צייתי פתגמי, תרג' האזינו אציתו.²¹ הייא ואשור מזרזא, רבינו שלמה זצ"ל פירש בפרק כל כתבי הקודש אשור הייא, התחזקו והתאשרו באומנותכם למהר ולטרוח בצרכי שבת.²² ולשון רבתיי אשור הייא, והוא לש' קפיצה ודילוג, שהיה ממהר בהליכתו, הייא לש' מהירות, כלומ' שצריך אדם להקדיש ולמהר בצרכי שבת.²³ תפנוק, תענוגים, הרכה כך והענוגה תרג' דמפנקא.²⁴ אלייסטון, מפורש בערוך, יין הנעשה בשמש שהוא מתוק, שיש בלש' יוון איליאוס.²⁵ בארג, יין מבושל ועומד על שלישו והוא לש' פרסי, בערוך.²⁶ ויש מפרשין יין ממותק בעשבים טובים.²⁷ כוורי, דגים. לפדא, בערוך, תבשיל שלתאנים.²⁸ אינומילי, יין ודבש ופלפלין,²⁹ דבש לש' לע"ז מילי.³⁰ ולתלותיה שירותיה, ולהשליש סעודתו, פי' על שם שלש סעודות. ולמבצע המוציא, על שתי ככרות משום לחם משנה. ובגלימא ובכסו ליקוריה, ובטליתות ובגדים נאים לכבדו. מעידן מיעליה, מעת כניסתו, כמ' ועד מיעלי שמשא דניאל,³¹ כמעשה דר' יהודה ביר' אילעאי שהיה רוחץ בערב שבת פניו ידיו ורגליו בחמין ומתעטף בסדין המצויין ודומה למלאך ה' צבאות,³² וכדאמ' פרק כל כתבי הקודש, ר' חנינא מיעטף וקאי אפנייא דמעלי שבתא.³³ זוודתיה מדאנהר, פי' מזונותיו, צדה לדרך תרג' זוודין.³⁴ מדאנהר, מבעוד יום לבשל ולהטמין ולאופות.³⁴ ור' יהודה אחי שני זצוק"ל³⁴ פירש, שצריך להשכים ערב שבת בשחרית. כדאמ' ר' חסדא לעולם ישכים אדם להוצאת שבת שני' ויהי ביום השישי והכינינו לאלתר.³⁵ זיפתא ופסיל פתילתא, זפת ושאר פסולי פתילות ושמונים שאינן צפין להימשך אחר פתילה שלא להדליק בהן,³⁶ ויצף הברזל תרג' וקפא ברזלא.³⁷ פ"א. דלא לאקפווי, אפתילת' קאי, כלומ' כשאינו להקפות את

- 18 ביצה כא ע"א.
- 19 נדרים כב ע"ב.
- 20 שופטים ג יא, ות"י שם ועוד.
- 21 דברים לב א, ות"א שם.
- 22 שבת קיט ע"א, ורש"י שם ד"ה ומשלים להו.
- 23 ראה ערוך, ערך שוור [וראה עוד מה שכתב קאהוט בערך אשר ג].
- 24 דברים כח נו, ות"א שם.
- 25 עה"ש, ערך אלייסטון.
- 26 עה"ש, ערך בארג.
- 27 עה"ש, בערך הנ"ל.
- 28 עה"ש, ערך לפדא.
- 29 שבת קמ ע"א.
- 30 miele באיטלקית ומלת "לע"ז נמחקה.
- 31 דניאל ו טו. נראה שלפניו היה החרוז בסדר הפוך.
- 32 שבת כה ע"ב.
- 33 שם קיט ע"א.
- 34 בראשית מב כה, ובתרגומים שם.
- 34א כך הוא בכ"י.
- 34ב ראה מברא, עמ' 7.
- 35 שבת קיז ע"ב.
- 36 שבת כ ע"ב.
- 37 מלכים ב ו ו, ובת"י שם; ומובא גם ברש"י שבת כא ע"א, ד"ה לא להקפות.

הפתילה אז הוא אסור, ופי' להקפות לעבות.³⁸ חומריה לפלפולי, חומר דיקדוקי איסוריו שלשבת לדקדק כראוי ושלא להטמין ברמץ גזירה שמא יחתה בגחלים,³⁹ וצריך להוסיף מחול על קודש כדילפינן מתשבתו שבתכם.⁴⁰ טובא חדויי, להרבות שמחה. ומצינו לש' [בת] שמחה, דכת' וביום שמחתכם ואמ' מר זה שבת.⁴¹ טירדא וטירחא למבטל, טעים רישוותיה, טעם רשויותיו לדעת שהן שמונה. ר' דניאל נ"ע⁴² פירש על שם שתיים שהן ארבע בפנים ושתיים שהן ארבע בחוץ.⁴³ ולי נראה לפרש על מה ששינינו בראש תוספת שבת, ד' רשויות לשבת, רשות היחיד ורשות הרבים, כרמלית ומקום פטור, הרי ארבע,⁴⁴ ובסופה דההיא תני, אבל ים ובקעה וכרמלית דהיינו קרן זוית ואצטונוית אינן לא כרשות הרבי' ולא כרשות היחיד,⁴⁵ הרי ד' רשויות אחרות, נמצאו כולם ח'. יזופתא למיזף, ואם אין לאדם מה להוציא יקח בהלוואה כדי להרבות בתפנוקי שבת לפי שאני מוכן לפרוע יותר ויותר כדאיתא בביצה, בניי לוו עלי ואני פורע.⁴⁶ אסקריטי, תרג' צפחית בדבש.⁴⁷ ריחני, תבשילין מבושמים. טופנא, לש' ריבוי מלש' טפי. כדאיתא במסכת ביצה, כל מזונותיו שלאדם קצובין לו מראש השנה עד ראש השנה חוץ מהוצאת שבתות וימים טובים שאם הוסיף מוסיפין לו ואם פחת פוחתין לו,⁴⁸ ובבראשית רבא, ויברך אלהים את יום השביעי, בירכו בהוצאה, ר' לוי בש' ר' חמא ביר' חנינא אמ' כל יום שיש בו חסרון כתוב בו ברכה ואינו חסר כלום, בחמישי נבראו עופות ודגים ובני אדם שוחטין עופות [43] ואוכלי' ואינן חסירין כלום, בשישי נברא אדם ובני אדם מתין וכת' בו ברכה ואינן חסירין כלום, בשביעי מה אית לך למימר, [ר' חמא ביר' חנינא אמ' מפני ההוצאה, ר' אלעזר בשם ר' יוסי בן זימרא]⁴⁹ ר' לוי בשם ר' יוסף בן זימרא אמ' מפני האיסטניסים,⁵⁰ וסימן זה יהא בידך תחילת המסכתא יציאות השבת שתיים שהן ארבע, כלומ' הוצאות שבת נכפלין שתיים לארבע שכן מצינו עומרה כפול שני, שני העומר לאחד.⁵¹ כלדאי בדקו על יוסף מוקרי שבי, פי' כלדאי, חוזי בכוכבים, כמ' מניין שאין שואלים בכלדיים שנ' תמים תהיה.⁵² ומעשה דיוסף מוקיר שבי מפורש פרק כל כתבי הקודש, יוסף מוקיר שבי הוה ההוא גוי

38 שבת שם, וראה בר"ח וברא"ש שם.

39 שם לד ע"ב.

40 ר"ה ט ע"א.

41 [אע"פ שכרגיל הקיצור "לש" מובנו "לשון" נראה שכאן פתרונו "לשבת", כלומר, לשון שמחה נופלת גם על שבת ולא רק על חגים.] ראה ספרי דברים, פיסקא עז, עמ' 71.

42 ראה מבוא, עמ' 7.

43 שבת פ"א מ"א.

44 תוספתא שבת פ"א ה"א ובש"נ שם.

45 שם ה"ד. [הוא חושב קרן זוית ואצטונוית לשתיים, היינו כתירוץ הגמרא בשבת ז ע"א. ופלא שהביאו מן התוספתא. וראה תוספתא כפשוטה, עמ' 4 ד"ה והאסקופה.]

46 ביצה טו ע"ב.

47 שמות טז לא, ות"א שם.

48 ביצה טז ע"א, ובד"ס שם, עמ' 34.

49 המלים שבתוך הסוגריים נכתבו בין השורות.

50 ב"ר יא ג-ד, עמ' 90 ובח"נ ובמ"י שם.

51 מכילתא, ויסע ב, עמ' 162; שם ד, עמ' 168, אבל נתינת הסימן כנראה חידושו של המפרש הוא.

52 פסחים קיג ע"ב.

בשיבבותיה דהוו נפישו נכסיה טובא, אמ' ליה כלדאי יוסף מוקיר שבי אכיל להו לנכסיה דההוא גברא, אזל זבן בהו מרגינתא אותבינהו בסדיניה, אתא זיקא אפרחיה לסדיניה במיא ואתא כוורא ובלעיה, אסקוה לההוא גברא כוורא אפנייא דמעלי שבתא, אמרו מאן זבין כי השתא, יוסף מוקיר שבא, אמטייה ניהליה זבונה ואשכח בהו מרגינתא זבניהו בתליסר אלפי עיליתא דדינרי.⁵³ ופי' כייל ואכיל,⁵³ מכלה ואוכל, ור' דניאל פירש בשם הר' בנימן נ"ע,⁵⁴ מודר ואוכל, כלומ' מקבץ ואוכל. לודיקי דמברר, אדם אחד מלדוקייה שהיה מברר מנה טובה לשבת אשריו שזיכהו הקב"ה לעושר גדול שהיה אוכל על שולחנות וקערות שלזהב וכסף.⁵⁵ אשריו תרג' טוביה.⁵⁶ שולחן תרג' פתורא.⁵⁷ צעי, פי' קערות. ומעשה הלודיקי מפורש בפרק כל כתבי הקודש, אמ' ר' חייא בר אבא פעם אחת נתארחתי אצל בעל הבית בלדוקייה והביאו לפניו שולחן שלזהב משאוי י"ו בני אדם וי"ו שלשלאות כסף קבועות בו וקערות וכוסות וקיתונות וצלוחיות שלכסף קבועות בו ועליו כל מיני מאכל וכל מיני מגדים, כשהן מניחין אותו אומ' לה' הארץ ומלואה וכשהן מסלקין אותו אומ' השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם, אמרתי לו בני, מפני מה זכית לכך, אמ' לי ר', קצב הייתי וכל בהמה נאה שבאה לידי אמרתי זה לכבוד שבת, אמרתי לו ברוך המקום שזיכך לכך.⁵⁵ ממלל אסיר ורעיוני שרי, פי' דיבור אסור שאסור לאדם לדבר מענייני חפציו בשבת אבל הירהור דדיבור מותר דכת' ודבר דבר, דיבור אסור הרהור מותר.⁵⁸ נשי וגברי, הנשים והאנשים חייב' בשמירתו, כמ' דתימ' אתה ובנך ובתך.⁵⁹ סכום דאתי איתסר, חשבונות שלהבא שצריכין אסור לחשבון בשבת והטעם מפורש פרק שואל, גזירה שמא יכתוב, ושעברו מותר אך שלא יהיה צורך בהן.⁶⁰ ענייני מצוה, חשבונות שלמצוה כגון תקופות ומולדות ושאר חשבונות שלמצוה מותרין.⁶¹ פנסא דטפי כול', נר שהדליקו בה באותה שבת אע"פ שכבתה אסור לטלטלה, שהרי היא מוקצה מחמת איסור, כל שכן שאסור

53 שבת קיט ע"א, וראה בד"ס שם, עמ' 267.

54

ונראה שגרס כך במקום אכלינהו.

54 ראה מבוא, עמ' 7.

55 שבת קיט ע"א, וראה בד"ס שם, עמ' 267-268.

56 משלי יד כא, ועוד; ובת"י שם "טובהי", וגירסתו שונה משלנו בפיוט.

57 שמות כה כג, ותרגומים שם ועוד.

58 שבת קיג ע"א-ע"ב. על הרהור כדיבור ראה פסקי רי"ד, מהד' וורטהיימר וליס, עמ' תקלה.

59 שמות כ י.

60 שבת קנ ע"א-ע"ב. אולם הטעם אינו מפורש שם והוא ניתן ברמב"ם, הלכות שבת פכ"ג הי"ח; וראה

מה שכתב על עניין זה רמ"מ כשר, תורה שלימה, לבראשית ל"ט י"א, עמ' 1501. [ודברי המתורגמן מופלאים שהרי אין הבדל בין להבא ולשעבר. ודברי המפרש רחוקים מאד שהרי אם גרס בפיוט "לגמרי" ודאי שאין פירושו מתקבל. אבל אפילו אם לא גרס מה מועיל "אך שלא יהא צורך בהן" שהרי גם להבא לא אסור אלא אם יש לו צורך בהם. ראה רמב"ם שם ותוספתא שבת פ"ז (י"ח) ה"ט. וקורב שגרס בברייתא חשבונות שעברו [מותר] ושעתידין להיות אסור. ופירש את קושיית ורמיה על הסיפא "ושעתידין להיות אסורין" והרי בברייתא השניה חלקו בין צריכין לשאין צריכין. ועל זה משיב "ולטעמך", שאתה סובר לעתיד אסורין מכל מקום תיקשי לך היא גופא, למה חשבונות של מה בכך אסורין בכל אופן.]

61 שם קנ ע"א [ומקור למה שאומר על חשבון התקופות והמולדות ראה שבת עה ע"א].

לטלטלה כשהיא דולקת, גזירה שמא יכבה.⁶² צפרא ופנייא, בוקר וערב ראוי לקדשו על הכוס כדאמ' פרק ערב פסחים,⁶² זכור, זכריהו על היין בכניסתו. אין לי אלא בערב, פי', לפי שעתה צריך זכירה שעדיין אין אנו עסוקין בשבת כלל, ביום מניין, ת"ל את יום.⁶³ צפרא, בקר. פנייא, ערב. קשיש ציבי, המקושש עצים שחיללו העלה עליו אף וחימה וסקלוהו.⁶⁴ אחליה, חילל אותו, ור' דניאל נ"ע⁶⁵ פירש אח ליה, שתי מלות, כמ' כל הזוכרו אומר אח לראשו דמגילה,⁶⁶ ופת' אוי לו. ציבי, פי' עצים. שבייא דילי כו', על שם למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן אמתך והגר.⁶⁷ עיירים עשרה תרג' עילי עשרא.⁶⁸

ח

כבד את אביך

[45]

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובתרג' ירושלמי.¹
עמי בני ישראל כול'.^{א1}

אלפא ביט

אמר יצחק לאברהם אבוהי מה נאה מדבחה די בניית לי אבא,² פי', יצחק לא עמד לבנות את המזבח עם אביו שכן הוא אומר, ויבן שם אברהם את המזבח.^{א2} ומצאנו אגדה, ויצחק היכן היה, מלמד שנטלו אביו והצניעו שלא יזרוק בו סמאל אבן ויפסל מן הקרבן.³ בפריע פשוט ידך כו', בפריע, פי' מהרה. עד דאנא מצלי, וכי מה תפילה התפלל על המזבח והיכן מצינו שהתפלל, אלא כשעקד אברהם אבינו את יצחק בנו על גבי המזבח התפלל יצחק ואמ', רבונו של עולם גלוי וידוע לפניך שאם אני רוצה, שאין אבי יכול לשוחטי. אלא כשם שאני כובש

- 62 שם מד ע"א, קנו ע"א.
א62 ראה ד"ס פסחים, עמ' 306, אות א, וראה לעיל ה', הערה 43.
63 פסחים קו ע"א.
64 במדבר טו לב-לו.
65 ראה מבוא, עמ' 7.
66 מגלה יא ע"א וראה גם להלן ט', הערה 14.
67 שמות כג יב.
68 בראשית לב טז, ות"א שם (בנדפס "ועירי" אבל במהדורת ברלינר "ועילי").

- 1 ראה לעיל א', הערה 4.
א1 ראה לעיל ו', הערה 2.
2 דוידזון, א, 5812; ראה היינמן, שרידים, עמ' 366-367 (המקור הארמי בצירוף תרגום עברי); טל, עמ' 80-85 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש); ומפורש גם במחזור ויטרי, עמ' 330-331.
א2 בראשית כב ט.
3 ב"ר נוה, עמ' 600 (שם, במקום "סמאל", "ההוא דייגער ביה והוא סמאל", ראה שם עמ' 598-599); ראה שפיגל, מאגדות העקדה, ס' היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, עמ' תקכב.

את יצרי להישחט לפניך כן יכבשו רחמיך את כעסך ואהיה מקובל לפניך כרצון ונדבה.⁴ גלי אדרעך, פי' זרועך. ואסור חרצך, קשור מתניך. היך גבר דעביד שירותא דברייה, פי', כמי שרוצה לעשות עבודת בוראו. שירותא, פי', לש' שירות כמ' משרת משה.⁵ פ"א. היך גבר דעביד שירותא דברייה, כמי שעושה סעודת חופת⁶ בנו. שירותא, פי' סעודה, וזה הלשון עיקר. דין הוא יומא כול', היך תיזיל ותימור לשרה אמי כו', ונשיק יצחק כו', זרוק דמי על גבי מדבחא וכנוש קטמי, פי', אסוף אפרי והולך אותו לשרה אמי. באגדה, ר' יוסי אומ' אמ' יצחק לאביו, אבא, קשור ידיי ורגליי שלא אבעוט בך ונמצאתי מחלל מצות כבוד ונמצאתי [46] מתחייב שתי מיתות לשמים, אבא, מהר עשה רצון יוצרך וגלול בגדיך וחגור מתניך זרוק דמי ושרוף חלבי ואיבריי וקח אפר שלי והוליכהו לאמי ותניחהו באוצרה שכל זמן שתראני תאמר זהו בני, ועכשיו תשחטני ותיבדל ממני, איך תאמר לשרה ומה תעשו עלי לזקנתכם, אמ' לו, בני, יודע אני שמיתתנו קרובה, מי שניחמני עד כאן הוא ינחמנו עד יום מיתה.⁷ חיי ומותי כולא בידיה כול', ולא תסאיבני, פי' לש' טומאה. כלומ', אל תפגל קרבנך שלא תחשוב כי מחשבה אחרת הפוסלת ומפגלת את השחיטה, ומצינו שהפיגול נקרא טמא כדתנן הפיגול והנותר מטמאין את הידים.⁸ פ"א. היזהר שלא תטיל בי מום ואיפסל לקרבן, כמ' דתימ' ירעה עד שיסתאב,⁹ ופירש רבינו גרשום זצ"ל עד שיפול בו מום,¹⁰ כדכ' בפרש' ערכין ואם בבהמה הטמא' ופירשו חכמ' ז"ל בבעל מום הכת' מדבר.¹¹ ולש' האגדה בתנחומא, ויעקד את יצחק, כשבא לשחוט אמ' לו, אבא, אוסריני שהנפש חצופה היא שלא נראה¹¹ את המאכלת ואזדעזע ויפסל הקרבן. בבקשה ממך אל תעש בי מום, מיד וישלח אברהם את ידו.¹² לא תהי בכי דלא אעכבך אבא כו', טובי, אשריי, קיריס, אדון בלשון יוון.¹³ קדמוס, עולם בלשון יוון.¹⁴ ניהא רוחא דאמי שרה, נחת רוח הוא לשרה אמינו מה שיצאנו שנינו אנחנו בלב שלם.¹⁵ סכינך אבא כול', ואמושיניה, פי' ואבדוק אותו משום פגם.¹⁶ ולפי שהיה שמח במצוות הבורא היה אומ' כן דרך שמחה, והוא מלש' אולי ימושיני אבי.¹⁷ עיניי

- 4 ראה מחזור ויטרי, עמ' 330: "ומה היה [יצחק] מתפלל: רבנו של עולם יהי רצון מלפניך שיחשב חלבי ודמי וכו' כך אמר לי ר' שמצא אגדה זו, ע"כ"; ראה שפיגל, שם, עמ' תקמו, הערה לשורות 90-91, ומה שכותב שם שבכל המקורות הישנים מתפלל אברהם בלבדו אבל בבראשית רבתי, עמ' 91, נמצא שגם יצחק התפלל; אולם לא מצאתי מקביל ללשון התפלה כמו שהיא לפנינו.
- 5 במדבר יא כח.
- 6 בכ"י: "חופתו"; ולעצם העניין השווה שפיגל, שם, עמ' תקלו.
- 7 בראשית רבתי, עמ' 90 ומקבילות; ראה שפיגל, שם, עמ' תקמב, הערה לשורה 41.
- 8 פסחים פ"י מ"ט.
- 9 שם פ"ט מ"ו ועוד.
- 10 ראה בפירושו למנחות קח ע"א.
- 11 מנחות קא ע"א.
- 11א כך הוא בכ"י.
- 12 תנחומא הישן, וירא, פיסקא כג. וראה גם לעיל, הערה 7.
- 13 ראה לעיל א, הערה 49.
- 14 ראה הערתו של טל, עמ' 84.
- 15 ת"י לבראשית כ"ב ח': "ואזלו תרויהום בלב שלים כחדא" (מובא ע"י טל, עמ' 84).
- 16 תנחומא הישן, צו, פיסקא יג: "שנתעכב אברהם לבדוק הסכין" וכו'.
- 17 בראשית כו יב.

חמון קיסין מסודרין, פי', עיניי ראו עצי המערכה והאש דולקת עליהם ביום קרבני,¹⁸ עצי העולה תרג' ירוש' קיסין.¹⁹ פתח פומך ובריך אבא כו', לפי שהיה לו לברך ברכת הזבח קודם שחיטה שכל המצוות כולן מברך עליהן קודם עשייתן.²⁰ צוארי פשוט לך אבא, קמו מלאכייא ומפייסין למריהון, מצאתי במדרש אגדה, אמ' ר' ישמעאל באותה שעה נכנסו מלאכי שרת [47] והיו מציצין באברהם שהיה זקן ויצחק שהוא נער והיה כפות כרחל לשחיטה והיו מתאנחים וכוכים כנגדן שנ' הן אראלם צעקו חוצה וגו', חוצה היא בידיה למיכוס ית בריה. נשמו מסילות, אין אברהם מקבל את העוברים ואת השבים. שבת עובר אורח, כמ' דתימ' חדל להיות לשרה אורח כנשים. הפר ברית, ואת בריתי אקים את יצחק. מאס עדים, וישב בין קדש ובין שור, לא חשב אנוש, לא עמדה זכות לאברהם. ומניין שמלאכי שרת היו שם, נאמ' כאן ממעל לעצים ונאמ' להלן שרפים עומדים ממעל לו, אמ' להם הקב"ה כל מה שעשיתי ושביראתי לא עשיתי ולא בראתי אלא בשביל אברהם, ואם אני מאבדו צבאות שמים וארץ על מי הם עומדים, שנ' אם לא בריתי יומם ולילה וגו', ואין בריתי אלא יצחק שנ' ואת בריתי אקים את יצחק. וכיון שראו מלאכי השרת שכך השיבם הק', מיד נתנו הודאה למקום שנ' ה' אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ.²¹ רחמוי דאבוי אנן משאבין, פי' המלאכים היו אומ' אנן מתמלאין רחמים על אביו, שהוא גומל חסד, וכבר גמל עמנו חסד בעת מילתו,²² ולמה הזכיר מלח, לפי שהמלח סימן טוב לכל גומלי חסדים כדאמ' מלח ממון חסד.²³ וכל ברית שאין לה קצבה קרוייה ברית מלח, כמ' דתימ' ברית מלח עולם היא.²⁴ וגם על הקרבנות כת' לא תשבית מלח.²⁵ וגם כי באותו הזמן אותן המלאכים עצמן הלכו להציל את לוט, ופשעה בהן אשתו שללוט שלא האכילן מלח ועל כן נעשית נציב מלח.²⁶ שדי אמר ליה לא תדחל טלייא, זה מוסב על מה שאמרנו למעלה עד דאנא מצלי קדם ריבוני, והשיבו לו מן השמים אל תירא, שאני הוא שאפדה אותך ואתן פדיוןך איל, כדכת' וירא והנה איל וגו'.²⁷ תקיף הוא אלהא.

18 פדר"א, פל"א; ראה שפיגל, עמ' תפז.

19 בראשית כב ג, ות"י שם.

20 פסחים ז ע"ב ועוד; על ברכת שחיטה באגדות העקדה ראה שפיגל, עמ' תפ-תפא.

21 לא מצאתי את האגדה הזאת כצורתה כאן אבל יש לה מקבילות בב"ר נו ה, עמ' 600-601, ובתנחומא הישן, תולדות, פיסקא ב ועוד; על שמלאכי השרת נתנו הודאה ואמרו "ה' אדונינו" וכו' (תהלים ח י), ובבבלי על מזמור ח' שנדרש לעניין יצחק, ראה שפיגל, עמ' תקכו, הערה 138.

22 ראה מה שנאמר באגדה המובאת לעיל: "נשמו מסלות, אין אברהם מקבל את העוברים ואת השבים".

23 כתובות סו ע"ב.

24 במדבר יח יט.

25 ויקרא ב יג.

26 ב"ר נא ה, עמ' 536 ובמ"י שם.

27 בראשית כב יג.

לא תרצח

ט [48]

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובירושלמי.¹
 עמי בני ישראל כו', ארום בחובי קטולייא חרבא נפיק על עלמא,² פי', בעון שפיכות דמים
 חרב בא לעולם כדתנן באבות, חרב בא לעולם על עובדי ע"ז ועל גילוי עריות ועל שפיכות
 דמים.³ והיא מידה כנגד מידה, כמ' דתימ' שופך דם האדם באדם דמו ישפך,⁴ ואם תאמ' זו
 מיתת בית דין, כבר אמ' חכמ' ז"ל אע"פ שבטלו ארבע מיתות דין ארבע לא בטלו.⁵

אלפא ביט

אתגבר בחייליה אדוניה בר חגית,⁶ פי', הרבה נתגאה אדוניה שהיה מתנשא למלך לפי
 שהיה סומך בעצת יואב בן צרויה שהיה גיבור.⁷ ביני טורייא. פי', בין ההרים והמדברות,
 כמ' שנ' בבת יפתח וירדתי על ההרים⁸ שכן דרך המקוננים ובת' ביואב ויקבר בביתו
 במדבר.⁹ ויש לפרש ביני טוריא, בין השרים הגדולים. גיברא הוינא וליתי דכוותי, כלומ'
 מכל הגיבורים אשר לדוד לא היה לו אחד להנאתו שלדוד כמוני, שאילמלי יואב לא נתחזק
 דוד במלכות כמ' דתימ' ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו, מה טעם, משום ויואב שר
 הצבא,¹⁰ וכל הגבורות שעשיתי בעבור דוד מה הנאה יש לי מאחר שקנס עלי מיתה. דין
 היתוב מלכא שלמה, ושלמה היה משיב זאת אל לבו ואומר מה אעשה לשבועתו של אבי
 שציוויו ולא תורד את שיבתו בשלום שאול.¹¹ וכרכין ומחוזין, ערי מבצר תרג' קרוין
 כרכין.¹² מחוזין, ספר הסמוך לים כמ' וינחם אל מחוז חפצם.¹³ אח עלך, פי' אח' אוי, כמ'
 אח לראשך.¹⁴ עלך, בשבילך, כלומ', תמיד אקרא אוי בשבילך. פתח פומיה יואב כול', אמ'

1 ראה לעיל א', הערה 4.

2 ת"י לשמות כ' י"ג; ראה קומלוש, המקרא באור התרגום, עמ' 265-266, וראה לעיל ו', הערה 2.

3 אבות פ"ה מ"ט (לפנינו: "גלות בא לעולם" וכו').

4 בראשית ט ו.

5 כתובות ל ע"א-ע"ב.

6 דיודון, א, 3197; מפורש במחזור ויטרי, עמ' 331-332; ראה מה שכותב על הפיוט הזה ר"ל

7 גינצבורג, אגדות היהודים, ו, עמ' 278-279, במיוחד בהערה 10 שם. וראה לאחרונה במאמרו של
 א"א אורבך, בספר היוכל לכבודו של דב סדן > ירושלים תשל"ז, עמ' 44-54 <.

7 מלכים א א ה ואילך.

8 שופטים יא לז.

9 מלכים א ב לד.

10 סנהדרין מט ע"א.

11 מלכים א ב ו.

12 במדבר לב לו, ות"א שם.

13 תהלים קו ל.

14 מגלה יא ע"א.

יואב לבניהו שהיה רוצה להורגו, סבור אתה לנשק רוחי, כלומ' יש יכולת בידך בתמיה, והלא צוארי תקיף וסייפך חליש. קץ בנייה, פי', קצץ ופת' חתך.¹⁵ תמך מלכא שלמה כו'.

לא תנאף

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובתרג' ירוש'.¹
עמי בני ישראל לא תהוון גיורין,² פי' גיורין מנאפין, ובלש' תלמוד גר גירא דע"ז.³ וכן פירש רבינו שמואל זצ"ל באלף המגן, בגרות, בא גרות, בא זמן הזנות⁴ שכבר יצתה מפגה בוחל והרי היא צמל כמ' דתימ' יצתה מליאה.⁵ כלומ', שכבר מלאו ימיה, ויצתה מן הקטנות שהיא פגה, ומן הנערות שהיא בוחל, אל ימי הבגרות, כפרי המלא ומבושל כל צורכו. ארום בחובי גיורייא מותא נפק על עלמא, לפי שבעון המנאפין דבר בא לעולם. והכי אמרינן בבראשית רבא פרש' נ"ח, כל מקום שאתה מוצא דבר ערוה וע"ז אנדרולומסייא בא לעולם. פי', דבר בא לעולם והורגת רעים וטובים,⁶ וכן מצינו על מעשה שטים ויחל העם לזנות את בנות מואב, וכת' ויהי המתים במגפה.⁷

אלפא ביט

[50]

אית לי חד טלייא.⁸ ייסד המתורג' על אשת פוטיפר איך היתה מספרת עם שכינותיה על עניין יוסף, שכן דרך הנשים הנואפות לספר ניאופיה אחת לחבירתה כדי לעזור זו לזו

15 ראה מה שכותב גינצבורג על זה (מובא לעיל בהערה 6) ובמיוחד על המלים "לא תשניק רוחי" (וכך הגיה הורוויץ במחזור ויטרי, עמ' 342) שלפי דעתו אין צורך להגיהן וגורס "לא תשנק רוחך". אבל מהנוסח שלפנינו נראה שהמפרש שלנו גרס "רוחי" וכך גם בפירוש שבמחזור ויטרי, עמ' 332, נוסף לזה כנראה בטקסט שלפני המפרש היה כתוב "תנשק" (במקום "תשנק" או "תשניק") וקשה לפרש גירסה זו.

- 1 ראה לעיל א', הערה 4.
- 2 ראה לעיל ט, הערה 2.
- 3 ע"ז י ע"ב; וראה בד"ס שם, עמ' 24 אות ע.
- 4 ראה ספר אגור, הוספות ותיקונים לערוך, נדפס בספר היובל לכבוד גרץ, בחלק העברי (עטרת צבי), ברסלוי 1887, ראה שם עמ' 35, והמהדיר, ר"ש בובר, מזכיר שם את החיבור שלפנינו, הערה רנח שם. ראה גם עמ' 4 ועמ' 9 הערה ו שם, ומייחסו לבעל שבלי הלקט, ראה מבוא, עמ' 8.
- 5 נדה מז ע"א.
- 6 ב"ר כו ה, עמ' 248-249, בשינויים. ומה שכתוב כאן שהמאמר נמצא בפרשה נ"ח טעות הוא או אולי היה כתוב פרשה כ"ה (זה סימן הפרשה בכ"א ב, ראה מ"י, עמ' 243) ונשתבש כ"ה לנ"ח.
- 7 במדבר כה ט.
- 8 דידדון, א, 3196. בכמה מקורות נוסף כאן טור המתחיל "יוסף תקיף יצריה" (ראה דידדון, י, 2161); ראה טל, עמ' 97; פירושו במחזור ויטרי, עמ' 333-334; ראה טל, עמ' 94-102 (הנוסח הארמי, תרגום עברי והערות).

בכשפיהן ובפיתוייהן. אית לי חד טלייא, יש לי נער אחד. פי' שיוסף היה אז נער, כמ' דתימ' והוא נער את בני בלהה, ובן י"ז שנה היה כמ' דתימ' יוסף בן שבע עשרה שנה.⁹ זיוויה דעבראי, דמותו דמות עברי. וזבינתיה מן ערבאי, וקניתי אותו מן הישמעאלים, ארחת ישמעאלים תרג' ערבאי.¹⁰ בעיא אנא ליה למירדי בגינת, מבקשת אני ממנו שיחרוש בגינתי, לשון נקיה תפש המתרגם, והוא אינו רוצה ואומ' לי, אינו דין שיחרוש השור עם החמור, כמ' דתימ' בכור שורו הדר לו.¹¹ ולפי שכלכל בחכמתו את העולם בשני הרעב נקרא כן, כמ' דתימ' ורב תבואות בכח שור.¹² ובמצריים כת' אשר בשר חמורים בשרם,¹³ ותרג' לא תחרוש, לא תירדי.¹⁴ גנומוס ידיה כסב בר שבעין שנין, פי' גנומוס כמ' נימוס והוא לש' חוק ומנהג שלדעת.¹⁵ כלומ', הוא בן שבע עשרה שנה ומנהגו כבן ע'.¹⁶ דמותיה דמלכא, דולוס לית ביה, אין בו דופי ונכל. אנשי דמים ומרמה¹⁷ לש' יוון ולע"ז גרמטיקא דולוסי.¹⁸ הרי כמה זמנין, הנה כמה פעמ' מזגתי לו הכוס, לשון נקיה על שם מים גנובים ימתקו,¹⁹ והוא צמא לשתות ואינו רוצה. פ"א. שזגית, רחצתי לו הכוס. ירחץ במים תרג' ירושלמי ישיג.²⁰ ואמרי ליה גנבא בר גנבתא, על שם ורחל לקחה את התרפים.²¹ מימיו דגנבין, על שם מים גנובים ימתקו. זעיר ומיינוק כו', דנסב הוני בגלל שופריה, על שם ויקח אדוני יוסף אותו ויפקידהו בביתו ואת כל אשר לו נתן בידו.²² שופריה, יופייו. חינוא וחסדא מלווין יתיה. פי', לפי שמצינו חן וחסד ביוסף, כמ' דתימ' ויט עליו חסד ויתן חנו בעיני שר בית הסהר.²³ למסכא, לראות מלש' שהכל סכין ביפיה.²⁴ טורדת אנא לך כול', ואני מגזמת²⁵ לו לטורדו ולגרשו מתוך חצירי. סטיית,²⁶ לש' הסרה. יומא וליליאי נורא בלבי כול', כל ערסין דריבונך פרישין, כל מיטות אדוניך הם מוצעות. על ראש המיטה תרג'

- 9 בראשית לו ב.
- 10 בראשית לו כה, ות"א שם.
- 11 דברים לג יז; ועל כל העניין ראה מה שכתב טל, עמ' 98 ובמיוחד מה שמביא מב"ר פה ד, עמ' 1037, והשווה במ"י שם.
- 12 משלי יד ד; ראה תוספות ד"ה ורב תבואות, סנהדרין מב ע"א.
- 13 יחזקאל כג כ.
- 14 דברים כב י, ות"א שם.
- 15 ראה קרויס, *Lehnwörter*, עמ' 603 (בהוספות).
- 16 דומה למה שנאמר על ר' אלעזר בן עזריה, ברכות כח ע"א, אולם בב"ר פד ז, עמ' 1008: "יוסף בן שבע עשרה וגו' בן י"ז שנה ואת אמרת והוא נער, אלא שהיה עושה מעשה נערות" וכו'.
- 17 תהלים נה כד.
- 18 על המלה "דולוס" ראה טל, עמ' 99, ומה שמביא שם מיוונית ויוונית בא"י לגר"ש ליברמן, עמ' 7; על "לע"ז גרמטיקא" ראה מבוא, עמ' 5-6; דולוסי: dolosi באיטלקית.
- 19 משלי ט יז. וראה סנהדרין עה ע"א.
- 20 ויקרא א ט; ח כא, ובתרגום ניאופיטי שם; ראה לוי במלון לתרגומים, ערך שזג.
- 21 בראשית לא לד.
- 22 אין פסוק כזה במקרא, ומה שלפנינו הוא צירוף של בראשית ל"ט כ' עם ל"ט ד' בהשפעת ל"ט ה'. ועיין בפסוקים.
- 23 בראשית לט כא.
- 24 מגלה יד ע"א. וזה שייך לחרוז הקודם.
- 25 מגזמת = מאיימת.
- 26 בטקסטים שלפנינו "סניית" או "מנית", ראה טל, עמ' 94 טור 10 ובח"נ שם.

ערסא.²⁷ ויישן תרג' ודמוך.²⁸ לא בגין חד לילי'א כו', זו תשובת יוסף לאדונתו, אין ראוי לי בעבור יום או לילה אחד שאישן בטוב לטלטל מצעי מגן עדן. פריסי, לש' פרישת מיטה. פ"א, פרס שלי מלש' על מנת לקבל פרס.²⁹ מפייסא אנא לכו' כו', דתצטערו' עמי, ברי"ש, כלומ' שתדאגו עמי בדאגתי. ור' צדקיה אחי נר"ן³⁰ פירש דתצטערו' כד', ופת' שתבואו עמי. מלש' ויהי כי צעדו נושאי ארון וגו'.³¹ ניכול כחדא ונשתי כחדא, כל אילו דברי אשת פוטיפר לשכינותיה מתחילת האלפא ביתא. סקת יתהון בגו פלטיין. פי', העלתה אותן על החצר והושיבה אותן על טפיטיין³² ובגדי משי. פי' סגמיטיין, לש' לע"ז ממש סגמיטי.³³ עבריי קרת יתיה כול', קטור זינך. פי', אזור חלצין. זינך, אזורך. והוא זינר בלש' משנה או זונם, ובלע"ז גרמטיקא זונא.³⁴ פיילין בידיה וקם ומזג להון כו'. פי' פיילי, צלוחית מליאה יין. השותים במזרקי יין תרג' דשתיין בפיילי חמרא.³⁵ והוא לשון לע"ז ממש, צלוחית פיאלא.³⁶ בלשון יוון נקרא הכוס פיילי.³⁷ צפיין הוויין ליה כו', פי' צפיין, לש' הבטה [52] וראייה. מכרכמן, לש' כרכום. כלומ', שהיו תמיהות על יופייו ונבהלות מזיוו, וכן אפיה ירקנין,³⁸ שהיה יוסף מתבייש ופניו מוריקות. קמו כולהון ונשקן על רישיה כו', ראיין הוויין ליה כו'.³⁹ פי', שהיו [ח]ותכות האתרוגין בסכין והיו מביטות אליו, ומתוך כך חותכ' את ידיהן. ומפורש במדרש תנחומ', אמ' חכמ' פעם אחת נתקבצו המצריות ובאו לראות יופייו שליוסף, מה עשתה אשת פוטיפרע, נטלה אתרוגין ונתנה לכל אחת ואחת מהן ונתנה סכין ביד כל אחת ואחת וקראה ליוסף והעמידתו לפנינה, כיון שהיו מסתכלות ביופייו היו חותכות את ידיהן, אמרה להן ומה אתם בשעה אחת כך, אני שבכל שעה ושעה על אחת כמה וכמה.⁴⁰ שוויין עלוהי עלילה, כלומ' היו משדלות אותו בדברים ומפתות אותו כדי לעשות מלאכתו. פ"א, היו מעלילות עליו ואומרות לו, אם לא תעשה הדבר הזה נאמר עליך כך וכך, וסוף סוף כן היה, כדברים האלה עשה לי עבדך.⁴¹ תיטול עמה למעבד עיבדיתה כו'.

27 בראשית מז לא, ות"א שם.

28 שם ב כא, ות"א שם ועוד.

29 אבות פ"א מ"ג.

30 ראה מבוא עמ' 8.

31 שמואל ב ו יג.

32 שטיחים.

33 אולי segmenti באיטלקית ופירושו: שזור בחוטי זהב.

34 ראה עה"ש, ערך זנס וערך זנר; על בלע"ז גרמטיקא ראה מבוא, 5-6; זונא: zona ברומית.

35 עמוס ו ו ות"י שם.

36 pajola באיטלקית.

37 ראה עה"ש, ערך פייל.

38 שבת קטט ע"א; כנראה שלפני המפרש היה כתוב "אפיהון מכרכמין" (מוסב על הנשים) וגם "אפיה ירקנין" (מוסב על יוסף) והאחרון אינו בטקסטים שלפנינו, ראה טל, עמ' 95 טור 19.

39 טור זה והבאים אחריו נמצאים במקצת המקורות במקום טקסט אחר, ראה טל, עמ' 95 ועמ' 97.

40 תנחומא הישן, וישב, פיסקא ה; ראה אגדות היהודים, ה, עמ' 339-340.

41 בראשית לט יט.

לא תגנוב

י"א

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובירושלמי.¹

עמי בני ישראל לא תהוון גנבין כו', ארום בחובי גנביא כפנא נפיק על עלמא,² פי', שבעון גזל רעב בא לעולם. דילפינן שאר גזילות מגזול את מעשרותיו, שאינו נותנן כראוי, דכת' בהן וארותי את ברכותיהם.³ וכדתנן במסכת אבות, מקצתן מעשרין ומקצתן אינן מעשרין רעב שלבצורת בא כו'.⁴ אך תמיה אני איך תפש המתרגם השיטה הזו לפרשו בגנוב ממון והוא אזהרת גונב נפשות, מה מצינו דבר למד מעניינו, במה הכת' מדבר בדיני [53] לא תרצח, לא תנאף, אף כאן בגנוב נפשות.⁵ מכל מקום יש לדחוק ולומ', אע"פ שהוא אזהרה לגנוב נפשות לא נוציאו מכל וכל שלא לפרשו כגנוב ממון [ד] שם גניב אחת היא. אאריא מתילי ואחיון מתקלין,⁶ פי', אל האריה הן משולין ואל הנחשים דומין אותן בני אדם שהן חוטפין ולוקחים נכסי העניים. ולש' המקרא תפש, יארום במסתר כאריה בסכה יארום לחטוף עני יחטף עני במשכו ברשתו,⁷ וכן דימה הגנב לנחש על שם נחש הקדמוני.⁸ והם עוסקים בחשך ואפילה לגנוב בסתר, ובלילות ובחשך הן עתידין להישפט, כמפורש בפסיקתא דעשר תעשר, ומשפטין תהום רבה, לפי שהן עסוקין בחשך כדכת' והיה במחשך מעשיהם, לפיכך נידונין בחשך כמ' דתימ' כי הנה החשך יכסה ארץ, אמ' הקב"ה תהום חשך ורשעים חשך, יבוא חשך ויכסה חשך, משל אין עושין כיסוי לגיגית לא משלכספ ולא משלוזהב אלא משלחרס לפי שהוא מינו.⁹ מתילי, פת' משולים. חיון, תרג' נחשים.¹⁰ ועוד יש לפרש, חיות רעות. שכן דרך חיות רעות הטורפות... החיות והבהמות כדרך הגנב היושב... ומלסטם את הבריות. מתקלין, שקולים... ובטימור קבלין, בסתר אפילה. גניב וח[טיף] ונס[יב] בטמרי כול', פי' הגנב גונב וחוטף ולוקח ב[סתר]. כ[מין] בסתרא, על שם יארום במסתור.¹¹ ועייל בחתרי, [ו]נכנס במחתרת והנה הוא מסתכל בכבוד העבד יותר מאדונו. כלומ' שהוא מסתתר מעיני הבריות ומפחד וירא שלא יראוהו האנשים, אבל מהקב"ה הרואה כל בסתר אינו ירא ואינו מפחד, כביכול, עושה עין של מעלה כאילו אינה רואה. והכי איתא בתוספתא דבבא קמא פרק ד', שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכיי מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מבגזלן, אמ' להן גזלן השוה כבוד עבד לכבוד קונו, גנב

1 ראה לעיל א', הערה 4.

2 ראה לעיל ט', הערה 2.

3 מלאכי ב ב; לא מצאתי דרשה זו על הפסוק הנ"ל בשום מקום ואולי רבינו פירשו כך מדעתו. לעצם העניין ראה שבת לב ע"ב.

4 אבות פ"ה מ"ח.

5 מכילתא, בחדש ח, עמ' 232-233; סנהדרין פו ע"א.

6 דוידון, א, 26; ראה טל, עמ' 28-37 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש).

7 תהלים י ט.

8 והוא השטן, ראה תורה שלימה, בראשית ג אות י, עמ' רנב. וראה להלן ד"ה הלא מן קדמי.

9 פסדר"כ, ט (שור או כשב ולא עשר תעשר כמו שצוין כאן), עמ' 147, בשינויים.

10 במדבר כא ו, ות"א שם ועוד.

11 תהלים י ט.

חלק כבוד לעבד יותר על כבוד קונו, כביכול עשה הגנב את עין העליונה כאילו אינה רואה ואת האוזן שאינה שומעת שנ' הוי המעמיק מה' לסתיר עצה וגו'.¹² כמין, פת' אורב, וארב לו תרג' ויכמון ליה.¹³ חתר, לש' מחתרת. דאוי יקר עבדא, מסתכל. ובשבת סוף פרק קמא אמר, אשכחיה דהוי קא דאוי למזרח.¹⁴ לעין ארעית, עין שלמטה, כמ' ארע ממך [54] דדניאל,¹⁵ והוא תרג' שלמטה.¹⁶ והוא תיקון לשון לעין שלמעלה. סיירי, לש' פקידה, תרג' פוקד מסער,¹⁷ עין... כמ' ההוא טבחא דלא סר סכיניה.¹⁸ הלא מן קדמי אית [לך] למגמר כול'. פי', הלא תוכל להבין וללמוד מאדם הראשון שהכניסו הקב"ה לגן עדן וציווהו שלא לגנוב מעץ הדעת... עבר(?) שחטף וטעם ממנו והמיר הציורי שנצטווה, השב על דעתך להבין כמה בריות קנס למיתה. ולשון האגדה תפש, ר' יוסי אומ' אם נפשך לידע מתן שכרן של צדיקים לעתיד לבוא צא ולמד מאדם הקדמוני שלא נצטוה אלא מצוה אחת בלא תעשה ועבר עליה, ראה כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו עד סוף כל הדורות, וכי אי זו מידה מרובה מידת הטוב או מידת פורענות, הוי אומ' מידת הטוב מרובה, ומה מידת פורענ' מעוטה ראה כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות, מידת הטוב מרובה היושב לו מן הפיגולין ומן הנותרים והמתענה ביום הכיפורים על אחת כמה וכמה שזיכה לו ולדורותיו ועד סוף כל הדורות, בתורת כהנים סדר ויקרא פרש' י"ב.¹⁹ תפקיד, תרג' מצוה תפקידתא.²⁰ אימר, לש' תמורה. אינמי לש' המראה מגזרת אשר ימרה את פיך.²¹ אנהר, זכור כמ' נהירנא כד הון קיימין תלת סאין בסלע,²² ובבראשית רבא פרש' ל"ד, אמ' הקב"ה לית אתון מנהרין ליה אנא נהירנא ליה, ויזכר אלהים את נח.²³ אקמר, לש' כיסוי כמ' צריך לקמור דעירובין.²⁴ פ"א, לש' חגור כמ' נהי דאהני לך קמרא דאבון.²⁵ ופתר' אזור, חגור שקים תרג' קמרו.²⁶ זייריה דבר מעכה תלתא גנב. פי', זרותו שלא בשלום בן מעכה גרם לו לגנוב שלש גניבות, שגנב לב אביו ולב בית דין ולב ישראל, והיה סבור בעניין זה למלוך. ומה גרם לו שתפשתו האלה בשערך ונתלה שם, לפי שהיה אבשלום דומה בשערך לאדם הראשון ולפי שגנב שלש גניבות תקעו בלבו שלשה שבטים כמפורש [55]

- 12 תוספתא כ"ק פ"ז ה"ב. <הגר' ש ליברמן מזכיר את המקור שלפנינו בתוספתא כפשוטה, נזיקין, עמ' 65. >
- 13 דברים יט יא, ות"א שם.
- 14 שבת לה ע"א (וזה בפ"ב ולא בפרק קמא).
- 15 דניאל ב לט.
- 16 ראה ערך ארע ג' במלוננו של לוי לתרגומים.
- 17 שמות כ ה, ות"א שם ועוד.
- 18 חולין יח ע"א. [ואולי צריך להשלים: ע"א (= עניין אחר) לש' ראייה].
- 19 תורת כהנים, ויקרא פי"ב ה". לענין הגניבה מעץ הדעת איתא בב"ר טו ז, עמ' 140: "הוא גנבא דגנב דעתיה דברייה". הנוסח שלפנינו דומה לנוסח שבכ"י רומי, מהד' פינקלשטיין, עמ' קכ.
- 20 שמות כד יב, ות"א שם ועוד.
- 21 יהושע א יח.
- 22 תענית יט ע"ב (שם: ד' סאין).
- 23 לפנינו ב"ר לג ב, עמ' 304.
- 24 עירובין פ"ח מ"ט.
- 25 הוריות יג ע"ב.
- 26 איכה ב י ות"י שם.

בסוטה.²⁷ זיירה, פי' לש' זרות, כלומר זדונו וזרות לבו. חטר מלכו, שבט מלכות, שהיה סבור למלוך. למענב, לש' קשירה וחיבור, תרג' לולאות ענובין.²⁹ בוטמא, אלה, תחת האלה תרג' תחות בוטמא.²⁹ במזייה, בשערותיו. ואשתנץ ואיענב, לש' קשירה וחיבור, כמ' והאיכא שנאצי דפרק המצניע בשבת.³⁰ ופת', רצועות ולולאות המחוברות בכיס. ובתלת גיססין, ויקח שלשה שבטים בכפו ויתקעם בלב אבשלום תרג' תלתא גיססין.³¹ תולייא דליביה, שומן הלב. אתקנב, לש' חתך, כמ' האי מאן דקניב סילקא דפרק כלל גדול.³² טמינייא וגנבייא שבעה פריטין, פי', אותם שהן טמונין במעשיהם וגונבין לב הבריות המנויין בשבעה הפרושין, והן מפורשין בסוטה ובירושלמי דפרק הרוואה בברכות ובירושלמי דסוטה, שבעה פרושין הן, פרוש שכמי, מיחזי טעין מצווה אכתפיה. פרוש נקפי, אקף ליה ואנא עביד מצוה. פרוש קיזאי, עביר חדא חובה וחדא מצוה ומקזו חדא לחדא. פרוש מהנכיא, מה דאית לי אנא מנכה עביד מצוה. פרוש מה חובתי ואעשנה, היידא חובה עבדית דנעביד מצוה דכוותה. פרוש יראה, כאיוב. פרוש אהבה, כאברהם, הרי אילו ז' פרושין, אין לך חביב מכולם אלא פרוש אהבה כאברהם.³³ ומה שאומ' טמינייא וגנבייא שבעה פריטין, לצדדין קאמ' כמ' שפירשתי, זולתי פרוש אהבה ופרוש יראה, כי החמשה האחרים הם על דרך רמאות לרמות בני אדם. ואילו שבעה פרושין משוין במעלותן זה מזה וגזירת דינם כתוב, אבל העונש הגדול שבכולם משום שגונבין דעת הבריות ומתכסים שחורין ומגדלין צפרניהן להטעות בני אדם. פריטין, פרושין, דרגיהון, מעלותם. ליבהון דברייתא מקמטין, שגונבין דעת הבריות. עוונותיו ילכדונו את הרשע תרג' חובוהי' דרשיעא קמטין ליה.³⁴ חפו גונדי, מתכסין בגדים שחורים. בסוטה פרק היה נוטל, בי דינא רבא ליפרע מהני' דחפו גונדי שאומ' אל תגע בי כי קדשתיך,³⁵ ובשבת פרק כל כתבי הקודש. רב ענן לביש גונדא.³⁶ ובלש' לע"ז ממש גונדא.³⁷ וטלפיהון פשטין, כי מאריכין צפרניהון שיראוהו האנשים ויחשבוהו אדם כשר שאינו חושש לייפות את עצמו ולהתקשט בבגדים יפים. פ"א, שהולכין יחיפין וחולצין מנעליהן מרגליהן, שוסעת שסע פרוטות תרג' מטילפי טלפייא.³⁸ פשטין, כמ' ופשט את בגדיו.³⁹ פ"א, פושטין את טלפיהן,

[56]

- 27 סוטה פ"א מ"ח; תוספתא שם, פ"ג ה"ט ז"ז; על ששערו של אבשלום היה דומה לשערו של אדם הראשון ראה פדר"א פנ"ג וסוטה י ע"א.
- 28 שמות כו ה, ותרגומים שם.
- 29 בראשית לה ד, ותרגומים שם.
- 30 שבת צב עא; ראה עה"ש ערך שניץ.
- 31 שמואל ב יח יד ות"י שם.
- 32 שבת עג ע"ב.
- 33 סוטה כב ע"ב; ירושלמי ברכות פ"ט ה"ז (יד ע"ב); ירושלמי סוטה פ"ה ה"ז (כ ע"ג).
- 34 משלי ה כב, ות"י שם.
- 35 סוטה כב ע"ב. הפסוק חסר בנוסח שלפנינו אבל נמצא בערוך, ראה עה"ש, ערך גנד א', וראה אוצר הגאונים, סוטה, עמ' 284.
- 36 שבת קיט ע"א.
- 37 לא זוהה.
- 38 ויקרא יא ג, ובתרגומים שם.
- 39 ויקרא ו ד.

כלומ' מראין את עצמן צדיקים כחזיר הזה שהוא מראה סימן טהרה שבו, כמ' שאמרו רבותינו ז"ל בבראשית רבא פרש' ס"ה, יכרסמנה חזיר מיער, ר' פינחס ור' חלקיה בש' ר' סימון, כל הנביאים לא פירסמוה אלא שנים, אסף ומשה, אסף אמ' יכרסמנה חזיר מיער ומשה אמ' ואת החזיר כי מפריס פרסה הוא וגו', למה הוא מושלה בחזיר, אלא החזיר הזה בשעה שהוא רובץ הוא פושט את טלפיו, כלומ', ראו שאני טהור, כך מלכות הרשעה הזו גוזלת וחומסת ונראת כאילו מצעת בימה וכול',⁴⁰ מפ' ר' מרדכי ב"ר בנימן נ"ע,⁴¹ ועיקר. פ"א. טמיניא וגנביא שבעה פריצין, והן שבעה גנבין המנויין בתוספתא דבבא קמא פרק ז', שבעה גנבין הן, הראשון שבעולם גונב דעת הבריות, המסרב בחבירו לאורחו ואין בלבו לקרותו, המרבה לו בתקרובת ויודע שאינו מקבל, המפתח לו חנויות⁴² המכורות לחנווני, המעוול במידות, והמשקר במשקלות, והמערב את הגידה בתלתן ואת החומץ בשמן, אע"פ שאמרו שאין השמן מקבל דולוס לפיכך מושכין בו את המלכים, ולא עוד אלא שמעלין עליו שאילו היה יכול לגנוב דעת העליונה היה גונב, שכל הגונב דעת הבריות נקרא גנב שנ' ויגנב אבשלום את לב אנשי ישראל, מי גדול גונב או נגנב, הוי אומ' נגנב שיודע שנגנב ושותק, למעלה מהן הגונב איסורי הנאה שפטור מלשלם, למעלה מהם הגונב את השטרות ואת הקרקעות ואת ההקדישות שאינו משלם אלא הקרן, למעלה מהן הגונב את החיה ואת הבהמה ועופות וכסות וכלים שמשלם תשלומי כפל, למעלה מהן טבח ומכר שמשלם ארבע וחמשה, למעלה מהן גונב נפש בן חורין שנידון עליו בנפשו, למעלה מהן הגונב כלי שרת שהקנאין פוגעין בו,⁴³ הרי שבעה מעלות מעלות שלגנבין חלוקין זה מזה וכולן מפורשין לפנינו, וזה הפירוש עיקר ונכון ועתה חוזר לפרשם על סדר המשנה. כסי ושירו מושיט ליה לחבריה במסבלי. פי', האדם המושיט לחבירו כוסות שליין ומטעמי אכילה ומכריחו להאכילו ולהשקותו כשהוא רואה שאין בדעתו לאכול ולשתות, מי שעושה כן הקב"ה שונאו. ודומה לפניו, כביכול, שאם היה יכול זה הגנב דעתו שלחבירו, היה גונב כמ' כן דעתו. וזה הגנב הראשון כמ' שפירשנו למעלה. כסי, פי' כוסות יין. שירו, לש' שירותא, ופ'ת אכילה. במסבלי, דורון, כמ' השולח סבלונות לבית חמיו דפרק מי שמת.⁴⁴ פ"א. במסבלי, סעודת עריי, שאינה סעודת מצוה, שאוכלין בני אדם זה עם זה על ידי תשלומין נקראת סבלת, כדאמ' פרק האשה בפסחים, אפי' סבולת דלצוותא בעלמא היא.⁴⁵ מסרהב, ממנהר, כמ' הוי קא מסרהב ואכיל דפרק כיצד מברכין.⁴⁶ וימהרו לשפוך דם, תרג' ויסתרהבון.⁴⁷ דלא מצטבי ליה, שאינו רוצה, מלשון די הוה צבי הוה

40 ב"ר סה א, עמ' 713.

41 ראה מבוא, עמ' 7.

42 צ"ל "חביות".

43 תוספתא ב"ק, פ"ז ה"ח, ה"א-ה"ג > ובתוספתא כפשוטה, נזיקין, עמ' 67-71, דן הגר"ש ליברמן בגירסאות של מאמר זה כמו שהוא לפנינו כאן <; השווה מכילתא, נזיקין יג, עמ' 294-296; לפי הנוסח שלפנינו המספר שבעה יוצא לנכון, השווה הערת הורוביץ, שם, עמ' 295, שורה 11.

44 בבא בתרא פ"ט מ"ה.

45 פסחים פט ע"ב.

46 ברכות מז ע"א (וזה בפרק שלשה שאכלו ולא בפ' כיצד מברכין).

47 משלי א טז, ות"י שם.

מחי,⁴⁸ והטי"ת יתירה כטי"ת מה נצטדק.⁴⁹ דמי קומווי, נראה לפניו. בנכלי, נכל ומרמה. כהיל, יכול, כמ' האיתך כהל דדניאל.⁵⁰ בגרמיה, בעצמו. הוה מפלי, מלעיג, כמ' הוה מפלי בבני ירושלים דמגילת איכה.⁵¹ כד זיהרין וחזון בגנובתי מתהני. פי', כשהאדם גונב קרקעות ושטרות, הקרן מוטל עליו לפרוע שאין כפילה בקרקעות ושטרות. דכת' כסף או כלים, מה אילו מיוחדין שמיטלטלין וגופן ממון, אף כל מיטלטלין וגופן ממון, יצאו קרקעות שאין מיטלטלין, יצאו עבדים שהוקשו לקרקעות, יצאו שטרות שאין גופן ממון. וזה הפסוק, כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור וגונב מבית האיש אם ימצא הגנב ישלם שנים, בטוען טענת גנב הכת' מדבר ואחר כך נמצא שגנבו הוא, וכן מפורש במיצעא⁵² פרק הזהב.⁵³ והוצרך לומ' בגנובתי מתהני, כלומ' שגנב דברים שמותרין ליהנות מהן, אז הוא חייב לשלם. שאם היה גונב דברים האסורין בהנא' פטור מלשלם כמ' שמפורש למעלה.⁵⁴ והנה הוזכרו כאן שנים מהן, הגונב איסורי הנאה והגונב קרקעות ושטרות. קרנא פרע, הקרן פורע ולא כפל כמ' שפירשנו. ומיתליט דתחום משני, והוא עומד בארור דכת' ארור משיג גבול רעהו.⁵⁵ פ"א. קרנא פרע, הקרן נפרע ממנו. כלומ', קרן השמתא שהוא בארור,⁵⁶ והראשון עיקר. לנכסין מסיימין [במ] חטפיה, ואם גנב נכסין מסויימין כגון מטלטלין והדומה לאותן הכתוב בפרשה, שור וחמור שה שלמה,⁵⁷ וכל אבידה המסויימת וניכרת. על חד תרין דיניה, דכת' ישלם שנים לרעהו. ואי לית ליה מזדבן כול', ואם אין לו ממה לשלם נמכר לשש שנים לעבדות.⁵⁸ זיהרין, פי' קרקעות כראיתא בהמוכר בבבא בתרא, אי אמ' ליה זיהרא מזביננא לך, פי' ירושת קרקעות.⁵⁹ חזון, פי' שטרות, תרג' חזון ראייה, שהשטרות אינם אלא ראייה בעלמא.⁶⁰ ובמקצת סידורים כת' מר זיהרין וחזון, ופת' כמ' קופינא דמרא,⁶¹ והוא מברזל וחופרין בו את הקרקע, צפא בלע"ז,⁶² כלומ' אם הוא גונב מעט קרקע מחבירו מה שהוא חופרה במרא בהכאה אחת מה הוא נהנה שהרי חייב לשלם ועומד בארור משיג גבול רעהו.⁶³ מעאן ארבע ומתור חמשה

- 48 דניאל ה יט.
49 בראשית מד טז.
50 דניאל ב כו.
51 איכה רבה א יב, עמ' 50.
52 כן הוא בכ"י, וראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 992.
53 ב"מ נו ע"ב.
54 תוספתא ב"ק, פ"ז הי"א, מובא לעיל, הערה 43.
55 דברים כז יז.
56 [שמטלין עליו שמתא ותוקעין בשופרות. ראה שבועות לו ע"א, ועיין עוד סנהדרין ז ע"ב רש"י ד"ה שופרא ומנחות לד ע"ב תוספות ד"ה טט].
57 שמות כב ח.
58 שם ב. וראה במכילתא, נזיקין יג, עמ' 293: "שומע אני לעולם, ת"ל שש שנים" וכו'.
59 בבא בתרא סא ע"ב. [ראה רשב"ם שם. ואולי פי' "נחלה" שבערוך ערך בסתן מלשון ירושה].
60 גטין י ע"ב ועוד.
61 שבת קב ע"ב.
62 zappa באיטלקית.
63 דברים כז יז; עיין רמב"ם, הלכות גניבה, פ"ז הי"א: "המסיג גבול רעהו והכניס מתחום חבירו בתוך תחומו אפילו מלוא אצבע" וכו'.

כול'. פי', אם הגנב גונב בהמות דינו קצוב בפרשה, חמשה בקר ישלם תחת השור וארבע צאן תחת השה, ואימתי משלם ארבעה וחמשה, כששחט או מכר כדכת' וטבחו או מכרו,⁶⁴ אבל אם הוא חי בידו עדיין אינו משלם אלא כפל.⁶⁵ ולמה מן הצאן משלם ארבעה ומן השור ה', שור שביטלו ממלאכתו חמשה, שה שאין בו ביטול מלאכה משלם ארבעה. ועוד טעם אחר, צאן שנתבזה בו להוליכו על כתיפו ד',⁶⁶ שור שלא נתבזה להוליכו על כתיפו חמשה.⁶⁷ נכיל, לש' נכל וערמה, ויתנכלו אותו להמיתו.⁶⁸ רפיק, חופר כמ' אשכחיה דקא רפיק רפקא דמסכת תעניות.⁶⁹ בחתר, במחתרת. בחשא, לחפש ולברוק מה שיגנוב כמ' [59] אדלא אבן בחשנא דשבת פרק שואל.⁷⁰ פ"א. בחשא, כמ' בחשאי, ופת' בסתר ובנחת, כמ' לשכת חשיין.⁷¹ לית ליה דמא כול'. כלומר, גנב הנמצא במחתרת אם הרגו בעל הבית אין לו דמים ואינו נהרג עליו אם ברור לו כשמש שהוא בא על עסקי נפשות, כדכת' אם במחתרת ימצא הגנב והוכה ומת אין לו דמים.⁷² מרי עלמין דכולא ליה גלי, פי', הקב"ה שהוא אדון כל העולמים והכל גלוי לפניו. אשקל דלא מוקים בר נשא גרמיה כול', שיקל והכריע בדעתו שאין אדם מעמיד עצמו על ממונו, וכיון שאין אדם מעמיד עצמו על ממונו, הגנב משים בדעתו להורגו ונמצא רודף, והתור' אמ' הבא להורגך השכם להורגו. וזהו פי' אין לו דמים.⁷³ אגורסנא דיליה, על הממון שלו. כדאיתא ביבמות פרק האשה, דקא אכלה לגורסנא דבי נשא.⁷⁴ נחת לסוף מנדעיה, ירד לסוף דעתו שלגנב, כמ' שפירשנו. שנאין גרמיהון דפלגין עם נגודין. פי', מאד שונאין עצמן אותן שחולקין עם הגנבין בעלי מלקיות, לפי ששומעין כמה אלות וקללות ואינן מודין. אך סוף סוף כשיתפרסם חרפתם ובושתם בקהל או על ידי עדים גורמין לעצמן מכות ומלקיות, ומפורש בתוספ' בבא קמא פרק ז', ר' שמעון אומ' חולק עם גנב שונא נפשו אלה ישמע ולא יגיד, משלו משל למה הדבר דומה, לאחר שטען כלים מבית חבירו ויצא. מצאו אחר אמ' לו, פל' מה זו, אמ' לו, טול חלקך ולא תגיד. לאחר זמן מצאו בעל גניבה ואמ' לו, משביעני עליך אם לא ראית אדם שטען כלים מתוך ביתי ויצא. אמ' לו, שבועה איני יודע מה אתה שח, על זה נאמ' חולק עם גנב וגו'.⁷⁵ נגודין, פת' בעלי מלקיות, כלומר [חייבין] ללקות. ויש לפרשו לש' משיכה, כלומר הגנבים שפושטין ידיהם בממון חביריהן [למ]שכו אצלם, וזה נראה לי עיקר. מחאתא ונגדון, מכות ומלקיות. בברכות פרק הרוואה, חלמא בישא קשי מנגדא.⁷⁶ פריטא דמאן

64 שמות כא לו.

65 תוספתא ב"ק, פ"ז הי"א, מובא לעיל, הערה 43.

66 בכ"י: "חמשה"; ותוקן מעל לשורה: "ד'".

67 תוספתא פ"ז הי"א.

68 בראשית לו יח.

69 תענית כג סע"א וראה בד"ס שם, עמ' 136, אות כ.

70 שבת קנב ע"א.

71 שקלים פ"ה מ"ו.

72 שמות כב א-ב, ות"י שם. ורש"י שם עפ"י מכילתא, נזיקין יג, עמ' 293, וסנהדרין עב ע"א.

73 מקורות הנ"ל.

74 יבמות קיז ע"א.

75 תוספתא ב"ק, פ"ז הי"ג, בשניונים קטנים. < וראה לעיל הערה 43. >

76 ברכות נה סע"א.

קודשא מ[כ]סא כול', פי' פריטא אנפרנטו (?) בלע"ז, ⁷⁷ מלשון פרטיה [נ]ואף להוצא וערק דנדרים, ⁷⁸ שפת' פרץ גדר הקוצים, כן זה פריטא, פריץ. כמ' עיר פרוצה אין חומה. ⁷⁹ [60] כלומ', בן בליעל שפורץ, שגונב כלי שרת, קנאין פוגעין בו והורגין אותו כדאיתא בסנהדרין, הגונב את הקשווא, פי' כלי שרת כמ' את קשות הנסך, קנאין פוגעין בו בשעת מעשה ואזהרתיה מהכא, ולא יבאו לראות כבלע את הקדש ומתו. ⁸⁰ כלי הקדש תרג' מאני דקודשא. ⁸¹ קנויי דנטרין כול', פי' קנאין. כלומ' הצדיקי' המקיימין מצוות ה' ומקנאין קנאת הבורא, כמ' דתימ' בקנאו את קנאתי. ⁸² תפקיד ונימוסי, פי', מצוות וחקים, ובחקותיהם תרג' ובנימוסיהון. ⁸³ ציידין עליה, פי', אורבין עליו, כמ' ואשר לא צדה. ⁸⁴ לקנסיה, לעונשו. ומפלי בישתא ומזכי כורסיה, ובערת הרע מקרבך. ⁸⁵ תרג' ותפלי עביד דביש מבינך. ומזכי כורסיה, מטהרין את [א]רץ ישראל שנקראת כסא כבוד מרום מראשון מקום [מ]קדשינו. ⁸⁶ קניינא קדישא [ריש] עלליה כול', פי', ישראל שנקראו קניין כמ' דתימ' עם זו קניית. ⁸⁷ ונקראו עם קדוש וראשית תבואתו שלמקום, כמ' דתימ' קדש יש' לה' ראשית תבואתו. ⁸⁸ דלאיתגורי גנביה, שגנב נפש [אח]ד מישאל ומכרו, מה דינו. רמו קשיא ל[גו] רכיכא כול', כלומ', דינו בחנק, כדכת' וגונב נפש מאחיו מבני ישראל והתעמר בו ומכרו וג' מות יומת, וכל מיתה האמורה בתורה סתם אינה אלא חנק, ⁸⁹ והיאך חונקין אותו, נותנין סודר קשה לתוך הרך וכורכין אותו בצוארו ומושכין מיכן ומיכן וחונקין אותו. ⁹⁰ דלאיתגורי גנביה, והתעמר בו תרג' ויתגר ביה, ⁹¹ כדאמ' הגונב נפש אינו חייב עד שישתמש בו, כמ' לא תתעמר בה. ⁹² וענקין קדליה, מלש' וענקים לגרגרתיך, ⁹³ כורכין אותו בצוארו כמ' ענקא. תשנוק, לש' חניקה, וינער תרג' ושניק. ⁹⁴ חיותיה מתכלי, מכלים חייו. שוט לא ישוטון ליה לגנבא כול', פי', בוז לא יבוזו לגנב כשהוא מתעסק לגנוב דברי תורה שהן כמרגליות שאין להם דמים, אך שיעשה מאהבת התורה ולא להתגדל בה, אז הקב"ה

77 infranto באיטלקית.

78 נדרים צא ע"ב.

79 משלי כה כח.

80 סנהדרין פ"ט מ"ו ובבלי שם פא ע"ב ורש"י שם פב ע"א ד"ה אמר רב חסדא. וראה בתוספתא הנ"ל בהערה 43.

81 במדבר ד טו, ותרגומים שם ועוד.

82 ראה במקורות הנזכרים בהערה 80.

83 ויקרא יח ג, ות"א שם.

84 שמות כא יג.

85 דברים יג ו, ובתרגומים שם ועוד.

86 ירמיה יז יב.

87 אבות פ"ו (פרק קנין תורה) מ"י.

88 ירמיה ב ג.

89 ספרי דברים, פיסקא רעג, עמ' 293 ומקבילות.

90 סנהדרין פ"ז מ"ג.

91 דברים כד ז, ות"א שם.

92 ספרי דברים הנ"ל (לעיל הערה 89).

93 משלי א ט.

94 שמות יד כז, ות"א שם.

יאהב אותו והתורה מתקרבת אצלו ומשלם לו הקב"ה שכרו... [לעולם] הבא. שוט לא [61] ישוטון, כמ' שכת' לא יבוזו לגנב [כי יגנב] ודרשינן באגדה, לא יבוזו לגנב כי יגנוב, דברי תורה, [למ'] לא נפשו כי ירעב, למה, ונמצא ישלם שבעתיים, שא[ם] ג[רם] מזלו יזכה לתורה ונמצא ישלם שבעתיים... מזוקק שבעתיים. ואיתא בתוספתא דבבא קמא פרק [ז'], אבל המתגנב מאחר חבירו והולך ושונה פרקו אע"פ שנקרא גנב זוכה לעצמו שנ' לא יבוזו לגנב כי יגנב, סוף מתמנה פרנס על הציבור ומזכה את הרבים ומשלם על מה שבידו שנ' ונמצא ישלם שבעתיים, אין שבעתיים אלא תורה שנ' אמרות ה' אמרות טהורות כסף צרוף בעליל לארץ מזוקק שבעתיים.⁹⁵ מרגלין דלית להון טימי, מרגליות דלית להון דמים, בבראשית רבא, באוני אחת ובטימי אחת.⁹⁶ זיקין ונהור, פי' אורה, זיקין, מלשון זיקוקי אש.⁹⁷

אלפא ביט אחרון

י"ב

איוסם אפתינטיץ ואבזרי אורייתא כול',¹ פי' ביראת הבורא ודקדוקי התורה עיין והבין לעמוד על עיקרה להסיר מעליך דין המות, שכל הפורש מן התורה כפורש מחייו והבוחר בתורה בוחר בחיים. כמ' דתימ', כי הוא חייך וארך ימך וגו'.² ולהסיר אימה מחדרי לבך ולפכח פחדך ולבטל גזירה קשה מעליך. איוסם, פת' לשון יראה, כמ' איוסם ונורא הוא.³ ובל[ש'] [המ[ש]נה] כ[יצ]ד מאיימין את העדים, בסנהדרין.⁴ אפתינטיץ[ן], ... בבראשית רבא, הנהר הגדול, אפתינטיץ [שלנ[ה]ר[ות]].⁵ אבזר[ני] אורייתא, דקדוקי תורה, כלומ' כל מידי (?) ... ארבעים ושמונה דברים שהתורה נקנית בהן ביי[שוב] במקרא ובמשנה וכול', פרק ר' מאיר,⁶ בסנהדרין פרק בן [סורר ומורה] אינהו וכל אבזרייהו.⁷ איין, כמ' עיין, [62] כדאמ' ... [עיין] עליו.⁸ לאפתוקי, לעמוד על העיקר, מלש' אפותיקי, ... אפו תהי

95 תוספתא ב"ק, פ"ז הי"ג; מכילתא, נזיקין יג, עמ' 295-296 ומקבילות. ונראה שהיתה לפניו אגדה שונה במקצת בלשונה מזו שבמקורות שלפנינו, ואומר "ודרשינן באגדה" על הנוסח הזה ואח"כ מוסיף את התוספתא הנ"ל. > וראה בתוספתא כפשוטה הנ"ל (הערה 43) עמ' 72 ד"ה אבל המתגנב. <

96 ב"ר ב, עמ' 15.

97 ראה לעיל בראש הפירוש לפיוט ג'.

1 לא מצאתי פיוט זה וגם זכרו אינו בא ברשימות; על שם מחברו ראה להלן הערה 59. > ראה לאחרונה ישראל מרדכי פלס, "פיוט אבוד ופירושו 'אלפבטי' אבוד לרבינו יהודה בן בנימין מן העניים (ריבב"ן)", המעין מג, ד (תשס"ג), עמ' 25-38. <

2 דברים ל כ.

3 חבקוק א ז.

4 סנהדרין פ"ד מ"ה.

5 ב"ר טז ג, עמ' 144: "אוותינטיץ"; וכן בכל הנוסחאות, בוא"ו.

6 אבות פ"ו (פרק קנין תורה) ונקרא פרק ר' מאיר על שם תחלתו.

7 סנהדרין עד ע"ב.

א7 [כנראה הכוונה ליבמות כב ע"ב ומקבילות ועיין שם מה שציין שם בגלין לערוך.]

קאי.⁸ פ"א. לאפתוקי, לאצור אותה באוצר... אוצרות ברד תראה תרג' אפותיקי.⁹ תנסיא, מיתה בלש' יוון. בויקרא רבא, והוא ינהגנו עלמות תירג' עקילס אתנסיאה, עולם שאין בו מות. והוא לש' יוון, אה, אין. תנסיאה, מות. עלמות, אל מוות.¹⁰ לגזרתה, להפריש אותה ממך, מלש' לגזור ים סוף.¹¹ בתוון, תרג' ומחדרים אימה ומתוויי.¹² בעתתא לפכוחי, להסיר פחד וגזירה הנגזרת עליך כמ' לפכוחי פחדיה דפרק אי זהו נשך.¹³ גהא ובר גהא לקיומי, פי', התורה שבכתב ותורה שבעל פה לקיים, כדי להניח אדם נפשו תחת כסא הכבוד, היא התורה הנמשלת לשמן מבושם בריחה הנודף,¹⁴ ולהרחיק האדם מעצמו חושך ואפילה כגבוה שמים. [גהא ובר] גהא, פי' מלשון ספר מוגה,¹⁴ כלומ' תורה שבכתב מפו[רשת ומדו]קדקת מפי הקב"ה. בר גיהא, זה תלמוד שהוא... ישראל רב מפי רב, הלכה למשה, והוא פי' תורה שבכתב. פ"א [גהא], כמ' גיהא ובר גיהא דמועד קטן,¹⁵ ופת' בריכה, מעיין, על שם [שהתורה] נקראת נחל נובע מקור חכמה.¹⁶ גהרקא, כסא כמ' מפקי ליה בגהרקא דדהבא דמסכת תעניות,¹⁷ כלומר כסא הכבוד.¹⁸ למיצע תותיה נומיה, להציע תחתיו מקום שכיבת כשרו, על שם והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך.¹⁹ תותיה, פי' תחותיה, עי"ן מובלעת.¹⁹ נומיה, לש' שינה. דהנא דוורדא, שמן מבושם שלוורד כמ' קרב לגבי דיהנא ואידהן.²⁰ דיגמי, לש' דמיון. דהא, לש' כהיון כדאמ' בנידה עבר או שדיהא הרי זה כתם²¹ ופת' כהה. כהוא מרי כולא אזהר, פי', הק' שהוא אדון הכל ציוה והזהיר לאדם מממון שיהיה לחבירו להזכיר את לבו תמיד להתייאש ממנו. וותנייא דפחדוהי, תרג' גידי, פחדיו.²² אפי' אם היו ביציו נבקעים והיה צריך להתרפאות בממון חבירו כדי להתיש חולייו אסור בלא ידיעת חבירו.²³ וותקיה לאנוחי, חולשו להניח. וותקיה, כמ' הוויין לו בנים

[63]

- 8 הפייטן יצר פועל מהשם אפותיקי; על פירוש השם ראה עה"ש, ערך אפתק ב'. [ועיין שם הגהת קאהוט, והיא נדחית מכאן].
- 9 איוב לח כב. וראה עה"ש, ערך אפתק א'.
- 10 וי"ר יא ט, עמ' רמא-רמב; ראה בעה"ש, ערך אתנסיאה.
- 11 תהלים קלו יג.
- 12 דברים לב כה.
- 13 ב"מ סו ע"ב.
- 14 ראה שיה"ש רבא על הפסוק "לריח שמניך טובים" (שיה"ש א ג): "ר' אחא בשם רבי תנחום ברכי חייא, שני שמנים הם וכו', ורבנן אמרין שתי תורות הן, תורה שבכתב ושבעל פה".
- 14א פסחים קיב ע"א.
- 15 מו"ק ח ע"ב.
- 16 משלי יח ד. וראה מה שנדרש על הפסוק הזה במשנת רבי אליעזר, מהד' ענעלאו, עמ' 132.
- 17 תענית כ ע"ב.
- 18 ראה עה"ש, ערך גהרק, אבל רש"י בתענית הנ"ל מפרש: "חיבה תלויה בעגלה" וכו'.
- 19 שמואל א כה כט.
- 19א ראה ערוך, ערך תת ב'.
- 20 שבועות מז ע"ב וראה עה"ש, ערך דהן.
- 21 נדה פ"ט מ"ו.
- 22 איוב מ יז.
- 23 לא מצאתי מקור לדבר זה.

וּתְקִין²⁴ וּפִת' חֲלִשִין. לֹאנְחִי, נו"ן רִפִי, לִש' מְנוּחָה. אִסְתַּהֲר, דְּבַר זֶה בְּרוּר מִפִּי סִנְהֲדִרִין
הַנִּקְרָאִין אֲגֵן הַסֵּהֲר.²⁵ זְדוּנְיָה מִיִּגְנֵב וּמִיִּנְכֵס מַעְנָא כּוּל'. פִּי, וְאִם הִטְעִינָה זְדוּנוֹ שֶׁל אָדָם
לִגְנוֹב וּלְטַבּוֹחַ [מִן הַצֶּאֱן] שִׁקְשָׁה הַדְּבַר עַל הַגִּנֵּב שֶׁצָּרִיךְ לְהוֹלִיכּוֹ עַל [כְּתִיפּוֹ, וְעוֹד הִשָּׁה]
שָׁאִין בּוֹ בִּיטּוֹל מִלֹּאכָה נִתְחַיֵּיב לְשֵׁלֶם אַרְבַּע [כִּמ' דְּתִימ'] וְאַרְבַּע צֶאֱן תַּחַת הִשָּׁה.²⁶ עֲנָא,
תִּרְג' צֶאֱן.²⁶ ז... כִּמ' אִזְדָּא מִנִּי מִילְתָּא וּפִת' קֶשָׁה וְחִזְקָה כְּפִירוּשׁ ר' סַעְדִּיָּה גֶאֱוִן זַ"ל.²⁷
חֲדוּד, לִש' חִידוּד. חֲדָקִי אַרְבַּע, בַּעַל קֶרְנִים מִלִּש' חֲדוּקוֹת,²⁸ כְּלוּמ' אַרְבַּעַה מַעֲוִלִּים
וּפִיפִים.²⁹ טַהֲרָא סִהְדוֹת זִבִּין תּוֹר אִיכּוּל, פִּי, אִם בְּרוּר כְּצַהֲרִים עֲדוֹת הַגִּנֵּב שֶׁגִּנֵּב וּמִכֵּר שׁוֹר,
לְטַהֵר אֶת עוֹוֹנוֹ כְּלָפִי הַגִּנֵּב נִתְחַיֵּיב לְשֵׁלֶם חֲמִשָּׁה בִּקְר תַּחַת הַשׁוֹר וְאַרְבַּע צֶאֱן תַּחַת הִשָּׁה.
וְלִמָּה הַחֲמִירָה תּוֹרָה בְּשׁוֹר יוֹתֵר מִבְּצֶאֱן, לִפִּי שֶׁלֹּא הָיָה לוֹ טוֹרַח וְכוּבֵד לְהוֹלִיכּוֹ עַל כְּתִיפּוֹ
וְעוֹד שֶׁהָיָה מִבְּטָל אוֹתוֹ מִמִּלְאֲכָתּוֹ.³⁰ יִיְהוּר, לִש' תּוֹאֵר. נִירָא, תִּרְג' עוּל.³⁰ כְּבֹלָא גִנֵּב וּנְפִיק
סִהְדִי כּוּל', כְּבֹלָא, פִּי, חוֹתֵם. כִּמ' כְּבֹלָא דַּעֲבָדָא דְּפֶרֶק בְּמָה אִשָּׁה.³¹ כְּלוּמ', מִמּוֹן הַמוֹפֶקֶד
אֲצֵל אָדָם אוֹ בַּחוּתֵם אוֹ שֶׁלֹּא בַּחוּתֵם, אִם גִּנֵּבוּ בַּעַל הַבַּיִת וְאַחֵר כֵּךְ יֵצְאוּ עֲדִים לְאַחֵר
שֶׁנִּכְבַּשׁ בְּפָנֵי בֵּית דִּין וְנִשְׁבַּע שָׁאִין בִּידּוֹ הָרִי זֶה מִתְחַיֵּיב כְּפֹל, אֲבָל עַל טַעֲנַת קֶרְקָעוֹת
אִינוֹ מִתְחַיֵּיב כְּפֹל.³² לְבַלֵּר כְּתָב, פִּי, הַסּוֹפֵר כְּתָב, כְּלוּמ', מִשֶּׁה שֶׁנִּקְרָא מִחוּקֵק כְּתָב בְּתוֹרָתוֹ [64]
מִפִּי הַקֵּב"ה.³³ עוֹף פּוֹנְדִּיָּה, לְהַכְפִּיל מַעֲוִתּוֹ, רְבּוּעַ יִהְיֶה כְּפּוֹל תִּרְג' עִיף.³⁴ פּוֹנְדִּיָּה, כִּמ'
פּוֹנְדִּיּוֹן. כְּדַכְת', אֲשֶׁר יִרְשִׁיעוּן אֱלֹהִים יִשְׁלֹם שְׁנִים לְרַעְהוֹ.³⁵ וְכִבֵּר פִּירִשְׁתּוֹ בַּאֲלַפ"א בִּיט"א
שֶׁלֹּמַעֲלָה כִּי כָל אוֹתָהּ הִפְרִשָׁה, כִּי יִתֵּן אִישׁ אֶל רַעְהוֹ בְּשׁוּמֵר שֶׁכֵּר הַכֵּת' מִדְּבַר. וְגוֹנֵב מִבֵּית
הָאִישׁ, שְׁטוּעֵן שֶׁנִּגְנֵב מִמֶּנּוּ וְאַחֵר כֵּךְ נִמְצָא שֶׁהוּא עֲצָמוֹ גִּנֵּבוֹ יִשְׁלֹם שְׁנִי, וְדוּוּקָא מִבְּטַלְטִין
אֲבָל בְּקֶרְקָעוֹת אִינוֹ מִשְׁלֵם כְּפֹל כִּמ' שְׁפִירִשְׁתִּי.³⁶ בְּגָא, בְּקַעַה שִׁישׁ בַּה שְׁדוֹת וְכֶרְמִים. כִּמ',
הִנֵּי בְנֵי בִירֵב דִּידִירִי בְּבָגָא, פֶּרֶק קֵמָא דְּפִסְחִים.³⁷ לֹא מִשְׁתִּלִּים מִדִּידִידָהּ, פִּי, אִינוֹ מִשְׁלֵם
הַגִּנֵּב מִשְׁלוֹ כְּלוֹם לְהוֹסִיף עָלָיו כְּפֹל אוֹ יוֹתֵר אֶלֹא בְּמָה שֶׁגִּנֵּב לְבַד, שְׁכִיּוֹן שָׁאִינוֹ נוֹתֵן כְּפֹל
אִינוֹ נוֹתֵן אֶלֹא אֶת שֶׁלְּבַעַל הַבַּיִת. מְרוֹס דְּעִיִּל בְּלִילִיָּא לְמִיחְתָּר, פִּי, שׁוּטָה הוּא הַגִּנֵּב
הַנִּכְנָס בְּלִילָה בְּמַחְתָּרָת, שָׂאֵם בַּעַל הַבַּיִת יִתְחַזֵּק לִנְגְדוֹ וְיִהְרַגְהוּ בֵּין בַּעֲץ בֵּין בֹּאבֵן בֵּין

24 גטין ע ע"א ועוד.

25 סנהדרין לו ע"א.

26 תוספתא ב"ק, פ"ז ה"י.

26א בראשית ד ב, ובתרגומים שם ועוד.

27 דניאל ב ה, ח, ובפירוש המיוחס לרס"ג, שם.

28 חולין נט ע"ב; ראה עה"ש, ערך חדק א'.

29 ב"ק ה ע"א: "אמר רבי אבהו כולן כאבות לשלם ממיטב". וראה רש"י שם ד"ה תחת נתינה כו'.

30 תוספתא ב"ק, פ"ז ה"י.

30א במדבר יט ב, ובתרגומים שם ועוד.

31 שבת נו ע"ב.

32 ב"מ מג ע"א; שם נו ע"ב.

33 דברים לג כא. וראה סוטה יג ע"ב, ובתרגומים וברש"י לדברים שם.

34 שמות כח טז, ות"א שם.

35 שמות כב ח.

36 ראה לעיל פיוט י"א ד"ה כד זיהרין.

37 פסחים ח ע"ב: "בבאגא".

בברזל אין לו דמים.³⁸ מרוס, פת' שוטה בלשון יוון. בפסיקתא דשמעון, אמ' ר' ראובן בהדין לישנא יוונית צווחין לשטייא מורא.³⁹ מתר, פי' אוד שלתנור.⁴⁰ כלומ', בעץ או בגרזן, הוא נרגא העשוי לחתוך ולהרוג את האנשים במחתרת.⁴¹ כלומ', שמתכוין ממש להורגו. נרגוניה יתוב ברישיה, כלומ', ישוב עמלו בראשו של גנב. נרגוניה, מלש' ותרגנו.⁴² עתר, לש' ריבוי. כמ' עתרת שלום,⁴³ שפת' לש' ריבוי שלום. סביל גרמי קדם סהדי כול', פי', טוב לו לבעל הבית לסבול עצמו שלא להרוג את הגנב אם יש עדים בדבר, שאז ודאי לא הלך על עסקי נפשות. אלא סברתו של גנב היה לגנוב ממנו ואם הרגו נתחייב בנפשו וגם הוא מתחייב עליו. וזה הוא שכת', אם זרחה השמש עליו דמים לו, ומתרג' אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי דמא ליה.⁴⁴ פרידיה, מרגליותיו, כלומ' ממנו. עבט נפשיה, מלש' לא יעבטון אורחותם, ופת' לש' עיקול כדברי מנחם בן סרוק זצ"ל.⁴⁵ בזידי, בזדון. פנקט אזיל **לאסבא בישא כול'**, פי', הגנב ההולך בשטותו לבית המקדש לגנוב תרומות הקודש חייב להשיב הקרן והחומש.⁴⁶ פנקט, פי' היכל כדאמ' בריש ויקרא רבא, כשהיו שומעין האומות קול הדיבר היו נתרזין מתוך פניקטיהן.⁴⁷ לשמצה בקמיהם תרג' לאסבותהון שום ביש לדריהון.⁴⁸ פנון, מלש' ופנו את הבית.⁴⁹ תרומה תרג' אפשרותא.⁵⁰ צניף קרנא בטופיין חומשא, שמוסיף ענף על השון[רש]. כלומ', שמרבה החומש על הקרן שגזל. בראש אמיר תרג' בריש צנפא.⁵¹ בטופיין, לש' ריבוי, כמ' עדיף טפי.⁵² קייום למישקל ותקלי תריצי כול', פי', [לקיים] התורה הכתוב' במשקלות, מאזני צדק אבני צדק.⁵³ כי האונאה אין לה ממשות ואין לה תועלת כמ' קורי עכביש, כך אין תועלת והנאה בגזל. ומכניס רעב ברמ"ח איברים, כי בעון הגזל רעב בא לעולם, כאשר פירשנו למעלה בתרגום לא תגנוב.⁵⁴ אך מי שמקיים תרי"ג מצוות נוצל מכל פורענות המתרגשת ובאה לעולם. תריצי, תרג' דברי

[65]

שמות כב א.	38
פסדר"כ, יד, עמ' 246 ובש"נ שם.	39
ראה עה"ש, ערך מתרא.	40
ראה שם, ערך נרג.	41
דברים א כז.	42
ירמיה לג ו.	43
שמות כב ב, ות"א שם. וראה מכילתא, נזיקין יג, עמ' 293 ומקבילות.	44
יואל ב ז; ראה מחברת מנחם, מהד' פליפובסקי, עמ' 129-130, בערך עבט.	45
ראה השגות הראב"ד להרמב"ם, הלכות גניבה, פ"ב ה"א. [ודברי המפרש תמוהים, שהרי אין מעילה אלא בשוגג ואם הלך "בשטותו לבית המקדש" הרי הזיד, ועיין באור שמח לרמב"ם שם.]	46
וי"ר א יא, עמ' כו.	47
שמות לב כה, ות"א שם.	48
ויקרא יד לו.	49
שמות כח ב, ובתרגומים שם ועוד.	50
ישעיה יז ו; בת"י מהד' שפרבר, "בריש צנפא", אבל בדפוסים הרגילים "בריש צנפא", ראה שם בח"נ.	51
ברכות כד ע"א ועוד.	52
ויקרא יט ל"ו.	53
בראש הפירוש לפיוט י"א.	54

צדיקים פתג' תריצין.⁵⁵ קיון עכביתא, תרג' קורי עכביש יארוגו.⁵⁶ מאני פצי, מי שמאנה חבירו מפצפצו ומנפצו כקורי עכביש שאין בהם ממש. מלש' ונפוץ הכדים,⁵⁷ ויפצפצני.⁵⁸ ריל"ח איברין, כמ' רמ"ח וכן רית"ג כמ' תרי"ג, ואם יאמר אדם מה ראה הפייטן לשנות, לפי שהיו"דין הצריכין לו, שהרי שם הפייט רמוז באות השנית שלכל שיטה ושיטה והמשכיל יבין.⁵⁹ חצי, לש' מחיצה. פצי, מלש' פצני והצילני,⁶⁰ ואינו פצי ראשון כפצי⁶¹ אחרון, כמ' שפירשנו. שמצא מלמישקל זיל כול', פי' ואם תרצה ליהרר שלא לקנות שמץ רע לעצמך, צא ולמד מעכן שמעל ב[חרם], שהיה משבט יהודה שנקרא גור אריה,⁶² שנתכרכמו פניו ונתבייש בגורל שנפל עליו וגילה גניבתו וגם אנשי ביתו שהם ידעו הדבר ולא גילו אותו.⁶³ עורזיל, ס"א, אורזיל, תרג' עופר בשיר השירים.⁶⁴ שמשמין אפיה, נתכרכמו פניו. בויקרא רבא, למי חכלילות עיניים, למאן שמשמנן דעיינין.⁶⁵ שמ... נכסי, על הנכסים שגזל. בורזיל, שמש ותלמיד.⁶⁶ כלומ', בני ביתו שלא גילו עליו. תני אורייתא ובה לעסוקי כול'. פי', טוב הוא שישתדל האדם ללמוד תורה ולהתעסק בה כדי שיתחדש ויאירו פניו בעולם שיני, כלומ' לעולם הבא, וגם בעולם הזה לקבל שכר טוב לבטל שעבוד מלכיות. על כן נאה לזקן ולבחור להעניק גרגרותיו בדברי תורה.⁶⁷ תני אורייתא, תרג' ושננתם ותתנינן.⁶⁸ לחדותי, לש' חידוש. ולבהוקי, לש' אור. תנבת, מלש' תונבא הוא דנקיט ליה.⁶⁹ וזהמתו חייתו לחם תרג' ומן תונבא דנקיט ליה.⁷⁰ ובלש' יוון חולי הקרב העליון, הוא האסטמוכוס, נקרא איתוניבא.⁷¹ גרגרין לענוקי, מלש' כי ליות חן הם לראשך וענקים לגרגרותיך.⁷²

55	שמות כג ח, ות"א שם ועוד.
56	ישעיה נט ה, ובת"י שם.
57	שופטים ז יט.
58	איוב טז יב.
59	חתימת השם, יהודה בר בנימן, מסומנת בגוף בפיוט, ראה עמ' 86. ואולי הוא הפייטן הנזכר ע"י צונץ, ליטג', עמ' 174, פייטן שחי במאה הי"ב.
60	תהלים קמד ז, יא.
61	בכ"י: "לפצי".
62	בראשית מט ט.
63	סנהדרין מג ע"ב-מד ע"א; פדר"א פל"ח.
64	שיה"ש ח יד, ותרגום שם. וראה ערך אורזילא במלון לתרגומים של לוי.
65	ו"ר יב א, עמ' רמט-רנ.
66	ב"ק נו ע"ב ופירוש רש"י שם, ד"ה לברזיליה.
67	השווה ספרי דברים, פיסקא י, עמ' 18 ומקבילות, ולענין בטול שעבוד מלכיות ראה אבות פ"ג מ"ה.
68	דברים ו ז, ות"א שם.
69	יומא פג ע"א.
70	איוב לג כ, ות"י שם.
71	הפירוש הניתן כאן אינו מובא במקורות; על הפירושים הרגילים ראה עה"ש, ערך תנבא וראה גם בערכו בתוספות הערוך.
72	משלי א ט.

לא תענה

י"ג

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובתרג' ירושלמי.¹
 עמי בני יש' לא תהוון משהדין כול', ארום בחובי שהדי שקרא עננין סלקי[ן] כול',² פי',
 כדכת' נשיאים ורוח וגשם איין איש מתהלל במתת שקר, [ש]פוסלין עדותן על ידי שוחד.³
 בצורתא, רעב כמ' על דברי הבצ[רות].⁴

אלפא ביט

[67]

אזדהר משהדות שקר ולישנא בישא,⁵ פי', היזהר שלא להעיד עדות שקר ושלא לספר לש'
 הרע, כי אינך יודע כמה עונשו של לשון הרע גדול שהיא הורגת ג' בני האדם, המספרו
 והמקבלו ומי שנאמר עליו. בפסיק' דפרה, למה נקרא שמו של לש' הרע שלישי שהורג
 שלשה, האומרו והמקבלו ומי שנאמר עליו.⁶ בגומרהא, גחלים תרג' גומריין.⁷ לש' הכת' מה
 יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמייה חיצו גיבור שנונים עם גחלי רתמים.⁸ לשגשא, תרג' ויהם
 את מחנה מצרים ושגיש.⁹ דמשתעי לה, תרג' ויספר ואישתעי.¹⁰ וצייתא, תרג' האזינו
 אציתו.¹¹ ודי עליה מתלחשא, ומי שנאמר עליו. גירא אתמתילת ושלחובית דרתמא כול',
 פי', והלשון הרע נמשלת לחצים שנונים וגחלי רתמים, כדכת' חיצו גיבור שנונים וגו'.¹²
 משתרייא בארעא, עומדת בארץ ואוכלת עד הרקיע, כדכת' שתו בשמים פיהם ולשונם
 תהלך בארץ.¹³ ומי שיכול לכבוש אותה ולסכור את פיה ייקרא גיבור וכוחו ככח האריה.
 גירא, אשכיר חציי מדם תרגום ארוה גריי מדמא.¹⁴ אתמתילת, תרג' משל מ[ת]לא.¹⁵
 [רתמא], רתמים.¹⁶ דין לה גיברא וחילתיה דנהמי, כלומ' זה [האדם] נקרא גיבור וכוחו
 ככח ארי נוהם, מי שיכול לש[יצ]אי ית[ה] ולמסכר פומה, למסכר, מלש' כי יסכר פי

- 1 ראה לעיל א', הערה 4.
- 2 ראה לעיל ט', הערה 2.
- 3 משלי כה יד, ופסוק זה נדרש על ענין עדות שקר, ראה סנהדרין כט ע"א.
- 4 ירמיה יד א.
- 5 דוידזון, א, 2185, ובמקורות הנוספים, כך ד, עמ' 232; ראה טל, עמ' 38-50 (הנוסח הארמי, תרגום עברי והערות).
- 6 פסדר"כ, ד, עמ' 58.
- 7 ויקרא טז יב, ובתרגומים שם ועוד.
- 8 תהלים קכ ג-ד.
- 9 שמות יד כד, ות"א שם.
- 10 בראשית כד סו, ות"א שם ועוד.
- 11 דברים לב א, ות"א שם.
- 12 תהלים קכ ד. וראה מה שנדרש עליו בערכין טו ע"ב.
- 13 תהלים עג ט. וראה בערכין, הנ"ל.
- 14 דברים לב מב.
- 15 במדבר כג ז, ות"א שם ועוד.
- 16 תהלים קכ ד, ות"א שם.

[דו]ברי שקר.¹⁷ האי סהדא שקרא בשותיה דכייל כול', פי', זה העד שמעיד שקר על חבירו כדיבורו שהוא מספר עליו, האיש המשכירו להעיד שקר קורא לו רשע, שכן מצינו באיזבל, והושיבו שנים אנשים בני בליעל נגדו וגו', שהיא גורמת להן להעיד שקר וקוראה אותן בני בליעל.¹⁸ וסוף דבר, אם נודע שהוא עד שקר והוזם, ישוב עמלו בראשו¹⁹ ועושין לו כאשר [68] זמם לעשות לאחיו.²⁰ בשותיה, כדיבורו, כמ' שותיה דמר לא גמירנא דמעשה דרב יהודה בר יחזקאל בקידושין.²¹ ופת' שעותיה, עי' בלועה מלש' ואשתעי. כי באחת ידבר אל תרג' בחדא שותא ימלל אלהא.²² דכייל, שאומ', כמ' די אכלו קרצוהי.²³ ושרק לו תרג' ויכלי ליה.²⁴ אגוריה, השוכר אותו. נכליה, לש' נכל ומרמה. בסאתא דכייל, במידה שמודד. וימודו בעומר תרג' וכלו בעומרא.²⁵ וכן בתים לאשירה תרג' מכלתא.²⁶ סאתא, לש' סאה. ואינו דומה פתרון דכייל הראשון לאחרון כמ' שפירשתי. זוחלא קדמאה מכולא הוה ערים כול', פי', הנחש הראשון שהיה [ערום] מכל... כמ' דתימ' והנחש היה ערום מכל חית השדה.²⁷ בבראשית רבא פרש' י"ט, תנא בש' ר' מאיר לפי גד[ולתו שלנחש היתה] מפלתו, ערום מכל. ארור מכל.²⁸ חמייה [ליקריה דרב]יאי דחלתא איתרים, פי', ראה בכבודו שלאדם הר[אשון]... [ר]ביא נער, על שם שהיה בן יומו ועומד על... ונקרא חלה, כמי שמגבל את העיסה ומרים ממנה [את החלה], כך גיבל הקב"ה את עפרו והרים ממנה חלה וברא ממנו אדם, ומפורש בתנחומ' שלהי פרש' נח, נידה חלה הדלקת הנר, חלה על שגרמה מיתה לאדם הראשון שהיה חלתו שלהקב"ה.²⁹ ואתקני ביה, מלש' וקנאה את אשתו, זאת תורת הקנאות.³⁰ בבראשית רבא, אמ' ר' יהושע בן קרחה להודיעך מאי זה חט קפץ עליהם אותו רשע, מתוך שראה אותם עסוקים בדרך ארץ נתאוה לה,³¹ ובסוטה פרק א', וכן מצינו בנחש הקדמוני כול', ואמ' אהרוג את אדם ואשא את חוה.³² זוחלא, על שם זוחלי עפר.³³ רבייא, ויגדל הילד תרג' ורבא רביא.³⁴ איתרים, לש' תרומה כמ' חלה תרימו [69]

- 17 תהלים סג יב.
- 18 מלכים א כא י. וראה סנהדרין כט ע"א.
- 19 תהלים ז יז.
- 20 דברים יט יט.
- 21 קידושין ע"ב.
- 22 איוב לג יד, ותרגום שם [וראה ערוך, ערך סר ב'].
- 23 דניאל ו כה.
- 24 ישעיה ה כז, ות"א שם.
- 25 שמות טז יח, ות"א שם.
- 26 מלכים ב כג ז. וכך פירש הערוך, ערך כל ז', ומובא ברד"ק על הפסוק הנ"ל.
- 27 בראשית ג א.
- 28 ב"ר יט א, עמ' 170.
- 29 תנחומא הישן, נח, פיסקא א (וזה בתחלת הפרשה ולא בשלהי פרשת נח); ראה גם ב"ר יד א, עמ' 126 [ועיין עוד שם עמ' 168 בהערה לשורה 7. לענין כבודו של אדם הראשון ראה סנהדרין נט ע"ב].
- 30 במדבר ה יד, כט.
- 31 ב"ר יח ו, עמ' 168.
- 32 סוטה ט ע"ב.
- 33 דברים לב כד.
- 34 שמות ב י, ות"א שם.

תרומה.³⁵ ואגביב, לש' אסיפה וקיבוץ, כמ' לקשש קש לתבן תרג' לגבבא.³⁶ או יש לפרש' מלש' וישיבו אותנו דבר תרג' ירושלמי ואוגיבו.³⁷ מילי דשקרין, דברי שקר המפורש לפנינו, אף כי אמ' אלהים לא תאכלו וג'.³⁸ טעין על טפשיתא ושלדליה במיליה כול', פי', מה עשה הנחש הלך לו אצל חוה שהיתה [פותה] ושידל אותה בדברים.^{38א} כי יתה תרג' ארי [י]שלד³⁹ ... אשר בתוך הגן טעם הקב"ה ... אכלו (?) ... אשר בו בלא טורח ועמל אבל (?) ... בעמלו. כלומ' שכל מעשיו באים⁴⁰ ש... ור' משה אחי נר"ו⁴¹ פירש חמית בר נש דלא סני [בר עמ] ליה, אתמהה, וכי יש אומן בעולם שאינו שונא [את בן אומנו] תו, על כן הוא אומר לכם לא תאכלו ממנו, שאם תאכלו ממנו תהיו כמותו ליכנס באומנותו, כמ' דתימ' ויפקחו עיניכם והייתם כאלהים, מה הוא בורא עולמות אף אתם תבראו עולמ'. וזה הפירוש הוא עיקר וכן מפורש בבראשית רבא.⁴² טעין, לש' טענה. טפשיתא, לש' טפשות ופתיות. מאיבא דין, ותקח מפריו תרג' ונסיבת מאיביה.⁴³ קיריס, אדון בלש' יוון.⁴⁴ שכלליה, יסד אותה. כד אתגלי קב"ה כול', פי', כשנגלה הקב"ה לדון את אדם וחווה על שטעו בדברי הנחש והפרו את ציווייו, עם כולם נשא ונתן, כדכת' מי הגיד לך כי עירום אתה המן העץ אשר ציויתך לאכל וגו', ויאמר האשה אשר נתת עמדי וגו', וכן לחוה ויאמר ה' אלקים אל האשה מה זאת עשית ותאמר האשה הנחש השיאני ואוכל. אבל כשקילל את הנחש לא טען עמו כל עיקר, דכת' ויאמר [ה'] אלקים אל [הנחש כי] עשית זאת ארור אתה מכל הבהמה [וגו']. דן אות[ו] ב[ל]א[טענה] ל[פי] שהנחש היה לו להשיב [דברי הרב ודברי תלמיד] דברי מי שומעין.⁴⁵ בבראשית רבא... [ויאמר] ה' אלקים אל הנחש כי עשית זאת וגו' [עם א]דם נשא ונתן, עם חווה נשא ונתן ועם הנחש לא נשא [ונתן, אלא אמר] הקב"ה נחש זה, רשע הוא בעל תשובות. אם [אני אומר ל]ו דבר הוא יאמ', אתה צוית אותם ואני ציויתי, [למה הני]חו ציוויך והלכו אחר ציוויי, אלא קפץ עליו ופסק לו.⁴⁶ אוגיבתא, תשובה, וישיבו אותנו דבר תרג' ואוגיבו.⁴⁷ למפעי, לש' צעקה, כמ' כיולדה אפעה.⁴⁸ חזי דינא למיצת בקיעי, ראוי הוא בדין שישמעו הבקיאין דברי האדון

[70]

- 35 במדבר טו כ.
- 36 שמות ה יב, ות"א שם.
- 37 במדבר יג כו; דברים א כב. ובתרגומים שלפנינו ליתא "ואוגיבו" אלא "ויתיבו", אבל הנוסח "ואוגיבו" מובא גם בערוך, ערך גב ה', וכבר העיר שם קאהוט על הנ"ל.
- 38 בראשית ג א.
- 38א משלי ט יג. וראה להלן ד"ה טפשיתא. [ראה פדר"א פי"ג, לב ע"א ואדר"נ, פ"א, עמ' 6-7].
- 39 שמות כב טו, ות"א שם.
- 40 מכאן ואילך בה"י לקוי ומטושטש בכמה מקומות ואי-אפשר להשלים את כל מה שחסר. את המקומות הלקויים ציינתי רק בשלש נקודות אפילו אם חסרה יותר ממלה אחת.
- 41 ראה מבוא, עמ' 7.
- 42 ב"ר יט ד, עמ' 172-173.
- 43 בראשית ג ו, ות"א שם.
- 44 ראה לעיל א, הערה 49.
- 45 ב"ר כ ב, עמ' 183 ובמקבילות, במיוחד בסנהדרין כט ע"א.
- 46 ב"ר הנ"ל.
- 47 ראה לעיל, הערה 37.
- 48 ישעיה מב יד.

ויניחו דברי העבד. ובמקצת סידורים כת' חזו למיצת בקיעי, ופת' ראויים לשמוע הבקיאין. למיצת, הסכת ושמע יש' תרג' אצית.⁴⁹ ואם ישאל השואל, אם כן שלפי שהיה לו לנחש מה להשיב לא נכנס עמו בדברים, הרי עיבר עליו מידת הדין. ישיב המשיב, שאע"פ שהיה הנחש יכול להשיב דברי הרב ודברי תלמיד דברי מי שומעין, לא היה נפטר מן הדין, שהרי מסית היה, ואין טוענין למסית. כלומ', שאין מקבלין טענה מן המסית לפי שלא היה לו להתחיל בדברים כלל. אלא למה לא נכנס עמו בדברים, לפי שלא רצה להרבות דבר[ים]...⁵⁰ יכון לנגד עיני ...⁵¹ [כמא דפטר ברגז כן] אירעיה כול', פי', פת' שפתח ... פוטר מים ראשית מדון⁵² ופת' אותו ... [בראשית רבא] פרש' י"ט, אמ' ר' חנינא בר סנסן ארבע[ה] הן פתחו באף אבדו] באף, הנחש ושר האופים ועדת קרח והמן, [נחש ויאמר אל האשה] אף כי אמר אלקים, שר האופים דכת' אף אני [בחלומי], עדת קרת דכת' אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש [הביאתנו], המן דכת' אף לא הביאה וג'.⁵³ בעשרה איתליט, שנתקלל הנחש עשר קללות.⁵⁴ ואתקצצו כרעיה, שנקצצו רגליו, בבראשית רבא פרש' י"ט, ר' הושעיה רבא אמ' דקרטוס היה עומד ורגלים יש לו,⁵⁵ ובפרשתא כ', בשעה שאמ' הקב"ה לנחש על גחונך תלך ירדו מלאכי השרת וקצצו ידי ורגליו כול'.⁵⁶ ולאסתגורי גופיה, להצטרע, תרג' צרעת סגירותא.⁵⁷ ולעלמ' דאתי כול', שגם לעולם הבא לא יתרפאו חולייו. כדאיתא בבראשית רבא פרש' כ', אמ' ר' לוי לעתיד לבוא הכל מתרפאין חוץ מנחש וגבעוני, נחש דכת' ונחש עפר לחמו. גבעוני, דכת' והעובד העיר יעבדוהו מכל שבטי ישראל.⁵⁸ עשר קללות שנתקלל הנחש אילו הם, להיאלם לשונו, לקצץ רגליו, להיות מאכלו עפר, להפשיט עורו, להשית [איבה] ... [עליו להורגו, להצטרע, ... אין אדם אפי' שאר ... [ע]פר.⁵⁹ [מאללי ארעא על סהדות] שקרא כול', פי', המרגלים שהוציאו ... [יש]ראל והעידו עדות שקר על עצים⁶⁰ ואבנים ... ארץ אוכלת יושביה היא,⁶¹ נענשו ומתו ... [ה]ת[אר]כ[ה] [לש]ונן עד טבורם והיו התולעים יוצאין [מלשון ונכנסין] לטיבור ומן הטיבור ללשון,⁶² כל שכן המוציא שם רע [על ח]בירו [שנ]ענש. מאללי, תרג' מרגלים.⁶³ נשתרבה,

49 דברים כז ט, ות"א שם.

50 עפ"י סנהדרין כט ע"א, [וע"ש בתוספות וביחוד במ"ש הרד"ק בפירושו לבראשית ג' י"ד וחיודשי רבינו יונה לסנהדרין שם].

51 סוף הפסוק בתהלים ק"א ז': "לא ישב בקרב ביתי עשה רמיה דבר שקרים" וכו'.

52 משלי יז יד.

53 ב"ר יט ב, עמ' 171.

54 ראה להלן, הערה 59.

55 ב"ר יט א, עמ' 171.

56 ב"ר כ ה, עמ' 186.

57 ויקרא יג ג, ות"א שם ועוד.

58 ב"ר כ ה, עמ' 186-187.

59 אבות דר' נתן, נו"ב פמ"ב, עמ' 117. וראה אגדות היהודים, ה, עמ' 100-101.

60 בכ"י, בטעות: "עצמם".

61 במדבר יג לב.

62 עפ"י סוטה לה ע"א.

63 בראשית מב ט, ות"א שם ועוד.

כמ' אל תיקרי שיברתה אלא שירבכתה דברכות פרק הרוואה,⁶⁴ ופת' לש' משיכה והארכה. קוקני ורחשי, תולעים ושרצים, כמ' למאי אכלי ליה לקוקני דפרק שמונה שרצים,⁶⁵ ותרג' שרץ ריחשי.⁶⁶ גייצו, כמ' קצצו. לסתרא, מלש' בניין נערים סתירה.⁶⁷ סיב לך מן הדא מיליאי למגמרא, פי', על כן יש לך לקחת מוסר מאילו הדברים ללמוד ולדון קל וחומר, ומה אם המרגלים שהוציאו שם רע על עצים ואבנים כך נענשו במיתה חמורה כזאת, המרשיע להוציא שם רע על חבריו על אחת כמה וכמה. פתיא דעולימתא נסיב וכביש כול', פי', הנער שנושא אשה ושנאה והוציא עליה שם רע לאמר [שלא היו לה] בתולים ואחר ... בו וענשו אות[ו] ... כך מלקין אותו מכות.⁶⁸ [ב"ר] פרש' פ"ח, אמ' ר' לוי] בער[ביא צווחין לינוקא פתיא]⁶⁹ וקורא אותו נער על שם ... מעשה ... האמת. עולימתא, תרג' נערה.⁷⁰ צוראי, מנה (?) ... פרק יש בכור, אמ' רב יהודה אמ' רב [א]ס[י] [כל] [הכסף האמור] בתורה סתם כסף צור⁷¹ והבא כת' ... דאבאיש, על הרעה שעשה. ומתראדי במחאן ... מרדות, דכת' ויסרו אותו.⁷²

[72] וילפינן ויסרו דהכא מן ויסרו דבן סורר ומורה ובן דסורר ומורה מבן והיה אם בן הכות הרשע.⁷³ שביש, לש' שבששתא דעל על.⁷⁴ דאנים ומשדל לה לבתולתא כול', פי', האונס והמפתה את הבתולה חמשים כסף פורע לה, וכך היא הקצבה שלה, אבל המוציא שם רע פורע מאה כסף כמ' שפירשנו,⁷⁵ ועוד מלקין אותו מכות מרדות, בוא וראה כי גדול עונש המוציא שם רע מהעושה מעשה. דאנים ומשדל, פי', האונס והמפתה. וכי יפתה איש בתולה תרג' ארי ישדל. בפרש' אלה המשפטים, וכי יפתה איש בתולה אשר לא אורשה וגו' ואם מאן ימאן אביה וגו' כסף ישקול כמוהר הבתולות,⁷⁶ ומשפט האונס בפרש' כי תצא [כי ימצא איש נער] בתולה אשר לא אורשה וגו' ונתן [האיש]⁷⁷ ... נגדותא, מלקות. [קבלני דאיתפרי] קן מדחוק פולחנא וגו', פי', ישראל שהיו תמי[הין] ... ומלינים ומתרעמים על הקב"ה שהוציאם מתחת [סבלו]ת מצרים מבית עבדים, בעשרה נסיונות ניסו להקב"ה ... וחזק (?) ואעפ"כ לא נתחתם עליהם גזר דין עד ... [המ]רגלים על ידי לשון הרע.⁷⁷ קבלני,

- 64 ברכות נד ע"ב.
 65 שבת קט ע"ב.
 66 בראשית א כ, ות"א שם ועוד.
 67 מגלה לא ע"ב.
 68 דברים כב יג-יט.
 69 ב"ר פז א, עמ' 1061 ובח"נ שם.
 70 דברים כב כג, ות"א שם ועוד.
 71 בכורות נ ע"ב.
 72 דברים כב יח.
 73 כתובות מז ע"א.
 74 פסחים קיב ע"א.
 75 ערכין פ"ג מ"ד-מ"ה.
 76 שמות כב טו-טז, ות"א שם.
 77 דברים כב כח-כט.
 77א ראה להלן, הערה 79.

פת' בעלי צעקות, [צעקת בני] ישראל תרג' קבילת בני ישראל.⁷⁸ בעשרה נסיאו, [בעשרה נסיונות] ניסו להקב"ה במדבר ואילו הן, ב' בים, א' ... וא' ... ב' במים, א' ברפידים וא' במרה (?), ב' בשליו, א' בשליו ראשון וא' בשליו האחרון, ב' במן, אל תותירו ויותירו, אל תצאו ויצאו, א' בעגל, א' במדבר פארן דהיינו במרגלים, הה"ד וינסו אותי זה עשר פעמים ולא שמעו בקולי, ובזאת נתחתם גזר דינם למות במדבר מה שלא היה בשאר הנסיונות.⁷⁹ ורשו גזירתהון. כמ' ורשום גזירתהון,⁸⁰ גזר דינם. חוסנא, כח. או יש לפרשו מגזרת ה' על עמך.⁸¹ כלומ', לפי שהיה חס עליהם לא נתחתם גזר דינם עד שחטאו במרגלים. רב רעיא דבר דאכיל עדתיה כול', פ', דואג שהיה אביר הרועים⁸² אמר לשאול המלך, שהיה משבט בנימן, שכת' בו בבקר יאכל עד,⁸³ כשהלך בנוב [עיר] הכהנים לזכוח את זבח הימים ראה דוד ... אחימלך הכהן ושאל לו הרב ולחם,⁸⁴ אביר הרועים [תרג' רב] רעיא.⁸⁵ דבר דאכיל [73] עדתיה, של בן(?) אוכל(?) ... לשאול שבא משבט בנימן. לנוב במתא, ... לאלחנן חמא, דוד נקרא אלחנן כדכת' [ותהי עוד המלחמה] בגוב עם הפלשתים ויך אלחנן בן יערי [ארגים בית הלחמי], תירג' יונתן וקטל דוד [בר] ישי מ[חי]⁸⁶ ... ובאגדת רות פרש' ב', ויך אלחנן, זה דוד [שחננו הקב"ה, בן] יערי, שהיה גדל ביער, פ' שהיה ... [אורגים], שהיו מעלין לו הלכה והוא אורגה.⁸⁷ במותיה, פ' בבואו. ובעא סייפא, חרב. ונהם זוודתיה, לחם צידתו. נהמא, לחם, צידה תרג' זוודין.⁸⁸ ארכיס ושקר על רבא שמשא, פ', כשראה דואג את דוד שבא וביקש מאחימלך לחם וחרב, הלך והלשין לשאול את אחימלך שהיה כהן גדול. והעיד עליו ששאל לו באפוד וגרם שנהרג אחימלך ופ"ה כהנים עמו. כדכת' ויאמר המלך לדואג סוב אתה ופגע בכהנים וגו',⁸⁹ ובעבור כן נעקר מן העולם הזה, דכת' אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם וגו',⁹⁰ ומן העולם הבא כמפורש בסנהדרין פרק חלק, אילו שאין להם חלק לעולם הבא, אחיתופל, בלעם ודואג.⁹¹ [אר]כיס, פ' הלשין, כמ' מרוכסי איש.⁹² והוא לש' חיבור מגזרת ... להעמידן על ... עקיבה ... היה ... גדול ... היא לו ... כן אמ' ... נתחייב למיתה בור וסירה גרמו לו ... [ואבין] ראה גם ראה כנף מעילך בידי כי בכרתי את כנף מעילך ולא הרגתיך, אמ' ליה אבנר, מה את בע' מן גלגלי דדין, פ' ממה

78 שמות ג ט, ות"א שם.

79 אדר"נ, נו"ב, פל"ח, עמ' 98. וראה גם ערכין פ"ג מ"ה ובבלי שם, טו ע"א.

80 [ראה גטין פו ע"א ותוספות ד"ה רושם וב"ר פא ב, עמ' 971; וראה ערוך, ערך רש ד'].

81 צריך להשלים: "חוסה ה" וכו'.

82 שמואל א כא ח.

83 בראשית מט כז.

84 שמואל א כב ט ואילך.

85 שם כא ח, ות"י שם.

86 שמואל ב כא יט, ות"י שם.

87 רות רבא ב ב.

88 בראשית מב כה, ות"א שם ועוד.

89 שמואל א כב יח.

90 סנהדרין סט ע"ב.

91 סנהדרין פ"י מ"ב.

92 תהלים לא כא, וראה רש"י שם.

שהוא משתבח עליך, בסירה הוערת, ... דרך גרות ... נדבקו בו קוצים ... [כיון] דאתי לגבי מעגל אמ' לו הלא תענה אבנר, בכנף אמרת בסירה הוערת, חנית וצפחת בסירה הוערו, אמ' ליה ... בבור שכחום, וזהו דכת' באבנר וישיבו אותו מבור ... סירה.⁹³ דא הוות ליה על דלא אשולם פלוגתא, פת' ולמה נענש לפי שהיה בידו למחות בשאול ולא מיחה ולא ... הניחו להשלים עם דוד.⁹⁴ תא חמי כמה גרמא שותא, בוא וראה כמה גדול כח הדיבור כי בכח הלשון תלוי מות [וחיים]...⁹⁵

93 פסדר"כ, ד, עמ' 58-59; שם נגמר המאמר במלים "חנית וצפחת בסירה הוערו". למה שכתוב כאן לפנינו על הבור השוה סנהדרין מט ע"א: "בור וסירה גרמו לו לאבנר שיהרג". כנראה בנוסח של פסדר"כ שלפני רבינו המאמר נמשך וכלל גם את ענין הבור.

94 פסדר"כ הנ"ל.

95 משלי יח כא. וראה ערכין טו ע"ב.

כדי לתת בידי המעיין את נוסח י"ג הפיוטים הארמיים עליהם מוסכים דברי הפירוש העתקנו אותם כאן עפ"י המקורות הבאים:

- א. דוידזון, אוצר, א, 7648; עפ"י טל עמ' 86, והיינימן עמ' 363-364. > ראה שירת בני מערבא (לעיל, מבוא, הערה 2), עמ' 110. <
- ב. שם, שם, 6374; עפ"י טל, עמ' 103, והיינימן עמ' 365. > שם, עמ' 116. <
- ג. שם, שם, 7669; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 337-336.
- ד. שם, שם, 5697; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 338-339.
- ה. שם, ח, 421, וראה גם ב, 166; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 337-338 ו-*REJ*, כך 73 (1921), עמ' 18-19. > שירת בני מערבא, עמ' 120. <
- ו. דוידזון, א, 5566; עפ"י טל עמ' 51.
- ז. שם, א, 7708; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 341-340.
- ח. שם, א, 5812; עפ"י טל עמ' 80, והיינימן עמ' 366-367. > שירת בני מערבא, עמ' 124. <
- ט. שם, א, 3197; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 341-342. > שם, עמ' 130. <
- י. שם, א, 3196; עפ"י טל עמ' 94-95. > שם, עמ' 136. <
- יא. שם, א, 26; עפ"י טל עמ' 28-29.
- יב. אינו נזכר באוצר; שוחזר עפ"י ההבאות שבפירוש.
- יג. דוידזון, א, 2185; עפ"י טל עמ' 38-39.

א

ארכין ה' שמיא לסיני/ ואמר למשה מהמני תא סוק
בני פלטין לא יבהלונך/ דכבש יתהון סבך מן ריש
גומרין דאתון אדליק נמרוד/ ולא יכיל למכוי רגלוי דסבך
דבק לית הוא נורא דמלאכיי בך/ דעמך אשא אכלא אשא
הא אנא מלבש לך פורפירן ידי/ דאית ביה גברו דלא לקרוב לוותך
וקבעית קרני הודא ברישך/ דאין קריב מלאכא תנגשיניה בהון
זעירא לא תהוי באפך משה/ דלית את ידע מה חיבתך עלי
חי אנא וקיים דברייא איקוניך/ עד דלא שכללת רומא ומוכא
טירוני מרומא קמו להון תמיהין/ דין אכסנא הכא מאן הוא
יה יהב רשו לבשרא למקרב להכא/ ומן כדו אנן אנפריסין

כד חמון מלאכיא דעני כדין להון/ דין אכסנא אנא מהודע לכון
 לענוונתא אתקרי משה/ רעיהון דבני מהמנא דבייתי
 מכון שמיא ורמת ארעא/ ואשתכח קאי בין חיתא
 נועו מלאכין ורעוד אופנים/ רחמון למשה קאים בערפילא
 סערות גופיה קמו להון כחדא/ דאיקונין דיעקב הוה מזדקף לקיבליה
 עול וקריב לך רעיהון דבני/ צווח מן כורסיה דמלכא חייא
 פסל לך לוחין מן סמפירינון/ מן כורסייה דמלכא רמא
 [75] צהיל הוה ליביה דמשה וחד/ דהוה אל רחום אפולוגוס ידיה
 קריבו מלאכיא לות כורסייה דקיריס/ ואמרין בבעו לא ישלוט בן
 רישא דכיפא בחוטריה הוא תבר/ ואנן קשיין ליה למנגשא
 שדי אמר ליה לא תדחל טליא/ דמימרי יהי לך בסעדך
 תיסב אורייתי ותיחות לך/ דלא אשכחית בנביאי כותך

ב

אנגלי מרומא פתחון לי דניעול/ אמר משה
 אנן לא פתחין דלא שלטין למפתח/ אמרין מלאכיא למשה נביא
 בכון אנא צווח אורנוס פתחון לי/ אמר משה
 בן למה את צווח קדם קיריס למצווח/ אמרין מלאכיא למשה נביא
 גבר אנא מן גינוס דאברהם צדיקא/ אמר משה
 גבר בר איתא את ובאתר דנור היך תיסק/ אמרין מלאכיא למשה נביא
 גיברי חילא פתחון לי גלי/ אמר משה
 גליא קמי בורין דלית רשותא בידן/ אמרין מלאכיא למשה נביא
 דאי אתון לא פתחין סופיכון למפתח/ אמר משה
 דאי את סליק סופך למנחת/ אמרין מלאכיא למשה נביא
 וסליק משה לרקיעה ואמר למלאכיא
 לית אנא נחית לית אנא נחית/ עד אורייתי אסב/ עד אצבע גבורה תכתב
 עד אסב כלתי ואיזיל/ עד איסב אורייתי ואיחות
 לית אנא נחית לית אנא נחית/ עד בריוני נחמה/ עד בלוחות נרמה
 עד אסב כלתי ואיזיל/ עד איטיב אורייתי ואיחות
 לית אנא נחית לית אנא נחית/ עד גבור אשגח/ עד גווייתכון בקרני אנגח
 עד אסב כלתי ואיזיל/ עד איסב אורייתי ואיחות
 לית אנא נחית לית אנא נחית/ עד דתי אייפה/ עד דאמליל פה אל פה
 עד אסב כלתי ואיזיל/ עד איסב אורייתי ואיחות
 לית אנא נחית לית אנא נחית/ עד השופרין תוקעין/ עד האמון בי תובעין
 עד אסב כלתי ואיזיל/ עד איסב אורייתי ואיחות
 לית אנא נחית לית אנא נחית/ עד ונוריד יקרה/ עד לבנים נקרא
 עד אסב כלתי ואיזיל/ עד איסב אורייתי ואיחות

לית אנא נחית לית אנא אחית/ עד זהוא נזהא בעננא/ עד נקרב לשכינה
 עד אסב כלתי ואיזיל/ עד איסב אוריתי ואיחות
 לית אנא נחית לית אנא נחית / עד חכמה נחמה עין בעין / עד נקבל לוחות שנים
 עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אוריתי ואיחות
 לית אנא נחית לית אנא נחית / עד טבעת נחזה / עד חקוקה מזה ומזה
 עד אסב כלתי ואיזיל/ עד אסב אוריתי ואיחות

[76]

ג

ארעא רקדא שמיא זמרו/ כד אריס קיריס לברתיה דיעקב במיפקה לחירו
 באצבעתה יהב לה חמש עיזקין דנהירו/ ועל כל עיזקא ועיזקא ארבע טבעין דבהירו
 גבילן בצדקא חתימן בדינא/ נקישן בחסדא טביעו בחוסנא
 דהב אובריזא אינון עזקיא דאחסנא/ חמש ספרי דאורייתא מוהרא דמטרונא
 הוא יהב בידה עשר יקנטייא/ מוהרא קדמאה דחביביא
 ותלת מאוון ושיתין וחמש מרגלייא/ מוהרא תניינא דמחבבותא באפרי אפריא
 זמרגזין ארבעין ותמנייא ותרתון מאון/ מתליין על צוארא דכלתי ובספון
 חטף לארוסתיה מבין בתרייא בחיזוון/ כדארתיק על תרעא והות דמכא בתון
 טען יתה על גבי נשרין/ ואוכל יתה סילווא באורתא ומנא בצפרין
 ימא בזע לה גנון בסיני קטר לה בזיהורין/ מלאכיא שושבינין ומשה בר גנון בפנטירין
 כליל מלכו ברישא ועל ידהא שירין/ עגילין באוזנהא וקדשיה טבע אנחירין
 לבושא דריקמא מסאנא דססגורין מצירין לבוש שזיר ותיכלא הות פרזומא בשופרא
 מבייתא דאבוהא כד עלת למיפק/ אעלת לארוסתיה תרעין דקסמרין בעיבדתיה למירפק
 נעביד ונקבל משתעיין בתריה דלא לפקפק/ ומתפרשין קדם חתנא וחדי וכלתא תידון
 כבדיוסף

סלים אתקבע לה דתיסק לגנונא/ מצורתא דאבוהא לכורסייה דחתנא
 עדרין בה שבעין בתולן לשננא/ דליהוון ככמכא דחלבא על דובשנא להתלבנא
 פרת למיקטר במדברא גנון נהורא לארוסתא/ גנון לגו מין גנון דליהוון צנועין בשביסתא
 צואה למידמוך בינו תרי בזיתא/ וקצוותא דרססן תלייא אפותא
 קמתא כתמרא כאתכלין תדיא/ ריחא דנחירו כריחא דחיזוריא
 רישא ככרמלא קליעתא כארגווייא/ צוארה שעיע כעמוד דשן דפיליאי
 שררא לאגנא דסיהרא מעהא כגון ערימת חטין/ מקפא שושנין חניטין
 תקיף עינהא כתריין בריכן דחשבון קשיטין/ ונחירא זקיף כצפיתא דדמשיק ולא מחמטין

[77]

ד

אמין שיתין לרומא/ היך אריך צילמא/ כולה בושא וכלימה/ חשיב ללמא
 בנתון קוטרא/ וכל זני זמרה/ איך אתון ליה מקטרא/ ומנפח הוא בכורא
 גבול כמה דבליסא/ שפיך כליש עיסה/ מורקע מן כסף אוכלסא/ והוא מנפח בקורנסא

דהוא סייף וחסיל/ שאני ומתחסיל/ מתחליף ומתפסיל/ במה הועיל פסיל
הוא בוטמא ומתקליל/ יקיר וזליל/ דיוקנין מחליל/ ופום ליה ולא ממליל
ובנורא מתרמי/ לא מתגבר ולא מזמי/ פסיח הוא וסמי/ ועיינין ליה ולא חמי
זהים ומטנין ומטבע/ ובכורא מקבע/ ווי ליה דשמע/ וסגיד למאן דלא שמע
חביש בקבלא ובריח/ ומן גנבא בריח/ מתעפיש והוא סריח/ ונחיר ליה ולא מריח
טובעיה איך מתפש/ על אנפוי מתרפש/ היך יקום ולית ליה נפש/ וידויי ולא מפשפש
יטיב שמם ולא מתמליך/ ולא ידע מאן עבר ומאן מליך/ בכורכתיה מתהליך/ ורגלין ליה
ולא מהליך

כפין וצחי וטעי/ ובידויי מטעי/ כלום לא בעי/ ולא משתעי
לא פשיט ידויי/ ולא מטלטל יסודויי/ ולא מודע עובדויי/ כן יהון דסגדין לויי
מן כורא לקלס עבר/ ולמחר מיתבר/ אלהנא לית אוחרן ולית ליה מתחבר
נפחית באדם קדמאי/ נשמתא מן שמאי/ דלא יימרון עימיה דבראי/ אלא אנא בעלמאי
סביל אנא בכורסאי נורא/ קדמי נהר נורא/ שטיא איך אתון ליהרא/ נור אכלא נורא
עוד כל מליך פריס/ וחמש מאה דריס/ אית להון קפצא דדריס/ דליהו על עריס
פדון טפשי קהלי/ דאפקון שום ביש עלי/ דאמרי לדחלי/
[צורותיה דאדם ציירית]/¹ ולא אצטעריט/ ברייתי בריית/ ולא אתביירית
קנאי אנא בנאי/ ולא אתקניתי/ קבע לקיבלי ולא תחלפוני
ריחמתיך ברישיך/ רחמתיך בסופיך/ שובי לאכסניך/ לנחומי עקתיך [78]
שמע חדוותי/ שמעי ברתי/ קבילי ונטרי אורייתי
תתייבי למאן יהב לך/ ואילה אוחרן לא יהיה לך

ה

חנניה מישאל ועזריה אודעו שמיה דקודשא בריך הוא לעין כל חייא כד טעין להון ננסא
והכדין אמר להו

איתו כרועו לצילמאי לולבי דתמר/ אמר להון ננסא
איתבוננו מה דעבדיט לכון עד דאתון בציון
ארמאית צדיא בגו ביה גנוניה דקיריס דיכון
אית לן פטרן שמיה לא ינום/ צווחו תלתיהון
באבונן דלעיל ביה רחצונן/ אמר חנניה
ביה אנא רחיצין מן טליותן/ אמר מישאל
בנורא אנן יקדין וביה לא כפרין/ אמר עזריה
אנן לא כפרין בלא יהוי לך/ צווחו תלתיהון
גרמין אתון גרמיכון למיכד/ אמר להון ננסא
גופיכון יתעביד קטם בגו אתון נורא
גבורה ודינמיט אם אית באלהכון הוא ישיזבינכון מן ידי

1 הושלם עפ"י הפירוש, ראה שם ד"ה צורותיה וכו'.

אית לן פטרן שמיה לא ינום/ צווחו תלתיהון
 דחלתא דצילמך לית היא בליבן/ אמר חנניה
 דע דפטרוננו תיאורון יתך/ אמר מישאל
 דמות דצילמך לית אנן פלחין/ אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך/ צווחו תלתיהון
 היך כפריתון בי דלא למכרוע לצילמי/ אמר להון ננסא
 האידנא אתון כרעין קדם אינדרטי ואי לא יקדין
 האית לכון למידרע דאתון כרעין דלא בטיבותכון
 אית לן פטרן שמיה לא ינום/ צווחו תלתיהון
 ומה אנן אמרין לאלהא דשמיא/ אמר חנניה
 והוא גלי עמיקתא ומסרתא/ אמר מישאל
 ועימיה שרי נהורא וחשוכא ליה גליא/ אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך/ צווחו תלתיהון
 זריק אנא יתכון לגו אתון נורא מכפתין/ אמר להון ננסא
 זעיף אנא עליכון על דאתון מרדין עלי ועל צילמי
 זמן דתשמעון קל קרנא משרוקיתא ממלא כרועו קדם צילמי
 אית לן פטרן שמיה לא ינום/ צווחו תלתיהון
 חי וקיים הוא פטרון דידן/ אמר חנניה
 חבל על בנין דכפרין באבוהון/ אמר מישאל
 חס לך דניכפור בנעשה ונשמע/ אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך/ צווחו תלתיהון
 טבחית ונכסית גוזלייא דציון/ אמר להון ננסא
 טאיסנא ונהימנא כאריא כגו ביה גנוניה דקיריס דידכון
 טליקית רישי מיניקיכון ולא פריק יתכון
 אית לן פטרן שמיה לא ינום/ צווחו תלתיהון
 ייתי ווי עלך ננסא מה את מחסד/ אמר חנניה
 יאיי לך למילף מן פרעה רשיעא דקודמוי מינך/ אמר מישאל
 יחיד הוא אלהנא דתיירון יתך/ אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך/ צווחין תלתיהון
 כולא אנא ממללא עליכון לחירן/ אמר להון ננסא
 כל סנקלטין קודין וכרעין קדם אינדרטי ואיניש לא מריד
 כדאתון דרמית רוחכון דלא בעיתון למכרע לצלמי
 אית לן פטרן שמיה לא ינום/ צווחין תלתיהון
 לית אנן משגיחין על צילמך/ אמר חנניה
 לית לך חלק באלהא דבר אינש שפכיה/ אמר מישאל
 לזה אלי דזמרינן בימא ואנחא דיליה/ אמר עזריה

אנן לא כפרין בלא יהוי לך/ צווחין תלתיהון¹
 מישך שדרך ועבד נגו/ אמר להון ננסא
 מדאורייתא דמשה אסתכלו והגו
 מבדריתו ופלחיתו סמיי ולא סגו
 אית לן פטרן שמה לא ינום/ צווחו תלתיהון
 נחנא נהירין זהירין בקיימי/ אמר חנניה
 נטורי פום מלכא במומי/ אמר מישאל
 ניתב גולגלי ארנוני וזימי/ אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך/ צווחו תלתיהון
 ספקתון בארעכון טפוסי דמשתמודעין מיהודאי/ אמר להון ננסא
 סמניו צייריתון בכותלי כשדאי
 סבריתון הכא למיעבד צלמי הצדאי
 אית לן פטרן שמה לא ינום/ צווחו תלתיהון
 על דנא להתבותך לית אנן חשחין/² אמר חנניה
 עילאה יכול לשיזבונתא מן ירך ומאתון שחין/ אמר מישאל
 עביד או לא עביד על שמה נתרמי פשחין/ אמר עזריה [80]
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך/ צווחין תלתיהון

פסקי וכו'

בה שעתא³ גזר נבוכדנצר רשיעא ואוקידו לנורא חד שבעה, ארבעין ותשעה, על די חזי למיזייה ורמו לגויה לחנניה מישאל ועזריה כפיתין. והא בגזירת אלהא אתא מלאכא גבריאל וכבה לאתונא והוו מהלכין שריין בגו נורא עם מלאכא גבריאל. באדין אסתכי מלכא מפלטוריה וחזא יתהון איך הוו מהלכין שריין בגו נורא וחבל לא הוות בהון. באדין קרא מלכא לכל שולטני מדינתא והדברי מלכא די אכלו קורציהון דיהודאי ואמר להון: הלא גברין תלתא רמינא בגו נורא מכפתין, עניין ואמרין למלכא: יציבא מלכא. ענה מלכא ואמר: הא אנא חזי גוברין ארבעה שריין מהלכין בגו נורא וחבל לא איתי להון וריוויה די רביעאה דמי לבר אלהין. באדין קריב מלכא לתרע אתון נורא יקידתא וזעיק: חנניה מישאל ועזריה, דבלשון ארמית קרית לכון שדרך מישך ועביד נגו, עבדוהי דאלהא חייא וקיימא, פוקו ואתו מן גו נורא. ונפקו תלתיהון, חנניה מישאל ועזריה, וקמו קדם מלכא. ואיתכנשו סגניא ופחוותא אדרגזיא גדבריא דתבריה תפתיה והדברי מלכא למיחזי גיברייא אילין די לא שלט בהן נורא ושיער רישיהון לא התחרך וסרבליהון לא שנו וריח נור לא עדת בהון. באדין ספקו ידיהון מלכא והדברוהי ואמרין: דהכדין אלהא אית לישראל ואינון מתעין באילי עממיא די לא חזיין ולא שמעין ולא יכלין להצלא. כדנא באדין כתב מלכא לכל

1 אחרי שורה זו כתוב במחזור ויטרי (עמ' 338): "מכאן ואילך יסד ר' מאיר שליח צבור"; ראה צונץ, ליטג', עמ' 151 (ודברי צונץ נעלמו מעיני גינצבורגר, ראה מה שכתב ב-REJ 73 עמ' 18).

2 עד כאן מפורש בפירוש שלפנינו.

3 על החלק שמתחיל כאן ראה בספרות המובאת לעיל בהערה 1 ובהערה 34 לגוף הפירוש. הטקסט שלפנינו אינו אלא עיבוד קל בפרוזה של דניאל ג' י"ט-ל"ג.

עממיא אומיאי ולישנייא די דירין בכל ארעא: שלמכון ישגא, מיני שים טעם די כל אינש די יימר שלו על אלהון די שדרך מישך ועבד נגו הדמין יתעבד ובייתיה נווילי ישתווה, די הוא אלהא חייא וקיימא לעלמין, שולטניה שולטן עלם ומלכותיה די לא תתחבל, אתיא ותמהיא די עבד עמי אלהא חייא וקיימא שפר קדמא להחויא, אתוהי כמה רברבין ותמהוהי כמה תקיפין, מלכותיה מלכות עלם ושולטניה עם דר ודר.

הללו את ה' כל גוים/ אמר חנניה
שבחוהו כל האמים/ אמר מישאל
כי גבר עלינו חסדו/ אמר עזריה
ואמת ה' לעולם/ אמר גבריאל⁴

[81]

ר

אמגן מומי לא תשתבע/ דלא תזעזע דמסתביל אארבע
בבשרך סגירו לא תקבע/ דמומי הרוא כי סלווא דמא מבע
גופך לא תחייב בממרין/ דמומי לטו חיתא גומרין
דבקא ועיילא ברמח איברין/ בהכין מניין אתהא גמרין
הלין מומתא יהבין גמרא/ במידי דאשא לא מגמרא
ובגו בייתא דמומי עיילא למישרא/ מכליא אעי ואבני סתרא
זכריה חמי ליה טייסא/ בפיתחא דהיכלא משחתה פריסא
חריתי בה מיני קנסא/ למומי ולמיימי חבריה ברוכסא
טובהון דלנפשהון מגמרין/ מלמשתבע בקשוט ולא בשקרין
יאות להון דפומהון מנטרין/ דדביק ליה ללישן מיסטר ומכירין
כד אתכבישת קרתא דדקלי/ ביום ניח איטמור שורהא בקבליה
להכי אחרים בר נון במילי/ לאקדושי ביזתא וכל סימא דלהון מתגלי
מגני שבטיה בחיסודא דכאיר/ שקר במומי וחמיד בנכסי דסאיר
נפילא גרם לדברא אפיה ואתקטיל יאיר/ דתקיל כרובא דשררא דכפלג גופא דאיר
סהדא רבא פרסם קדמין/ בחמש דשקר חדא ליה גרמין
עדבא כבשיה ואבנין ליה מרגמין/ ורגז איתותב ואיתהפין לרחמין
פום ממליל שחיתא וכדבין/ לנעמן אשתבע דחמיד חריטין רברבין
צת רביה ולטייה באבין/ ואסתגר הוא וגוזלוי בחובין
קושטא אשתבע דמגירתא אפיה גבה/ כד אתגבלון דינריא דינריא בלישא למטווא
ודי קנסת עלה מטא ליה בחובא/ שקרא כל דכין דעלמא מחרבא
ריפי דאנטוכיא כד אתא ננסא/ במומי דקיריס אמטייה למתניא לכורסא
טפס וסרח דלא נטרא כנימוסא/ טבחון פרחוי וטפון ליה פנסא
שרי ציבחר למימי במילין/ אי אתגרים לתיה דבר אנש בחמלין

4 ראה בהערות 42-46 לגוף הפרוש; צורתן של ד' השורות האחרונות כצורת הפיוט, חנניה מישאל ועזריה, שהטקסט הזה מצורף אליו.

לאתקולי בחד מהלין דאתקרון דחלין/ דאתנסו לברייהון ולא אשתכוח משתלין
 תדיר ייא לקיומי אסר וקיימי/ אוריין ועובדין טבין לאשלומי
 בכך תקיף יהא בסעודך ובשופריה לך יתחמי/ ויפשינך ויסגינך ויתן לך רחמי

ז

ארקא ורקיעא ודבהון ושב ימי/ אדרע גבורתיה שכלליה בשית יומי
 בעיר ורחיש וציפר וכל נשמי/ בריתי ואתקניתי לחוד בעשרא פתגמי
 גמירא דכולא שבתא אתרעיתי ואצטביתי לקמאי/ גזירתיה והילכתיה לאלפא ולרחומי [82]
 דליקלעון בנייח שרכא צייתי פתגמי/ דתא לקיימא ולשעורי גרמידי תחומי
 הייא ואשור לזרוזי בתפנוקי מיכלי/ הליוסטין ובאדג כוורי ולפדא ואנומלי
 ובגלימא וכסן לייקורי מעידן מעליי/ ולתלותיה שירותיה ולמיבצע אתרי חלי
 זוודתיה מאדנהר לבשולי ולאטמוני ולאפויי/ זיפתא ופסול פתילתא ומשחא דלא לאקפויי
 חומרא מלפפולי ברמצא וגומרי מלאחתויי/ חולא לאסופי על קודשא וטובא חדויי
 טירדא וטירחא למיבטל ונפשיה לעדוני/ טעים רשויתיה למידע דאינון תמני
 יזפתא למיזף לאפושי אסקריטי וריחני/ יימאי דאנא פרע בטופינא לאתקוני
 כלדאי בדקן על יוסף מוקר שבי/ דהוה ההוא גוי בשיבכותיה דהוה נפיש נכסיה
 אמרו ליה כלדאי: כולהו נכסך אכלינהו יוסף מוקר שבי. אזל ההוא איניש זכך בהן
 מרגניתא וצייריה בסדיניה. כד הוה עבר במברא אתא זיקא אפרחיה לסדיניה. אתא
 כוורא בלעיה ואסקוה צייד. אתויה אפנייא דמעלי שבתא, קא קרן: למזבן כוורא מאן
 בעי? אמרו להו: זילו לגבי יוסף מוקר שבי דרגיל דזבין, הוא יזבין יתיה. זבניה, קרעיה
 ואשכח ביה מרגניתא. זבנה בתלת עשרה עיליתא דדינרי.
 לוודקאי קצבא כד אשכח חיוא מעלייתא נטרה לשבתא לייקורי. זכה לפתור דזהב מטול
 תמני סרי אינשי דנטלין יתיה ועלוהי כסי וקיתונייתא וצלוחיתא ומגיסתא דדהבא קביעין
 ביה ועלוהי על מיני מיכלא וכל מיני משתייא. על יקרא דשבתא זכא לעותרא דין רביה.
 ממלל אסיר ורעיוני שרי/ נשי וגברי מחייבי לנטורי
 סכום דאתי אסיר ודחליף אשתרי לגמרי/ ענייני מצוה שפיר למיחשב ולסבורי
 פנסא דטפא אסיר לטלטולי/ צפרא ופנייא לקדושי חזי ליה
 קשיש ציבי במדברא אחליה/ רגז אפיש ורגימו ליה
 שבייא דיליה ינטר עמי כוליה/ תוריה ואמתיה ועבדיה ועיליה.

ח

אמר יצחק לאברהם אבוהי/ מה נאה מדבחא די בניית לי אבא
 כפריע פשוט ידך וסב סכינך/ עד דאנא מצלי קדם ריבוני
 גלי אדרעך ואסור חרצך/ היך גבר דעביד שירותא לבריה
 דין הוא יומא דיהוון אמרין/ אב לא חס על בריה ובריה לא עכב
 היך תיזיל ותימור לשרה אמי/ היך תפרוש מני ותיזיל לביתא

ונשיק יצחק לאברהם אבוהי/ ופקיד יתיה והיכדין אמר ליה
 זרוק דמי על גבי מדבחא/ וכנוש קטמי ואוביליה לאימי
 חיי ומותי כולא בידיה/ ומודי אנא ליה דהיכדין בחר בי
 טובך אבא דיהוון אמרין/ דאנא אימר לעלתא דמלכא חזיין
 יתקוף רוגזך וכעסך אבא/ ותהוי כגבר דלא חס על בריה
 כגבר אכזרי סב סכינך/ ותיכוס יתי דלא תסאיכני
 לא תהוי דידי דלא איעכבך/ דלית אנא מן ידך נסיב גרמי
 מה תבכה אמר יצחק לאברהם אבוהי/ טובי דבחר בי קיריס מכל קוזמוז
 ניהא רוחא דשרה אמר/ חייך נפקינן תרינן בליבא שלימה
 סכינך אבא הב לי ואמושיניה/ בבעו מינך דלא תסאיכני
 עיני חמיין קיסין מסדרינן/ נור דליק ביום קרבני
 פתח פומך וברייך אבא/ ואשמע אנא ואימר אמן
 צוארי פשוט לך אבא/ מה דניחא לך קום עיבד
 קמו מלאכיא ומפייסין למריהון/ בבעו מינך חוס על טליא
 רחמוי דאבוי אנן מדכרינן/ גבר דאכלינן מלח בביתיה
 שדי אמר ליה לא תדחל טלייא/ דאנא הוא פרוקא ואפרוק יתך
 תקיף הוא אלהא ותקיפין עובדוהי/ לית אוחרן כוותיה ולית דדמי ליה

ט

איתגבר בחיליה אדוניה בר חגיז כד קם בעינתי יואב בר צרוייה
 ביני טורייא צווח יואב וכל ברייתא שמעון קליה
 גיבר הוינא ולית דכוותי וכל גבורתי מה הנייתי
 דיתבי מלכא שלמה וחשיב עלי לקטלא ולא צבי שמע לקל מילתי
 הלא מדכר לי מלכא שלמה כל טבוון דעבדית עם דוד אבוהי
 וכרכין ומחוזין כבישית קדמוהי נחלוי דימא ודיבישתא
 זעו מיני כל רברביא וכל גיברייא ערקו מן קדמוי
 חבל על הדין עלמא אם דין הוא דינא גבר דכוותי מתקטיל בחרבא
 טעם יואב כסא דמותא כד שמע אמרין לקל איתו ונקטליניה
 יאי דיניכון דתקטלון יתי בתר דקטילית כל שנאיכון
 כד חמא יואב דמקטלין יתיה שרי צווח ליואל בריה [84]
 לך יואל ברי אנא מפקד יתך אורייתא תיטר ולאחוך תרבי ולאמך תייקר
 מה עבדית ליה למלכא שלמה איך הוא אכזר למיקטל יתי
 נהם יואב בשעתא ההיא כד חמא גיברייא דאחדין זייניהון
 סבול גרמך ולא תקטלינני דעתיד יום למיתי דתיזכר יתי
 עני ליה מלכא שלמה תידכר לך דמא דאבנר בן נר ודעמשא בן יתר
 פתח פומיה יואב בשעתיה ההיא ובכא עם כל חברוהי
 צווח יואב בשעתא ההיא ואישתמע קליה בכל ארעא

קליה ארים מלכא שלמה והוה צווח לרחבעם בריה
 רחבעם ברי קום שלוף זייןך ותידכר לך דמא דאבשלום דודך
 שמעיה קליה כל ישראל שריין עיניהון דמעין מדלגין
 תמה שלמה ואמר בליביה מה איעביד לשבועתא דאבא
 כד שמע¹ יואב בר צרוייה שרי צווח לבנייהו בן יהוידע: בנייה, בנייה, לא תשניק רוחי
 צוארי תקיף וסייפך חליש ולא את יכיל למיקטל יתי
 קיצץ בנייה רישיה דיואב ורישיה דיואב על לבית מלכא שלמה
 שמעו עממיא דאיתקטיל יואב בפומהון חדיין ובלביהון בכיין
 תוהו וכוו בני ישראל בכייה רבא על דמיתקטיל יואב בר צרוייה

י

[יוסף תקיף יצריה/ כד תבעתיה מרתיה/ וסרב למשכב לותיה/ למהוי עמה
 לעלמא דאתי/ אכנישת כל שיבכתהא והכדין אמרת להון]
 אית ליה חד טליא זעיר ומיינוק הוא/ זיוויה דעבריא וחבנתיה מן ערבאי
 בעיא אנא דנירדי בגינתי והוא לא צבי/ ואמר לי לית אנא רדי עם תורא ועם אתנא
 גנימוס ידיה כסב בר שבעין שנין/ והוא בר שבסר שנין כד זבניה יתיה
 דמותיה דמלכא ומללותיה דחכם/ דולוס לית ביה ארי כבר מלכין הוא
 הרי כמה זמנין שזגית לי כסא/ דצחית למשתי לא צבי למשתי
 ואמרי לי גנבא בר גנבתא/ למה את בעי שתי ממוי דגנבין
 זעיר ומיינוק הוא יוסף דנסיב הוני בגלל שופריה והוא עתיד למסכא לעתיק יומין
 חנא וחסדא מלויין יתיה/ חד מן ימיניה וחד מן שמאליה
 טרדא אנא לך מגו פלטיין/ דאת סניית יתי היך זניתא
 יומא ולילא נורא בלבי/ היך אילן דיקוד בשלהובית דנור
 כל ערסין דריבונך פריסין/ על דאת בעי קום דמוך
 לא בגין חד לילא דאדמוך יאות/ אנא מטלטל פריסין מגינתא דעדן
 מפייסא אנא לכון כל חברותיי/ דתצטערון עמי בגו פלטיין
 ניכול כחדא ונשתי כחדא/ וגימר מילא ותימרון קושטא
 סקת יתהון בגו פלטיין/ ואותיבת יתהון על סגמיטין
 עבדיי קרת יתיה גבירתיה דיוסף קום קטור זינך ושמש כעבדא
 פיילין בדיה וקם ומזג להון/ והן הוו טענין כסא ולא טעמין ליה
 צפיין הוויין ליה ואפיהון מכרכמין/ אפיה למרתיה ולביה לאבוה דשמיא
 קמו כולהון ונשקו על רישיה/ ואמרין ליה לך יאי ינוק מלכותא
 רחמין וחינא וחיסדא איתנגידו ליה מן שמיא
 שדי יהביה ליקר ורבו בדיל יצריה דכביש

[85]

תהכון באורחתיה כל ישר' ולא תהכון בתר גיופיא
ארי אנא סהיד אמר ה' בחרשיא ובגיופיא

נ"א של סוף הפיוט:

ראיין הוויין ליה ובידיהון סמנין¹ ואתרוגין לא טעמין אתרוגא וידיהן דמא מליין שוויין
עלוהי עלילא ומעכבן יתיה וממללן ליה למיעבד עיבדתא תיעול עימה למיעבד עיבדתא
ובתר כן תעבד רעותך.

יא

אאריא מתילי ואחיון מתקלין/ דנכסי בזיזי חטפין ושקלין
בחשוכא עסקין ובטימור קבלין/ וביה דיין להון דרוזין ליה גלין
גניב וחטיפ ונסיב בטמרי/ כמן בסתרא ועייל בחרתי
דאוי יקר עבדא טפיה ממריה/ לעין ארעית מדמי כדלית ליה סיירי
הלא מן קדמיי אית לך למגמר/ דאיתעל לגינתא ודלא ליגנוב אזהריה דלסתמר
וחטף וטעים ותפקיד אימר/ אנהר במנדעך כמה מותא אקמר
זייריה דבר מעכה תלתא גנב/ חטר מלכו בכך סבר ליה למענב
חטפיה בוטמא במזייה ואשתטן ואיענב/ ובתלת סיגסין תיליא דליביה אתקנב
טמיניא וגנביא שבעא פריטין/ שניין דרגיהון וגזירתהון חריטין
יתירא דכולהון דליבהון דברייתא מקמטין/ חפו גונדי וטלפיהון פשטין
כסי ושירו מושיט ליה לחבריה במסבלי/ מסרהב לאברויי כד חמי דלא מצטבי ליה [86]
לבריה מסתני ודמי קומי בניכלי/ דאי איתיה כהיל בגרמי הוה מפלי
כד זהירין וחזיין בגנובתיה מתהני/ קרנא פרע ומיתליט דתחום משני
לנכסין מסיימין במחטפיה על חד תרין דיניה/ ואי לית מזדבן לשית לפולחניה
מעאן ארבע ומתור חמשא/ אי נכסיה או זבניה הכין עונשא
נכיל ורפיק ועייל בחרת בחשא/ לית ליה דמא אם מתבריר כשמשא
מרי עלמא דכולא ליה גלי/ אשקל דלא מוקים בר נשא גרמיה אגורסנא דיליה
נחת לסוף מנדעיה דקאים לקבליה/ ודכמן אדמך קום קדים וקטליה
שנאין גרמיהון דפלגין עם נגודין/ מומי ולטו שמעין ולא מודין
עריית בישתהון בד מתפרסמא בסהדין/ גרמין לגופיהון מחאתא ונגודין
פריטא דמאן קדשא מכסי/ קנויי דנטרין תפקיד ונימוסי
צידין עליה לקטלא לקנסיה/ ומכלי בישתא ומזכי כורסיה
קניינא קדישא ריש עלליה/ דלאיתגורי גנביה ומזבין ליה
רמו קשיא בגו רכיכא וענקין קדליה/ ובתשנוק רוח חיותיה מתכלי
שוט לא ישוטן ליה לגנבא/ מרגילין דלית להון טימי כד מגנב לחבבא

תקיף רחים ליה ואורייתא ליה מתקרבא / ומשלים ליה דעלמא דאתי זיקין וניהור ומזכי
ליה לכל טבא

יב

איום אפתינטין ואבזרי אורייתא / איין לאפתוקי תנסיא לגזרתא¹

בי _____ תא / בי _____ תא

(בתורן... בעתתא לפכוחי²)

גהא ובר גהא לקיומי / גהרקא למיצע תותיה נומיה

דהנא דוורדא _____ דיגמי / דהא _____ מיה

הוא מרי כולא אזהר / הו _____ הר

והנניא דפחדוהי _____ הר / וותקיה לאנוחי _____ אסתהר

חזוד _____ / חזקי ארבע _____

טהרא סהדות זבין תור אכיל _____ / טה _____ [87]

יהור _____ / יה _____

(נירא²)

ככלא גנב ונפיק סהדא _____ / כב _____

לבלר כתב _____ עוף פונדיה / לב _____ לא משתלים מדידיה

(בגא²)

מרוס דעייל בליליא למיחתר _____ / מר _____

נרגוניה יתוב ברישיה _____ / נר _____

סכיל גרמי קדם סהדי / סב _____ פרידי

עבט נפשיה _____ בזידי / עב _____ די

פנקט אזיל לאסכא בישא / פנון _____ שא

צניף קרנא בטופין חומשא / צנ _____ שא

קיום למישקל ותקלי תריצי / קיון עכביתא מאני פצי

ריל"ח איברין _____ חצי / רית"ג _____ פצי

שמצא מלמישקל זיל / שמ _____ עורזיל

שמשמין אפיה _____ זיל / שמ _____ בורזיל

(נכסי²)

תני אורייתא ובה לעסוקי / תנ _____ לחדותי ולבהוקי

תנבת _____ קי / תנ _____ גרגרין לענוקי

1 סימן: א-ר (כפול); ש-ת (מרובע); יהודה בר בנימן (מרובע); ראה בגוף הפירוש, ד"ה ריל"ח איברין;

"כמ" רמ"ח וכן רית"ג כמו תרי"ג, ואם יאמר אדם מה ראה הפייטן לשנות, לפי שהיו"דין הצריכין לו שהרי שם הפייט רמז באות השנית שלכל שיטה ושיטה והמשכיל יבין"; ראה גם בהערה 59 שם.

2 מקומן של המלים שבסוגריים אינו ברור אולם כנראה הן שייכות לשורות שמודפסות מלמעלה מהן.

> ראה את שיחזור הפיוט המלא במאמרו של פלס הנזכר בהערה 1 לפירוש פיוט י"ב לעיל. <

יג

אודהר מסהדות שקר ולישנא בישא / דלית את ידע כמה סגין עונשא
 בגומרהא קטלא תלתא לשגשא / משתעי לה וצייתה ודי עליה מתלחשא
 גירא אתמתילת ושלחובית דרתמא / משתריא בארבעה [צ"ל: בארעא] ומשלחבא ברומא
 דין לה גיברא וחילתיה דנהמא/ לשיצאה יתה ולמסכר פומה
 האי סהדא שקרא בשותיה דכייל/ רשיעא קרי ליה אגוריה ובאנפיה זייל
 ועל מוחיה ניכליה נחית ועייל/ ומשתלים ליה חושבניה בסאתא דכייל
 זוחלא קדמאה מכולא הוה ערים/ ולטו מכל לישניה ליה גרים
 חמייה ליקריה דרביא דחלתא אתרים/ ואתקני ביה ואגביב מילי דשקרין
 טעין על טפשיתא ושדלה במילי/ מאיבא דין טעם קיריס ואכליה
 יקר עלמא וכל דביה בהכין שכלליה/ חמית בר נש דלא סני בר עמליה
 כד איתגלי קדשא בריך הוא למידן לטעי/ עם כולהון דן וליה לא אשתעי דאוגיבתא הוה
 ליה למפעי

למילי דמרה ודעבדא רעי/ תפקיד דריבון חזי דינא למיצת בקיעי
 [88] כמא דפטר ברגז כן אירעיה/ בעשרה איתליט ואיתקציצו כרעיה
 למיכל ארעא ולמגחן אמעיה/ ולאסתגורי גופיה ולעלמא דאתי לא יתאסי מרעיה
 מאללי ארעא על סהדות שקרא/ על אעיא ועל עפרא
 נשתרבב לישנהון ונפל על טיבורא/ וקוקני ורחשי גייצו לישנהון לסתרא
 סיב לך מן הדא מילה למגמרא/ למידן בהכין קלא וחומרא
 על אבנין שקרו גזירת מותניהון אתחמירא/ כל דכין על חבריה מרשע למימרא
 פתיא דעולמתא נסיב וכבישו/ וסני לה ומפיק עלה שום ביש
 צוראי מאה קנסין ליה דאבאיש/ ומתרדי במחאן בדיל דקושטא שביש
 דאניס ומשדל לה לבתולתא/ חמשין פרע לה וכן קיצותא
 ודמשקר עלה מאה מתקניס ומסבינן ליה נגדותא/ תא חמי דחמיר מימרא מבישות עובדתא
 קבלני דאתפריקו מדחוק פולחנא/ בעשרה נסיוא לפרוקא גיברא וחסינא
 ורשו גזירתהון לא אתגמרת בחוסנא/ עד דאסהידו שקר בבישות לישנא
 רב רעיא דבר דאכיל עדתיה/ לגוב במתה כד איתכניש לנכסותיה
 לאלחנן חמא כד אתא תם במיתיה/ ובעא סייפא ונהם זמרתיה
 ארכס ושקר על רבא שמשא/ ואסהיד עליה דשאל ליה במאני דקדשא
 ואתקטין איהו ועימיה תמנין וחמשא/ ואתעקר בשיקריה מעלמא דאתי ומהדין לאשתרושא
 רב בוציניא אסתטן למותא/ וגרמו ליה גובא וסירתא
 דא הות ליה על דלא אשלים פלוגתא/ איתא חמי כמא גרמא שותא
 בחילא דלישן חיי ומותא/¹ דנטר גרמיה כביש יתה
 שוויי שלם ואפסוקי דבבא/ שרי לשנויי מלין ולהפוכיהון לטבא
 תא גמר דא מבי דינא רבא/ דאנא סיבית שני לסבא

מכריזין שלמא לשנאין בקרבין/ מרי חילא לאגחא בקרבין
ובשלמנא חתימי בירכן חמודין וחביבין/ ומאן דתקוף אחסין לעמיה
יברכינן וכל ברכתא דבאורייתא כתובין

יצירתו הפיוטית של ר' יצחק אבן גיאת

ידיעותינו על רב יצחק בן יהודה אבן גיאת, הרי"ץ גיאת או ריצ"ג, אינן מתגליותיה של הגניזה הקהירית. גורל יצירותיו אינו דומה לגורל יצירותיהם של מחברים אחרים, במיוחד מחברים שפעלו בארצות המזרח, אשר במשך הדורות נגנזו יצירותיהם ולפעמים אף שמותיהם נשכחו ורק בדורות האחרונים העלו חכמים את זכרם מעל הדפים הבלים של כתבי-יד הגניזה. רב יצחק אבן גיאת, איש ההלכה, פוסק, מפרש ופייטן, היה ידוע מאז ומתמיד כאחד מגדולי ראשוני הראשונים. דברי רבנו מובאים תכופות בחיבוריהם של הראשונים ופיוטיו היו כלולים בסדרי התפילה של עדות ישראל במקומות מושבותיהן השונים. סדר סליחותיו ללילות האשמורות שבין ראש חודש אלול ובין יום הכיפורים והמעמד הגדול שחיבר ליום הכיפורים תופסים את המקום הראשי בספר שפתי רננות שהוא מחזור לימים נוראים לפי מנהג טריפולי וג'רבה והערס שמסביבותיהן. מדפיסי מחזור זה, למהדורותיו השונות, הבליטו את חלקן של רבנו במנהג תפילותיהם במלים כגון אלה: "ס' שפתי רננות כולל סליחות וכו' מרבני עולם, רבני ספרד אשר היו אחר הגאונים ועל ראשם הרב המפורסם רבנו יצחק בן יהודה בן גיאת זצ"ל" וכו'.¹

אולם לצד ידיעותינו הלא מועטות על ריצ"ג השאובות ממקורות מסורתיים וטרום-גניזתיים, יש לנו היום נתונים חשובים על יצירתו המיוסדים על הגניזה. ברצוני לייחד כאן את הדיבור עד כמה שהשעה מרשה על תרומתה המיוחדת של הגניזה הקהירית לחקר פיוטי רבנו.

אחת הבעיות המסובכות העומדות בפני חוקרי פיוטי ריצ"ג היא בעיית ייחוס הפיוטים. כבר לפני התגלות הגניזה התלכטו רושמי הפיוטים בעניין זה, אבל בתקופה האחרונה התרבו הפרסומים של פיוטים מסופקים שחתום בהם יצחק סתם ושמהדיריהם ייחסו לרבנו בלי יסוד מספיק ואיתן. כפי שכתב פרופסור שירמן, היתה נטייה מצד החוקרים לייחס לריצ"ג "כל פיוט נאה הכתוב בסגנון ספרדי".² השם יצחק הוא אחד מן השמות השכיחים ביותר וגם בדורו של ריצ"ג ובמחיצתו היו כמה חכמים בשם זה, כדבריו המפורסמים של הראב"ד: "חזר כח התלמוד בארץ ספרד והיו שם ה' רבנים ושמות כלם יצחק".³ הוצאתם לאור של פיוטים רבים אשר חתום בהם יצחק בלי זיהוי נוסף וייחוסם המפוקפק לריצ"ג הוסיפה במידה רבה על הקושי הטמון בהפרדה זהירה של יצירות

1 בשער של שפתי רננות, ליורנו תקע"ו.

2 ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 185.

3 ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 58 (חלק עברי).

מחברים שונים לפי בעליהם. יש להשתדל בתהליך הכנת מהדורת ביקורתית של פיוטי ריצ"ג להפנות תשומת לב מיוחדת לבעיה זו ויש לקוות שכתוצאה מזה אפשר יהיה להחזיר אבידה לפייטנים אחרים ששמם היה יצחק. ניקח לדוגמה את הפיוטים לר' יצחק כנזי. מפיטן זה, שהוא כנראה זהה עם ר' יצחק בן ר' שמואל הספרדי המכונה כנזי, אשר שימש בדיינות בפוסטטאט בסוף המאה האחת-עשרה ותחילת המאה השנים-עשרה, יש בידינו כמה וכמה פיוטים,⁴ ואחדים מהם יוחסו בטעות לריצ"ג. גם אני נטיתי להכניס לבין פיוטי ריצ"ג קינה אחת הנמצאת בגניזה ושמעליה כותרת: "אח' לר' יצחק הרב זצ"ל נדב אמראה".⁵ הפיתוי היה קיים כי ידוע שר' משה אבן עזרא מונה בין סוגי השירה, שרבו, ריצ"ג, הצטיין בהם, את הנדב, את שיר האבל,⁶ והיות ומספר קינותיו שהתגלו עד עכשיו קטן הוא מאד, חשבתי לייחס קינה זו לאבן גיאת. אמנם כשנתקלתי אחר כך ברשימת פיוטים הבאים מתחת לכותרת "לרב ז"ל"⁷ ונוכחתי לדעת שהם ליצחק כנזי ועם הידיעה שר' יצחק בן ר' שמואל הספרדי הנ"ל היה נקרא יצחק הרב לפי תעודות שבגניזה,⁸ לא נותר ספק שאת הקינה הנ"ל אין לייחס בוודאות לאבן גיאת אלא קרוב לוודאי שהיא לר' יצחק כנזי. דרך אגב, הרשימות המרובות של פיוטים שנשתמרו בגניזה מכילות ידיעות חשובות שונות וכדאי בהחלט להפנות תשומת לב מיוחדת אליהן.

אם דנים אנחנו בבעיה הקשורה בשמו של מחברנו נזכיר כאן עוד חידה שחדה לנו הגניזה. תלמידו של אבן גיאת, ר' משה אבן עזרא, והראב"ד גם יחד, מעידים שריצ"ג נפטר בשנת ד' אלפים תתמ"ט, שהיא שנת 1089 למספרם.⁹ והנה במכתב חשוב מאד שנכתב אל חלפון בן נתנאל בערך שלושים שנה אחרי התאריך הנ"ל נזכר לכאורה שמו של הרב יצחק אבן גיאת בין החיים. המוציא לאור של המכתב, הפרופסור גויטיין, מצביע כמובן על קושי כרונולוגי זה ומציין גם שקריאת השם אינה ברורה כל צורכה.¹⁰ יש אולי להיעזר בתעודה נוספת לפתרון הבעיה. באוסף טיילור-שכטר בקיימברידג' נמצא פתק קטן שעד כמה שידוע לי לא פורסם עדיין, שנכתב אל אחד בשם חלפון הלוי מאת אחד בשם יצחק בן יוסף בן גיאת.¹¹ פתק זה מלמדנו על קיומם של שני אנשים בשם יצחק אבן גיאת, שאחד מהם היה בנו של יהודה, הוא ריצ"ג המפורסם שאנו דנים בו, והשני איש אחר ששם אביו היה יוסף ושלעת עתה אין לנו ידיעות עליו.

נחזור לענייננו. אין שום ספק שנצטרך להוציא מבין פיוטי ריצ"ג הרבה פיוטים שיוחסו לו בטעות. אף-על-פי-כן, יישאר מספר פיוטיו גדול מאד. קטעי הגניזה מאשרים בהחלט את מה שכתב משה אבן עזרא על רבנו: "הרבה מכל קודמיו בענייני הפירוש והתפילות

4 ראה למשל במאמרו של ח' שירמן, "סליחות מנהג ספרד", ארשת ה (תשל"ב), עמ' 72-73.

5 כתב-יד קיימברידג' TS NS 300. fol. 30

6 משה בן יעקב אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 72-73.

7 כתב יד קיימברידג' TS NS 325. fol. 34. [על "הרב", השווה עתה ש"ד גויטיין, תרביץ מה (תשל"ו),

עמ' 64-75; מו (תשל"ז), עמ' 152-153.]

8 J. Mann, *The Jews in Egypt*, II, Oxford 1922, pp. 310-311, etc.

9 ספר הקבלה הנ"ל, עמ' 60: ספר העיונים והדיונים הנ"ל, שם.

10 ש"ד גויטיין, סדרי חינוך, ירושלים תשכ"ב, עמ' קסז והערה 225 שם.

11 כתב-יד קיימברידג' TS Misc. 35 (= Loan 1-109). fol. 93

והאבל והקינות וכו' והטפל אשר אצלי טיפה מימתו" וכו'.¹² הפרופסור שירמן, בספרו "שירים חדשים מן הגניזה", מתבטא בסגנון דומה: "מן הים הגדול של יצירת יצחק אבן גיאת מובאות כאן דוגמאות מועטות בלבד". פרופסור שירמן משער שם, לפי דעתי בצדק, שמספרם הכללי של פיוטי ריצ"ג מגיע בוודאי לארבע מאות, אם לא למעלה מזה.¹³ כהשוואה גרידא נציין שמהדורת ירדן של שירי הקודש של אבן גבירול כוללת בסך הכל 244 פיוטים. למרות הפעילות החרוצה של חכמים שונים וביניהם חכם צנוע שהקדיש הרבה עמל וחיבה להוצאת שירי ריצ"ג, ר' יוסף מרקוס ז"ל, יש להסכים למה שכתב לאחרונה הפרופסור אברמסון: "הרבה פיוטים חדשים של רב יצחק בן גיאת התפרסמו בשנים האחרונות ועדיין הסתור מרובה".¹⁴ לאמיתו של דבר, אוצרות הגניזה מכילים חומר רב הנוגע לאספקט חשוב של המחקר בפיוטי ריצ"ג שעדיין בכלל לא טופל בו. ההתעניינות בהוצאת טקסטים בודדים, בדרך כלל על-פי מקורות בודדים, בחינת הוצאת פנינים מתוך ים הקטעים של הגניזה, דחתה לגמרי את ניצול הגניזה להתקנת נוסח הטקסטים הידועים מכבר. בין כתבי-יד הגניזה יש שפע לא ישוער של העתקים מפיוטיו הרבים של ריצ"ג, הן של אלה מסדר הסליחות והמעמד המפורסמים, הן של פיוטים שיצאו לאור על-פי כתבי-יד רגילים וגם של פיוטים שנדפסו על-פי קטעי הגניזה, בלי להתחשב בהעתקים נוספים. ניצול כל החומר העומד לרשותנו היום, הוא חיוני ביותר לגבי הנוסח של המעמד ליום הכיפורים. זה הוא המעמד המתואר על-ידי אלחרזי במלים אלה: "ובספרו אשר חבר למעמד יום הכפורים הראה נוראות/ היו לו לעד ולאות/ כי שירו צלחה עליו רוח נבואות".¹⁵ צונץ העריך את הסילוק המסיים את המעמד כיצירה שאף נביא לא היה צריך להתבייש בתוכנה או בסגנונה.¹⁶ כמפורסם, מעמד זה מכיל כעין אנציקלופדיה בזעיר אנפין של ידיעות בפילוסופיה, באסטרונומיה ובאנטומיה ועוד. טקסט זה מהווה, אם כן, מקור קדום וחשוב ממדרגה ראשונה לחקר המינוח העברי של המדעים ומיצוי ההעתקים המרובים של חלקי המעמד המפוזרים לרוב בגניזה יתרום לא רק להבנת שירתו של ריצ"ג, אלא גם להרחבת ידיעותינו על מצב המדעים ומינוחם העברי בתקופתו ובארצו של המשורר. דרך אגב, עד כמה שידוע לי, היחיד שניצל את החומר שבמעמד – כמובן רק על-פי הנוסח המודפס – כמקור לתולדות המדעים, היה דוד קריפמן ששאב הרבה נתונים מעניינים מיצירה פיוטית מונומנטלית זו והכניסם לספרו על החושים, *Die Sinne*,¹⁷ בהקשר זה עלינו להזכיר שקטעי הגניזה העשירו את ידיעותינו גם על שאר חיבורי ריצ"ג. שמו האמיתי של ספרו ההלכּי, "הלכות כלולות", התגלה לאחרונה באחת מרשימות

12 ספר העיונים והדיונים הנ"ל, שם.

13 שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, עמ' י ועמ' 185 הערה 3.

14 במאמרו "פיוט לרב יצחק בן גיאת", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 159.

15 תחכמוני, שער ג, מהדורת י' טופורובסקי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 44.

16 L. Zunz, *Literaturgeschichte*, Berlin 1865, p. 195.

17 בודאפשט 1884 עמ' 30 הערה 96 ועוד. אחרי סידורו של מאמר זה בדפוס הופיע מאמרו של ש' אברמסון, "על 'תועלת האיברים', סיני פב (תשל"ח), עמ' ז-יא, ובו מביא המחבר הרבה חומר ממעמדו של ריצ"ג.

הספרים של ר' יוסף ראש הסדר;¹⁸ ובכלל התרחבו ידיעותינו על היקף ספרו זה ועל היקף פירושו למסכתות התלמוד. חיבורים אלה, או מה ששרד מהם, יחד עם פירושו הערבי על ספר קהלת,¹⁹ משמשים כרקע להבנת כלל יצירתו.

בירור בעיות הייחוס, הכנת רשימה מהימנה של פיוטיו, חישוף נוסף של טקסטים חדשים ובעיקר התקנת טקסט ביקורתי של כל הפיוטים על-פי כל המקורות, שבגניזה ושמחוצה לה, ופירוש נכון של השירים, יניחו את היסוד האיתן למחקר נוסף. כי בהנחת יסוד זה ייגמר רק השלב הראשון של המשימה. הבעיות האסתטיות, הליטורגיות וההיסטוריות המרובות ושאלת השפעת הגומלין בין פייטנים שונים ובין אסכולות פיוטיות שונות ותכלנה לבוא לפתרון המלא אך ורק אחרי גמר השלב הנזכר לעיל. אולם נדמה לי, שכבר עכשיו, במצבו הנוכחי של המחקר מחויבים אנו לנגוע בכמה בעיות יסוד ולשאול כמה שאלות עקרוניות על תופעות מסוימות שבשירת ריצ"ג.

לפני התגלות הגניזה הכרנו את מעמדו ליום הכיפורים ואת סליחותיו ופיוטים בודדים ומעטים מסוג האופן, האהבה, הזולת וכדומה. גם היום אין בידנו מערכת יוצר שלמה ממנו, אולם בין קטעי הגניזה שמורים הרבה פיוטים חדשים לאבן גיאת מסוג פיוטי היוצר. בהמשך דבריי אטפל בשניים מהם והם גוף היוצר והזולת. מנחם זולאי ז"ל היה הראשון למצוא שריד של גוף יוצר אחד לריצ"ג בקטע גניזה שבמוזיאון הבריטי. טקסט זה, שהוא סופו של גוף יוצר לפרשת מקץ, נדפס על-ידי זולאי יחד עם שני גופי יוצר אחרים לחג השבועות. אחד משני היוצרות הוא לר' אוהב, וטקסט זה פורסם כבר קודם לכן על-ידי שירמן, והשני לר' ברוך. זולאי זיהה את ר' אוהב כר' אוהב בן מאיר הנשיא שורתמיקש, כמו שעשה לפניו שירמן, ואת ר' ברוך כר' ברוך בן ר' יצחק אלבליאה.²⁰ בזמן האחרון נזכרו ותוארו יוצרות אלה במאמרו של עזרא פליישר על חידושי האסכולה הפייטנית הספרדית בפיוטי היוצר.²¹ גופי יוצרות אלה חוברו בתבנית זוהה והם נבדלים בצורתם משאר בני מינם. שלושת יוצרות אלה מחולקים לגושים של שלוש סטרופות, כשבראש כל גוש באה כותרת, שהיא בדרך כלל פסוק או קטע של פסוק מפרשת היום. כל גוש מכיל את דיבורו הישר של אחד מגיבורי הפרשה, והכותרת מגלה את זהותו של המדבר. למשל, היוצר למקץ הוא דיאלוג בין יוסף ופרעה, עם ציון המדברים בכותרות מתחלפות: "ויאמר פרעה אל יוסף" או "ויאמר יוסף אל פרעה". מבנה מיוחד זה משרה מתח מסוים על פיוטים אלה ויוצר רושם של דו-שיח ער וחי. באוקספורד ובסדרה הישנה בקיימברידג', ובמיוחד בסדרה החדשה שם, נמצאים דפים לא מעטים בכתובה זוהה שהתפזרו מקונטרס אחד. כל הדפים שהתגלו עד עכשיו מכילים רק פיוטי ריצ"ג. בקטעים אלה, שלצערי הם

18 ש' אברמסון, "רכ יוסף ראש הסדר", קריית ספר כו (תש"י), עמ' 87 הערה 47.

19 ראה לאחרונה במאמרו של ש' אברמסון, "לפירוש רב יצחק בן גיאת לקהלת", קריית ספר נב (תשל"ז), עמ' 156-172.

20 במאמרו "מקור וחיקי בפיוט", סיני כה (תש"ט), עמ' מז-נב > מנחם זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה – מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת אפרים חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 317-323 <.

21 הספרות ד (תשל"ג), עמ' 341. > ראה עתה עזרא פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 499 ואילך, וראה הערה 24 <.

לקויים בהרבה מקומות, שרדו מפיוטי ריצ"ג בסוג גוף היוצר, אופן, אהבה, זולת, ה' מלכנו והבדלה. מכל סוג נשתמרו כמה דוגמאות, והן באות בכתב־היד בזו אחרי זו, כשציונים כמו "הבדלה אחרת" וכדומה מבדילים ביניהן. בין קטעים אלה נמצא גם ראשו של אותו יוצר לפרשת מקץ שזולאי פרסם את סופו, ועוד יש שם שני גופי יוצרות ממש כתבנית הנ"ל, האחד לפרשת ויגש והשני לפרשת קריעת ים סוף, והוא נועד או לפרשת בשלח או לחג פסח.²² פיוט במבנה זהה, לפרשת קרח, נמצא גם לר' משה אבן עזרא.²³ העובדה שפיוטים אלה הם, בלי יוצא מן הכלל, פרי עטם של משוררים שחיו בשני דורות סמוכים ובמחיצה אחת מעוררת תשומת לב. ספריהם של הרמב"ע ושל הרמב"ד מעידים שר' יצחק אבן גיאת, ר' אוהב בן מאיר הנשיא, ר' ברוך אלבליאה ור' משה אבן עזרא היו קרובים זה לזה בזמן, במקום וברוח. אבן גיאת היה, לפי הרמב"ע, "זקן החבורה והנכבד שבה ועמודה וראשה" ובעיר אליסנה, עיר השירה, הוא היה המוציא והמביא.²⁴ גם הרמב"ד מזכיר את השפעתו ואומר עליו שהוא "רבץ תורה הרבה והעמיד תלמידים הרבה".²⁵ אם כן, נראה לי, שקרוב לשער שיוצרו של הטיפוס החדש של גוף היוצר היה ריצ"ג, והאחרים הלכו בעקבותיו.

גם בסוג אחר, בסוג הזולת, תיקן אבן גיאת תיקון חדש ומקורי. כבר צונץ הזכיר את מתכונתם המיוחדת של כמה מזולותותיו והאריך בתיאורם.²⁶ הפיוטים האלה נשתמרו ברובם במקורות שמחוץ לגניזה, אולם שניים מסוג זה התגלו לאחרונה בסדרה החדשה בקיימברג, והעתקם של כמה אחרים נמצא בין הדפים שהזכרתי לעיל.²⁷ מלבד ריצ"ג ידוע לנו רק משורר אחד שחיבר זולת אחד בצורתם של זולתות אלה והוא ר' יהודה הלוי.²⁸ החידוש הצורני בפיוטים אלה מתבטא במבנה הסטרופות, בהוספת סטרופות־ביניים ובשיטת חריזה רבי־גונית. כולם, בלי יוצא מן הכלל, עשויים בדיוק בדרך אחת, וגם מבחינת נושאייהם יש בהם אחידות מוחלטת. הפייטן מונה תופעות ומאורעות המקבילים למאורע העיקרי המתואר בפרשת קריאת היום. בדרך כלל הוא בונה את פיוטו על מדרש הנותן מספר למאורעות שאירעו לאבותינו במשך הדורות ושכדוגמתם יבואו לאחרית הימים.²⁹ נעמוד עכשיו בקיצור על משמעותם של החידושים האלה. פרופסור פליישר במאמרו הנ"ל, קובע שפייטני ספרד מיעטו את העשייה דווקא בשני הסוגים הנ"ל.³⁰ גוף היוצר והזולת בפיוט המזרחי היו ארוכים מדי והיו מיוסדים על פירוט מיכני וסטריאוטיפי

22 כתב־יד קיימברג' TS NS 10 H 8. fol. 5. TS NS 231, fol. 3. TS NS 135, fol. 4.

23 כתב־יד קיימברג' TS NS 133, fol. 1.

24 ספר העיונים והדיונים הנ"ל, שם.

25 ספר הקבלה הנ"ל, עמ' 61.

26 צונץ, הנ"ל, עמ' 196-197.

27 ראה במאמרי: "חמשה זולתות לרב יצחק אבן גיאת", שי להימן – מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 329-342 (להלן, עמ' 115-127). > ראה פליישר (לעיל הערה 21), עמ' 555 ואילך.

28 ראה במאמרו הנ"ל של פליישר, שם, הערה 49.

29 ראה במאמרי הנ"ל.

30 במאמרו הנ"ל, עמ' 340. > ראה פליישר (לעיל הערה 21), עמ' 565.

של פסוקי מקרא מפרשת קריאת היום והפסרתו, ובכלל נהפכו פיוטים אלה ליצירות מאובנות וחסרות חיות. זאת ועוד, סוגים אלה בפיוט המזרחי היו מתובלים במידה גדושה של הבאות מהספרות התלמודית והמדרשית, ומקובל במחקר שמשוררי ספרד השתדלו להתרחק ממידה זו. בקיצור, אמירת פיוטים אלה לא היתה לפי טעמם האסתטי של המתפללים בספרד. ריצ"ג, כנראה, לא היה מוכן לוותר על מנהג קדום שבתפילה, והשתדל לקיימו, ולא דווקא בראש השנה וביום הכיפורים בלבד, אלא גם בשאר חגים ושבתות מצוינות, ותיקן בגוף היוצר ובזולת תיקונים שלפי דעתו מסוגלים היו לחדש ולרענן את פני הפיוט המאובן. מה היו הסממנים העיקריים של גוף היוצר המקובל? תלות גמורה בפרשת התורה עם שילוב הבאות מילוליות רבות ממנה לתוך הפיוט. בא ריצ"ג והעמיד בו ככותרות מתחלפות פסוק מהפרשה בראש כל גוש של שלוש סטרופות ועיצב אותו כדיאלוג שבין הגיבורים הראשיים המופיעים בה. ההבאות המילוליות הלקוחות מהפרשה הושמטו, ואת מקומן הוא מילא בפסוקים משאר חלקי המקרא, כשהוא מסיים בהם את המחרוזות המשולשות המסורתיות. כך דחה הדיאלוג הער והדרמטי את הפירוט הסטריאוטיפי של הפסוקים, ואולי יש לשמוע מבין טורי יצירות אלה גם הד של השיחה המנומסת וגינוני הוויכוח שהיו רגילים על פי בני הדור ההוא. בדרך דומה הלך אבן גיאת גם בחידושי בזולת. הוא הוסיף שני טורים מתחלפים לגרעין הרגיל של הזולת, דהיינו צורת המחרוזות המרובעות, הכניס סטרופות-ביניים וחרז אותן בשיטת חריזה עשירת צלילים ומגוונת. כתוצאה מזה נוצר זולת העושה רושם של שיר מעין אזורי, סוג פופולרי ביותר באותה התקופה. אבן גיאת שחרר את הזולת מתלותו בהפטרה והעמיד במקומה את המסגרת המדרשית. בחירת הנושא המדרשי מבטיחה את קיום צבינו של הזולת בזה, שגם המדרש דן ברעיון של הקשר בין המאורע המתואר בקריאת התורה של היום ובין מאורעות דומים שמסופר עליהם בספרי הנביאים ואף הכתובים.

כך הצליח ריצ"ג, הפייטן הפורה והמקורי, לשמור על צביונם היסודי של שני סוגי פיוט אלה, אולם יחד עם זה שחרר אותם מחבלי השגרה שהוטלו עליהם במשך הדורות. תיקונו אלה התקבלו על דעת כמה מבני דורו הצעירים, והם המשיכו לחבר פיוטים לפי הדגם שתיקן זקן החבורה.

אסיים בהבעת התקווה שהמחקר ביצירתו הפיוטית של ריצ"ג ההולך ומתאפשר על-ידי ממצאים רבים וחשובים מתוך אוצרות הגניזה יאיר כמה וכמה פרשיות סתומות גם ביצירותיהם של שאר גדולי משוררינו הספרדים.

“לך ה' הגדולה” ופסוקים דומים בקדושתאות ליום הכיפורים

בעל היוכל [פרופסור עזרא פליישר], פרסם מחזור גדול של פיוטים מתוך קדושתא ליום הכיפורים המיוחסת לראשון הפייטנים, יוסי בן יוסי.¹ במקומות אחרים במחקריו הוסיף והעשיר את ידיעותינו אודות קומפוזיציות מונומנטליות, מעשה ידיהם של הפייטנים הגדולים בספרד, המורכבות ממכלול של פיוטים שנועדו להיאמר בכל תפילות יום הכיפורים. קומפוזיציות אלה נקראו בשם מעמד, סדר או ספר.² פיוטי המעמד נותקו עם הזמן מהקשרם הראשון, ומעטים הם המעמדות ליום הכיפורים של פייטני ספרד שהגיעו אלינו בהיקפם המלא ובסדרם המקורי. יוצא מכלל זה הוא המעמד הגדול שחיבר יצחק אבן גיאת; מעמד זה שרד, פחות או יותר בשלימותו, במחזור “שפתי רננות” לפי מנהג טריפולי וג'רבה. הראשון מבין פייטני ספרד שחיבר מעמד ליום הכיפורים היה, לפי דבריו של אלהריזי, יוסף אבן אביתור.³ פליישר גילה, זיהה ושיחזר את מעמדו של אבן אביתור על פי מקורות ידועים זה מכבר ועל פי ממצאי הגניזה.⁴ בזה הוסיף הרבה על מה שעשה בשעתו צונץ, אשר ניסה לקבוע לראשונה את תוכנם של המעמדות שחוברו בידי יוסף אבן אביתור, שלמה אבן גבירול, יצחק אבן גיאת, משה אבן עזרא, יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא.⁵ פליישר הקדיש תשומת לב גם למעמד שחיבר שלמה אבן גבירול, וגילה את סידרת הרהיטים הארוכה והחשובה השייכת למעמד זה.⁶ הוא עסק אף בבעיות ההיסטוריות והספרותיות הכרוכות בתולדות הסוג הספרותי הזה ובהתפתחותו, הצביע על החידושים שהכניסו אבן אביתור ואבן גבירול אל פיוטי המעמדות שלהם, וקבע שחידושים אלה השפיעו על הפייטנים אשר באו אחריהם.⁷ ואכן, אבן

1 ראה: ע' פליישר, “מחזורי פיוט מתוך קדושתא ליום כיפור המיוחסת ליוסי בן יוסי”, קבץ על יד ס"ח ז (יז) (תשכ"ח), עמ' 1 ואילך [להלן: פליישר, יוסי בן יוסי].

2 ראה: יהודה אלהריזי, תחכמוני, מהדורת "טופרובסקי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 44-45. על מעמדו של יצחק אבן גיאת נאמר שם: "ובספרו אשר חבר ליום הכיפורים" וכו'.

3 שם, עמ' 44.

4 ראה: ע' פליישר, יצירתו של יוסף אבן אביתור; סוגים ותבניות בפיוטיו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשכ"ז, א, עמ' 272-283, והשווה מאמרו: "בחינות בשירתו של ר' יוסף אבן אביתור", אסופות ד (תש"ן), עמ' קכח, הערה 7, שם הוא מעיר שבעבודת הדוקטור שלו לא השתמש עדיין בממצאי הסידרה החדשה של אוסף שכטר בקיימברידג', ושיש בממצאים אלה לשנות את התמונה הניתנת שם "בכמה נקודות חשובות".

5 ראה: L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1859, pp. 106-115; ראה גם מאמרו של פליישר הנזכר בהערה הקודמת, עמ' קלו, הערה 42.

6 ראה מאמרו: "פרקי פיוט מתוך סדרת רהיטים ממעמד יום הכיפורים של ר' שלמה אבן גבירול", תרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 136-160.

7 ראה מאמרו המובא בהערה 4 לעיל, עמ' קלו, הערה 42, וכן עמ' קלח. ראה גם מאמרו הנזכר בהערה 6, עמ' 137-141.

גיאת, משה אבן עזרא ואברהם אבן עזרא חיברו את המעמדות שלהם תוך שהם הולכים בעקבות אבן אביתור ואבן גבירול, הן בענייני צורה והן בענייני תוכן. ראוי לחקור נושא זה בהרחבה ובהעמקה, על פי היסודות שהניח פליישר. ראשית כל מן ההכרח הוא לנסות ולזהות את הפיוטים השייכים לכל מעמד ומעמד. דבר זה חשוב במיוחד לגבי המעמדות של משה אבן עזרא ואברהם אבן עזרא, שכן במהדורות פיוטיהם של שני משוררים אלה לא צוין פעמים רבות שפיוט מסוים שייך למעמד זה או אחר, ומקום הניחו המהדירים לנסיגות שיחזור של מלוא היקפן של הקומפוזיציות.⁸ אחרי העמדת הקורפוס על מלואו, עד כמה שהדבר הוא בגדר האפשר, כדאי יהיה להשוות זה לזה את המעמדות שחיברו הפייטנים הספרדיים הנזכרים לעיל, ולקבוע את המיוחד כל אחד מהם. צעד נוסף במחקר ידרוש עיון משווה בין המעמדות הספרדיים לבין הקדושתאות ליום הכיפורים של פייטני ארץ ישראל והמזרח.⁹ ולבסוף, מן הראוי לעמוד על המגמות הדתיות ועל הרעיונות הפילוסופיים והתיאולוגיים הטמונים בפיוטים אלה, אשר שימשו את בית הכנסת בתפילות היום הקדוש. עיון מעמיק בחומר הרב השקוע בחיבורים ארוכים כגון המעמדות, אשר חוברו בכוונה תחילה כיצירות שלימות ואחידות, יושיט לנו עדות נאמנה על ההשקפות הדתיות הבאות לביטוי בפיוטי קדמונינו. במיוחד אפשר יהיה ללמוד מהם על ההשקפות ששררו בקרב יהודי ספרד בתקופה קדומה של תולדותיהם, תקופה שלא שרדו ממנה חיבורים שיטתיים רבים בתיאולוגיה, ובפרט לא בשפה העברית.¹⁰ בהזדמנות זו רצוני לעסוק באספקט אחר של המעמדות, אספקט שלפי מיטב ידיעותי לא עסקו בו החוקרים.

כבר לראשון הפייטנים, יוסי בן יוסי, מיוחסת סידרת פיוטים ארוכה (המכונה במחקר סידרת רהיטים או מערכת רהיטים), הבנויה על פסוק או על פסוקים מן המקרא. סידרה זו היתה שייכת לקדושתא ליום הכיפורים, אשר אין אנחנו יכולים לזהותה כעת בוודאות.¹¹ בקדושתא ליום הכיפורים, המיוחסת במקור אחר לאלעזר הקלירי, נמצאות שתי מערכות של רהיטים,¹² וגם שרידיה של קדושתא מאת יהודה אבן קורייש מורכבים מסידרה

8 בדבר מעמדו של אברהם אבן עזרא ראה במאמר הביקורת של פליישר על מהדורתו של י' לזין לשירי הקודש של אברהם אבן עזרא, קרית ספר נא (תשל"ו), עמ' 669.

9 פליישר העיר על הקשר שבין סידרת הרהיטים המיוחסת ליוסי בן יוסי לבין "שלשלת ארוכה של יצירות מונומנטליות" שבאו אחריה ושחברו לא רק במזרח אלא גם בתקופת ספרד. ראה גם פליישר, יוסי בן יוסי (לעיל, הערה 1), עמ' 10.

10 ראה לאחרונה: א' מירסקי, מחובות הלבבות לשירת הלבבות, ירושלים תשנ"ב, ושם חומר עשיר על הזיקה שבין הרעיונות הפילוסופיים והתיאולוגיים שב"חובות הלבבות" ובין אלה שבשירת הקודש העברית בספרד. מירסקי דן בעיקרו בגלגוליהם של מוטיבים מסוימים, אבל יש מקום לדון גם במגמות כלליות ומגובשות הבאות לביטוי בפייטנות הספרדית. > ראה לאחרונה: Adena Tanenbaum, *The Contemplative Soul: Hebrew Poetry and Philosophical Theory in Medieval Spain*, Leiden 2002, <.

11 ראה: פליישר, יוסי בן יוסי, עמ' 6, ובמיוחד במאמרו: "חדותא בירבי אברהם – ראשון לפייטני איטליה?", איטליה ב (תשמ"א), עמ' ט, הערה 11.

12 ראה: א' שייבר, "פיוטי קלירי המובא ע"י קרקסאני", גנזי קויפמן, א, בודפשט תש"ט, עמ' 3 ואילך ובמיוחד עמ' 22 ואילך.

כזו.¹³ הצד השווה שבין הסדרות שהוזכרו (להוציא הסידרה הראשונה שבקדושתא המיוחדת לקלירי) הוא בניין על הפסוקים מדברי הימים א' כ"ט י"א-י"ב: "לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ לך ה' הממלכה והמתנשא לכל לראש" וכו'. הפיוטים מיוסדים על מלים מפסוק זה, פיוט למלה פיוט למלה, על פי סדר הפסוק.¹⁴

ונשאלת השאלה: מה ענין פסוקים אלה ליום הכיפורים? ומדוע בחרו הפייטנים דווקא בהם כדי להעמיד סביבם את הקדושתאות של יום הכיפורים? כדי לענות על שאלה זו עלינו לבחון כיצד נדרשים הפסוקים בידי חז"ל. מדרש אחר אומר: "לך ה' הגדולה – זו מעשה בראשית",¹⁵ ובמדרש אחר אנו קוראים:

ר' ברכיה פתח: "לך ה' הגדולה... כל בשמים ובארץ". אתה מוצא כל מה שברא הקב"ה למעלן ברא למטן, למעלן זבול וערפל למטן זבול וערפל... ולא עוד אלא שחביבין כל מה שלמטן משל מעלן, תדע לך שהניח מה שלמעלן וירד בשל מטן שנאמר "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה ח), הוי, "כי כל בשמים ובארץ".¹⁶

הפסוקים מספר דברי הימים הפכו אפוא לאסמכתא מקראית בדבר הרעיון הידוע שלפיו קיימת הקבלה בין העולם השמימי ובין העולם הארצי, כאשר מול המשכן של מעלה ניצב משכן של מטה, ומול מעשה השמים עומד מעשה המשכן שעל הארץ.¹⁷ בדברי המדרש מתפרשים ביתר בהירות על רקע הספרות היהודית-הלניסטית. בכתבי הסופרים היהודים-הלניסטים המשכן הוא סמל העולם. פרטי מבנה המשכן וכליו ובגדי הכהן הגדול נתפסים בדרך אליגורית כסמלי היקום. בדברי פילון אנו קוראים: "כזאת היתה תלבושת הכהן הגדול... הריהי בכללותה בצלמו כדמותו של העולם, וכל חלק שבה – של כל אחד מחלקיו", והוא ממשיך ואומר: "אלה בגדי הפאר שלובש הכהן הגדול בכואו לשרת בקודש, כדי שכל אימת שיבוא פנימה לקיים את התפילות והקורבנות כמנהג אבותינו, יבוא עמו כל העולם מכוח הדמויות שבלבושו", ומסיים: "להיות הוא עצמו [הכהן הגדול] עולם בזעיר אנפין".¹⁸ בדומה לזה מצאנו אצל יוסף בן מתתיהו: "כי מה שיחשוב על הקמת

13 ראה: ח' בראדי, "פיוט ר' יהודה בן קוריש", הצופה לחכמת ישראל ב (תרע"ב), עמ' 63-83.

14 ראה: פליישר, יוסי בן יוסי (לעיל, הערה 1), עמ' 9-10, וכן במאמרו הנזכר בהערה 6, עמ' 139 ובהערות 15, 17 ו-19 שם.

15 ראה: בבלי ברכות נח ע"א, והשווה תרגום דברי הימים: "דילך ה' רבותא דבריתא עלמא בגבורתא רבתא".

16 ראה: שמות רבה לג ד.

17 ראה: א' אפוטביצר, "בית המקדש של מעלה על פי האגדה", תרכ"ב (תרצ"א), עמ' 137-157, 257-287. > ראה לאחרונה: שולמית לדרמן, "טקסטים מקבילים בחיבור נוצרי-ביזנטי ובקטעי מדרש המיוחסים לר' משה הדרשן", תרכ"ב ע (תשס"א), עמ' 213-226, ותגובתו של אופיר מינץ-מנור, "הבריאה, המשכן ומשה הדרשן", שם (תשס"ב), עמ' 265-267. <

18 ראה: פילון האלכסנדרוני, על חיי משה, ב, 117 ושם 133, בתוך: א, בעריכת ס' דניאל-נטף, ירושלים 1986, עמ' 295 ועמ' 298.

המשכן ויראה את בגדו של הכהן ואת הכלים... ימצא שכל דבר מאלה נעשה לשם חיקויו של העולם כולו ובמתכונתו".¹⁹

כשם שניתן לערוך השוואה אליגורית בין העולם הגדול, המקרוקוסמוס, לבין המשכן, כך יש הקבלה בין העולם הקטן, המיקרוקוסמוס, שהוא האדם, לבין המשכן. גם במדרשים נמצא רעיון זה. במקור אחד אנו קוראים: "בשעה שאמר הב"ה למשה ועשו לי מקדש, אמר היאך אני יודע לעשותו? אמר לו הב"ה אל תיבהל, כשם שבראתי העולם וגופך, כן אתה עושה את המשכן".²⁰ וכשם שהמדרש המובא לעיל מפרט את ההקבלה בין מה שנברא למעלה ובין מה שנברא למטה, כך אנו מוצאים במדרש אחר השוואה בין חלקי גוף האדם ובין הדברים שנבראו בארץ: "ר' יוסי הגלילי אומר: כל מה שברא הקב"ה בארץ ברא באדם... הקב"ה... בחכמתו ובתבונתו ברא את כל העולם כולו וברא את השמים ואת הארץ, עליונים ותחתונים, ויצר באדם כל מה שברא בעולמו".²¹

הרעיון היהודי-הלניסטי בדבר התאמה הרמונית ואידיאלית בין שני העולמות, העליון והתחתון, ובין האדם ושני העולמות, מגיע דרך מדרשי חז"ל גם אל הפיוטים. השימוש השכיח בפיוטי יום הכיפורים בפסוקים "לך ה' הגדולה" וכו' מקבל את הסברו הנכון והמלא על פי הבנתם במדרש, הרואה בהם אסמכתא לרעיון שהמשכן הארצי קיים מול המשכן השמימי, דהיינו שהמשכן הארצי הוא סמל לשלימות המשכן השמימי. המשכן או המקדש הוא, כידוע, האתר המרכזי של פולחן יום הכיפורים, ואין פלא שהפייטנים בחרו בפסוקים אלה, לפי פירושם האליגורי-מדרשי, כדי לבנות עליהם את מערכת הרהיטים שלהם ליום הכיפורים. התאמה זו של העולמות מראה על ההרמוניה ועל השלימות שבבריאה. דברי הרמב"ם על קריאת התורה של אנשי המעמד, שעניינה היה במעשה בראשית, מביעים גם הם השקפה דומה: "כי שלמות המציאות היא העבודה ואין עבודה אצלנו אלא עם הקרבנות וכך אמרו אלמלי קרבנות [או בנוסח אחר: מעמדות] לא נתקיימו שמים וארץ".²²

הקבלה זו מוצאת את ביטוייה בספרות הפיוט לעתים קרובות.²³ הפייטן ינאי מביע את הרעיון בקיצור נמרץ כשהוא מפייט על ענייני המשכן: "ועשייתם כן יחשב/ במעשה בראשית".²⁴ גם פייטנים מאוחרים יותר, שהם כותבים על בריאת העולם ובמיוחד על בריאת השמים, עושים שימוש בדימויים הלוקחים ממעשה המשכן. סעדיה גאון, בסידרת רהיטים ליום הכיפורים, המיוסדת על פסוקים המזמור "ברכי נפשי", אומר: "כאזהל מתחתה תקרה נטויה עלי פינות ארבעה/ כתורן העליתה מנורת כוכביה כאזהל תקועה"

19 ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, III, ז, ז, בתרגומו של א' שליט, א, ירושלים תש"ד, עמ' 91-92, ובהערות שם, ב, עמ' סח-סט.

20 ראה: בראשית רבתי, מהדורת ח' אלבעק, ירושלים ת"ש, עמ' 32.

21 ראה: אבות דרבי נתן, מהדורת ש"ז שטר, נו"א, פרק לא (מו ע"א).

22 ראה: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ד, תענית ד, ב (עמ' שמ).

23 ראה: א' מירסקי, "מחצבתן של צורות הפיוט", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז (תשי"ח), עמ' 18-28, ושם כמה מקורות לרעיון זה.

24 ראה: מחזור פיוטי רבי ינאי, מהדורת צ"מ רבינוביץ, א, תל אביב 1985, עמ' 331, שורה 49.

וכן הלאה.²⁵ מובן מאליו שמהדהד כאן פסוק מקראי,²⁶ אבל הקורא בדברים מתרשם בעיקר מרעיון ההקבלה שבין השמים לבין אוהל מועד. גם ב"כתר מלכות" לאבן גבירול בא ציור זה בקשר למעשה בראשית, המתואר שם לפי התורה הניאופלטונית: "וידו אהל הגלגלים מחברת/ ובולולאות היכולת יריעות הבריאות קושרת/ וכוחה נוגעת עד שפת הבריאה השפלה החיצונה היריעה הקיצונה במחברת".²⁷ ובדברי אבן גיאת אנו קוראים: "אל, זבול שחק מכונן אהלי/ זורחי נגהי נרות במ מעלה/ זקף מנורות לבער ויגלה/ הן כל אלה יפעל אל";²⁸ ועוד: "ואפאר תעצמו בדבקו שבעה גלגלים כגלדי בצלים ויהי המשכן אחד".²⁹ באמצעות הפסוקים "לך ה' הגדולה" וכו' ניתנה לפייטנים האפשרות לתאר את מעשה בראשית, את נפלאות השמים והארץ, ולרמוז בזה להשקפה שלפיה ההרמוניה הקמאית והשלמות של מעשה בראשית חוזרת ביום הכיפורים אל העולם על ידי עבודת כהן גדול בקודשי הקודשים. תיאורי מעשה בראשית בפיוט הקדום ובראשית הפייטנות הספרדית היו הימנוניים, ועיקרם שבח והלל לגדולתו של הבורא. אולם ברוח החידוש שפעמה בפייטני ספרד חל שינוי בטיב פיוטים אלה. לאחר אבן אביתור החלו פייטני ספרד להכניס לפיוטיהם נושאים חדשים, שלא היו שכיחים בפיוט הישן. גם את הפסוקים "לך ה' הגדולה" וכו' החליפו באחרים. בכל זאת, גם כשאין הם עושים שימוש בפסוקי "לך ה' הגדולה" – אולי מחמת רוב השימוש בהם במשך הדורות בידי פייטנים רבים אחרים – בוחרים הם בפסוקים שגם הם מביעים התפעלות מגדולת הבורא ומן הנפלאות שבבריאת העולם. יצחק אבן גיאת משתמש בשחרית בפסוק "מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית" (שם קד כד) ובמוסף בפסוק "אורך על כי נוראות נפילתי נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד" (שם קלט יד). אבן גבירול בונה את פיוטי הרהיטים שלו לשחרית של יום הכיפורים על הפסוק "ה' מעון אתה היית לנו בדור ודור" (תהלים צ ב).³⁰ ויחד עם זאת, הנה בחיבורו המפורסם "כתר מלכות", שגם הוא נועד ליום הכיפורים, הוא מעמיד את הפסוקים "לך ה' הגדולה" וכו' בראש מהלליו. פסוק זה פותח את "כתר מלכות", וכפי שהעיר חיים שירמן, אבן גבירול משתמש בפסוק זה כדרך שמשתמשים הפייטנים בפסוקי סידרת הרהיטים.³¹ מסיבה זו אנו מוצאים בתחילת "כתר מלכות" שורה של משפטים הפותחים במלה "לך", כגון "לך ברואי מעלה ומטה", "לך הגבורה" וכיוצא באלה. גם ההמשך שם מזכיר סידרת רהיטים, כגון הסעיפים שבהם חוזר אבן גבירול על הביטויים "אתה אחד", "אתה נמצא", "אתה חי" ודומיהם.³²

25 ראה: מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קכד.

26 ישעיה מ, כב.

27 ראה: רבי שלמה אבן גבירול, כתר מלכות, ט, מהדורת י"א זיידמן, ירושלים תש"י, עמ' כד-כו.

28 ראה: שירי ר' יצחק אבן גיאת, מהדורה טנטאטיבית מאת י' דוד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 8.

29 שם, עמ' 46.

30 ראה: פליישר (לעיל, הערה 6), עמ' 140.

31 ראה: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים-תל-אביב 1961, עמ' 257, הערה על א, 5-2.

32 והשווה בבקשתו של רב סעדיה גאון, סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' מז ואילך. גם שם הוא חוזר בראש הסעיפים על "אתה הוא ה' האלקים". בעותק

נאמנותו של אבן גבירול לפסוקים "לך ה' הגדולה" וכו' אינה מונעת ממנו להכניס תכנים חדשים אל "כתר מלכות". עד כמה שאפשר לקבוע, אבן גבירול היה הראשון שכלל בתוך שירתו הדתית כעין אנציקלופדיה בזעיר אנפין של קוסמולוגיה ואסטרונומיה. ויש להבדיל בין המעמד שחיבר ליום הכיפורים לבין "כתר מלכות". במעמד הוא נמנע מלעסוק בנושאים אלה בפרטות, והריהו נרתע מלהכניס חומר לימודי-מדעי לתוך פיוטים הנאמרים בתפילה בציבור ביום הכיפורים. אולם בשירתו הלא-ליטורגית, הפרטית, ב"כתר מלכות", הוא מתיר לעצמו לתת לפני היחיד המתפלל תורה שלמה מתורתו של פטולימיאוס היווני.

יוסף אבן אביתור משתמש בפסוק "לך ה' הגדולה" וכו' לשם בניית סידרת רהיטיו, ופיוטיו מהלכים עדיין במישור ההימנוני הידוע מן הפיוט המזרחי העתיק.³³ אבן גיאת היה הראשון שבמעמדו ליום הכיפורים, בקדושתא שלו לשחרית, כלל תיאור "מדעי" שלם של העולם. תיאור מדעי-אסטרונומי מפורט, הלקוח ברובו מתורת תלמי וגם מספרי ה"אחים הטהורים" ושאר אנשי מדע ופילוסופים ערביים בני המאה העשירית.³⁴ אבן גיאת הרחיב את גבולות המעמד שלו, וכניסוהו של צונץ, עסק בענייני קוסמוגוניה בקדושתא שלו לשחרית ובענייני פיזיולוגיה בקדושתא למוסף.³⁵ בקדושתא זו נמצאת סידרת פיוטים ארוכה המכילה מידע רב על יצירת הוולד ועל האנטומיה של גוף האדם. מידע מעניין זה נשאב גם כן ברובו ממקורות ערביים ויווניים.³⁶ פיוטים אלה בנויים על הפסוק "אודך על כי נוראות נפילתי נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד" (תהלים קלט יד), ומעניין הדבר שהסיפא של פסוק זה מופיע כלשונו ככותרת בראש "כתר מלכות", ממש לפני הפסוקים "לך ה' הגדולה" וכו'.

החידוש הגדול של אבן גיאת הפך את סידרת הרהיטים ההימנונית למעין אנציקלופדיה מדעית. כבר תלמידו, משה אבן עזרא, התנגד לדרכו של רבו. במעמדות של משה אבן עזרא ואברהם אבן עזרא, אף שגם בהם כלולים עניינים רבים של פילוסופיה, אין נמצאים כמעט פרטי מדע אסטרונומיים או אנטומיים. משה אבן עזרא, בספרו על שירת ישראל, מסביר את הסיבה להשמטת דברים אלה כך:

ומאלה [כלומר מהפייטנים] יש שחיברו את רוב דבריהם ביצירות לא שקולות הנאמרות בציבור ביום הצום הנכבד... ומהם... שהרבו להעביר הרבה מן

של ש' שפיגל של סידור רס"ג (עמ' מז), נמצאת הערה בכתב ידו: "הבקשה היתה משובצת בתוך מסגרות הפסוקים נחמ" ט ו-ז ונועדה ליו"כ תחלה? עי' זולאי, אורלוגין מספר 8 עמ' 5".

33 הנתונים "המדעיים" בפיוטיו, עד כמה שאפשר לקבוע על יסוד החומר הידוע, אינם מפורטים ומרובים והם שאובים ממקורות יהודיים-מסורתיים ולא ממקורות חיצוניים. ראה: מירסקי (הערה 10), עמ' 21-15.

34 החומר המדעי בפיוטי אבן גיאת לא נחקר עדיין, ראה במאמרי: "Two Philosophical Passages in the Liturgical Poetry of Rabbi Isaac ibn Giat", *Of Scholars, Savants and their Texts: Studies... in Honor of Arthur Hyman*, New York 1989, pp. 209-213. > וראה בספר זה, בחלק

האנגלי, עמ' 233*-238* <

35 ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 195.

36 ראה לעיל, הערה 33.

הלימודים המדויקים ובפרט התכונה השמימית לתוך התפילות האלה... עד שעברנו במעמד זה מן התפילה והתחנונים אל הויכוחים והדיונים.³⁷

משה אבן עזרא מדבר כאן בפירוש על תפילות בציבור, וקרוב לוודאי שהתכוון למעמדו של אבן גיאת, ואולי גם לחיבורים דומים אחרים שאינם ידועים לנו. התנגדותו אינה מכוונת, ככל הנראה, כלפי "כתר מלכות", שנועד לתפילת היחיד. מדברים קצרים אלה ניתן ללמוד על תמורות שונות שחלו בתימטיקה של הקדושתאות ושל המעמדות ליום הכיפורים, ויש בהם פתח לעיון מעמיק יותר בנושא חשוב זה.

37 ראה: ר' משה בן יעקב אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 61.

"עבודה קצרה" לרב יצחק אבן גיאת

בשם "עבודה קצרה" או "עבודה קטנה" נקראים פיוטים מסוג הקיקלר¹ הכלולים בקדושתאות לשחרית יום הכיפורים מפרי עטם של פייטנים שונים. השם "עבודה קצרה" אינו קדום וכנראה צונץ היה הראשון שהשתמש בו לציון הסוג.² קיקלרים המתארים את סדר העבודה בקיצור נמצאים בין יצירותיהם של ר' אלעזר הקלירי³ ושל מחברי המעמדות הגדולים ליום הכיפורים מהאסכולה הספרדית, כגון ר' יוסף אבן אביתור,⁴ ר' שלמה אבן גבירול,⁵ ר' יצחק אבן גיאת⁶ ור' משה אבן עזרא.⁷

סוג הקיקלר לפי אופיו מכיל בסוף כל סטרופה פסוק או חלק של פסוק כלשונו;⁸ ב"עבודות הקצרות", הפסוקים מסיימי הסטרופות לקוחים, דרך כלל כסדרם, מפרשת היום, דהיינו: ראשית פרשת אחרי מות. תוכן הפיוטים הוא פשוט, הפייטנים אינם משתמשים בפרטים המרובים של סדר העבודה הנמצאים בספרות חז"ל, והרושם המתקבל מהפיוטים הנ"ל הוא של פרפרזה מחורזת של פרשת היום. ר' יצחק אבן גיאת חידש חידוש בתוכן הסוג: בניגוד לקודמיו הוא מכניס לתוך פיוטו הרבה מן העניינים הנוגעים לסדר העבודה מתוך משנה יומא וגם קצת משאר מקורות חז"ל. לא זו בלבד אלא שאבן גיאת שילב הבאה כמעט מילולית ממשנה יומא פ"ז מ"ד בסוף אחת הסטרופות של פיוטו,⁹ ובכך העלה את ההבאה מן המשנה לדרגה שווה עם פסוקי המקרא לגבי סיום הסטרופות של הקיקלר שלו.

קשה להסביר מה הביא את אבן גיאת לשינוי פני הקיקלר של העבודה הקצרה על ידי הוספת החומר מן המשנה. לכאורה מוטב היה להשאיר את העבודה הקצרה כמות שהיא

1 על הקיקלר בכלל ראה עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 147-148, וקיקלר לדוגמא שם עמ' 159-161. וראה גם מאמרו: "לחקר תכניות הקבע בפיוטי הקדושתא (קיקלר, עסטריאט)", סיני סה (תשכ"ט), עמ' כא-מז, ומאמרו: "בירורים בדבר מקורם של מונחים אחדים בפייטנות ובשירה", תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 185-189. על ה"עבודות הקצרות" בצורת קיקלר ראה דבריו בתרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 144 והערה 28.

2 ראה בספרו, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, עמ' 80 והערה 1 שם.

3 פליישר בתרביץ ל"ח הנ"ל.

4 ראה בדיסרטציה של פליישר, יצירתו של יוסף אבן אביתור, ירושלים תשכ"ז, ח"א, עמ' 273.

5 נדפס בשירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, מהד' דב ירדן, א, ירושלים תשל"א, עמ' 141-143.

6 מתפרסם להלן בגוף המאמר.

7 נדפס בשירי הקדש של משה אבן עזרא, מהד' שמעון ברנשטיין, תל אביב תשי"ז, עמ' רלז-רלט.

8 ראה פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, עמ' 147.

9 ראה בגוף הפיוט, שורה 114.

כי צירוף החומר מספרות חז"ל עלול היה לעורר בעיה שהעסיקה את הגאונים וגם את ר' יצחק אבן גיא עצמו. אנו מוצאים שהגאונים התנגדו למנהג אמירת סדר העבודה בתפלות שחרית ומנחה של יום הכיפורים ופסקו שמקומו של סדר העבודה הוא בתפלת מוסף בלבד. רק בדוחק התירו את אמירת סדר העבודה בתפלות שחרית ומנחה במקומות ששם התחבב מאד המנהג על הצבור.¹⁰ לפי דברי הגאונים עיקר חובת אמירת סדר העבודה כולל את הזכרת הווידויים וההזאות.¹¹ העדר הזכרת עניינים אלה בסדרי העבודה הקצרה הוציא אותם מן כלל סדר העבודה העיקרי ואולי בגלל זה לא התייחסו הגאונים בכלל לאמירת סדרים כאלה בשחרית. ההרחבה של אבן גיא קירבה את העבודה הקצרה לאחתה הגדולה,¹² אבל בכל זאת היא נשארה בגדר הזכרת דברים בעלמא¹³ ונעדרה ממנה אמירת הווידויים וההזאות. בכל אופן הצליח אבן גיא לרענן את פני הקיקלר של העבודה הקצרה ועם זה שמר על אופיו הישן. כך היתה דרכו גם בשאר סוגי פיוט,¹⁴ וראויה כל יצירתו הפיוטית להבחון, כדי שנוכל להכיר את אמנותו של פייטן גדול זה, שכנראה כל מגמתו היתה לחדש את פני הפיוט המסורתי לפי טעם דורו.

10 ראה אוצר הגאונים למסכת יומא, עמ' 18 (ס' לז) ועמ' 40-41 (ס' קיד-קכב) וראה בהלכות ר' יצחק אבן גיא, ח"א, עמ' סב-סד (שערי שמחה, מהד' ר' יצחק דוב הלוי במברגר, פירטה תרכ"א).

11 ראה במקורות המובאים בספרות שצויינה בהערה הקודמת, במיוחד מה שמובא ע"י רי"ג עצמו, שם: "...מתחיל לומר סדר עבודת היום ודוין שהי' מתודה כהן גדול ביוה"כ ואומר תחלה אנא השם עויתי פשעתי וכו'". וראה באוצה"ג הנ"ל, עמ' 18: "יש אומ' שבעת ימים וי"א אזכיר סלה וכו' שכולן שוין ויש בהן הזאות וידיין והן חובת היום וסדר עבודות".

12 עד כדי כך שר' ישראל קמחי בספרו עבודת ישראל המכיל פירוש ארוך על סדר העבודה ביוה"כ (איזמיר תצ"ז) מביא דברים ממנה, ראה בהערה לגוף הפיוט שורות 40-41. ר' ישראל קמחי מביא גם "מעבודה קצרה" לר' יצחק בן ר' זרחיה גירונדי, ראה שם. פיוטו של ר' יצחק גירונדי נעשתה כדוגמתו של הקיקלר של אבן גיא ואין ספק שהושפע ממנו. גם ר' יצחק גירונדי השתמש בדברי חז"ל בתיאור סדר העבודה. פיוטו של ר' יצחק גירונדי לא נדפס עדיין והוא נמצא בכ"י פריז מס' 656, דף 56 ע"א. ראה גם ר' דודזון, אוצר השירה והפיוט, י' 2766.

13 אולי לכך רומזים הדברים בראש הקיקלרים "שעה זכרון דתי" לר' שלמה אבן גבירול, ראה לעיל הערה 5: "ובכן למדני צור דתך בזכרי סדר עבודתך" לר' משה אבן עזרא, ראה לעיל הערה 7; כך גם אצל אבן גיא, ראה להלן בראש הפיוט וראה בראש הקיקלר של ר' יצחק גירונדי (כ"י פריז הנ"ל): "ובכן קחו עמכם דברים ונשובה אל ה' אלקינו בזכרון סדר עבודתנו". וכבר הרגיש בזה צונץ, ראה לעיל בדבריו הנזכרים בהערה 2.

14 ראה מה שכתבתי במאמרי "חמשה זולתות לרב יצחק אבן גיא", שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן, תל אביב תשל"ז, עמ' 330-332; ובמאמרי "יצירתו הפיוטית של ר' יצחק אבן גיא", תעודה א (תשמ"ז), עמ' 92-95 (לעיל, עמ' 93-98). וראה לאחרונה מה שכתב עזרא פליישר במאמרו "בחינות בשירת פייטני איטליה הראשונים", הספרות 30-31 (1981), עמ' 144, הערה 74.

“עבודה קצרה” – קיקלר לשחרית יוה”כ לרב יצחק אבן-גיא

ובכן למדני דתך / בזכרי סדר עבודתך

- 1 אֲחֵלִי בְּזִכְרֵי צְפוּנֵי תַעְלוּמוֹת
אֲמַרְי עֲבוֹדַת הַיּוֹם צְפוּנוֹת וּסְתוּמוֹת
בְּפֶרֶשֶׁת אַחֲרֵי מוֹת (וּיקרא טז א)
בְּאֵר מֵאֵז לְאֵב הַמּוֹנִי:
- 5 בַּעֲת הַחֲדָל לְהַקְרִיב קֶרְבָּנִי
וּזְכָרְתָּם אֶת כָּל מִצְוֹת ה' (במדבר טו לט)
גְּמוּל זֶכֶר כְּמַעֲשֵׂה אֲקִימָנוּ
גַּם מִדֵּי דַבָּרֵי בּוֹ לְנִגְדֵי אֲשִׁמָּנוּ
הֵמוּ מַעֲי לֹא רַחֵם אֲרַחֲמָנוּ (ירמ' לא יט)
- 10 יִצְדָק חֵינ עֶרֶךְ קֹהֲלִי
כְּמַעֲשֵׂה סֵדֶר הַלּוּלִי
אֱלֹקִים יִחְשׁוּב לִי קְדוֹשׁ]
- 15 דָּבָר הַפְּרָשָׁה לְפִלְהֲדִרִין בַּהֲתַחַדֵּשׁ:
דְּרוֹשׁ שְׁבַעַה סֵדֶר הַיּוֹם וְתַתְקַדֵּשׁ
בְּזֹאת יָבוֹא אֶהְרֹן אֶל הַקֹּדֶשׁ (וּיקרא טז ג)
- הַזֹּאת עָלָיו כָּל שְׁבַעַה וְלִכְל הַזָּאָה טְבִילָה
הַכִּין וְקַחַת מַשְׁלוֹ לַהֲיוֹת לְמַחִילָה
פֶּר בֶּן בָּקָר לְחִטָּאת וְאֵיל לְעוֹלָה (שם שם)
- 20 וְעֲבוֹדַת הַיּוֹם בְּאַרְבַּעָה בְּגָדֵי לְבָשׁ
וְטוֹבֵל חֲמֵשׁ טְבִילוֹת וּבְעֶשְׂרָה קְדוּשִׁין מְקַדָּשִׁים
וְרַחֵץ בַּמַּיִם אֶת בִּשְׁרוֹ וְלִבָּשׁ (שם ד)
יִצְדָק [חֵינ עֶרֶךְ קֹהֲלִי
כְּמַעֲשֵׂה סֵדֶר הַלּוּלִי
אֱלֹקִים יִחְשׁוּב לִי קְדוֹשׁ]

- 25 זמן להעביר טנף מגואל ומגואל
 זוג שעירים ואיל א[חד] יקח כחקי אל
 מאת עדת בני ישראל (שם ה)
 חטאת פרו יקריב לחטאתו
 חקי וידוי יתחיל עליו כחקתו
 בעדו ובעד ביתו (שם ו) 30
- טרח ובא לו לצפון מזבח עם שני נאמני
 טעם הגורל על שני שעירים בפני חזיוני
 והעמיד אתם לפני ה' (שם ז)
- יצדק [חזין ערוך קהלי
 כמעשה סדר הלולי
 אלקים יחשוב לי קדוש] 35
- יכניס ידיו לקלפי ובה שני גורלות יקרים
 יד מעלה של שם בתחלה ירים
 ונתן על שני השעירים (שם ח)
- ככלותו יעמיד נשחט כנגד בית שחיטתו 40
 כן משתלח יעמיד כנגד בית שליחותו
 לפני ה' לכפר עליו לשלח אותו (שם י)
- לפניו בא שנייה להתודות מעלו
 לכפר בעדו ובעד שבטו מילולו
 ושחט את פר החטאת אשר לו (שם יא) 45
- יצדק [חזין ערוך קהלי
 כמעשה סדר הלולי
 אלקים יחשוב לי קדוש]
- מקבל דמו ונותנו לממסר בלי לשבח
 מחתה נוטל וחש למלאכה בבית מטבח
 גחלי אש מעל המזבח (שם יב)
- נוטל כף של זהב ריקה
 נותן לתוכה מלא חפניו מן הדקה
 קטרת סמים דקה (שם שם)
- סובב ובא בין פרכות היכל מעוני 55
 סדר מחתה בין הבדים לפניו ולפני
 ונתן הקטרת על האש לפני ה' (שם יג)

יִצְדָק [חֵין עֶרֶךְ קֶהְלִי

כְּמַעֲשֵׂה סֵדֶר הַלּוּלִי

אֱלֻקִּים יִחְשׁוּב לִי קְדוּשׁ]

עֲשֵׂן מִתְמַלֵּא הַבַּיִת שְׁלֹא לְהִסְתַּכֵּל בְּדַמּוֹת

עֵין זוֹהַר מְרָאָה הַחוּנָה בְּתַמִּימוֹת

עַל הָעֵדוּת וְלֹא יָמוּת (שם שם)

פֶּלֶל בְּצֵאתוֹ קֶצֶרָה שְׁלֹא לְהַבְעִית קְדוּשֵׁי אָדָם

פָּנָה וְלָקַח דָּם הַפֶּר וְעַל הַכִּפֻּרֶת וְלִפְנֵי בִמְקוֹם הַדָּם 65

יִזָּה עָלָיו שִׁבְעַת פְּעָמִים מִן הַדָּם (שם יד)

צֵאתוֹ לְשִׁחוּט שְׁעִיר הַחֻטָּאת עִם בּוֹ יִכּוּפֶר

צָעַד לִפְנֵים וְהָזָה מִמֶּנּוּ בְּמִסְפָּר

כְּאֲשֶׁר עָשָׂה לְדָם הַפֶּר (שם טו)

יִצְדָק [חֵין עֶרֶךְ קֶהְלִי

כְּמַעֲשֵׂה סֵדֶר הַלּוּלִי

אֱלֻקִּים יִחְשׁוּב לִי קְדוּשׁ]

קָם וְעָמַד בְּהִיכָל וּבְדַמֵּי שְׁנֵיהֶם

קָדַשׁ יִכְפֹּר בְּמִנְיֵי הַזִּיּוּתֵיהֶם

מִטּוֹמָאוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּמִפְשָׁעֵיהֶם (שם טז) 75

רָץ וְעָרוֹת דָּם הַפֶּר לְדָם שְׁעִיר פְּעֻלָּיו

רָץ לְמִזְבֵּחַ הַזֶּהָב מִעֲגָלָיו

אֲשֶׁר לִפְנֵי ה' וְכִפֹּר עָלָיו (שם יח)

שִׁירֵי הַדָּם כְּכִלּוֹתוֹ כָּל אֵל

שׁוּפָף עַל יְסוֹד מִזְבֵּחַ הַהֶרָאֵל 80

וְטָהְרוּ וְקִדְּשׁוּ מִטּוֹמָאוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (שם יט)

יִצְדָק [חֵין עֶרֶךְ קֶהְלִי

כְּמַעֲשֵׂה סֵדֶר הַלּוּלִי

אֱלֻקִּים יִחְשׁוּב לִי קְדוּשׁ]

תָּמּוּ מִחֻטָּאת שְׁלִשָּׁתָם 85

תוֹמָךְ מִשְׁתַּלַּח וּמִתְנַדֶּה עָלָיו בְּעַד קֶהֱל עֲדָתָם

וְנִשְׂא הַשְּׁעִיר עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנוֹתָם (שם כב)

יְמַהֵר תַּתּוֹ לְאִישׁ עֲתִי יַעֲרִיר

יְקָרִים מְלִיזִין אוֹתוֹ בְּהוֹלִיכּוֹ מִחוּץ לְעִיר

אֵל אֶרֶץ גִּזְרָה וְשִׁלַּח אֶת הַשְּׁעִיר (שם כג) 90

צָרוּף אֲמוּרֵי פֶר וְשַׁעִיר לְהִקְטִירם יִפְנֶה
צִיר לְשָׁרוּף שְׁנֵיהֶם יִמְנֶה
מִחוּץ לַמִּחְנֶה (שם כ"ז)

יִצְדָק [חֵין עָרָף קָהֳלִי

כְּמַעֲשֵׂה סֹדֶר הַלְוִלִי

95

אֱלֹקִים יִחְשׁוּב לִי קְדוּשׁ]

חָשׁ וְחֹלֶץ בְּגָדֵי כֹד וּגְרָעַם
חֲלִיצוֹת זָהָב לְלִבּוֹשׁ תַּחְתָּם יִנָּעַם
וַיֵּצֵא וַעֲשֵׂה אֶת עוֹלָתוֹ וְאֶת עוֹלַת הָעֵם (שם כד)

קָדָם וּבָא לְלִבּוֹשׁ לָבֵן וְצוּעֵד 100

קָדָשׁ קָדָשִׁים לְהוֹצִיא כֹף וּמִחְתָּה יוֹעֵד
וּבָא אֶהְרֹן אֶל אֹהֶל מוֹעֵד (שם כג)

גּוֹמֵר וְחֹלֶץ מִדֵּי כֹד לְבָשָׁם

גִּנְזָם בְּקָדָשׁ שֶׁלֹא לְאַחֵר כֵּן יִלְבָּשָׁם

בְּבוֹאוֹ אֶל הַקֹּדֶשׁ וְהִנִּיתָם שָׁם (שם שם) 105

יִצְדָק [חֵין עָרָף קָהֳלִי

כְּמַעֲשֵׂה סֹדֶר הַלְוִלִי

אֱלֹקִים יִחְשׁוּב לִי קְדוּשׁ]

יִלְבָּשׁ אַרְבַּע מִחְלָצוֹת זָהָב טְהוֹרוֹת

יִקְטִיר קְטֹרֶת בֵּין הָעֲרֵבִים כְּחֻקֹּת סְדוּרוֹת 110

בְּהִיטְבוֹ אֶת הַנִּירוֹת (שמות ל' ז')

אֶת בְּגָדֵי עֲצָמוֹ לִבְשׁ בְּהַפְשִׁיטוֹ מִדֵּי פֶז וַיַּהֲלֹם

אוֹתוֹ מַלְוִים בְּהִלְכוֹ וַיַּהֲלֹם

וַיּוֹם טוֹב עָשָׂה לְאוֹהֲבָיו כְּשִׁינֵצַא בְּשָׁלוֹם (יומא פז מד)

תָּמִיד עֲבוֹדוֹת הַיּוֹם לְעָרוֹף כְּפִי דְבַר צוּפִי 115

תִּרְצָה בְּטוֹכָךְ בְּהִקְרִיבִי בִימֵי חֲרָפִי

אֲשֶׁר פָּצוּ שִׁפְתֵי וְדָבַר פִּי (תהלים סו יד)

יִצְדָק [חֵין עָרָף קָהֳלִי

כְּמַעֲשֵׂה סֹדֶר הַלְוִלִי

אֱלֹקִים יִחְשׁוּב לִי קְדוּשׁ]

120

חֲנוּן רְצִיתִי כְּבֹר מַעֲשֵׂיכֶם

חֲקִי עֲבוֹדָתִי אֲחֻשׁוּב בְּהִקְרִיבְכֶם

יַעַן הַזְכָּרְכֶם (יחזקאל כא כט)

125 זָבַחַי צֶדֶק זָבָחוּ וְהָעֵלֹו אֶמְרִיךְ
זָכוֹר אֶזְכּוֹר מֵהָר וּבְאַרְץ מְגוֹרִיךְ
יָקָם ה' אֶת דְּבָרֶיךָ (יִרְמ' כח ו')

קָרְבוּ לְבָא יָמִי יִשְׁעָכֶם תְּשִׁישׁוּ
קָרַב הָרִי יִשְׂרָאֵל לְחֵי תִקְבְּצוּ וְתִכְנְסוּ
וְהִיִּיצֵא מִפִּיכֶם תַּעֲשׂוּ (במדבר לב כד)

130 יִצְדָק [חֵין עֶרֶךְ קֶהֱלִי
כַמְעֶשֶׂה סֶדֶר הַלּוּלִי
אֱלֻקִּים יַחֲשׁוּב לִי קְדוֹשׁ]

יִרְבּוֹן אֶפִּירַת חֲקֵי מוֹעֲדֵיכֶם
גְּאוּלִּים יוֹבְלוּ אֵלָיו לְרִצּוֹנְכֶם
135 תִּקְרִיבוּ אֶת קִרְבְּנֵיכֶם (ויקרא א ב)
בְּעוֹז קְדוֹשׁ

הערות:

הפיוט מתפרסם עפ"י שלושה כתבי יד: כ"י הבריטיש מוזיאום, הרלי 5530, רשימת מרגליות מס' 703, דף 63 ע"ב-דף 66 ע"א (= ב); כ"י פלורנץ, פלוט' 27, דף 37 ע"ב, רק השורות 1-45 (= פ); כ"י אנטונין 133 (צילומו במכון שוקן בירושלים), מכיל את השורות 69 עד הסוף (= א).
הפיוט הוא חלק מן הקדושתא "וארץ אכף" לשחרית יוה"כ.
הפיוט נזכר באוצר השירה והפיוט של דודזון, כרך ד', מלואים, א 677. > כעת ראה יונה דוד, שירי ר' יצחק אבן גיאת (מהדורה טנטאטיבית), ירושלים תשמ"ח, עמ' 25 ואילך.
הסימן: א"ב כפול, יצחק גיאת חזק (כפול). בפזמון: יצחק. בסטרופה האחרונה: יצחק גיאת. על הכותרת של הפיוט ראה הערה 13 למבוא.

חילופי נוסח:

2. צפונות וסתומות – ב סדורות. 7. כמעשה – ב כמעשה ידיו. 9. המו – פ והמו. 11. הלולי – פ מלולי.
13. לפלהדרין – פ בפלהדרין. 14. דרוש – ב דרור; ותתקדש – פ והתקדש. 16. ולכל – פ ובכל. 18. בן בקר – פ חסר. 19. בארבעה – פ בארבעת. 26. א[חד] – פ חסר. 27. מאת – פ ומאת. 29. עליו – פ חסר.
32. הגורל – פ הגרלה; בפי – פ כפי. 37. ידיו – פ ידו. 38. מעלה – פ יעלה; בתחלה – פ כתחלה. 53. נותן – ב ונותן (ותיקנתי לצורך הסימן). 67. שעיר – א השעיר. 78. וכפר – א לכפר. 79. ככלותו – א בכלותו. 85. תמו – א תומו. 86. משתלח – ב ומשתלח. 88. ימהר תתו – ב מהר ותתו; א ימהר ותתו. 97. וגרעם – א וגרעם. 100. ובא – א ושכ. 104. גנום – א גונום. 113. אותו מלויים – א יקרים מלויין אותו. 114. כשיצא – א שיצא. 116. תרצה – א תראה. 121. חנון רציתי כבר – א חנון ענה כבר רציתי. 125. מהר – א חסר. 126. את – א חסר. 127. ישעכם – א ישע בם. 133. ירבון – א יכונן; מועדיכם – מזבחכם. 134. יובלו אליו לרצונכם – א יובלו לר[א]ות[?] אליו לרצונכם; א יובלו אליו לחי לרצונכם.

ביאור :

1. אחלי – תהלים קיט ה, ותרגמו: טב לי. 4. לאב המוני – בגלל המשך הדברים מוכרחים לפרש כאן אב המון כמכון למשה ולא לאברהם כרגיל עפ"י בראשית יז ד-ה. 5-7. ראה ספרי במדבר, מהד' האראוויטץ, עמ' 127 על הפסוק בבמדבר ט"ו מ': "למען תזכרו ועשיתם, לעשות זכרון כמעשה", וכאן הכוונה שאמירת סדר העבודה תיחשב כעשייתה בבית המקדש. 8. מדי דברי בו – לפי ירמ' לא יט וראה בשורה הבאה. 10. יצדק חין ערך – יזכה, ורגיל בלשון הפייטנים, ראה למשל בשבעתא לפרשת שקלים לקלירי, אשכול אווי (דיידון, א, 8069): "ובצדק הגה ערך" וכו' ובתפלת גשם, "או"א זכור אב" (דיידון, ז, 91): "בצדקו חון" וכו'. 13. הפרישה לפלהדרין – לפי משנה יומא א א; בהתחדש – כנראה הכוונה להתחלת החודש, כי הפרישו את הכהן הגדול מביתו שבעת ימים קודם יום הכפורים, דהיינו בג' תשרי. 14. דרוש שבעה סדר היום – יומא פ"א מ"ג וראה גם מ"ר שם: "אם היה חכם דורש". ואולי פירש ר' יצחק אבן גיא שהכהן הגדול דרש בסדר היום כל שבעה. 16. הזות עליו כל שבעה וכו' – ראה בבלי יומא ח ע"א, והפייטן נקט כדברי ר' מאיר: "אחד זה ואחד זה מזין עליו כל שבעה מכל חטאות שהיו שם, דברי ר' מאיר". ראה גם פרה פ"ג מ"א; ולכל הזאה טבילה – פרה פ"ג מ"ט. 17. וקחת משלו – לפי בבלי יומא ג ע"ב, וראה גם תוספתא פ"א ה"ד: "פר ושעיר שקרב היום משל מי היו" וכו'. 19. בארבעה בגדי לבן – לפי ויקרא טז ד. וראה יומא פ"ג מ"ו. 20. וטובל חמש טבילות וכו' – לפי משנה יומא פ"ג מ"ג. 25. טנף וכו' – כאן במובן חטא ופשע. 26. זוג שעירים ואיל – ויקרא טז ה. 28-29. חטאות פרו וכו' חקי וידוי וכו' – ויקרא טז ו ויומא פ"ג מ"ח. 31. טרח ובא לו וכו' – יומא פ"ג מ"ט; שני נאמני – הסגן וראש בית אב (במשנה שם). 32. טעם – קשה לפרשו ואולי צ"ל טען. 37. יכניס ידיו לקלפי וכו' – יומא פ"ד מ"א; גורלות יקרים – יומא פ"ג מ"ט: "של אשכרוע היו ועשאן בן גמלא של זהב". 38. יד מעלה וכו' – יומא פ"ד מ"א. 40-41. יעמיד נשחט וכו' – יומא פ"ד מ"ב וזמה מביא ראה בספר עבודת ישראל לר' ישראל קמחי (אימיר תצ"ז, דף קיט ע"א) שר' יצחק אבן גיא סבר שמה ששנוי במשנה "ולנשחט כנגד בית שחיתתו" פירושו העמדה ולא קשירה. וראה בתוספתא כפשוטה להגר"ש ליברמן, כיפורים, עמ' 757-758, המביא את דברי ר' ישראל קמחי ומזכיר את עבודתו של ריצ"ג. מדברי ר' ישראל קמחי נראה שכוונתו לקיקלר שלנו ולא לסדר העבודה הגדול של ריצ"ג. קמחי מזכיר שם גם את הקיקלר של ר' יצחק בן ר' זרחיה גירונדי והכוונה למה שכתוב בעבודה הקצרה שלו. בכ"י פריז, מס' 656, דף ע"ב: "ישר והעמיד מגמת הנשחט לצפוניו" וכו'. על העבודה הקצרה לר' יצחק גירונדי ראה לעיל בהערה 12 למבוא. 43-44. לפי יומא פ"ד מ"ב. 49. מקבל דמו ונתתו לממרם – יומא פ"ד מ"ג; בלי לשבח – פירושו: כדי שלא יקרב (ראה במשנה שם) והלשון לפי תהלים סה ח: "משביח שאון ימים", ופירש ראב"ע: משקיט. 50. מחתה נוטל וכו' – יומא פ"ד מ"ג. 52-53. שם פ"ד מ"ד ופ"ה מ"א. 55-56. שם פ"ה מ"א. 61-63. עשן מתמלא הבית שלא להסתכל בדמות וכו' – משנה שם שם; בטורים אלה מהדהד הדו של הפולמוס הידוע בין הצדוקים ובין הפרושים על הקטרת הקטרת ביה"כ. על הפולמוס ועל רקעו ראה בספרו האנגלי של רא"א פינקלשטיין, הפרושים, מהד' ג', 1962, כרך א', עמ' 118-121 וכרך ב', עמ' 654-660 ובספרות המצויינת שם בהערות. 64. פלל בצאתו וכו' – יומא פ"ה מ"א; קדושי אדם – בני ישראל, לפי יחזקאל לו, לו. 65-66. יומא פ"ה מ"ג. 67. צאתו וכו' – שם מ"ד. 68. צעד וכו' – שם שם. 73-74. שם שם. 76. רץ וכו' – שם שם; כאן ובטורים 77, 88 ו-97 מודגשת הזריזות כמו בשאר סדרי העבודה וראה על ענין זה לאחרונה במאמרו האנגלי של ידידי ר' יוחנן מופס, בספר זכרון למ' ברברמן, *The Journal of Ancient Near Eastern Society of Columbia University*, vol. 11, 1979. > ראה עתה יוחנן מופס, אהבה ושמחה – חוק, לשון ודת במקרא ובספרות חז"ל, תרגם אביב

מלצר, ירושלים תשס"ב, עמ' 142 ואילך. < 77. רץ למזבח הזהב – שם מ"ה. 79. שירי הדם וכו' – שם מ"ו. 80. מזבח ההראל – יחזקאל מג טו. 85. תמו מחטאת שלשתם – נעשו תמימים; שלשתם – הוא, שבטו והעם. 68. תומך משתלח וכו' – יומא פ"ו מ"ב; תומך – סומך. 88-89. שם מ"ג-מ"ד; לאיש עתי – ויקרא טז כא. 91. אמורי פר ושעיר וכו' – יומא פ"ו מ"ז. 92. ציר לשרוף שניהם ימנה – במשנה שם שם: "והוציאן לבית השרפה" ופירושו שמסר אותם להוציאם ולשרוף אותם. 97-98. חש וחליץ וכו' – יומא פ"ז מ"ג; וגרעם – והסירם. 100-101. יומא פ"ז מ"ד. 103-104. שם שם; ראה בבלי יומא י"ב ע"ב (ובמקבילות): "דתניא והניחם שם מלמד שטעונין גניזה רבי דוסא אומר שלא ישתמש בהן יוה"כ אחר". 109-110. יומא פ"ז מ"ד-מ"ה. 112. את בגדי עצמו וכו' – שם שם. מדי פז ויהלום – בגדי הזהב. 113. אותו מלויים וכו' – יומא שם. בהלכו והלום – לפי שמואל א יד טו. 116. בימי חרפי – איוב כט ד. 121. רצייתו כבר מעשיכם – קהלת ט ז. 124. זבחי צדק זבחו – תהלים ד ו. 127. קרבו לבא ימי ישעכם – לפי ישעי' סב יא. 128. קרב הרי ישראל וכו' – לפי יחזקאל לט יז, כ"ח. 133. צפירה – תפארת, לפי ישעי' כח ה. 129. והיוצא מפיכם תעשו – מה שיוצא מפיכם עכשיו באמירת זכרון העבודה – תעשו כשיבנה בית המקדש.

חמשה זולתות לרב יצחק אבן גיאת

מבוא

החל מראשית פעולתו המדעית עסק בעל היובל [א"מ הברמן] בפיוטי ריצ"ג. מבכורי פרי עטו היא הרשימה של פיוטי ריצ"ג שפירסם בשנת 1929,¹ ומאז המשיך להעשיר את ספרותנו בהוצאתם לאור של פיוטי אבן גיאת.² מן הראוי אפוא להגיש לבעל היובל כמנחה כמה מיצירותיו הפיוטיות של ריצ"ג שלא ראו עדיין אור הדפוס.

צונץ בסגנונו התמציתי כבר קבע, שיש בין פיוטי ריצ"ג קבוצה מיוחדת של זולתות לשלש רגלים, לארבע פרשיות, לשבת חנוכה ולשבת הגדול, שנכתבו בצורה אחידה, ושמתכונת משותפת להם הן מבחינת הצורה והן מבחינת התוכן. מאז הופעת ספרו המונומנטלי של צונץ³ לא נתגלו יותר משני פיוטי "זולת" לריצ"ג שכתובים במתכונת של הנ"ל, וגם אלה מקוטעים הם.⁴ אולם לא כל הפיוטים שנזכרו ע"י צונץ נדפסו.

כידוע צונץ רשם הרבה פיוטים עפ"י כתב-יד. חלק מהם לא יצא לאור עד היום ויש מהם שנעלם מאתנו מקורם לגמרי. כך היה גם גורלם של פיוטי ה"זולת" הנ"ל; יש מהם שנדפסו ויש שנשארו טמונים בכתבי יד, ואחד מהם נעלם מקורו מעינינו לגמרי. להלן מתפרסמים בפעם הראשונה חמשה זולתות לריצ"ג, שלשה מהם שנרשמו בספרו של צונץ ושנים שנשרדו בין קטעי הגניזה ונמצאו לאחרונה. והנה רשימת כל הזולתות מסוג זה הידועים לנו:

1. פסח: "ישועות אל". צונץ, עמ' 197, 199 (דוידזון, י, 4006); נדפס להלן סי' א'.
2. שבועות: "יהירים הודי"; צונץ, שם (ד, י, 1468); נדפס להלן סי' ב'.
3. סוכות: "יה חסד". צונץ שם (ד, י, 890); נדפס בספר יגל חזון, חמשים שירים חדשים מתקופת ספרד; י"ל... מאת אברהם יצחק כ"ץ. ירושלים תשכ"ה, עמ' 71-73.
4. חנוכה: "ישירים בשמו". צונץ, עמ' 196 (ד, י, 4260); נדפס להלן סי' ג'.

1 מזרח ומערב ג (תרפ"ט), עמ' 352-358.

2 ראה בספרו ברן יחד, ילקוט שירי תפלה, ירושלים תש"ח, עמ' מז-מט, ובספרו עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, שיר מס' 32, 83, 84, 85.

3 *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, ברלין 1865. <וראה שם, עמ' 196-197.>

4 על אחד מהם הצביע עזרא פליישר במאמרו "חידושי האסכולה הפייטנית הספרדית בפיוטי הייזר", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 341, הערה 49. <ראה עתה בספרו הגדול, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 555-567.> ויש להעיר שבסוף הזולת "ישועות אל" בכ"י קמברידג' (ראה בראש ההערות לפיוט א' להלן) כתוב "בקי זולת לפסח יום אפפוננו וגו'", ואולי זו התחלתו של זולת נוסף לריצ"ג.

5. פרשת שקלים: "ידך תחיש". צונץ, שם (ד, י, 628); נדפס במחזור לפי מנהג קארפינטראץ. ראה הערת דוידזון שם.⁵
6. פרשת זכור: "יראיו בתום". צונץ שם (ד, י, 3768); נדפס במחזור הנ"ל.
7. פרשת פרה: "יסוד טעם". צונץ, שם (ד, י, 3082); נדפס במחזור הנ"ל.
8. פרשת החודש: "ימי חדות". צונץ, שם (ד, י, 2910); נדפס במחזור הנ"ל.⁶
9. שבת הגדול: "ימין ישע". צונץ, עמ' 196-197 (ד, י, 2965); לא נדפס, ונעלם מקורו.⁶
10. לשבת חתן: "יענה בפה". לא נרשם ע"י צונץ ודוידזון; נדפס להלן סי' ד'.
11. קטע. נדפס להלן סי' ה'. ראה בהערות שם.

פיוטים אלה, כאמור, בנויים לפי מתכונת אחידה. כל אחד מחזיק סטרופות בנות ארבעה טורים. הטור הראשון והשני מכילים כל אחד שלש צלעיות, כשהצלעיות השלישיות חוזרות כרפרין מתחלף (אפיפורה) בסוף הטור הראשון והשני של כל סטרופה וסטרופה. הטור השלישי יש בו שתי צלעיות ומופיעה בו מלת קבע המאפיינת את נושא הפיוט. לעתים באה מלה זו כשהיא חלק משיבוץ של פסוק מקראי. הטור הרביעי הוא לרוב משולש, והוא הרפרין שחוזר בסוף כל סטרופה וסטרופה. טור זה מתחיל תמיד במלה "כן", ומביע בו הפייטן את תקווהו לגאולה העתידה לבוא. בקיצור, יש לפנינו צורה שהיא הרכב של טורים כפולים ומשולשים, ושאפשר לייחד בה יחידות של אלמנטים מרובעים מבחינת החריזה, ובזה הולך הפייטן בעקבות הצורה הקלאסית של הזולת שדרך כלל היה בנוי ממחרוזות מרובעות.⁷ והנה לדוגמא שתי סטרופות רצופות מאחד הפיוטים:

ישועות אל וצדקתו/ תענה ואמונתו/ בקהל קדושים
ועל פי כל שירתו/ תתן ותהלתו/ שוררר אנשים
אנשים כבודו ספרו/ בתשע שירות שרו
כן עשירית במקדש/ ישורר עם המקודש/ לה' שיר חדש

5. כמבוא לפיוט זה בא בכ"י מונטיפיורי (רשימת הירשפלד מס' 203, דף 8) שיר קצר שקול במשקל מרובה, וזה לשונו: "למי הוא כל בטרם כל פעלים/ וכל אחר פלות הכל והשלים// מסלת עוז ורנת מהללים/ נאם יצחק בפרשת שקלים". צונץ, ליטג', עמ' 196, רושם את השיר כפיוט בפני עצמו לפרשת שקלים, ועל פי צונץ רשם אותו דוידזון (ל, 1097). את הבית האחרון מביא צונץ בספרו *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, 1920², עמ' 122, הערה a, השווה לדברי המבוא השקולים האלה את השיר הקטן שהקדים רשב"ג ל"כתר מלכות". ר"צ גיאת הקדיש שיר קטן בראש הלכות פסחים בחיבורו "הלכות כלולות", וכן מובא שיר שלו אצל רמב"ע, ספר העיונים והדיונים, מהד' א"ש הלקין, עמ' 127.
6. דוידזון רושם את הסימן "יצחק הלוי גיאת" עפ"י הסימן שבמחזור קארפינטראץ. אולם אין שום ספק שהסימן הנכון הוא "יצחק גיאת", והאותיות ה' ל' ו' י' מצטרפות רק במקרה.
- א6. אחרי מסירת מאמר זה לדפוס הודיע לי ידידי ד"ר עזרא פליישר שהפיוט נמצא בכ"י של הבריטיש מוזיאום, מס' ADD 11639, ואי"ה אוציאו לאור במקום אחר.
7. ראה עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 227-229; הנ"ל, במאמרו המובא לעיל בהערה 4, עמ' 341.

צדקו אגיד מִדִּי/ ימי חיי ואהודה/ בקהל קדושים
ומי כמוני מודה/ ומי כמוהו פודה/ שוררו אנשים
כליל שוררו גאולים/ השיר יהיה לכם
כן עשירית במקדש/ ישורר עם המקודש/ לה' שיר חדש

אם נעלים עין מהצלעית השלישית שבסוף כל טור ראשון ושני תשאר בידינו יחידה מרובעת צלעיות, הכוללת את האלמנט היסודי של הזולת הקלאסי.

עוד קווים אופייניים לזולתות אלה: בכולם חתום שם המחבר בראשי הסטרופות; חתימת השם היא יצחק גיאת או יצחק בר יהודה גיאת. גם מבחינת המשקל זהים הפיוטים: בכל צלעית, לרבות בצלעית המכילה שיבוץ מקראי, יש חמש או שש הברות, והשואים הנעים והחטפים אינם במנין.

כל הזולתות האלה מספרים במעשיו הנפלאים של הקב"ה שהפליא לעמו בגאולות שונות בעבר, ושיגאל אותו גאולה שלימה לעתיד לבוא. בכמה מהפיוטים מונה הפייטן, עפ"י מדרשים שונים, סדרת מאורעות שאירעו לעם ישראל בעבר, ושהמשכם יתרחש בבוא הגאולה העתידה. כך בנוי ה"זולת" לפסח על המדרש של י' שירות, לחנוכה על ז' חנוכות, לפרשת שקלים על ח' מקומות שנמנו ישראל, לפרשת פרה על י' פרות אדומות של הכהנים הגדולים מאהרן הכהן עד ימות המשיח.

נוסף לכך מעמיד הפייטן, דרך כלל, בכל סטרופה את גורלו של עם ישראל מול גורל שונאיו. הטיפול בנושאים שהזכרנו נעוץ באופיים הכללי של פיוטי ה"זולת",⁸ וחידושו של ריצ"ג הוא בעיקר בשטח הצורה. צורה זו שתוארה לעיל אינה מצויה, עד כמה שידוע לי, בשום פיוט מיצירותיהם של הפייטנים שקדמו לו.⁹ כנראה חידש כאן אבן גיאת חידוש גדול, בהכניסו לתוך פיוטי ה"זולת" אלמנטים שמגוונים את הצורה הקלאסית ומוסיפים לפיוט אפקט צלילי עשיר ומפתיע. הפייטן הושפע כאן מהצורות הרבגוניות של שירי האזור החילוניים, והעביר מהן לשירי הקדש שלו. קל להבין שבגלל הצורה המסובכת לא מצא ריצ"ג הרבה מחקים בין המשוררים שבאו אחריו. ידוע לנו רק "זולת" אחד שנכתב ממש כצורת הזולתות של ריצ"ג, והוא "זולת" לגדול המשוררים, רבי יהודה הלוי.¹⁰

8 ראה צונץ *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, עמ' 62; פליישר, בספרו הנ"ל. אין ספק שהעמדת הניגוד בין ישראל ובין אומות העולם בזולתות (הנאמרים לפני התפלה "עזרת אבותינו") מושפעת מהלשון בגוף התפלה: "...כל בכוריהם הרגת/ ובכורך גאלת/ וים סוף בקעת וזדים טבעת/ וידידים העברת... משפיל גאים/ ומגביה שפלים" וכו'.

9 ראה פליישר, במאמרו הנ"ל.

10 מובא ע"י פליישר, שם, והוא הזולת "יום נחית גאולים" (דוידזון, י, 1856).

א. "ישועות אל" לז' פסח

דוידזון (אוצר, י, 4006) רשם את הפיוט עפ"י צונץ, ליטג', עמ' 199. הטקסט נמצא בכ"י פריז מס' 658 דף 103 ב-104 א, ובקטע גניזה שחלקו הגיע לאוקספורד (D. 60), רשימת נויבאור-קולי (2846 2c, f. 10b) והמשכו הישיר לקמבריג' (ט"ש ס"ח 109 מס' 77, לפני מס' 35). הקטע שבקמבריג' מתחיל בשורה 9 של הפיוט, במלים "[ב]קהל קדושים". למעשה שייך קטע זה לקבוצת דפים מפורזים, לרוב פגומים עד מאד, שהתפזרו מקונטרס אחד שהכיל הרבה מפיוטי ריז"ג. דפים אלה נתגלגלו לסדרה החדשה באוסף טיילור-שכטר, ומהם העתקתי גם את הפיוטים ד' וה' להלן.

הפיוט שלפנינו נועד לשביעי של פסח (בכ"י פריז רשום עליו "זולת ליום השירה", ובקטע אוקספורד: "זולת לפסח"). הסימן: "יצחק גיאת". המשקל: בכל צלעית שש הברות, לרבות בצלעית המכילה שיבוץ מהמקרא, והשואים הנעים והחטפים אינם במנין. הפיוט מיוסד על המדרש במכילתא דרבי ישמעאל, שירתא א, מהד' האראוויטץ-רבין (עמ' 116-118): "את השירה הזאת, וכי שירה אחת היא והלא עשר שירות הן" וכו' (ועיין שם בהערות ובחלופי גרסאות, ובמכילתא דרשב"י בשלח ט"ו א'). בעניינו של המדרש הזה דנו אברהם עפשטיין בספרו מקדמוניות היהודים, מהד' א"מ הברמן, עמ' רנא-רנד, ורפאל Loewe בתוך: *Biblical Motifs; Origins and Transformations*, ed. by A. Altmann, 1966, עמ' 169-170. לאחרונה דן בנושא יהודה גולדין, במאמרו המקיף "This Song" בתוך: *S. W. Baron Jubilee Volume*, 1974, חלק אנגלי, כרך 1, עמ' 539-554. על הנושא הזה מיוסד גם פיוטו של ר' שמעון ב"ר יצחק "אי פתרוס", שהוא זולת לשביעי של פסח (פיוטי שמעון בר יצחק, מהד' א"מ הברמן, עמ' לח-מ), וראה גם את הפיוט הקטוע שנדפס ע"י ישראל דוידזון בגנזי שכטר, ג, עמ' 128.

- 1 ישועות אל וצדקתו/ תענה ואמונתו/ בקהל קדושים
ועל פי כל שירתו/ תתן ותהלתו/ שוררו אנשים
אנשים כבודו ספרו/ בתשע שירות שרו
כן עשירית במקדש/ ישור עם המקדש/ לה' שיר חדש
- 5 צדקו אגיד מדי/ ימי חיי ואהודה/ בקהל קדושים
ומי כמוני מודה/ ומי כמוהו פודה/ שוררו אנשים
כליל שוררו גאולתכם/ השיר יהיה לכם
כן עשירית במקדש/ ישור עם המקדש/ לה' שיר חדש
חננים עמדם במרים/ ויחזיקו בקשים/ בקהל קדושים
- 10 וישתקעו בים/ על לא-נודעו אים/ שוררו אנשים
ובאבוד לכב מקשה/ אז ישיר משה
כן עשירית במקדש/ ישור עם המקדש/ לה' שיר חדש
קדושים יחד מהרו/ שמנה עשרה סדרו/ בקהל קדושים
ועת רחמי אל גברו/ שירת הבאר הדרו/ שוררו אנשים

- 15 וְצִיר חֶק בְּדָבָר מִחֲזוֹת/ אֶת הַשִּׁירָה הַזֹּאת
 בֶּן עֲשִׁירִית בִּמְקוֹדֶשׁ/ יְשׁוּרָר עִם הַמְּקוֹדֶשׁ/ לֵה' שִׁיר חֲדָשׁ
 גְּבוּרֵת הַעֲמֹד פְּלָכִים/ בְּשֹׁמֵשׁ וְסֹהַר הוֹלְכִים/ בְּקֶהֱל קְדוֹשִׁים
 וְאוֹתוֹת הַעֲבָר נְסִיכִים/ שְׁלֹשִׁים וְאַחַד מְלָכִים/ שׁוּרְרוּ אֲנָשִׁים
 וּבֶן נוֹן שִׁיר בְּהַמוֹנִי/ אֹז יִדְבֵּר לֵה'
 20 בֶּן עֲשִׁירִית בִּמְקוֹדֶשׁ/ יְשׁוּרָר עִם הַמְּקוֹדֶשׁ/ לֵה' שִׁיר חֲדָשׁ
 יָד יָבִין כִּי נִשְׁפָּרָה/ וְתִשָּׁר דְּבוּרָה/ בְּקֶהֱל קְדוֹשִׁים
 וְאִישׁ עִם אֱלֹהִים שָׂרָה/ וּמִפִּיו לְמִדּוֹ תוֹרָה/ שׁוּרְרוּ אֲנָשִׁים
 בַּהֲנַצְלוֹ מִעֲבִירָה/ שֶׁר דְּבָרֵי הַשִּׁירָה
 בֶּן עֲשִׁירִית בִּמְקוֹדֶשׁ/ יְשׁוּרָר עִם הַמְּקוֹדֶשׁ/ לֵה' שִׁיר חֲדָשׁ
 25 אֵף גִּלָּה סוֹד מְכֻסֶּה/ בְּבִנְיָן בֵּית מְנוּשָׂא/ בְּקֶהֱל קְדוֹשִׁים
 וְהַמִּתְחִיל בְּמַעֲשֵׂה/ וְהַמַּעֲשֵׂה הוּא הַעוֹשֶׂה/ שׁוּרְרוּ אֲנָשִׁים
 לְשׁוּרָר לְבָא הַשִּׁית/ שִׁיר חֲנֻכַּת הַבַּיִת
 בֶּן עֲשִׁירִית בִּמְקוֹדֶשׁ/ יְשׁוּרָר עִם הַמְּקוֹדֶשׁ/ לֵה' שִׁיר חֲדָשׁ
 תִּקֵּן וְהוֹצִיא לְאוֹרִים/ בְּכָל מַחְבֹּאֵי סִתְרִים/ בְּקֶהֱל קְדוֹשִׁים
 30 וְלִמַּד שְׁלֹשָׁה סִפְרִים/ יְקָרִים וְשִׁיר הַשִּׁירִים/ שׁוּרְרוּ אֲנָשִׁים
 וְנוֹרְאוֹת אֵל יֵאֱמָרוּ/ יוֹם יוֹם אֵף יִשְׁירוּ
 בֶּן עֲשִׁירִית בִּמְקוֹדֶשׁ/ יְשׁוּרָר עִם הַמְּקוֹדֶשׁ/ לֵה' שִׁיר חֲדָשׁ

ב. "יהירים הודי" – לשבועות

דוידזון (אוצר, י', 1468) רשם את הפיוט עפ"י צונץ, ליטג', עמ' 199. הטקסט נמצא בכ"י פריז מס' 658 דף 149 בין פיוטים ליום ב' דשבועות. רשום עליו: "זולת לר' יצחק אבן גיאת ז"ל". הסימן: "יצחק בר יהודה גיאת חזק". המשקל: בכל צלעית שש הברות, לרבות בצלעית המכילה שיבוץ מהמקרא, והשואים הנעים והחטפים אינם במנין. הפייטן מזכיר בכל סטרופה את מעמד הר סיני, ומתפלל שכשם שהופיע הקב"ה אז בקולות וברקים וקול שופר חזק כך יבוא ויגאל את עמו באחרית הימים, וישיב לאויבי ישראל את גמולם הרע.

- 1 יְהִירִים הוֹדִי נִחְלוֹ/ וְעַל שְׁבָרֵי לֹא נִחְלוֹ/ בְּרֹאשׁ גּוֹלִים יִגְלוֹ
 צוֹעֲדִים בְּגוֹלָה נִפְלוֹ/ וְכַעֲלָה נִבְלוֹ/ בְּמִשׁוֹף יוֹבֵל יַעֲלוֹ
 כִּיּוֹם שׁוֹמְעֶכֶם מִבְּזָק/ קוֹל שׁוֹפֵר חֲזָק
 בֶּן תִּשְׁמַעְנָה אֲזַנִּינוּ קוֹל שׁוֹפֵר וְתִרְוַעָה/ מִבֶּשֶׁר יוֹם וִישׁוּעָה
 5 חֲצִירִים בְּטַח שְׁכָנוּ/ עוֹשֵׂי רִשְׁעָה נִבְנוּ/ בְּרֹאשׁ גּוֹלִים יִגְלוֹ
 קְדוֹשִׁים בְּשֹׁמֵךְ כּוֹנוֹ/ וְעַל יַחֲדָךְ עוֹנוֹ/ בְּמִשׁוֹף יוֹבֵל יַעֲלוֹ
 כִּיּוֹם לְאַחַת הַקִּשְׁבָּתִי/ שְׁתִּים־זוֹ שְׁמַעְתִּי

- כֵּן תִּשְׁמַעְנָה אֲזִינִי קוֹל שׁוֹפֵר וּתְרוּעָה/ מְבַשֵּׁר יוֹם וַיִּשׁוּעָה
 בּוֹעֲרִים מְקוֹמָךְ סָכְלוֹ/ וּמְקוֹמָם לֹא שָׁכְלוֹ/ בְּרֹאשׁ גּוֹלִים יִגְלוֹ
 רְצוּיִים בְּךָ יִתְהַלְלוּ/ וְשֵׁם קְדֹשְׁךָ לֹא חָלְלוֹ/ בְּמִשׁוֹךְ יוֹבֵל יַעֲלוּ
 כִּיּוֹם לְקִרְאָתְךָ נִסְעוּ/ חֲמִשָּׁה קוֹלוֹת שָׁמְעוּ
 כֵּן תִּשְׁמַעְנָה אֲזִינִי קוֹל שׁוֹפֵר וּתְרוּעָה/ מְבַשֵּׁר יוֹם וַיִּשׁוּעָה
 יִסּוּדֵי בִידָם גָּלוֹ/ וְאַבְּן פֶּנֶה גָּלְלוֹ/ בְּרֹאשׁ גּוֹלִים יִגְלוֹ
 הִדְרֵי עוֹלָם נָזְלוֹ/ וַיִּקְרִים זָלְלוֹ/ בְּמִשׁוֹךְ יוֹבֵל יַעֲלוּ
 כִּיּוֹם תּוֹרָה הוֹדַעְתָּ/ מִשְׁמִים הִשְׁמַעְתָּ
 כֵּן תִּשְׁמַעְנָה אֲזִינִי קוֹל שׁוֹפֵר וּתְרוּעָה/ מְבַשֵּׁר יוֹם וַיִּשׁוּעָה
 וְזֹדִים אוֹתְךָ מֵאֲסוֹ/ וּבִהַבְלִיהֶם כְּעָסוֹ/ בְּרֹאשׁ גּוֹלִים יִגְלוֹ
 דְּבָקִים בְּצִלְךָ יִחַסוּ/ וְאֵת מְנוּסָם כִּי נָסוּ/ בְּמִשׁוֹךְ יוֹבֵל יַעֲלוּ
 כִּיּוֹם יַעֲיִיגֵיהֶם פָּגַעְתָּ/ לְמִרְאָה אוֹזֵן שָׁמְעָה
 כֵּן תִּשְׁמַעְנָה אֲזִינִי קוֹל שׁוֹפֵר וּתְרוּעָה/ מְבַשֵּׁר יוֹם וַיִּשׁוּעָה
 הַגּוֹי יוֹם יוֹם נִוְעָצוּ/ וְגוֹיֶיךָ לַעֲיִנְךָ יִקְרָצוּ/ בְּרֹאשׁ גּוֹלִים יִגְלוֹ
 גּוֹלִים לְבִיתְךָ רוֹצְצוּ/ בְּאִמְרֵי יוֹשֵׁר נִמְרָצוּ/ בְּמִשׁוֹךְ יוֹבֵל יַעֲלוּ
 כִּיּוֹם נִגְלִית מַדְבַּר/ וְאַשְׁמַע אֶת מַדְבַּר
 כֵּן תִּשְׁמַעְנָה אֲזִינִי קוֹל שׁוֹפֵר וּתְרוּעָה/ מְבַשֵּׁר יוֹם וַיִּשׁוּעָה
 יָדָם לְבָרִים פָּשְׁטוּ/ וּבְמִשְׁפָּטֵיהֶם שָׁפְטוּ/ בְּרֹאשׁ גּוֹלִים יִגְלוֹ
 אֲמִלִּים בּוֹשֶׁת יַעֲטוּ/ וְלִמּוֹ רְשָׁעִים יָנְטוּ/ בְּמִשׁוֹךְ יוֹבֵל יַעֲלוּ
 כִּיּוֹם שָׁפְטִי תִּבְעֶנָה/ וְאַזְנֶיךָ תִּשְׁמַעְנָה
 כֵּן תִּשְׁמַעְנָה אֲזִינִי קוֹל שׁוֹפֵר וּתְרוּעָה/ מְבַשֵּׁר יוֹם וַיִּשׁוּעָה
 תּוֹעִי לְבָב אָזְרוּ/ חֵיל וְרַעוֹת גָּזְרוּ/ בְּרֹאשׁ גּוֹלִים יִגְלוֹ
 זְרוּיִי קָצוֹת נִפְזְרוּ/ בְּהַפְשָׁלוֹ יַעֲזְרוּ/ בְּמִשׁוֹךְ יוֹבֵל יַעֲלוּ
 נִחְמוֹת נוֹדְעוּ/ בְּקוֹל שׁוֹפֵר נִשְׁמְעוּ
 כֵּן תִּשְׁמַעְנָה אֲזִינִי קוֹל שׁוֹפֵר וּתְרוּעָה/ מְבַשֵּׁר יוֹם וַיִּשׁוּעָה

ג. "ישרים בשמו" – לחנוכה

דוידזון (אוצר, י, 4260) רשם את הפיוט עפ"י צונץ, ליטג' עמ' 196. הטקסט נמצא בכ"י פריז מס' 658 דף 240 א - 241 ב, ובכ"י הוואטיקן (רוסיאנה מס' 362) דף 6 א. בכ"י פריז רשום עליו: "זולת לחנוכה ששכחתי למעלה": בכ"י וואטיקן: "זולת". הסימן: יצחק גיאת. המשקל: בכל צלעית שש הברות, לרבות בצלעית המכילה שיבוץ מהמקרא, והשוואים הנעים והחטפים אינם במנין.

הפייטן מונה שש חנוכות, ומצפה לחנוכה השביעית של אחרית הימים. ענין זה מיוסד על מה שנאמר בפסיקתא רבתי, מהד' איש שלום, דף ה' ע"א ונשנה שם דף ז' ע"ב. והנה שתי הנוסחאות זו לעומת זו:

דף ה ע"א:	דף ז ע"ב:
וכמה חנוכות הם, שבע חנוכות	שבע חנוכות הם
הם ואילו הן:	
חנוכת שמים וארץ וכו'	חנוכת ברייתו של עולם וכו'
וחנוכת החומה וכו'	חנוכת משה וכו'
וחנוכת של [עולי] גולה וכו'	וחנוכת הבית וכו'
וחנוכת הכהנים וכו'	וחנוכת בית שני וכו'
וחנוכת העולם הבא וכו'	[וחנוכת החומה] וכו'
וחנוכת הנשיאים וכו'	וזו של עכשיו של בית חשמונאי
וחנוכת המקדש וכו'	וחנוכת העולם הבא וכו'

ריצ"ג אינו מונה את חנוכת החומה, ובמקומה מחלק את חנוכת הבית הראשון לשניים וסובר שגם דוד עשה חנוכה (ראה בהערות לשורות 13-15 להלן), והחנוכה השניה נעשתה כשנשלם בנין המקדש ע"י שלמה בנו. בדומה לזה נמצא גם בפיוט המיוחד לר' משה אבן עזרא "אזכרה שש חנוכות" (דוידזון, א, 2303, עפ"י מחזור חזונים דף י ע"ב): "גם מלך הודו כזית/ שירר שלישית בשומו גזית במקום שית/ מזמור שיר חנוכת הבית// מקדש צוה לבנו בן תמים וכו' דברו נצרו חכמים/ ויעש רביעית בבנות בית עולמים". פייטן זה, באמרו "בשומו גזית במקום שית" מתכוון אולי למה שנאמר על דוד המלך שחפר חפירות כדי להניח יסוד לבית המקדש (מכות יא ע"א, ירוש' סנהדרין פ"י ה"ב, ובמקבילות). המדרש של ז' חנוכות שימש נושא לפיוטים שונים, כפי שהעלה מנחם זולאי בידיעות המכון לחקר השירה העברית א, עמ' 164, הערה 14.

במיוחד קרוב פיוטנו לפיוט לשמונה עשרה לחנוכה של יעקב בר דונש (נדפס בספרו של חיים שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, עמ' 43-45). בפיוט זה מכילה כל סטרופה טור המתחיל במלת "חנוכה" (החל בשורה 13) ובו תיאור של ישועות ה' שהביא לעמו בחנוכה ההיסטורית. אחרי טור זה בא בכל סטרופה טור המתחיל במלת "כן", ובו הבעת תקווה לעתיד לבוא. תבנית כזו מצויה גם בפיוטנו. דמיון מיוחד מצוי בטור 17 שם, שפתיחתו דומה לרפרין של הפיוט שלפנינו.

- 1 יְשִׁירִים בְּשִׁמּוֹ כְּנָה/ מִיּוֹם בָּחַר פָּנָה/ לְתוֹר לָהֶם מְנוּחָה
וְחָק בְּהַתְחַדֵּשׁ עוֹנָה/ בְּמִבְנֵה חֲדָשׁ נִבְנָה/ לַעֲשׂוֹת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה
שִׁמְחַת עוֹלָם שָׁשׂוּ/ בְּשֵׁשׁ חֲנֻכּוֹת נַעֲשׂוּ
כֵן בְּמַהֲרָה לְעִינֵי/ שְׂבִיעִית מְקַהֵל אֲמוּנִי/ יַחֲנֹכוּ אֶת בֵּית ה'
- 5 צִפּוֹן חֲכָמָה רִאשׁוֹנִית/ הוֹצֵא וְדַעַה פְּנִינִית/ לְתוֹר לָהֶם מְנוּחָה
וְקָבַע בְּמִלְאָכּוֹת תְּבִנִית/ כָּל מִלְאָכּוֹת הַתְּבִנִית/ לַעֲשׂוֹת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה
וְשִׁבַּת נָתַן מָנָה/ חֲנֻכַּת עוֹלָם בָּנָה
כֵן בְּמַהֲרָה לְעִינֵי/ שְׂבִיעִית מְקַהֵל אֲמוּנִי/ יַחֲנֹכוּ אֶת בֵּית ה'
- 10 תְּבוּשֵׁי נוֹף בְּמִסְעֵיהֶם/ הוּא הוֹלֵךְ לְפָנֵיהֶם/ לְתוֹר לָהֶם מְנוּחָה
בְּשׁוֹם שְׁכָנוֹ בִּינֵיהֶם/ נְשִׂאִים שָׁמוּ פְּנִיָּהֶם/ לַעֲשׂוֹת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה

- קָרְבוּ לַהֲשִׁתְּבַח / חֲנֻכַּת הַמִּזְבֵּחַ
 כֵּן בְּמַהֲרָה לְעֵינֵי / שְׂבִיעִית מְקַהֵל אֲמוּנֵי / יַחֲנֹכוּ אֶת בֵּית ה'
 קְדוֹשׁ עֲלֵיוֹן בְּהִסְבּוֹ / אַרְוֶן לַוַּחֹת בְּמִסְבּוֹ / לְתוֹר לָהֶם מְנוּחָה
 בְּרוּחַ אֱלֹהִים בְּקִרְבּוֹ / הִכִּין לְשׁוֹרֵר לְבוֹ / לַעֲשׂוֹת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה
 שֹׁר בְּזִית / שִׁיר חֲנֻכַּת הַבַּיִת 15
- כֵּן בְּמַהֲרָה לְעֵינֵי / שְׂבִיעִית מְקַהֵל אֲמוּנֵי / יַחֲנֹכוּ אֶת בֵּית ה'
 גּוֹלָה סְתוּמֵי עֲלֻמִּים / יִשׁוּר עֲקוֹבֵי חֲתוּמִים / לְתוֹר לָהֶם מְנוּחָה
 בְּבִנְתּוֹ כְּמוֹ רְמִים / זָבֹול בֵּית עוֹלָמִים / לַעֲשׂוֹת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה
 מְהֵרָה וְעֲשׂוֹ נְעִימִים / חֲנֻכָּה שְׂבַעַת יָמִים
 כֵּן בְּמַהֲרָה לְעֵינֵי / שְׂבִיעִית מְקַהֵל אֲמוּנֵי / יַחֲנֹכוּ אֶת בֵּית ה' 20
 יָמֵי שְׂבַעִים בְּמִלְאוֹתוֹ / עִם קָרְבָּה פְּקוּדָתוֹ / לְתוֹר לָהֶם מְנוּחָה
 פְּכָלוֹת בְּנִין בִּיתוֹ / חֵשׁ עֲזָרָה וְסִיעֲתוֹ / לַעֲשׂוֹת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה
 בְּנֵי גּוֹלָה בְּרִנָּה / חֲנֻכַּת בֵּית אֱלֹהֵי דָּגָה
 כֵּן בְּמַהֲרָה לְעֵינֵי / שְׂבִיעִית מְקַהֵל אֲמוּנֵי / יַחֲנֹכוּ אֶת בֵּית ה'
 אֲמוּנִים נִתְקַ עוֹלָם / בְּעֲמֹד עֲנֵן גּוֹאֲלָם / לְתוֹר לָהֶם מְנוּחָה 25
 יָמֵי שְׁמִחָתָם וְגִילָם / נִתְּנוּ חֲקֵת עוֹלָם / לַעֲשׂוֹת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה
 וּמֵאֵז נִחְלוּ אֲמוּנִים / חֲנֻכָּה שְׂבַעַת יָמִים
 כֵּן בְּמַהֲרָה לְעֵינֵי / שְׂבִיעִית מְקַהֵל אֲמוּנֵי / יַחֲנֹכוּ אֶת בֵּית ה'
 תַּחֲשִׁישׁ כְּפָעַם בְּפָעַם / אֶסּוֹף נִדְחָם מְכַל עִם / לְתוֹר לָהֶם מְנוּחָה
 וּכְבָנוֹת בֵּית מְרֻגָעִם / הִמָּה יַחֲשׁוֹן וְרוּעִם / לַעֲשׂוֹת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה 30
 חֲנֻכַּת דְּבָרֵי חוֹזִי / יַחֲזַקָּאל בֶּן בּוּזִי
 כֵּן בְּמַהֲרָה לְעֵינֵי / שְׂבִיעִית מְקַהֵל אֲמוּנֵי / יַחֲנֹכוּ אֶת בֵּית ה'

ד. "יענה בפה" – לחתן

פיוט זה לא נזכר באוצרו של דוידזון. הטקסט, שהוא כנראה בלתי שלם, נמצא בכ"מ מברידג, ט"ט ס"ח 141 מס' 9. קטע זה שייך גם כן לקבוצת הדפים מהקונטרס המתואר לעיל במבוא לפיוט א'. מעל לפיוט רשום: זולת לחתן. הוא נזכר עפ"י כה"י הנ"ל ע"י עזרא פליישר, ב"הספרות", רבעון למדע הספרות, ד (תשל"ג), עמ' 341, הערה 49. הסימן: יצחק... המשקל: ברוב הצלעיות שש הברות, והשוואים הנעים והחטפים אינם במנין. יש דמיון מה בין זולת זה ובין הזולת לחתן לריצ"ג שהדפיס חיים שירמן בספרו "שירים חדשים מן הגניזה" עמ' 192 (ראה במיוחד שורות 11-12 שם: "חבל זבדך אלקים וכו' חלקך בארץ חיים" וכו'; ושם שורות 17-18: וכל יענו: "אשריך יהי מקורך ברוך ושמח מאשת נעורייך". והשוה בפיוט שלפנינו שורות 1-2, 14-15).

- 1 [י]ענה בפה כל יפנה/ משפן חתן הנה/ מה-טוב ומה נעים
מעלת-חן מבנה/ עולם יבנה/ בילדי שעשועים
מדי לילה ויום/ זרעם נכון עמם
כן יעמד זרעכם ושמכם פשמי מעוני/ לפני אמר ה'
- 5 צאצאי מעיהם/ יאמרו כל-רואיהם/ מה-טוב ומה-נעים
דרושים לכל חפציהם/ המה ובני בניהם/ בילדי שעשועים
ונודע בכל-עם ועם/ בגויים זרעם
כן יעמד זרעכם ושמכם פשמי מעוני/ לפני אמר ה'
- 10 חתן מחפתו/ יוצא פשמש בצאתו/ מה-טוב ומה-נעים
ומה-יפיו במלאתו/ בילדותו אשפתו/ בילדי שעשועים
ידועים בקרב אמוני/ זרע ברך ה'
כן יעמד זרעכם ושמכם פשמי מעוני/ לפני אמר ה'
- 15 קראו כל מהליו/ [י]מן התחברות אליו/ מה-טוב ומה-נעים
ובטוב נפלו חבלי/ הוא והחונים עליו/ בילדי שעשועים
וזרעו/ בארצות חיים/ יהיה מלא-הגוים
כן יעמד זרעכם ושמכם פשמי מעוני/ לפני אמר ה'

ה. קטע

הפיוט המקוטע הזה נמצא בכ"י קמברידג' הנזכר לעיל במבוא לפיוט ד'. קשה לעמוד על תוכנו ועל יעודו של הפיוט, אולם כהשערה אפשר להניח שהוא זולת לחתן או לברית מילה; יתכן שהשוורות 2-4 מתפרשות לענין יציר במשמעות עובר במעי אמו, ועל זה רומז הפסוק "מושיב יחידים" וכו' (תהלים סח ז) שנדרש בו יקרא רבה ח' א', מהד' מרגליות, עמ' קס"ה-קס"ו, ובמקבילות, לענין זיווג איש ואשה. כמו כן ניתן לפרש את הפסוק "קול ה' יחולל" וכו' (תהלים כט ט) לענין זה. מאידך אפשר שלפנינו פיוט שנועד לחג השבועות, ורומז הפייטן בכמה מקומות לקולות וברקים שבמעמד הר סיני במלת הקבע "קול" הבאה בסוף כל סטרופה, עד שאין בידינו טקסט יותר שלם אין להכריע בדבר. הסימן: ... גא... (ואולי צ"ל: גאת, אם האל"ף והתי"ו בשורה 10 בראש הצלעיות שייכות לסימן). אין שום ספק שהסימן השלם היה "יצחק גיאת", ויכול להיות שהסטרופה שהתחילה באות יו"ד של השם גיאת הושמטה מגוף הפיוט ע"י הסופר, כדוגמת סטרופה שלימה לעיל בפיוט ד' (ראה שם, הערה לשורה 9). המשקל: ברוב הצלעיות שש הברות, והשוואים הנעים והחטפים אינם במנין.

- 1 כן נשמע בכל מסלה וגי
קשרי יציר מתחולל/ קושר מהתחולל/ מושיב יחידים
וזמן במ...לל/ מוטלים יומם וליל/ והיו לאחדים

- ובמלאת ימי... עולל/ קול ה' יחולל
 5 בן נשמע בכל מסלה וג'
 גולה נפשו כלתה/ בבית ציר אסיריו ביתה/ מושיב יחידים
 לימין פזורים הפאתה/ תכנס להר זה קנתה/ והיו לאחדים
 לגור בך רב וצער/ קול ה' לעיר
 [בן נשמע בכל מסלה וג']
 10 אל ארץ מגוריהם/ תוכה אבותיהם/ מושיב יחידים
 פיונים אל ארבותיהם/ נשא אשא להם/ והיו לאחדים
 ושלם מפל מעבר/ קול קורא במדבר
 [בן נשמע בכל מסלה וג']

ברצוני להודות לידידי הפרופסור ר' חיים זלמן דימיטרובסקי על שהואיל בטובו להעיר לי כמה הערות חשובות לגוף הפיוטים.

הערות לשיר א'

- 1 תהלים פט ו' תענה – תשיר, ראה הערה לפיוט ד' טור 1.
- 2 איוב לו כד. כל – מנוקד בקמץ בכת"י, וצ"ל חולם חסר.
- 3 תהלים צו ג.
- 4 ישעיה מב י ועוד. [מוטיב עשר שירות מצוי גם בפיוטו של נחום ברדאני "אמנם עשר שירות", כת"י אוקספורד 50 e דף 65. העורך, צבי מלאכי].
- 5 שם נז יב. לצורה "אהודה" השווה תהלים כח ז ועוד.
- 6 עפ"י איוב לו כב.
- 7 ישעיה ל כט. השירה הראשונה היתה ביציאת מצרים.
- 9 חננים – כנוי למצרים עפ"י ישעיה ל ד.
- 10 נחום ג יז.
- 11 לבב מקשה – פרעה; אז ישיר משה – שמות טו א. השירה השנייה היתה בקריעת ים סוף.
- 12-15 סטרופה סתומה ואולי בטור הראשון שלה יש רמז ל"ח ברכות העמידה (מגלה יז ע"ב: "שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות וכו' אמר ר' יוחנן וכו' מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר") או אולי רומז כאן הפייטן למאמר חז"ל, "שמונה עשר יום בשנה ולילה אחד קורין בהן את ההלל" וכו' (תוספתא סוכה פ"ג ה"ב, מהד' הגר"ש ליברמן עמ' 266 ומקבילות), אולם לא מצאתי שום קשר בין עניינים אלה ובין ענין אמירת שירת הבאר, שהיא השירה השלישית. במלה "מהרר" יש אולי רמז לאנשי כנסת הגדולה (מאה ועשרים זקנים וכו') שעזרא היה מהם ונאמר עליו "והוא סופר מהיר" (עזרא ז ו); ואמנם נדרשת פרשת הבאר לענין הזקנים והסנהדרין וכו' – השווה מדרש אותיות דרבי עקיבא השלם, נוסח א' (בתי מדרשות, ב, עמ' שפד-שפה) ובמקבילות: "באר חפרוה שרים וכו' אין שרים אלא משה ושבעים סנהדרין וכו' כרוה נדיבי עם, אלו הסופרים כגון דוד ושלמה דניאל ומרדכי ועזרא הסופר" וכו'.
- 16 וציר חק – זה משה, שחקק את שירת האזינו, היא השירה הרביעית. חק-חקק, גזר, ראה גם להלן ג 2, ובכ"י פריז: "חרץ".
- 17 עפ"י יהושע י יב-יד – פלכים – גלגלים, וכך פירש הטור: יהושע העמיד את הגלגלים, שמתהלכים תמיד, ונושאים את השמש ואת הירח; לביטוי "פלכים... הולכים" השווה בפיוט ריצ"ג "יציר חומר" (כ"י אוקספורד 57, רשימת נויבאור-קולי, 14, 2852): "ופלכים נהלכים" וכו' > = יונה דוד, שירי ר' יצחק אבן גיאת (מהדורה טנטטיבית), ירושלים תשמ"ח, עמ' 381 (טור 22) <, ובדומה לזה

- בפיוטו "יתר מדע" (פרסמו שרגא אברמסון, תרביץ מג [תשל"ד], עמ' 163): "בתוך פלך מתהלך וכו' חרס [שמש] וכו' ושם מעגל לו בגלגל רביעי" וכו'. < ראה שם, עמ' 423. >
- 18 עפ"י יהושע יב ז-כד; פירוש הטור: האנשים שוררו כשראו את המופתים שעשה יהושע בהעבירו את ל"א המלכים הנקראים גם נסיכים (השוה יהושע יג כא, על נסיכי סיחון שהוכו בידי משה); ואותות – בכ"י פריז: "ואותו".
- 19 שיר – בכ"י פריז: "שר"; אז ידבר – יהושע י יב, וזו השירה החמישית.
- 21 שירת דבורה – שופטים ה. זו השירה השישית.
- 22-23 שירת דוד, עפ"י שמואל ב כב (תהלים יח) זו השירה השביעית; ואיש עם אלהים שרה – עפ"י בראשית לב כט, והכוונה לדוד ששר עם אחיתופל (שמואל ב טו לא), שנאמר בו "ועצת אחיתופל אשר יעץ" וכו'; כלומר שאחיתופל למד תורה לדוד (השוה פרקי אבות ו ב); בהנצלו מעבירה שר וכו' – אולי הכוונה למה שנאמר במדרש תהלים, מהד' בוכר עמ' 137: "את דברי השירה הזאת (תהלים יח א, והמשך הפסוק: "ביום הציל ה' אותו" וכו') אמר ר' סימון לא כל מי שהוא רוצה לומר שירה אומר, אלא כל מי שנעשה לו נס ואומר שירה בידוע שמוחלין לו עוונותיו" וכו'.
- 25-27 שיר חנכת בית המקדש, והוא השיר השמיני; השוה תהלים ל א, ומה שנדרש עליו במדרש תהלים, מהד' בוכר עמ' 233-234: "מי שחשב בלבו לעשות מצוה ונאנס ולא עשהא שאני מעלה עליו כאלו עשהא, שהרי דוד חשב לבנות בית המקדש ונקרא על שמו" וכו'; סוד מכוסה – כנראה מיוסד על מה שנאמר בבראשית רבה א א, ד. מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1 ועמ' 6; "ואהיה אצלו אמן, אמן מכוסה" וכו', י' דברים קדמו לברייתא עולם וכו' בית המקדש עלה במחשבה" וכו'; לשורר לבא – בשני כתבי היד "לבא", באלף. ואולי פירושו כאילו היה כתוב "לעתידי לבא"; אבל להלן בפיוט ג' טור 4, "לשורר לבו", בוי"ו ואולי גם כאן צ"ל "לבו".
- 39-30 תקן והוציא וכו' – מדובר על שלמה המלך החכם מכל אדם, שחבר שלשה ספרים שהם משלי קהלת ושיר השירים, והאחרון הוא השיר התשיעי, בהערה 1 למכילתא דר"י, עמ' 118; "לאורים" – בכ"י פריז: נאורים.
- 31 אף ישירו – תהלים סה יד.

הערות לשיר ב'

- 1 יהירים – כנוי לאויבי ישראל (השווה משלי כא כד); הודי נחלו – ירשו את הוד ישראל; ועל שבירי וכו' – עמוס ו ו-ז.
- 2 צועדים בגולה וכו' – בני ישראל שהלכו בגולה ונפלו ונבלו כעלה (השווה ישעיה סד ה); במשוך יוכל יעלו – שמות יט יג, וכאן הכוונה לאחריית הימים.
- 3 שמות יט טז; מבזק – מאש גדולה, השווה דברים ד יב. בזק – יחזקאל א יד.
- 4 השווה ישעיה כז יג וצפניה א טז.
- 5 חצרים בטח שכנו – כנוי לישמעאל, השווה ישעיה מב יא; עושי רשעה נבנו – מלאכי ג טו.
- 6 קדושים וכו' – בני ישראל ששמו של הקב"ה משותף בשמם. השווה ירושלמי תענית פ"ב ה"ו, סה ע"ד: "שיתף הקב"ה שמו הגדול בישראל". וכן בפיוט ג' שורה 1 להלן: "ישרים בשמו כנה".
- 7 תהלים סב יב, ופסוק זה נדרש לענין מתן תורה במכילתא דר"י, שירתא ח, מהד' האראוויטץ-רביץ, עמ' 143.
- 9 בוערים – השווה יחזקאל כא לו ותהלים צד ח; מקומך סכלו – קלקלו והשחיתו את מקומך, השווה שמואל ב טו לא; ומקומם לא שכלו – כלומר לא נהרסו ממקומם, השווה בראשית לא לח.
- 10 רצויים – ישראל, השווה תהלים לד ג ועוד.
- 11 לקראתך נסעו – עפ"י שמות יט יז; חמשה קולות שמעו – עפ"י דברי ר' יהושע בן לוי: "זוכה לתורה שנתנה בחמשה קולות" וכו' (ברכות ו ע"ב).
- 13 עפ"י מיכה א ו; בראשית כט ח; תהלים קיח כב.
- 14 הדרי עולם – בני ישראל, השווה יחזקאל טו יד; נזלו – השווה ישעיה סג יט ועוד; ויקרים זללו – עפ"י איכה א יא.
- 15 עפ"י תהלים עו ט, והפסוק נדרש לענין מתן תורה, ראה שבת פח ע"א.

- 17 אותך מאסו – שמואל א ח ז; ובהבליהם כעסו – דברים לב כא.
 18 דברים – עפ"י דברים ד ד; בצלך יחסו – עפ"י תהלים לו ח; ואת מנוסם – ירמיה טז יט.
 19 עפ"י שמות כ יח, והשוה מכילתא דר"י, בחדש ט, מהד' הארואוויטץ-רבין, עמ' 235: "רבי עקיבא אומר רואין ושומעין הנראה"; ללשון השוה איוב כט יא.
 21 הגוי וגו' – עפ"י תהלים פג ו; לעיניך יקרצו – לעיניך, ה', יגזרו ויחתכו את עמך. והפייטן משתמש במשחק מלים על הביטוי "קרץ עין".
 22 גולים לביתך רוצצו – גולים כלשון נגלים, כלומר בני ישראל שהיו רגילים להראות בבית ה' רוצצו בידי האויב; באמרי יושר נמרצו – איוב ו כה.
 23 עפ"י שמות כ יט והשוה דניאל ח יג.
 25 ידם לברים פשטו – שלחו ידם בבני ישראל הטהורים; וכמשפטיהם שפטו – יחזקאל כג כד.
 26 אמלים – חלשים, בני ישראל שנחלשו מצרות הגלות. המלה "אמלים" שכיחה בלשון הפייטנים, ראה בן יהודה בערכו; "בושת יעטו" – עפ"י תהלים פט מו; ולמו רשעים ינטו – אולי פירושו: והרשעים חושבים עליו, על ישראל רעות, השוה תהלים כא יב.
 27 תהלים קיט קצא; ישעיה ל כא; השוה ספרי דברים, פסוקא שי, מהד' פינקלשטיין עמ' 351; "למחר עתידים ישראל להיות רואים ושומעים כשומעים מפי הקב"ה שנאמר ואזניך תשמענה" וכו'.
 29 תועי לבב – עפ"י תהלים צה י.
 30 בהכשלו יעזרו – עפ"י דניאל יא לד.

הערות לשיר ג'

- 1 ישרים בשמו כנה – ראה לעיל פיוט ב, הערה לשורה 6; מיום בחר פנה – מיום שבחר בישראל וכו'; לתור להם מנוחה – במדבר י לג.
 2 וחזק – חזק, גור. ראה לעיל פיוט א', שורה 15. לעשות חנכה ושמחה – נחמיה יב כז.
 4 יחנכו את בית ה' – מלכים א ח סג.
 7-5 מדבר על חנוכת ברייתו של עולם, בראשונה הוציא ה' את החכמה הצפונה ואת הדעה הפניינית, ובהן ברא ותכנן את עולמו. כשגמר את מלאכתו נתן את השבת במתנה לישראל וזו חנוכת ברייתו של עולם, והשווה ב"ר א, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1-2: "בראשית ברא אלקים וגו', ר' אושעיא פתח ואהיה אצלו אמון וכו' אמון מכוסה, אמון מוצנע וכו' בנוהג שבעולם וכו' כך היה הקב"ה מביט בתורה ובורא העולם" וכו'. בפסיקתא רבתא הנ"ל נלמד ענין חנוכת העולם מהפסוק "ויכלו השמים והארץ" וכו' (בראשית ב א), וכנראה מכאן לקח לו הפייטן את הרעיון שחנוכת העולם היא מתנת השבת, ואין "ויכלו" אלא לשון חנוכה לפי המדרש הנ"ל. על המלה "פניינית" אצל המשוררים העבריים בספרד ראה הערות י"א וזיידמן ל"כתר מלכות" לרשב"ג, עמ' מט במהדורתו. הביטוי נמצא כמה פעמים אצל ריצ"ג. ראה בפיוט "מעשיך אמיץ" (דוידון, מ, 2057): "מעשיך חצוב נשמה מגזרת חיים פנייניה"; שם: "וחמה פנייניה בלב קשורה" > ראה אצל יונה דוד, לעיל, הערה לטור 17 שבשיר א', עמ' 104, טור 413 ושם עמ' 106, טור 460 <; ובפיוט "סביביו אראלי אש": "פניינית צלמיהם צלם נשמה ורוח" (ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, עמ' 308, שורה 13) > שם, עמ' 81, טור 13 <; על שבת כמנה ראה ביצה טז ע"א; כל מלאכות התבנית – דברי הימים א כח יט; המלים "צפון חכמה ראשונית" נכתבו על הגליון בכ"ו וואטיקן.
 11-9 מדבר על חנוכת הנשיאים; חבושי נוף – אסירי מצרים; הוא הולך לפנייהם – עפ"י שמות יג כא; בשום שכנו ביניהם וכו' – עפ"י במדבר ז א ואילך, ובמיוחד פסוק פ"ד שם.
 15-13 מדבר על חנוכת דוד. ראה לעיל במבוא לפיוטנו. וכל הענין עפ"י שמואל ב' ו' ואילך ובמיוחד פסוקים י"ז-י"ח, שבאחרון באה המלה "ויכל", מלה שנדרשת בהקשר אחר לענין חנוכה, ראה בפסיקתא הנ"ל (דף ז ע"ב): "ואין ויכלו אלא לשון חנוכה, דכתיב ותכל כל עבודתך" (שמות לט לב) וכו'; לשורר לבו – ראה הערה לפיוט א', טור 27; שר כזית – השווה בפיוט המיוחס לרמב"ם, המוכבא במבוא לפיוטנו "גם מלך הודו כזית". ועל פי זה יש לפרש גם כאן: שר, מלך הדומה בהודו לזית (השוה הושע יד ז, תהלים נב י); שר – בכ"ו וטיקן; שיר; שיר חנכת הבית – תהלים ל א. [חנוכת דוד מתבססת כנראה בעיקר על תהלים ל' א והשווה גם הפיוט "איום מבראשית" דוידון, א, 2676. צבי מלאכי].

- 17-19 מדבר על חנוכת שלמה המלך; גולה סתומי עלומים וכו' – הוא שלמה החכם מכל אדם; בבנותו כמו רמים וכו' – מלכים א ח יב ואילך; שבעת ימים – שם סה.
 21-23 מדבר על חנוכת עולי גולה; ימי שבעים – עפ"י ירמיה כה יב; בני גולה ברננה חנוכת בית אלהנא דנה – עפ"י עזרא ו טז.
 25-27 חנוכת בית חשמונאי; בעמוד ענן גואלם – לא מצאתי מקור לדבר זה בענין חנוכת בית חשמונאי. (מזור שנאמר כאן "חנוכה שבעת ימים" ולא "שמונת ימים").
 29-31 חנוכת בית המקדש לעתיד לבוא; ובפסיקתא הנ"ל: חנוכת העולם הבא. וכל הענין עפ"י יחזקאל לד יא ואילך.

הערות לשיר ד'

- 1 שיעורו: כל מי שיפנה אל משכן החתן, כלומר החופה, יענה (ישיר ראה גם לעיל שיר א' 1) ויאמר "הנה מה טוב" וכו' (תהלים קלג א).
- 2 מיעלת חן – עפ"י משלי ה יט (ובפסוק שלפניו כתוב: "ויהי מקורך ברוך ושמח מאשת נעורייך"); מבנה עולם – השווה את הלשון בשבע ברכות לנשואין: "בנין עדי עד"; בילדי שעשועים – ירמיה לא יט.
- 3 מדי לילה ויומם – עפ"י הלשון בישיעה סו כג, ועל הפסוק הזה מיוסדת השורה הבאה: זרעם נכון עמם – עפ"י איוב כא ח.
- 4 עפ"י ישעיה סו כב-כג.
- 5 שם סא ט.
- 6 דרושים לכל חפציהם – תהלים קיא ב.
- 7 עפ"י ישעיה סא ט, ועל זה מיוסדת גם שורה 5.
- 9 כל הסטרופה הושמטה מגוף הפיוט והסופר הוסיף אותה על הגליון. חתן וכו' – עפ"י תהלים יט ה-ו ושופטים ה לא.
- 10 ומה יפיו – זכריה ט יז; במלאותו וכו' – עפ"י תהלים קכז ה.
- 11 עפ"י ישעיה סא ט הנ"ל בהערה לשורות 5, 7.
- 13 זמן התחברות אליו – בזמן שהכלה מתחברת אל החתן, או: כשחבורת בני המשתה יושבת עמו גם יחד.
- 14 ובטוב נפלו חבליו – עפ"י תהלים טז ו; הוא והחונים עליו – עפ"י במדבר ב ה ועוד.
- 15 עפ"י בראשית מה יט והשוה תהלים קטז ט.

הערות לשיר ה'

- 1 אולי עפ"י ישעיה, מ ג. וראה להלן הערה לשורה 12.
- 2 מושיב יחידים – תהלים סח ז.
- 3 והיו לאחדים – יחזקאל לו יז.
- 4 קול ה' יחולל – תהלים כט ט.
- 6 עפ"י תהלים סח ז הנ"ל; אסיריו – נכתב בין השורות.
- 7 להר זה קנת[ה] – תהלים עז נד; הפאתה – אולי עפ"י דברים לב כז. ר' מילון בן-יהודה ערך פָּאָה עמ' 4804.
- 8 רב וצעיר – עפ"י בראשית כה כג; קול ה' לעיר – מיכה ו ט.
- 11 כיונים וכו' – ישעיה ס ח; נשא אשא להם – הושע א ו.
- 12 ושלם מכל מעבר – עפ"י מלכים א ה ד; קול קורא במדבר – ישעיה מ ג הנ"ל בהערה לשורה 1.

"מחזור בלתי נודע" וספר שפתי רננות

בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק נמצא טופס יחיד בעולם של מחזור קטן (10X15 ס"מ) ליום הכיפורים מדפוס ישן נושן. הספר חסר בתחילתו ובסופו. ר' ישראל דוידזון היה הראשון שהזכירו וקרא לו בשם מחזור בלתי נודע (להלן: מב"נ), תיארו בקיצור והכניס ל"אוצרו" כמה מן הפיוטים שבו.¹ ישעיה זנה הקדיש מאמר לזיהוי מחזור זה ואמר, שהוא אינו אלא חלק שני של המחזור הידוע בשם "חזונים" לראש השנה, שהוא "כמנהג המערביים שנתגוררו בסיציליא".² זנה בדק את הספר מבחינה טיפוגראפית וקבע שנדפס בויניציאה בין השנים שמ"א-שמ"ג.³ שמעון ברנשטיין ערך רשימה של כל הפיוטים שבמחזור. גם הוא ניסה לזהות את מנהגו, אך בניגוד לדעת זנה סבור היה ברנשטיין, שהמחזור הוא לפי מנהג היהודים שבצפון-אפריקה, כי פירושו של הכינוי "מערביים" אינו "אנדלוזיים" אלא יהודי צפון-אפריקה.⁴

כדי לפתור את שאלת מהותו של המחזור עלינו לעמוד על טיבו של ס' שפתי רננות (להלן: ש"ר). בהשוואת שניהם נמצא את הפתרון לזיהוי מב"נ.

במב"נ נמצאות תפילות וסליחות ליום הכיפורים. הקרובות לשחרית, מוסף ומנחה של היום הן מאת ר' יצחק אבן-גיאת (לוסינה שבספרד, 1038-1089). קרובות אלו נמצאות גם במהדורות השונות של ס' ש"ר שבו תפילות, בקשות, סליחות ותחינות לימי הסליחות, לראש השנה וליום הכיפורים לפי מנהג טריפולי וג'רבה אשר במערב והסביבה.⁵ קרובות ר' יצחק אבן-גיאת ליום הכיפורים אינן נמצאות בדפוס בשום מקור אחר והנוסח של הקרובות כמעט זהה בשני הספרים.⁶ עובדה זו כשלעצמה מעידה על קרבה מסוימת בין מב"נ ובין ש"ר.

1 ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, כרך ד, ניוארק תרצ"ג, עמ' 9. לפי דוידזון נדפס הספר בויניציאה בערך 1550-1560 (ש"י-ש"ך).

2 מחזור חזונים תואר בידי דוידזון, בתוך: ספר זכרון לכבוד הד"ר ש"א פוזננסקי, ורשה תרפ"ז, החלק העברי, עמ' נט-עז. לפי דוידזון (שם עמ' סא): בשם "מערבים" נקראו אלו שנתגרשו בסוף המאה הט"ז ממערב אירופא ונתישבו בטורקיה ובארצות המזרח.

3 ישעיה זנה, "מנהג האנדלוזים שהתגוררו בסיציליא", *Journal of Jewish Bibliography*, כרך 3, 1942, עמ' 84-89.

4 שמעון ברנשטיין: The "Unknown Mahzor" in the Library of the Jewish Theological Seminary of America, שם, עמ' 32-42.

5 בשער מהדורת ויניציאה תע"א כתוב: "כמנהג ק"ק טריפולי יע"א אשר במערב והמדינו' השכנו". במהדורות המאוחרות נזכרה גם ג'רבה.

6 בש"ר חסרים רק הסילוקים בסוף הקרובות לשחרית ולמוסף.

בדיקה נוספת של הספרים והשוואתם מחזקות את ההשערה, ששני קובצי התפילות למנהג אחד נועדו.

בשער ש"ר, ליוורנו תקע"ו (1816), כתוב: "אשר נדפס כבר ב"פ בויניציאה ופעם ג' בליוורנו יע"א וסדר תפלות ליה"כ נדפס פעם ד' וליוקר מציאותם מלאני לבי להדפיסם זאת הפעם... בהג"ה מדויקת... ועוד בה עשיתי לו פירוש מספיק... מידי היתה זאת... שאול הכהן בלא"א... כה"ר מוסא הכהן...".⁷

ר' שאול כהן זה שימש מורה צדק בג'רבה (המאה השמונה-עשרה-התשע-עשרה).⁸ בהקדמה לפירושו לפיוטים שבש"ר כתוב: "ובס' המעמדות של ארבע תפלות של יום הכפורים הזמין עוד השם לידי ספר קטן והוא חסר בתחילתו, לא ידעתי אנה נדפס, וגם הוא יש בגליונותיו כמה הגהות ופירושים ומהם לקטתי כמה וכמה".⁹ כפי שנראה להלן אין שום ספק ש"ספר קטן" של המעמדות ליום הכיפורים שר' שאול כהן הזכירו בשער ש"ר ובהקדמה אינו אלא מב"נ.

בדף רמג, א, של ש"ר כתוב בראש הפיוט "יושיעם ויחיתום": "סימן יוסף ברבי יצחק". נראה שהוא בנו של הרי"צ גיאת אלא שבדפוס ישן קטן כתוב שהוא לרבי יוסף בן אביתקר [אביתור. וכן תוקן במהדורות המאוחרות] בן שטנאס ע"כ".¹⁰ ודבר זה נמצא בדיוק במב"נ דף קעג, ב.

בדף רלח, א, ובדף רלט, ב, בש"ר נדפס מעל לשני פיוטים "מדפוס ישן נושן" ופיוטים אלה נמצאים במב"נ דף קג, א, וקד, ב, ולפי אוצרו של דוידזון אינם נמצאים בשום דפוס אחר.¹¹

מלבד ההבאות המפורשות מ"דפוס ישן" שבש"ר מהדורת תקע"ו יש למצוא דמיון בין ש"ר דפוס ויניציאה תע"א (1171) ובין מב"נ. בשניהם נדפס בהתחלת הקרובה לשחרית יום הכיפורים בתוך מסגרת באותיות גדולות: "מעמד לליוצר לרבי יצחק י' גיאת זצ"ל". וכן בראש תפילת מוסף: "מעמד למוסף לרי"צ גיאת זצ"ל". סדר הפיוטים שבקרובות וה"לחן" של הפזמונים שבהן שווים בדיוק בשני הספרים.¹¹

במקומות אחדים יש התאמה שלימה בלשון ההוראות הניתנות לשליח צבור. בגמר סדר העבודה למוסף כתוב בשניהם: "ואחר כך אומר קדיש תתקבל ואחר כך רבי חנינא בן עקשיא וכו' אך צדיקים וגו' וקדיש דרבנן וברכו ותענו ותקובלו ברצון ואחר כך

7 זה סדר המהדורות של ש"ר: 1. ויניציאה ת"ח [1648], על פי צעדנר, עמ' 493, ושטיינשניידר, CB, טור 400, מס' 2592. דפוס זה לא עמד לרשותי. 2. ויניציאה תע"א [1711]. זו המהדורה הראשונה הרשומה על ידי דוידזון ב"אוצרו". 3. ליוורנו תקנ"ג [1793]. 4. שם תקע"ו [1816]. 5. שם תקצ"ז [1837], על פי צעדנר, עמ' 493. 6. שם תר"ד [1844], על פי שטיינשניידר, שם, מס' 2594. 7. שם תרכ"ה [1865].

8 עיין בהסכמה למהדורת תקע"ו ותר"כ, ועיין ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים 1965, כרך ב, עמ' 161.

9 דפוס ליוורנו תקע"ו, דף ד, א.

10 הפיוטים הם: הלא זה יום יחיד (דוידזון, ה, 638); ישראל בחירי לעם בחרתיך (ד, י, 4218).

11 מב"נ, דף סה, א, ודף קיח, א; ש"ר, דף עו, א ודף פח, א.

סליחות".¹² בראש תפילת נעילה נדפס בלשון אחת בשניהם: "אתחיל תפלת נעילה וצריך להתפלל אותה בעוד היום כדי שישלים אותה סמוך לשקיעת החמה". וכאן אפילו הסידור

שער שפתי רננות, ויניציאה תע"א (1711)

79

ע

נרפס במצות הגביר כח רחמים כלפון יצוי

מעמר לליוצר לרבי
יצחק בן גיאת וצל

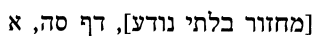
שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך: ברוך אתה יי אלהינו ואלהי אבותינו ואלהי
אברהם ואלהי יצחק ואלהי יעקב הלא הגדול הגבור והנורא:

כין יום נחמין
כין יום נחמין

אל עליון קונן ישרים וצדק

רשות ללמנו

אמן לאלהי ואתחנן. אשר עוז רגעי וארנן. אעמוד לראות אל
במחשב משהונו. ואתבונן נפלאות
אל בראות דעת מורא כמו נראה ולא בעין ירא: בטרם נמצא מקום נורא.
אל ויקרא למקום
אל גורו חכמות גבורו גור ומקוריהם גבורו ולא להו. גר עינות שכל גבורו
אל מנורו והוא ראשית דרכו
אל דבק בלי עמל יום דבקי בגלים מסיבים נרחים דברו מעידים בלי
שפתיים השמים מספרים כבוד
אל הציב מופתיו וגילם הפליא בהכינו מסבות מעגלם הם יורו כי מעולם
ועד עולם אתה
אל ולצור פנינים חצבנו ומהם נמצאו ישאמו ויתאכזו והשג רצונו מעת נצבו
ושבו ושחרו
אל וכול שחק מכונן אלהי וורחי נגדי נרות בס מעלה וקף מנוחת לבקר
ויגלה. הן כל אלה יפעל
אל חוק חג ונשא משכול חוקותיו צוהפה לנוכח לא יכול חצר רגבים ותלה
כאשכול. את כל הארצות

13 מב"נ, דף קסח, ב; ש"ר, דף ק, ב.

14 מב"נ, דף קעז, א-ב; ש"ר, דף קב, א-ב.

אלה מותר להניח, שמחזור בלתי נודע אינו אלא מחזור ליום הכיפורים לפי מנהג שפתי רננות שבו כתוב בפירוש שהוא כמנהג טריפולי וג'רבה והקהילות אשר סביבותיהן. כאמור לעיל, לפי השערת זנה, מב"נ נדפס בויניציאה בין שמ"א-שמ"ג. אפילו אם לא נסכים לקביעה מדויקת זאת, אין לאחר את זמן הדפסת הספר יותר משנות ש"ף-ש"ץ, מטעמים טיפוגראפיים. אם כן מתעוררת השאלה: ההיתה קהילה יהודית בטריפולי שבצפון אפריקה בתקופה זו שהיתה זקוקה למחזור נדפס? ההיו קשרים בין יהודי טריפולי ובין המרכזים הגדולים של הדפוס העברי שבאיטליה? אין לנו תשובות ברורות לשאלות אלו. אולם ידוע לנו שבשנת ש"י (1550), בערך, הגיע לטריפולי ר' שמעון לביא הספרדי, אירגן שם את חיי הקהילה והכניס שינויים בסדר התפילה.¹⁵ ידוע לנו גם כן, שהמהדורה הראשונה של שפתי רננות יצאה לאור בויניציאה בשנת ת"ח (1648).¹⁶ אין מן הנמנע שכבר כמה עשרות שנים לפני הדפסת ש"ר הזמינה קהילת טריפולי מחזור נדפס ליום הכיפורים ואפשר אולי להניח שלר' שמעון לביא היה חלק בהוצאתו לאור של מב"נ.¹⁷ ר' שמעון היה ממוצא ספרדי ואפשר שהוא הכניס את פיוטי ר' יצחק אבן-גיא הספרדי למחזורם של יהודי טריפולי. להשערות אין סוף ומי יתן שיתגלו מקורות חדשים להפיץ אור על תולדות חיי היהודים שבטריפולי ועל מנהגי התפילה שלהם, ואולי בהם נמצא גם תשובה לשאלות ששאלנו.

15 הירשברג (לעיל, הערה 8), עמ' 174-175, והערה שם, עמ' 348-349. על ר' שמעון לביא עיין גם *Encyclopaedia Judaica*, כרך 10, טור 540-542. נוסח השער של אחד מספרי התפילה כמנהג טריפולי: "סדר תקוני כלה לליל שבועות כמנהג ק"ק טריפולי דלברבריא יע"ה שהובא ע"י איש חכם ורופא ואבי הקבלה כמה"ר שמעון לאבי זלה"ה שגורש מספרד מעיר קשטיליא, ויניציאה, שנת לשמע" (ת"ם), 1680. צילום השער ב-*Jewish Encyclopedia*, כרך 12, עמ' 414. > ראה עתה, בועז הוס, על אדני פז – הקבלה של ר' שמעון אבן לביא, ירושלים תש"ס. <

16 עיין הערה 7.

17 ר' שמעון לביא נזכר בקשר למהדורת ש"ר דפוס ויניציאה ת"ח, עיין שטיינשניידר, מס' 2592.

ר' משה בן אלקרטבי

ר' יצחק אבן גיאת שלח שיר ארמי שקול לחכם אחד בשם ר' משה בן אלקרטבי.¹ על אודות ר' משה זה אין לנו ידיעות מלבד מה שאפשר ללמוד עליו משירו הנ"ל של ר' יצחק אבן גיאת.

משיר זה משמע שר' משה היה תלמיד חכם גדול, "בר אבהן ובר אריאן", ושהוא העמיד תלמידים ונצח בפלפולו את החכמים ושבאו אליו לבקש פתרון כל ענין סתום וקשה. חכם זה היה עני ודל, חסר בגדינוי ותכשיטים וכנראה התאונן על זה בפני אבן גיאת והאחרון ענה לו כי חכמתו וצדקתו הן תפארתו.

הרמב"ם בתשובותיו לחכמי לונזיל על סדר פרשיות התפלין מזכיר חכם אחד בשם ר' משה אלקרטבי שחבר חיבור על הלכות תפלין ומוסיף: "ואותו החיבור הוא שהטעני והטעה כל אנשי המערב מלפני".²

לפי גירסת כמה כתבי יד, שם אביו של בעל חיבור תפלין היה מימון אבל כבר העיר בעל ה"כסף משנה" שגירסה זו קרוב לודאי טעות היא ושטיינשניידר הביא על יסוד כתבי יד אחרים שצ"ל יעקב במקום מימון.³ שרגא אברמסון מצא בכתבי יד הגניזה קטעים מחיבור תפלין ושם רשום שם המחבר כר' משה בן יוסף אלקרטבי ובמקור אחד: ר' משה בן מר יוסף בן אלקרטבי.⁴

מדברי הרמב"ם משמע שר' משה חי כמה שנים לפניו ("הטעה כל אנשי המערב מלפני" ולפי כתבי יד אחרים: שלפני; מלפנים) וגם שחיבורו השפיע השפעה רבה על החכמים והטעה גם את הרמב"ם עצמו. נראה שכהשערה מותר לצרף את הידיעות משני המקורות ולזהות את ר' משה בעל חיבור תפלין עם ר' משה אליו נשלח שירו של ר' יצחק גיאת ועל ידי השערה זו נוכל לקבוע את זמנו של בעל חיבור תפלין, דהיינו המאה הי"א, המאה בה חי ר' יצחק גיאת (1038-1089), וגם נלמד על פעולתו הספרותית של מקבל שירו של ר' יצחק גיאת.

1 נתפרסם על ידי יעקב רייפמן, מפענח נעלמים, אוצר טוב לר"א ברלינר, 1882, עמ' 7-8, ותרגום עברי ופירוש שם עמ' 28-29; וראה שם שנה 1881, עמ' 44. ראה מה שכתב ח' שירמן על מהדורתו זו של רייפמן בספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 362. כתב היד שעל פיו הדפיס רייפמן את השיר היה מטושטש ובגלל זה השיר אינו שלם. > ראה עתה שרה כ"ץ, ר' יצחק אבן גיאת, ירושלים 1994, עמ' 124-133.

2 תשובות הרמב"ם, מהדורת יהושע בלאו, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 542.

3 שם, הערה 11-12.

4 שם, ג, ב"חוספות והערות", עמ' 169-170. אגב אעיר שנחום גולב מביא ראיה מתשובה זו שבתקופתו של הרמב"ם היה עוד איש בשם משה בן מימון (ראה תרכ"ץ, שנה לד, עמ' 289-290), אך כפי שראינו הנוסח "משה בן מימון" בתשובה זו טעות הוא ואין להביא ראיה ממנו.

פיוט הושענא לר' יוסף אבן אביתור

במהדורת ר' אברהם סופר [ז"ל] של ס' המכתם לר' דוד בן ר' לוי זצ"ל מנרבונה (ניו-יורק תשי"ט), נדפס גם פירוש להושענות לר' מאיר המעילי זצ"ל מנרבונה "כפי שהוא בכ"י המכתם" (עמ' 150-163). בפירוש זה מובאות פסקאות מן ההושענות, שעליהן מוסבים דברי המעילי, אבל הנוסח השלם של הפיוטים חסר היה בכתב-היד. המהדיר חיפש וחקר במחזורים נדפסים ובכתבי-יד וגילה את רוב הפיוטים המפורשים והדפיס אותם בספרו (עמ' 115-149). ברם עוד הניח מקום להתגדר בו, ועפ"י דברי הפירוש להושענות של יום שני (עמ' 152-153) עלתה בידי לגלות את עצם ההושענא, אותה פירש המעילי שם. הנוסח שמור בכתב-יד אחד של הספרייה המלכותית בקופנהאגן (מס' 30, דף 169-170). * כתב היד כולל פיוטים מפיטני ספרד וצרפת לשלוש רגלים. בין ההושענות ליום חמישי בא הפיוט המתפרסם כאן. בסופו חתום השם יוסף, והחוקרים מייחסים אותו לר' אבן אביתור, אחד מחכמי ספרד הראשונים (עיין אוצר השירה והפיוט לר' דודזון, אות ל', מס' 1142). > ראה עזרא פליישר, יצירתו של יוסף אבן אביתור, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, תשכ"ז, עמ' 414. <

אגב, אעיר כאן על מקום סתום בפיוט "אמת אבאר הלכות סוכה", שר"א סופר הדפיסו בעמ' 115 של מהדורתו הנ"ל: לשון השורה הראשונה של ההושענא "ובהלכותיה ישנים אנדרד" – ר"ל שע"י ביאור ולימוד הלכות סוכה יעורו הלומדים בלילה, מלשון "נדדה שנת המלך" ז"א שיהגו בהלכות החג כל הלילה. והנה לשון הפיוט הזה כולו.

לְמַעַן אֲבִי מֵאִוֶּר כְּשֶׁד שׁוֹעַ וְנִעְנָה / אֲנֵא ה' הוֹשִׁיעָה נָא²
 לְמַעַן בְּחֹרֶם³ נִעְקֵד לְעוֹלָה נְכוֹנָה / אֲנֵא ה' הַצְּלִיחָה נָא⁴
 לְמַעַן גְּבוּרָה⁵ נָלוּ לוֹ מִיכָאֵל וְגַבְרִיאֵל / הוֹשִׁעַ ה' אֶת עַמְּךָ אֶת שְׂאֵרֵי יִשְׂרָאֵל⁶
 לְמַעַן דְּגוּלָּה⁷ הוֹרִיד דָּת מִשְׁמֵי שְׁבַעְעָה / עֲזִי וְזִמְרַת יְהוָה לִי לִישׁוּעָה⁸

* הפיוט נמצא גם בכ"י 33א, 27126, של הבריטיש מוזיאום, דף 255-257, בשינויים קטנים, ואציין כאן אחדים מהם. שורה א: למען אב שוע מאור פשדים ונענה; שורה ג: למען בן נעקד לעולה מוכנה; שורה כז: למען נסתר שלשה ימים במעי דגה; שורה שלפני האחרונה: למען ישרים וסופרים מביני פתרון תבונה.

1 כלומר מאור-פשדים, הוא אברהם אבינו, ועיין תרגום יהונתן לבראשית טו ז.

2 תהלים קיח כה. 6 ירמיה לא ו.

3 יצחק אבינו. 7 משה רבנו.

4 תהלים שם. 8 שמות טו ב.

5 יעקב אבינו.

למען הדור⁹ מכהן לפני לפנים בלִבָּב נְשָׁלֵם/ הוֹשִׁיעָה אֶת עַמְּךָ וּבְרַךְ אֶת נַחֲלֶתְךָ וְרַעַם
וְנִשְׁאַם עַד הָעוֹלָם¹⁰

למען וְתִקַּח¹¹ מִכֶּכֶּר עֶזְרֹן עוֹרְכֵי שְׁוֹעוֹת/ ה' עֹז לְמוֹ וּמַעֲזוֹ יִשְׁוֹעוֹת¹²

למען וְךָ¹³ הַעֲבִיר עִמָּךְ בְּמַצְלוּלֵי רָפֶשׁ/ הוֹשִׁיעֵנו אֱלֹקִים כִּי בָאוּ מִים עַד נֶפֶשׁ¹⁴

למען חָף¹⁵ חֲקוֹתָ לוֹ בְּרִית עוֹלָם יְדוּעָה/ ה' צִבְאוֹת הַשִּׁיבֵנו הָאֵר פָּנֶיךָ וְנוֹשְׁעָה¹⁶

למען טוֹב¹⁷ עִם ה' וְעַם בֶּשֶׁר וָדָם/ הוֹשִׁיעָה ה' כִּי גִמַּר חֲסִיד כִּי פָסוּ אֲמוּנִים מִבְּנֵי אָדָם¹⁸

למען יֵשֶׁר מִנֵּגַן וִידִידֶיךָ¹⁹ בְּמִקְדָּשׁ הַדּוֹמֶךְ/ עֲזָרְנִי אֱלֹקִי יִשְׁעֵנו עַל דְּבַר כְּבוֹד שְׁמֶךָ²⁰

למען כָּלֹל²¹ תִּשְׁבִּי נְבִיאָנוּ/ ה' הוֹשִׁיעָה הַמֶּלֶךְ יַעֲנֵנוּ בְּיוֹם קְרָאָנוּ²²

למען לְמוֹד²³ יֵצֵק מִים עַל יְדֵי תִשְׁבִּי בַחֲיִלָּה/ לֵה' הִישׁוּעָה עַל עַמְּךָ בְּרִכְתְּךָ סֵלָה²⁴

למען מֶלֶךְ²⁵ הוֹסִיפוּ לוֹ חֲמֹשׁ עֶשְׂרֵה גְרוֹעוֹת/ הָאֵל לָנוּ לְמוֹשְׁעוֹת²⁶

למען נִסְתָּר²⁷ שְׁלֹשָׁה בְּמַעְצֵי דָגָה בְּמַצוֹלָה/ הוֹשִׁיעָה כָּל עַנְיֵי אֶרֶץ סֵלָה²⁸

למען סְגוּפִים²⁹ שְׁלֹשָׁה אֲשֶׁר חִלְצָתָ וְתוֹשִׁיעַ/ אֶתְּהָ אֵל מִסְתַּתֵּר אֱלֹקֵי יִשְׂרָאֵל מוֹשִׁיעַ³⁰

למען עוֹלָה³¹ גּוֹלָה אֲשֶׁר מִבְּבֹל הֶעֱלָנוּ/ עוֹרְרָה אֶת גְּבוּרְתְּךָ וּלְכָה לִישׁוּעָתָה לָנוּ³²

למען פְּעֻלַּת הַדָּס וּמֵר דְּרוֹר³³ צָמְתוּ צֶר פּוֹשֵׁעַ/ מִהוֹלֵל אֶקְרָא ה' וּמֵאוֹיְבֵי אוֹשֵׁעַ³⁴

למען צְנוּפֵי צִנְיָפוֹת מִכְהֲנִים³⁵ בְּאוֹרִים וְתוֹמִים/ יִשְׂרָאֵל נוֹשֵׁעַ בְּה' תִּשְׁוֹעַת עוֹלָמִים³⁶

למען קְדוֹשִׁים עֶשְׂרֵה³⁷ נִשְׁחַטוּ עַל שְׁמֶךָ מוֹשִׁיעַ/ אֶת עַם עֲנֵי תוֹשִׁיעַ³⁸

למען רַבִּי תוֹרוֹת³⁹ קוֹבְעֵי תִרְבֵּץ קְבוּעָה/ רָפְאֵנִי ה' וְאַרְפָּא הוֹשִׁיעֵנִי וְאוֹשֵׁעָה⁴⁰

למען שׁוֹקֵדִי עַל דִּלְחִיף צוּר יִשְׁעִי/ מִגְּנִי וּמִנּוֹסִי מִשְׁגָּבִי וּמוֹשִׁיעִי⁴¹

למען תוֹמְכֵי יַחֲדוֹךְ בְּכָל יֵת וְעוֹנָה/ הוֹשֵׁעַ נָא וְהַצְלִיחָה נָא

למען יִשְׂרָיִם וְסוֹפְרִים יוֹדְעֵי מַדָּע וּבִינָה/ הוֹשֵׁעַ נָא וְהַרְוִיחָה נָא

9	אהרן הכהן.	29	חנניה מישאל ועזריה.
10	תהלים כח ט.	30	ישעיה מה טו.
11	אלעזר הכהן.	31	עזרא הסופר.
12	תהלים כח ח.	32	תהלים פ ג.
13	יהושע, שהעביר את העם את הירדן.	33	אסתר ומרדכי.
14	תהלים סט ב.	34	שמואל ב כב ד.
15	פינחס.	35	לפי פירוש המעילי, מתתיהו החשמונאי ובניו.
16	עפ"י תהלים פח כ.	36	ישעיה מה יז.
17	שמואל, עפ"י שמואל א ב כו.	37	עשרת הרוגי מלכות.
18	תהלים יב ב.	38	עפ"י שמואל ב כב כה, ותהלים יח כה.
19	דוד ושלמה.	39	עיין בפירוש המעילי.
20	תהלים עט ט.	40	ירמיה יז יד.
21	אליהו הנביא.	41	עפ"י שמואל ב כב ג.
22	תהלים כ י.		
23	אלישע הנביא, שיצק מים על ידי אליהו.		
24	תהלים ג ט.		
25	חזקיה המלך, עפ"י ישעיה לח ה.		
26	עפ"י תהלים סח כא.		
27	יונה הנביא.		
28	עפ"י תהלים עו י.		

פירוש המעילי (מספר המכתם הנ"ל, עמ' 152-153):

חף – פי' נקי מלשון חף אנכי בלי פשע, וזה פינחס, ויש מפרשים חף מלשון כיסוי, כדמרגמינ' ויכס וחפא, ורצונו לומר כשכיסה לבו ומחשבתו במעשה זמרי, שהיו סבורים שגם הוא לעשות כמותו נכנס, והזכיר יהושע קודם פינחס, מפני שפינחס האריך ימים אחרי יהושע, וכ"ש אם נאמר שפינחס זה אליהו, שכך אומר בכאן "ברית עולם ידועה", שנוכל לפרש שהוא עדיין חי, או איפשר ברית הכהונה, או אם תדקדק תוכל להפך שיהא פינחס ראשון ואחריו יהושע.

חמש עשרה גרועות – פי' מעלות שהם מגרעות, וכנגד אותן המעלות הוסיפו לו עוד חמש(ה) עשרה(ה) שנים.

סגופים – פירש מעוניים, כדמרגמינ' לענות נפש, לסגפא נפש, והם חנניה מישאל ועזריה.

צניפי צניפות מכהנים – פי' אלו חשמונאי ובניו.

קדושים עשרה – פי' עשרה הרוגי מלכות.

רבי תורות – לומדי התורה.

נפלאות בריאת העולם, יציאת מצרים, והגאולה שלעתיד לבוא, בפיוט קדום

להלן מתפרסם לראשונה הפיוט "אורי וישעי" לר' מנחם בר' מכיר, פייטן אשכנזי מהמאה הי"א,¹ על פי כתב יד של אוסף פיוטים מאשכנז מהמאה הי"ג לערך.²

יום טוב ליפמן צונץ הזכיר את הפיוט הזה בספרו הגדול על תולדות הפיוט, יחד עם עוד שלושה פיוטים, "אמיר מסתתר" לר' יוסף טוב עלם,³ "אומץ דתותי" לפייטן בשם יוסף ו"ימי חדות" לר' יצחק אבן גיאת. בארבעתם, לפי דבריו, הציגו הפייטנים אלה מול אלה את נפלאות ה' במעשה בראשית, ביציאת מצרים ובגאולה העתידה לבוא. לפי צונץ, הקבלה זו לקוחה כנראה ממדרש אבכיר המובא בילקוט שמעוני. צונץ הזכיר גם שני פיוטי מעריב לפסח, מהפייטנים יוסף בן יעקב ויקותיאל בן יוסף, שבהם נרשמים אלה מול אלה הנסים של גאולת מצרים והגאולה העתידה.⁴ גילוייו של "אורי וישעי", שלא נודע לו מקור עד כה, בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, כ"י 8972, דף 20 ב, סיפק הזדמנות לבדיקת הפיוטים שהוזכרו בהקשר זה על ידי צונץ והפנה תשומת לב לחקירת ביטוייה השונים של האנלוגיה הנזכרת ולחשיפת מקורותיה.

בעצם, רק שני פיוטים מתוך הארבעה זהים בבניינם ובתוכנם באשר להשוואה המשולשת הטמונה בהם. בשני היוצרות, האחד לר' יוסף טוב עלם והשני לר' מנחם בר' מכיר, ששניהם שימשו בשבתות שלפני פסח,⁴ רשומים זה אחר זה הנסים והנפלאות שהתרחשו במעשה בראשית וביציאת מצרים ואלה שעתידיים להתרחש בגאולה האחרונה.

1 ראה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 373 ואילך.

2 ראה על כתב יד זה: ב' נרקיס, "ציורים לעשרת הדיברות במחזור אשכנזי זעיר בן המאה השלוש-עשרה", עשרת הדיברות בראי הדורות, בעריכת ב"צ סגל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 389-407, ובמיוחד עמ' 391-393. וראה עוד במאמרי העומד להתפרסם בספר היובל לכבוד אברהם הולץ (להלן, עמ' 190-208).

א2 > שולמית אליצור, "בין יוסף ליוסף – לזהות מחברו של יוצר קדום", תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 67-86, מייחסת את הפיוט לר' יוסף אבן אביתור. כמוכן, לאור מאמרה יש לבחון מחדש כמה מהעניינים שנידונו במאמר זה. <

3 ראה, L. Zunz. *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, pp. 129, 158-159.

4 לפי צונץ, שם, שני היוצרות הם לשבת הגדול, אבל בכתב היד של בית המדרש לרבנים שעל פיו מודפס להלן פיוטו של ר' מנחם רשום עליו: "כשיהו' ב' הפסק' או זה לשנייה". בערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל, מהד' א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג, עמ' 532, רשום מעל הפירוש לפיוטו של ר' יוסף טוב עלם: "יוצר דשבת שלפני שבת הגדול".

בשני הפיוטים האחרים⁵ יש הקבלה רק בין גאולת מצרים לגאולה העתידה, בלי הזכרת הנפלאות של ששת ימי בראשית. גם ציונו של מדרש אבכיר כמקורה של האנלוגיה המשולשת אינו מדויק, כי המדרש משווה רק את הנסים של מעשה בראשית לאלה של יציאת מצרים (ובסדרה אחרת למעשה המשכן) וההשוואה לגאולה העתידה חסרה.⁶

עד כמה שיכולתי לקבוע, אין שום מקור ידוע שממנו שאבו ר' יוסף טוב עלם ור' מנחם בר' מכיר את ההקבלה העקיבה המשולבת והרצופה בין שלושת המאורעות, אבל אפשר לפרק את ההשוואות ולמצוא את מקורותיהן בנפרד. והנה היסודות השונים שיש להבחין ביניהם:

1. הדמיון בין הנסים של מעשה בראשית והנסים של יציאת מצרים;
 2. הדמיון בין הנסים של מעשה בראשית ובין הנסים בזמן הגאולה העתידה;
 3. הדמיון בין הנסים של גאולת מצרים ובין הנסים של הגאולה העתידה לבוא.
- כאמור, בספרות המדרשית לא מצאנו שילוב עקיב ושוטף של כל היסודות הללו כרעיון אחיד. רק בתרגום יונתן לשמות י"ב מ"ב, ניתן לבדוד גרעין של רעיון זה, אבל אין שם פירוט של הנפלאות המקבילות. וזה נוסח התרגום שם: "ארבעה לילון כתבין בספר דוכרניא קדם רבון עלמא: ליליא קדמאא כד איתגלי למיכרי עלמא... תליתא כד איתגלי במצרים... רביעא כד יתגלי למפרק ית עמא בית ישראל".⁷ ואין כאן יותר.

נבדוק עתה את המרכיבים השונים של הרעיון כפי שהם מופיעים במקורות המדרשיים. נביא כמקור ראשון את דברי מדרש אבכיר, הנזכרים על ידי צונץ. וכך נמצא שם:

[יום א...] כשם שהבדלתי בין אור לחשך, כך במצרים: "ולכל בני ישראל היה אור" (שם' י כג).

[יום ב] כשם שהבדלתי בין מים העליונים לתחתונים, אף להן אני עתיד לעשות כן, שנ[אמר]: "והמים להם חומה מימינם" (שם יד כב).

[יום ג] בשלישי בראתי זרעים ודשאים, אף להן אני עתיד לעשות כן, "והמן כזרע גד" (במ' יא ז).

5 הפיוט "אומץ דתותי" מיוחס בספק לר' יוסף אבן אביתור, ראה ע' פליישר, יצירתו של יוסף אבן אביתור, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ז, עמ' 133; הוא נדפס באוסף פיוטי ספרד בכתב יד גינצבורג, מהדורה פקסימילית בעריכת ד"ש לוינגר, ירושלים תשל"ח, עמ' 168-169. לפיוט "ימי חדות מעוזם" לר' יצחק אבן גיאת ראה שירי ר' יצחק אבן גיאת, מהד' י' דוד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 346-347. שני הפיוטים הם זולתות, וגם בזה הם נבדלים מהפיוטים של ר' יוסף טוב עלם ור' מנחם בר' מכיר, שהם מסוג היוצר.

6 ראה ילקוט שמעוני, א, ירושלים תשל"ג, פי"ב (בר' ב, רמז יז), עמ' 55, והערה 78 שם. ההשוואה בין בריאת העולם ובין מעשה המשכן מופיעה גם אצל ר' שמעיה, שחי בצרפת במאות הי"א והי"ב לערך. ראה האג (להלן, הערה 8), עמ' 175. על ר' שמעיה ראה א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 347 ואילך.

7 על מאמר זה ראה M. McNamara, *The Aramaic Bible: Targum Neofiti I, Exodus*, Collegeville 1994, p. 53, n. 33. R. Le Deaut, *La Nuit Pascale: Essai sur la signification de la Pâque juive à partir du Targum d'Exode XII 42* (Analecta Biblica 22), Roma [1963], pp. 94-100, 115-121; וראה שם פרקים ד-ה. וראה א' שנאן, תרגום ואגדה בו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 61-62.

[יום ד] בראתי מאורות להבדיל בין יום ללילה, אף אני עתיד לעשות להם כן, "לא ימיש עמוד הענן" (שמ' יג כב).

[יום ה] בראתי עופות ודגים, אף להן "ורוח נסע מאת ה'" (במ' יא לא).

[יום ו] בראתי אדם, "ויפח באפיו" (בר' ב ז), אף להם "עץ חיים היא למחזיקים בה" (מש' ג יח).⁸

הרעיון המרכזי של המדרש מופיע כבר במדרשים קדומים, כגון במדרש הידוע המספר שבשעת בריאת העולם קבע הקב"ה בטבע את הנסים שיתרחשו בעתיד: "אמר ר' יונתן תנאין היתנה הקב"ה עם הים שיקרע לפני ישראל... אמר ר' ירמיה בן אלעזר לא עם הים בלבד התנה הקב"ה, אלא עם כל שנברא בששת ימי בראשית".⁹ לפי זה, הנסים שנעשו ביציאת מצרים טמונים היו בטבע הנבראים משעת הבריאה, והם התגלו בזמן שמושה קרע את הים ועשה את שאר הנסים. וברוח זו נאמר בסדר אליהו רבה: "מיכן אמרו כל דבר שעתיד להיות בסוף [כבר] נעשה מקצתו [היום]".¹⁰

נושא זה העסיק כידוע את הפילוסופים של ימי הביניים, ומפורסמים הם דברי הרמב"ם בעניין זה: "ושאר הנפלאות והמופתים הושמו בטבעי הדברים אשר נעשו בו בעת העשותם תחילה, ואמרו על דרך משל שיום שני בהחלק המים הושם בטבע שיחלק ים סוף למשה". ועוד: "כי כאשר ברא ה' את המציאות הזו וטבעה כפי הטבעים הללו, שת באותם הטבעים שיתחדש בהם כל מה שנתחדש מן הנסים בזמן חדושם".¹¹ כראיה לדבריו מביא הרמב"ם את דברי המדרש מבראשית רבא. וכבר רב סעדיה גאון ניסח את הכלל שמן התועלות שבמעשה בראשית הוא "שנאמין במה שהוא עתיד לספר לנו על המופתים שעשה... ונאמר מי שיש לו הכח לבראם, יש לו גם הכח לחדש בהם את הדברים האלה, כגון קריעת ים סוף" וכו'.¹²

גם לרובד השני של ההיקש יש מקורות בספרות התלמודית והמדרשית, אבל עד כמה שיכולתי לקבוע אין הרצאה רצופה של המקבילות בין מה שקרה במעשה בראשית ומה שיהיה לעתיד לבוא. בספרא למשל נדרש על הפסוק "ונתנה הארץ יבולה ועץ השדה יתן פרי" (וי' כו ד); "לא כדרך שהי' עושה עכשיו, אלא כדרך שעושה בימי אדם הראשון, ומנין שהארץ עתידה להיות נזרעת ועושה פירות בן יומה, ת"ל זכר עשה לנפלאותיו (תה' קיא ד)... ומנין שהעץ עתיד להיות נטוע ועושה פירות בן יומה, ת"ל זכר עשה

8 ראה במאמרו המפורט של האג: H. J. Haag, "Dies ist die Entstehungsgeschichte des Himmels und der Erde": Midrasch Avkir zu Gen. 2,4", *Judaica* 34 (1978), pp. 104-117, 173-179. במאמר זה האג מנתח ביסודיות את המדרש ומביא את מקבילותיו. הוא דן גם בפיוטו של ר' יוסף טוב עלם. אין הוא מזכיר את פיוטו של ר' מנחם בר' מכיר.

9 ראה בר"ר ה ד, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 35.

10 סדר אליהו רבה, מהד' מאיר איש שלום עמ' 14.

11 פירוש המשניות לרמב"ם, אבות ה ו, ומורה הנבוכים, מהד' י' קאפח, ירושלים תשמ"ד, עמ' רלא. וראה גם בשמונה פרקים לרמב"ם, מהד' י"י גארפינקל, ניו יורק תרע"ב, עמ' 46, ובחלק האנגלי, שם עמ' 91.

12 ראה פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, מהד' מ' צוקר, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 223. וראה שם, עמ' 173-175 והערה 44.

לנפלאותיו" וכו'.¹³ כידוע, הפסוק "זכר עשה לנפלאותיו" נהפך לכעין ססמה טיפולוגית בתורתם של חסידי אשכנז,¹⁴ והוא מובא בהקשר דומה גם בפיוטו של ר' יוסף טוב עלם. לעניין זה שייך גם מאמרו המפורסם של ר' אלעזר (בבלי, חגיגה יב ע"א) שלפיו הקב"ה גנז את האור שברא ביום הראשון לצדיקים לעתיד לבוא. גם האגדה הידועה על הסעודה שהצדיקים ייהנו ממנה באחרית הימים מיוסדת על הרעיון שהקב"ה הטמין בבריאת העולם את הלווייתן ואת שור הבר, והם שמורים אצלו לארוחת הצדיקים לעתיד לבוא.¹⁵ בספרות האסכטולוגית יש זכר לדברים נוספים השמורים מימי בראשית לצדיקים לעתיד לבוא.¹⁶ האנלוגיה השלישית, המדמה את הנסים של יציאת מצרים לנסים של הגאולה האחרונה, כבר נזכרת במקרא: ביש' י"א ט"ו-ט"ז נאמר "והחרים ה' את לשון ים מצרים וכו', כאשר היתה לישראל ביום עלתו מארץ מצרים", ופסוקים אלה הובנו כנבואה על הישנות הנס של יציאת מצרים לעתיד לבוא, וכן מה שנאמר שם כ"ג ה': "כאשר שמע למצרים יחילו כשמע צור". והפסוק במיכה ד' ט"ו, מכריז על הרעיון בפירוש: "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות".¹⁷

הרעיון בא לידי ביטוי גם במדרשים. בקה"ר א' ט' (א כח) אנו קוראים: "'מה שהיה הוא שיהיה', ר' ברכיה אומר בשם ר' יצחק: כגואל ראשון כך גואל אחרון... מה גואל הראשון הוריד את המן, שנאמר 'הנני ממטיר לכם לחם מן השמים' (שם' טז, ד), אף גואל אחרון יוריד את המן, שנאמר 'יהי פסת בר בארץ' (תה' עב טז). מה גואל ראשון העלה את הבאר, אף גואל אחרון יעלה את המים, שנאמר 'ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים' (יואל ד יח)".¹⁸ שורה ארוכה יותר של השוואות באה במדרש חדש לשמות:

13 ספרא, ריש פרשת בחוקותי, מהד' א"ה ווייס, קי ע"ב.

14 ראה י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 88 ואילך.

15 ראה ח' שירמן, "הקרב בין בהמות ולויתן לפי פיוט עברי קדום", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שלישי, ירושלים תשל"ט, עמ' 27-62. המאמר נדפס גם בספר: לתולדות השירה והדרומה העברית, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 66-83, בהשמטת הנספחים. וראה לאחרונה: M. Fishbane, "Rabbinic Mythmaking and Tradition: The Great Dragon Drama in Baba-Batra 74b-75a", M. Cogan et al. (eds.), *Tehilla le-Moshe: Biblical and Judaic Studies in Honor of Moshe Greenberg*, Winona Lake, Ind. 1997, pp. 273-283.

בספרו *The Exegetical Imagination*, Cambridge, Mass. 1998, pp. 41-55.

16 ראה P. Volz, *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentischen Zeitalter*, Hildesheim 1966, pp. 114-115.

17 ראה ש"א ליושטס, מסורת יציאת מצרים בהשתלשלותה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 16 ועמ' 103.

18 ידידי פרופסור מנחם הירשמן שלח לי בטובו את הערותיו לפסקה זו בקהלת רבא שהוא עומד להוציא לאור במהדורה ביקורתית. הוא מביא שם את המקבילות, ומעיר על הניסוחים השונים של הרשימה וגם על דיוניהם של י' היינמן בספרו אגדות ותולדותיהן, ירושלים תשל"ד, עמ' 109 ואילך, ושל ל' גינצברג בספרו *An Unknown Jewish Sect*, New York 1976, pp. 234-235. מדרש שמות רבה (טו כא) משמע שהפסוק בקהלת "מה שהיה הוא שיהיה" שנדרש בקה"ר הנ"ל, שימש יסוד גם לדרשה השוללת לכאורה את התחדשות הנסים באחרית הימים: "החדש הזה לכם: הה"ד הראשונה הנה באו וחדשות אני מגיד (יש' מב ט). וכי יש לעתיד לבא חדשות? והא כתיב מה שהיה הוא שיהיה? (קה' א ט), אלא מוצאין אנו עשרה דברים עתיד הקב"ה לחדש לעתיד לבוא. הראשונה שהוא עתיד להאיר לעולם" וכו'.

"אמר ר' ירמיה כגואל ראשון כך גואל אחרון... גואל ראשון הוציא אותם למדבר כך גואל אחרון... גואל הראשון 'וה' הולך לפניהם' (שמ' יג כא), גואל אחרון 'ויעבר מלכם לפניהם' (מ' ב יג), וכשם שעשה נסים ונפלאות במצרים, כך עתיד לעשות להם באחרית הימים, שנ[אמר] 'כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות' (שם ז טו)."¹⁹

כאמור, בספרות האפוקליפטית נמצאות הקבלות נוספות בין הנפלאות הראשונות והאחרונות. העניין מנוסח באופן כללי בחזון עזרא (ט, ה-ו): "כי ככל דבר אשר היה בעולם ראשיתו באחריתו ואחריתו גלויה. כך גם עיתותיו של עליון: התחלותיהן נודעות במופתים ובגבורות, ואחריתן במעשים ובאותות".²⁰

בספרות הפיוט אנו מוצאים גם כן רעיונות מעין אלו. "י' יהלום הפנה לאחרונה תשומת לב לזיקה שבין הספרות החיצונית וספרות הפיוט.²¹ אין אנו יודעים מה היו הצינוורות שדרכם הגיעו רעיונות מן הספרות האפוקליפטית לפיוט הקדום, ועל אחת כמה וכמה אם היתה השפעה של ספרות זו על הפיוט האשכנזי. בכל אופן, התופעה אומרת דרשוני.

נביא כאן דוגמאות אחדות מהספרות הפיוטית שבהן יש למצוא הדים לרעיונות הנ"ל. בסדר עבודה קדום, "אז באין כול", טורים 3-4, אנו קוראים:

א <... > פל	אַתָּה חֲדָשׁ לְחֲדָשׁוֹ
פִּי יִשְׁוֹשֵׁיךָ בְּרֹאשִׁית	וּבְחִנּוּרֹתֶיךָ בְּאַחֲרִית ²²

טורים אלה מזכירים את מה שהובא לעיל מחזון עזרא, "כי ככל דבר אשר היה בעולם, ראשיתו באחריתו ואחרית גלויה", וכך פירושו: הדברים שיקרו בזמן מאוחר, לעתיד לבוא ("ישושיך"), כבר היו בזמן בראשית, והדברים שקרו בתחילת ההיסטוריה, בזמן מעשה בראשית ("ובחנורותיך"), יקרו שוב באחרית (הימים).

במעשה היום השלישי, שם, טור 103 ואילך, מדובר על בריאת הים והיבשה, על הנסים העתידיים להתחדש בקריעת ים סוף על ידי משה, ועל שאר נסים הקשורים במים שייעשו על ידי גיבורים מקראיים אחרים. גם לעתיד לבוא הקב"ה ייבש את ים מצרים ויקרעהו לשבעה נחלים (על פי יש' יא טו), ויקרה כמו שקרה בנס של יצירת מצרים:

< הַיָּמִים > לְמוֹ צִיְתָהּ	אִם יָבֹא אֵילָם = מִשָּׁה]
יִתְּנוּ יָקָן < ר >	< וַיַּעֲמְדוּ > לִימִינוֹ
.....
הַתְּנוּתָהּ עַל לְשׁוֹנוֹ	לְחֻתְכוֹ לְשִׁבְעָה ²³

19 J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, I, Cincinnati 1940 חלק עברי, עמ' ריט.

20 ספר חזון עזרא, מהד' י' ליכט, ירושלים תשכ"ח, עמ' 59.

21 ראה י' יהלום, אז באין כול – סדר העבודה הארץ-ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 31 ואילך. אפשר שסדר עבודה זה היה ידוע באשכנז, ראה שם, עמ' 13.

22 שם, עמ' 63. יהלום מעיר על יש' מ"ו י': "מגיד מראשית אחרית".

23 שם, עמ' 74-75, וראה בהערות שם. יהלום פירש כנראה את המילים "לשונו לחתכו לשבעה" כמוסבות על קריעת ים סוף, אבל ברור שהפייטן התכוון לעתיד לבוא, על פי הפסוק ביש' י"א ט"ו, וכפי שנדרש בפסיקתא רבתי המובא על ידי יהלום, שם.

ובדומה לזה להלן בפיוטו של ר' מנחם בר' מכיר, טור 19-20: "וְלַעֲתִיד זֶחֶל לְשׁוֹן יָם בְּהַרְעִימוֹ/ זֶחֶרְבוּ לְשִׁבְעָה בְּנֻעָלִים לְפַעֲמוֹ".

גם במעשה יום הרביעי מדבר הפייטן של "אז באין כול" על הנסים שיתרחשו בקשר למאורות, ומזכיר את הנס שלעתיד לבוא (טור 143): "תחדש אורם לארבעים ותשעה";²⁴ ואצל ר' מנחם (טורים 46-48): "וְלַעֲתִיד... חֲמָה... שְׁבַעֲתִיִּים" – ומובן שזה מיוסד על יש' ל' כ"ו. וכן נזכרת בסדר העבודה הקדום סעודת לוייתן שלעתיד לבוא (שם, טור 165).²⁵ חשוב לציין כאן שבהרצאת האירועים של מעשה בראשית מדי יום ביומו, הפייטן רושם את הדברים שנבראו בתחילה, ומספר איך יחזרו הנסים הקדומים להתרחש בחייהם של גיבורי מקרא שונים, ואיך יארעו שוב באחרית הימים. גם אצל יוסי בן יוסי יש זכר לרעיון זה. בסדר העבודה שלו "אזכיר גבורות" אנו קוראים:

- 11 בְּמָרוֹם הַכֵּין/ כֶּסֶף הַדָּרוֹ/ פָּרָשׁ עֲנָנוֹ/ וְדוֹק נָטָה לְאַהֵל
 בַּל יִצְעֵן/ וּבַל יִסַּע יִתְדוֹתָיו/ עַד בָּא קִצּוֹ/ וַיִּתְחַדֵּשׁ בְּאוֹמֶר
 בִּירֵר עַל מַיִם/ עֲמוּדֵי חֶלֶד/ וְשִׁינָס מִתְנִיָּה/ בְּתוֹהוֹ וּבִסְעָרָה
 בַּל תִּמּוּט/ וּבַל יִמְעָדוּ מְכוּנֵיָּה/ עַד תִּבְלָה כְּבִגְד/ וְתוֹמַר כְּמֵאֶז
 22 גִּדֵּר בְּעֵדֶם/ בַּל יִכְסּוּ אֶרֶץ/ עַד נֶאֱמַן בֵּית/ יַעֲשֶׂם גְּזָרִים
 26 גְּבוּל לֹא יִשְׁיגוּ/ וְלִכְתּ לֹא יֵאָחֲרוּ/ עַד מְשֻׁרֵת אֵהָל/ יִדְמִימָם בְּעֶמֶק
 30 גִּזֹּר לְתוֹעֵבָת/ עוֹף לֹא טָהוֹר/ עַד בּוֹא תִשְׁבִּי/ וְעוֹרְכִים יְכַלְפֻּהוּ

ובדברו על אדם הראשון, כעין סיכום:

- 40 דַּעַת קִישְׁטוֹ/ וְרוּחַ חֲנָנוֹ/ לְהַשְׁכִּיל מִקֶּדֶם/ קֶץ אוֹתִיּוֹת²⁶

ברור מכאן שיוסי בן יוסי ראה את מעשי בראשית כסימן ל"קץ אותיות", לאותות ולמופתים שיתחדשו על ידי הנביאים ושאר גיבורי המקרא ובאחרית הימים.

בסילוקו המפורסם של ר' אלעזר בירבי קליר "ויכון עולם", לתשעה באב, טורים 145-146, אנו מוצאים ניסוח קצר של הרעיון:

כִּי כָל דְּבַר אֲשֶׁר מָאָז זָמַן
 הִקִּיצוּ לְקֶץ וּזְמַן²⁷

בפיוטים אשכנזיים וצרפתיים לפסח יש רמזים להשוואה דומה בין מעשה בראשית ובין יציאת מצרים מצד אחד, ובין יציאת מצרים והגאולה העתידה מצד אחר. והנה כמה דוגמאות:

24 שם, עמ' 78, טור 143.

25 שם, עמ' 80.

26 פיוטי יוסי בן יוסי², מהד' א' מירסקי, ירושלים תשנ"א, עמ' 129-134.

27 ראה שירמן (לעיל, הערה 15), עמ' 53.

ליל שְׁמוּרִים בָּא מִבְּרֵאשִׁית...

סָכוּ לִימִין מֹשֶׁה בּוֹקֵעַ ים/ וְהִנֵּיף יָדוֹ עַל הַנֶּהָר בְּעֵינָם²⁸

בפיוטו של יוסף ב"ר יעקב הנזכר על ידי צונץ בהקשר שלנו, מעמיד הפייטן את "פסח מצרים" מול "פסח לדורות", וגם שם יש רמז לפסוק ביש' י"א ט"ו:

פֶּסַח וְהִנֵּיף יָדוֹ בְּרִוּת בְּעֵינָם/ וְהִחָרִים יִי אֶת לְשׁוֹן ים/ פֶּסַח לְעֶתִיד

וכעין סיכום של הרעיון:

פֶּסַח יוֹסֵף עַל יְשׁוּעוֹת יְשׁוּעָה... כִּאֲשֶׁר שָׁמַע לְמַצְרִים לְצוֹר נִשְׁמָעָה²⁹

ובהמשך שם:

פֶּסַח חִידוּשׁ מוֹפֵת עָלֵי יֶשֶׁן... פֶּסַח לְעֶתִיד

וכן בפיוטו של יקותיאל בר יוסף שנזכר על ידי צונץ לענייננו באים אלה מול אלה הנסים של "פסח מצרים" ו"פסח לעתיד".³⁰ בפיוט המתחיל "אורי וישעי על הים נגלה" לפייטן ר' מנחם ברבי יעקב איש וורמיזא שחי במאה ה"ב, נאמר:

מִפְּלִיא מִקֶּדֶם נוֹרְאוֹת/ עוֹד יִרְאֵנוּ נִפְלְאוֹת...

נִדְחִים יִדְרִיךְ בְּנַעְלִים/ וְהִפָּה לְשִׁבְעָה נִחְלִים/ אֶת לְשׁוֹן הַיָּם
חִפְּשִׁים יִדְרִיךְ שִׁירִים/ נִשְׁאָרִים מֵאֲשׁוֹר וּמִמַּצְרִים/ וּמֵאֵי הַיָּם
..... /.....

בְּחִצְרוֹת אֱלֹהֵינוּ יֵצְאוּ/ מִיָּם חַיִּים וַיִּרְפְּאוּ...

יַעֲלוּ עַל שָׁפָה/ עֲצֵי מֵאֵכָל לְתִרּוּפָה...

מִפְּעַל נוֹרְאוֹתָיו סָפוֹן מִי לְגִדְלָהוּ/ עוֹצֵם פְּלֹאוֹתָיו אֲשֶׁר הִפְלִיא לְמַעֲנָהוּ³¹

28 מחזור לפסח לפי מנהג בני אשכנז, מהד' י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 25, ט' 3, ועמ' 31, ט' 8. הפיוט הוא לר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ. הרעיון שליל שימורים הוא לילה של נסים לכל הדורות נמצא בהרבה פיוטים. ראה למשל מחזור פיוטי ינאי, מהד' צ"מ רבינובין, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 300. "לילה אשר בו נפדו ראשונים/ שמורים נמת יהי לאחרונים/ ומה שהיה בראשונה הוא שיהיה באחרונה/ כשמע מצרים תשמיע לצורים". כאן רציתי להפנות תשומת לב רק למקומות אחדים שבהם מופיע הרעיון בפיוט האשכנזי והצרפתי. י"י יובל, במאמרו "הנקם והקללה, הדם והעלילה", ציון נח (תשנ"ג), עמ' 38, מביא מפיוטו הנ"ל של ינאי את המילים "מה שהיה" וכו' עם עוד כמה טורים כדי להוכיח שבפיוט "הארץ-ישראלי הקלאסי... עומדים הנקמה וחשבון הדמים עם אדום במרכז התיאור האסכטולוגי". התיאור האסכטולוגי שבו עסקנו במאמר זה, הן בפיוט הקלסי והן בפיוט האשכנזי-הצרפתי, שונה תכלית השוני ממה שמציע יובל. יש להעיר בהקשר זה גם על מה שנאמר בסילוק שכמה טורים ממנו מובאים בגוף המאמר (להלן, הערה 35), עמ' 604: "ועומד וזובבל ואומר לומר קדיש וכל באי עולם אחרינו עונים/ ואף פושעי ישראל וצדיקי אומות העולם שבתוך גיהנם אמן נותנים/ ועת שהרשעים עונים יתגללו עליהם רחמי שוכן מעונים... ושבים כולם בתשובה ויתקבלו פני שכינה כחסידי הגונים". בוודאי שאין כאן תיאור של נקמה וחשבון דמים.

29 שם, עמ' 360, ט' 6, 8; עמ' 362, ט' 5.

30 שם, עמ' 373-375.

31 שם, עמ' 347 ואילך; ראה שם, עמ' 351, ט' 23-25, 27, 29; עמ' 352, ט' 7.

בשורות אלה בא זכר לנסים שייעשו לעתיד לבוא, וגם רמז לשיטה שאנו מכירים מתורתם של חסידי אשכנז, המלמדת שהנפלאות ("זכר עשה לנפלאותיו") סתומות וספונות, והן יתגלו באחרית הימים.³²

מסר אסכטולוגי המיוסד על פסוקי המקרא ועל חזיונות אפוקליפטיים יוצא גם מפיוטו של ר' יוסף ב"ר יחיאל מפרס "יוסף שנית":

יוסף יי שנית ישע ימינו בגבורות
בזרועו יקבץ טלאי החונים בגדרות
והחרים לשון ים ונהר והכהו לשבע מעפרות³³

וכן נזכר "העתיד" בקדושתא לר' יוסף טוב עלם לשביעי של פסח: "ובו לעתיד יקלסוד",
"לעתיד לבוא יחדש/ שיר מפואר ומקדש"; וכן: "כהראיתי נסים... בן תפליא לעמוסים".³⁴

במיוחד מעניין מה שנמצא בסילוק אנונימי לשביעי של פסח:

וכמו שהראה אותות ומופתים ומפליא חסדיו לראשונים
בן עתיד עשות גדולות ונוראות לאחרונים
וכמו שהכה בכה ופצוץ וכל מכה אנושה צוענים
בן עתד לחבל ולהכחיד כל שוטמים ושוטנים
ואז ירומם אדיר קרן עם שומרי אמונים
ויחדש ארץ חדשה ושמים חדשים...
וששה דברים יחזרו למקומן...
ויתכנסו כל הגליות לכת לגן עדן לשמות ממתקים ולאכול משמנים
וליתן וזיו שדי לפני קדושים מזומנים
וזיניהם מבהיקים מסוף העולם ועד סופו³⁵

גם כאן אנו רואים חזון אסכטולוגי המקשר את הנפלאות הקדומות אל הנפלאות העתידות לבוא, וגם כאן יש זכר לרסטורציה של דברים לעיקרם שבששת ימי בראשית. דברים שהיו טמונים מאז יתגלו לעתיד לבוא.

המלומד הנוצרי נ"א דאהל מייך את ההתבטאויות על היחס שבין "דברים ראשונים" ו"דברים אחרונים" במאמרו על הטיפולוגיה בתאולוגיה הנוצרית המקשרת את הבריאה

32 דן (לעיל, הערה 14), שם. ואולי מה שנאמר בתחילת "אמיר מסתתר" לר' יוסף טוב עלם אינו רק מקרה, ויש לו הד בתורת חסידי אשכנז במושג ה"אל המסתתר", ראה דן, שם, עמ' 84 ואילך. לפי דן פירוש הביטוי "האל הנסתר מחושי של אדם... אך פעולתו ונוכחותו ניכרים בעולם. בראש וראשונה בפעולת הבריאה ולאחר מכן גם בפעולות אחרות".

33 מחזור לפסח (לעיל, הערה 28), עמ' 408, ט' 1-3.

34 שם, עמ' 553, ט' 5; עמ' 557, ט' 12, ובראש הפיוט המתחיל "אדיר בעוברו".

35 שם, עמ' 603, ט' 37-43; 604, ט' 62; 601, ט' 65, 69, 171.

עם ישו ועם הכנסייה. בטיפולוגיה זו יש להבחין בין יסודות שונים, והם, בין השאר, הקבלה, ניגוד, עליונות הבריאה החדשה בזמן הישועה הבאה, השתנות, דמיון גמור, הטמנת דברים ראשונים עד אחרית הימים, הכללת הדברים העתידיים לבוא בדברים שנבראו ופרה־אקזיסטנציה.³⁶ הדים לקטגוריות אלה נמצאים גם במדרשים וגם בפיוטים הנזכרים, וכמובן במקורות רבים נוספים שלא הוזכרו במאמר זה.

ואם יש מן הפליאה בעובדה שרק בשני פיוטים, של ר' יוסף טוב עלם ושל ר' מנחם בר' מכיר, יש הקבלה רצופה של הנסים של שלוש התקופות, יש גם להעיר שבכלל אין הרבה פיוטים בספרותנו שבמרכזם עומד רעיון אחרית הימים. בפיוטים המעטים שתוכנם מופנה לאחרית הימים אנו מוצאים הדים לחזון המשיחי האפוקליפטי והאכסטולוגי המתבטא במדרשי הגאולה המפורסמים.³⁷ בשני הפיוטים שלנו אין זכר לשני המשיחים או לקרבות עזים או לנקמה בגויים שיבשרו את אחרית הימים. התמונה המצטיירת פשוטה: העולם יחזור למצבו האידאלי שבו היה בשעת בריאתו. נפלאות הטבע הגדולות של מעשה בראשית ושל יציאת מצרים תתגלנה שוב באחרית הימים, והכול יעשה על ידי הקב"ה בעצמו, בלי השתתפות דמויות של גיבורים נוספים.

יש להעיר בקשר זה גם על ניסוחו הקולע של עמוס פונקנשטיין המנוח: "הפרשנות הטיפולוגית-הסמלית של המקראות ושל ההיסטוריה היתה עשירה ומגוונת בתחומיה של הנצרות, וענייה בתחומנו. ביצירה הנוצרית של ימי־הביניים, ואין צריך לומר באמנות הכנסייתית – היא תופסת מקום דומיננטי; במקורותינו היא שולית וחיוורת".³⁸ נדמה לי שחיפוש שיטתי אחרי מוטיבים טיפולוגיים בספרות היהודית של ימי הביניים עשוי לגלות מקורות נוספים, העשויים לשנות את התמונה שצייר פונקנשטיין. פונקנשטיין עסק בטיפולוגיה אצל הרמב"ן, שלפי דבריו יש לה מקבילות אצל הנוצרים. אך אפשר שיש היסטוריה ארוכה ופעילה יותר לרעיונות טיפולוגיים כאלה בספרות שלנו. מוטיבים מסוג זה אפשר שהיו תגובה לאתגרים מצד הטיפולוגיה הנוצרית אשר במרכז עמדה דמותו של ישו הנוצרי כהתגלמות של מופתים קדומים, כולל אלה שבברית העולם.³⁹ ייתכן שגם פיוטיהם של שני המחברים הקדומים, ר' יוסף טוב עלם הצרפתי ור' מנחם בר' מכיר

36 N. A. Dahl, "Christ, Creation and the Church", W. D. Davies and D. Daube (eds.), *The Background of the New Testament: In Honour of Charles Harold Dodd*, Cambridge 1956, pp. 422-443. וראה גם: D. S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, Philadelphia 1964, pp. 280-284. דאהל דן במאמרו, לפי מקורות נוצריים, בהתאמה שבין ה"דברים הראשונים" וה"דברים האחרונים", ובתפקידו של ישו בבריאת העולם ובגאולה.

37 ראה ע' פליישר, "הדותה – הדותהו – חדותא – פולמוס ושברו", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 84 ואילך.

38 ראה ע' פונקנשטיין, "פרשנותו הטיפולוגית של הרמב"ן", ציון מה (1980), עמ' 35-59. וראה גם הערתו בספרו האנגלי: *Perceptions of Jewish History*, Berkeley 1993, p. 55, n. 12. אבל ראה מאמרו של פישביין הנזכר בהערה 15 לעיל, ששם הוא דן בטיפולוגיה של הדברים הראשונים והדברים האחרונים המתבטאת במסורות על התנינים, כמסופר בבבלי, בבא בתרא עד ע"ב-עה ע"א; "The Temporal sequence of the pericope thus has a mythic span from Urzeit to Endzeit, where First things correspond to Last things" (ראה שם, עמ' 276).

39 ראה למשל במאמרו של דאהל (לעיל, הערה 36).

האשכנזי, שניהם מהמאה ה"א,⁴⁰ חוברו כמענה לאיזו תאוריה נוצרית שנתפסה כאיום על היהודים. השערות אלה תישארנה בגדר השערות לעת עתה, ומי יודע אם נזכה לגילוי הקשרים הסמויים שהיו קיימים אולי בין ספרויות ודתות ותקופות כה רחוקות אלו מאלו. קיצורו של דבר, במקרא, במדרש, בספרים החיצוניים, בנצרות, במחשבת ישראל, בפיוט ובספרות של חסידי אשכנז, שכיח המוטיב הטיפולוגי של "מה שהיה הוא שיהיה" בצורות שונות.

ועתה נביא את פיוטו של ר' מנחם בר' מכיר, המתפרסם כאן לראשונה.⁴¹ מולו יועמד פיוטו הדומה (וגם השונה) של ר' יוסף טוב עלם לשם השוואה.⁴²

ר' מנחם בר' מכיר
(על פי כ"י בהמ"ל 8972, דף 20ב)
ר' יוסף בר שמואל טוב עלם
(על פי סדר עבודת ישראל, עמ' 706)

אורי וישעי אגילה בישועתו
אמונתו וחסדו זכר שבועתו
הכל עשה יפה בעיתו (קה' ג יא)
אמיר מסתתר במעון חביון
אערכה פלאותיו זו לזו בהגיון
אזמרה שם יי עליון (תה' ז יח)

בשלות לתנין מלאכיו וסרסוריו
בעד לפתח ביתה אסיריו
כי היו בצוען שריו (יש' ל ד)
באור פלאיו אטיף במען
בעשותו נוראות לרוי לען
בארץ מצרים שדה צען (תה' עח יב)

ולעתיד/ גואל ישלח מלאכו ונחיה
גולה ומפנה דרך אהיה
מה שהיה הוא שיהיה (קה' א ט)
גאה הראה נוראותיו
ולעתיד כן יראה מפעלותיו
זכר עשה לנפלאותיו (תה' קיא ד)

1 אורי וישעי – תה' כז א. כינוי לקב"ה. הצירוף שכיח בפתיחות של פיוטים אשכנזיים. אגילה בישועתו – על פי תה' ט טו. 2 אמונתו וחסדו זכר – על פי תה' צח ג. 3 הכל וכו' – הפסוק נדרש על מעשה בראשית בבר"ר ט ב, עמ' 68. 4 לתנין – אל פרעה; על פי יח' כט ג, והוא כינוי שכיח בפיוט לפירעה. מלאכיו וסרסוריו – את משה ואהרן. הכינויים שכיחים בפיוטים. בשלח... מלאכיו – ראה מל' ג כג, ולהלן ט' 7. 5 בעד – בעבור. לפתח וכו' – על פי יש' יד יז. 8 גולה – מקביל למפנה, מגלה את הדרך. ומפנה – דרך – מלאכי שם. 9 מה שהיה וכו' – נדרש בקה"ר א ט: "כגואל ראשון כך גואל אחרון" וכו'. וראה

40 ראה גרוסמן (לעיל, הערה 1), שם, ובספרו על חכמי צרפת הראשונים (לעיל, הערה 6), עמ' 46 ואילך.

41 דוידסון, א, 2020. הפיוט בנוי בסטרופות משולשות, כשהטור השלישי הוא פסוק מהמקרא. ארבע מילים לטור. כל סטרופה שלישית מתחילה במילת קבע: "ולעתיד". אחרי שלוש הסטרופות הראשונות ובסוף הפיוט באות סטרופות "קדוש". סימן: א"ב כפול (מלבד האות תי"ו הבאה בסמוך פעמים); מנחם ברבי מכיר חזק (יוצא מהטורים 67-77). ראה על הסימן בהערות לפיוט, טור 71.

42 דוידסון, א, 21. עשוי סטרופות תלת-טוריות, כרגיל ביצירות, ראה ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 199 ואילך, ועמ' 629.

יוסף טוב עלם

מנחם בר' מכיר

- 10 דְּבָרִי מוֹפְתֵי רַם וְנִשְׂא
דִּימָם כְּאַחַד בְּפִלְאוֹת לְנוֹסְסָה
זֶה לְעֻמַּת זֶה עֲשֵׂה (קה' ז יד) קדוש
יזם וְהָרָאָה גְבוּרוֹת מְעוֹ
סֵדֶר פְּלִאֵי זו לְעֻמַּת זו
בִּימֵינוּ וּבְזֵרוּעַ עֲזוֹ (יש' סב ח) קדוש
- הֵן בְּרֵאשׁוֹן בְּרָא כְּאֶחָת
הַשָּׁמַיִם לְכִסְאוֹ וְהָדוּם הִנַּחַת
בֵּין הַמֵּיִם אֲשֶׁר מִתַּחַת (בר' א ז) 15
וּוּתִיקִיו כְּהוֹלִיף בְּזֵרוּעָה הַקְדוּשָׁה
וְהָכִין בְּמֵיִם אֶרֶץ חֲדָשָׁה
וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הִלְכוּ בִּבְשָׁה (שמ' יד כט)
- וְלַעֲתִיד/ זוּחַל לְשׁוֹן יָם בְּהֶרְעִימוּ
זוּרְבוּ לְשִׁבְעָה בְּנַעֲלִים לְפַעֲמוּ 20
וְהִיִּיתָה מְסִילָה לְשָׂאֵר עַמּוֹ (יש' יא טז)
וְלַעֲתִיד/ בְּהִשְׁמַע קוֹל הַתּוֹר
קְנוֹת פְּזוּרֵי מִפְּלִשֶׁת וּכְפִתּוֹר
בְּסִפָּה יְסוּכְכֶם לְמַחְסֵה וּלְמִסְתּוֹר
(יש' ד ו)
- חִילֵק בְּשָׁנֵי יִזְדוּנִים וְהִבְקִיעַ
חֲצִיִּים נִשָּׂא וְהַחֲצִי הַשְׁקִיעַ
וַיַּעַשׂ אֱלֹהִים אֶת הָרְקִיעַ (בר' א ז)
- זָךְ בְּשָׁנֵי חֲצָה מְצוּלוֹתָיו
חֲצִיִּים בְּתֵהוּם וְחֲצִיִּים בְּמַעְלוֹתָיו
הַמְקַרָּה בְּמֵיִם עֲלִיוֹתָיו (תה' קד ג)

לעיל, בגוף המאמר. 10 דברי מופתי וכו' – המופתים של הקב"ה שהוא רם ונשא. 11 דימם – השווה ביניהם. בפלאות לנוססה – לרומם את ישראל בנסים. ללשון השווה תה' ס ו. 13 כאחת – השווה תנחומא בוכר, בראשית יט: "כך ברא הקב"ה השמים והארץ... ללמדך ששניהם שקולין כאחת". 14 השמים לכסאו – יש' סו א; והשווה בר' א יד, עמ' 13: "בית שמי אומ' השמים נבראו תחילה... דכת' השמים כסאי והארץ הדום רגלי" וגו'. והדום – ואת הארץ. הנחת – השפל, והוא יורד לטור הבא. ואולי יש לנקד "הנחת", כלומר הארץ שהיא מקום המקדש (השווה יש' סו א). 16 וותיקיו – את ישראל. בזרועה – צ"ל בזרוע או בזרועו. 17 ארץ חדשה – יבשת. הצירוף על פי יש' סה יז. וראה פסיקתא רבתי, קצג ע"ב: "מה שהיה כבר הוא, ואשר להיות כבר היה (קה' ג טו) אמר הקב"ה עתיד אני ליבש את הים הגדול לפני גליות. מנין, שכן כתוב והחרים ה' את לשון ים מצרים וגו' (יש' שם)... ולא כבר עשיתי כן בעולם הזה כשיצאו ישראל ממצרים" וכו'. וראה קה' ג טו: "אם יאמר לך אדם אפשר שהקב"ה עתיד לעשות ים יבשה אמור לו כבר היה, לא כך עשה על ידי משה, שנאמר ובני ישראל הלכו ביבשה" וכו'. וראה בגוף המאמר ובהערה 17. 19 זוּחַל – מִפְּחוֹד, מִלְשׁוֹן "זוּחַלְתִּי וְאִירָא" (איוב לב ו), וראה תה' קיד ג. לשון ים – ראה יש' יא טו. בהרעימו – השווה תה' כט ג. 20 זוּרְבוּ – ראה איוב ו ז; ופירושו: יתייבשו. לשבועה – ראה יש' יא טו הנ"ל. בנעלים – על פי יש' שם, "והדריך בנעלים". לצירוף "בנעלים לפעמו" השווה שה"ש ז ב. 22 חילק בשני וכו' – ראה בר' ד ד, עמ' 28: "נטל הקב"ה כל מי בראשית ונתן חציים ברקיע וחציים באוקינוס". יזדונים – מים, על פי תה' קכד ה; והשווה בר' ד ז, עמ' 30. וכך הוא בתיאור מעשי יום שני בכמה סדרי עבודה קדומים. וכאן מדמה הפייטן את הרקיע המגן על העולם מהמים הזידונים אל ענני הכבוד שהגנו על ישראל ביציאת מצרים ואל הענן שיגן על ציון לעתיד לבוא. וכך הוא בפסיקתא חדתא:

מנחם בר' מכיר

יוסף טוב עלם

- 25 טְנוּפִים כְּנִיעַר נַחְנִי שְׁאֲנָן
טִילְלָנִי עֲנִנִי כְבוֹד לְהַתְגוֹנָן
לֹא יָמִישׁ עֲמוּד הָעֵנָן (שִׁמ' יג כב)
- חֲמֻשִּׁים בַּעֲלוֹתֶם בְּיוֹם קָרָב
בָּקַע יָם וַיַּעֲבִירוּ בְּעֶזְזוֹ חָרָב
וַיִּגְעַר בֵּינָם סוּף וַיַּחֲרֹב (תה' קו ט)
- וְלַעֲתִיד / יוֹמָם עֲנָן וְעֶשֶׂן כְּכַחוּרָב
יָקָר חוֹפְתּוֹ וְסוֹכְתּוֹ הַיָּרֵב
מַחֲסֵה מִזֶּרֶם וְצַל מַחוּרָב (יש' כה ד)
- וְלַעֲתִיד / טְרוּפִים בְּהִיוֹתֶם פְּדוּיִים
בְּאֶסּוֹף נִדְחִימוּ מִכָּל אֵיִם
בְּיוֹם הַהוּא יֵצְאוּ מִיָּם חַיִּים (זכר' יד ח)
- כִּילֵל בְּשָׁלִישִׁי אֲדָמָה לְהִזְרַע
כִּלְכּוֹל דָּגָן חִטָּה לְהַשְׁתַּרַע
דֹּשָׁא עֹשֵׁב מִזְרִיעַ זֶרַע (בר' א יא)
- יְהִי בְּשָׁלִישִׁי הַטְרִיחַ בְּרִי
הַדְּשִׁיא דְּשָׁאִים וְהַפְרִיא
עֵץ פְּרִי עֹשֶׂה פְּרִי (בר' א יא)
- לְדַלְתִּי שְׁחָקִים פָּתַח לַעֲמוֹ
לֶחֶם אֲבִירִים הִמָּטִיר בְּאַהֲלֵימוֹ
וַיִּדְּגַן שְׂמִים נָתַן לָמוֹ (תה' עח כד)
- כְּמַהִים בְּבוֹא עֵת דוֹדִים
הִצִּיץ לְבוֹנָה וּפְרִי מְגִדִּים
כְּפָרִים עִם נִרְדִּים (שה"ש ד יג)
- וְלַעֲתִיד / לְהַגְאֵל כָּל יוֹכֵל
בְּצֹאֵת נַחַל מִמֶּפְתָּן הַיָּכֵל
יַעֲלֶה עַל שְׁפָתוֹ מִזָּה וּמִזָּה כָּל עֵץ
מֵאֲכָל (יח' מז יב)
- וְלַעֲתִיד / מַחֲלָב כָּלִיּוֹת חִטָּה בְּמֶרֶץ
מֶרְעִישׁ כִּלְכּוֹנוֹן פְּרִי בְּתֶרֶץ
יְהִי פִיסַת בֵּר בְּאֶרֶץ (תה' עב טז)
- מְרוֹם בְּרִבְעֵי הַזְרִיחַ מוֹשְׁלִים
לְאוֹר יוֹם וְלֵילָה בְּרוֹם זְבוּלִים
אֵת שְׁנֵי הַמְּאֲרֹת הַגְּדוּלִים (בר' א טז)
- נִיהַר בְּרִבְעֵי מְאוּרֹת בְּחֻכְמָה
נֶשֶׁף יָרִחַ וְחֻמָּה בְּהַשְׁכָּמָה
עוֹשֶׂה עֵשׂ פְּסִיל וְכִימָה (איוב ט ט)
- 40

"ביום ב' ברא רקיע, אף כאן פרש עליהם ענני הכבוד". ראה על זה בגוף המאמר. 25 טנופים – מצריים. כניער – על פי שמ' יד כז. נחני שאנן – השווה תה' עח נג: "וינחם לבטח... ואת אויביהם כסה הים". 26 טיללני ענני כבוד – הקב"ה היה מסכך בעדי בענני כבוד השווה תה' קה לט: "פרש ענן למסך". טיללני – הצל עלי. על פי נח' ג טו. להתגונן – להגן עליי. השווה שמ' יד יט. 28 כבחורב – כביום מתן תורה. הרב – הרבה; ושב אל "יקר". יומם ענן וכו' – על פי יש' ד ה-ו. 30 וצל מחורב – בפסוק: צל מחורב. 31 כילל – עיטר. 32 כלכול וכו' – להרבות מחיה ומזון לבריות. 34 לדלתי וכו' – השווה תה' עח כג-כה. 37 מחלב וכו' – דב' לב יד. 38 מרעיש וכו' – על פי תה' עב טז. בתרץ – ברצון, ברחמים. 40 ניהר – הזריח. 41 נשף – בערב. 42 בהשכמה – בבוקר.

יוסף טוב עלם

מנחם בר' מכיר

- 45 סגוליו בעמוד אש משכן
סך עמוד שיני שיפן
את מסך הפתח למשכן (שמ' מ ה)
- נאור דמותם לעם זו התאיר
וינחם יומם בענן מבוער
ולילה בעמוד אש להאיר (שמ' יג כא)
- ולעתיד/ עיפת לבנה פחמה בסיומים
עין חמה בגבורה בקיומים
שבועתיים כאור שבועת הימים
(יש' ל כו)
- עליון בחמישי השריץ במרץ
דגת הים משריצי שרץ
ועוף יעופף על הארץ (בר' יא לא)
- פקד בחמישי תניני משמניהו
פורשי ימים ירקק מנהו
כל עוף כנף למניהו (בר' א כא)
- פדויים עת התאוו במאונים
ויתן שאלתם אל חי וקנים
ויגזו שלמים מן הים (במ' יא לא)
- צור צבאיו הוגז והונף
צפור שליו מים הוכנף
ובחול עוף כנף (תה' עח כז)
- 55 ולעתיד/ קהל חבירים לאסוף יצריח
קוראים לזיו שדי ולהאריח
על לויתן נחש בריח (יש' כז א)
- ולעתיד/ צאת הנחל יפרוץ
בדגת הים יפרוץ במרוץ
והיה כל נפש חיה אשר לשרץ (יח' מז ט)
- קדוש בששי השלים בתרץ
ויאמר אלהים תוצא הארץ
בהמה ורמש וחיתו ארץ (בר' א כד)
- רחש בששי לגולם המוקדם
רבוץ במסיבת אדם ומאדם
זה ספר תולדות אדם (בר' ה א)

43 סגוליו – ישראל; וכך גם בפיוטו של ר' יוסף טוב עלם, טור 46: "סגולים". בעמוד וכו' – שמ' יג, כא.
44 סך – סיכון. עמוד שיני – של עמוד נוסף, והוא עמוד הענן, שכיסה את המשכן; השווה שמ' מ לד. 45
שיכן – השכין. 46 עיפת לבנה – חשכת הירח (עמוס ד יג). כחמה – כשמש תהיה; על פי יש' ל כו.
בסיומים – על פי רצון ה', כהבטחתו. 47 עין וכו' – ומראה השמש. הלשון על פי שופ' ה לא. בקיומים –
כפי שהובטח בנבואה. ההקבלה בין המאורות שבמעשה בראשית ובין עמוד הענן (ועמוד האש) באה
במדרש אבכיר; ההקבלה בין מעשה בראשית ובין אחרית הימים מצויה כבר בפסוק המובא כאן; וראה
גם בגוף המאמר. 49 פקד – יצר. תניני משמניהו – את תניניו הגדולים. 50 פורשי ימים – דגים. ירקק –
יברא. על פי חולין כז ע"ב (העופות) מן הרקק נבראו. הטור יורד אל סוף המחרוזת. 52 הוגז – על פי
במ' יא לא: "ויגזו שלמים מן הים". הונף – על פי שמ' כט כז. 53 הוכנף – הועף, כדרך הפייטנים. ראה
צונץ: *Die synagogale Poesie des Mittelalters*², Frankfurt a.M. 1920, p. 423. 55 קהל חבירים – את
הצדיקים. הצירוף מצוי בפיוטים, ראה שירמן (לעיל, הערה 15), עמ' 56-57. יצריח – יזעק, יזמן. 56
לזיו שדי – תה' נ יא. ולהאריח – לארוחת הזיו והלויתן. 58 רחש – אמר. לגולם המוקדם – לאדם
הראשון; השווה תה' קלט טז. 59 רבוץ וכו' – שהושם בגן עדן שהיה מעוטר באבנים יקרות. ראה יח'

מנחם בר' מכיר

יוסף טוב עלם

שְׁבִטִי אָדָם הַגָּדוֹל וְאֲדֹנִי
שׁוֹכֵנָם בְּסִינֵי עֲדוּיִים בְּעַדְנִי
פָּנִים בְּפָנִים דִּיבֶר יִי
(דב' ה ד)

רָקִם יִצִּיר בְּעֹז נֶאֱמָו
וְהַבְדִּילוּ מִכָּל בְּרֹאֵי עוֹלָמוֹ
וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ
(בר' א' כז)

וְלַעֲתִיד/ תּוֹרָה בְּבְרִית חֲדָשָׁה יִצְוֵנו
תַּפְאֲרָתוֹ בְּמַחֲוֹל עֵינַי בְּהַחֲוִינוּ
הִנֵּה אֱלֹהֵינוּ זֶה קִוִּינוּ (יש' כה ט)

שְׁדֵי כֵּן מְשַׁבְּעִים עַמִּמִּים
חֲשֶׁק וְהַבְדִּיל מֵעֲטִי עַמִּים
כֵּנֶם וְאֲבָדִיל אֶתְכֶם מִן הָעַמִּים (וי' כ כו)

תָּם נֹזֵי מִפְּעָלוֹ כְּהִלְכָתוֹ
תַּחוּם שְׁבִיעֵי בְּקִדּוּשָׁתוֹ
בּוֹ שָׁבַת מִכָּל מְלָאכָתוֹ (בר' ב ג)

תִּקְיָן כְּחֵשׁ תְּנוּפֶת יְמִנִית
קִנּוֹת פְּזוּרֵיוֹ מִמְּאָרִיכֵי מַעֲנִית
כֵּן יוֹסִיף יִי יְדוֹ שְׁנֵית (יש' יא יא)

תְּבוֹנָתוֹ בְּמָרָה וּבְסִין הַשְּׁמִיעִי
תְּרַבִּיץ אֵב לַעֲנִי וְלֹהֶשְׁבִּיעִי
וַיִּשְׁבְּתוּ הָעַם בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי
(שמ' טז ל)

תְּמִימֵי לֵב הַמִּיחֲלִים לְגִדְלוֹ
בְּרָנָה יִנְהַלֵּם לְמַעֲוֹן הֵיכְלוֹ
שָׁם יַעֲבֹדוּהוּ כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל כְּלָה
(יח כ מ)

כח יג, ומה שנדרש עליו בבר"ר יח א, עמ' 161-162. 61-63 שבטי וכו' – ישראל. אדם הגדול – אברהם, ראה יהושע יד טו, ומה שנדרש בבר"ר יד ו, עמ' 130: "אדם [גדול] זה אברהם. ואדני – השלמת הכינוי: [ושל שאר] האבות הצדיקים. ראה מנחם בר' מכיר השתמש בכינוי זה גם בפיוט "אמון נוא הובא" (ראה ערוגת הבשם, ח"ג, עמ' 143: "שבטים קורא אדנים, כי הם עיקר, כמו אדני הבית"), ראה במאמרי "פיוט אשכנזי חדש על פדיון הכלה השבויה ממצרים", עטרה לחיים, ספר היוכל לח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 491 ואילך (להלן, עמ' 154-161). 62 שוכנם – בהיותם שוכנים. עדויים וכו' – מקושטים בתפנוקים. 64-66 בבית חדשה – יר' לא ל-לב. תפארתו במחול וכו' – לכשיראה לנו עין בעין את תפארתו במחול שלעתיד לבוא. ראה וי"ר יא ט, עמ' רמ-רמב, ובמקבילות: "עתיד הקב"ה להיות ראש חולא לצדיקים לעתיד לבוא... ומראין עליו כילו (כאילו) באצבע ואומרים כי זה אלקים אלקינו" וכו'. בחילופי הנוסחאות ובמקבילות (שם) יש תוספת: "ומרמזין אלו לאלו". 67 תם – כלה. נוי מפעלו – מפעלו הנאה. 68 תחום שביעי וכו' – בתחום יום השבת וכו', שבת מכל מלאכתו. ואולי צ"ל "תיחם". 70 תבונתו – את תורתו. במרה ובסין – שמ' טו כג, ואילך. השבת הייתה סדורה מששת ימי בראשית עד שניתנה במרה; ראה מכילתא דר' ישמעאל, מהר' הורביץ-רבין, עמ' 59: "מגיד שאותו היום אירעה שבת להיות, שהיא סדורה ובאה מששת ימי בראשית עד שניתנה להם לישראל", וכו'. 71 תרביץ – בכתב היד: "נחלת"; ותיקנתי על פי צונץ (לעיל, הערה 3), עמ' 158, הערה 7. המילה "תרביץ" משלימה את חתימת הפייטן כאן, כמסומן בפנים. היא הוחלפה במקור שלנו במילה הפשוטה יותר: "נחלת". ו"תרביץ", פירושה לימוד.

יוסף טוב עלם

מנחם בר' מכיר

תָּרוּם יָד מִפְּלָאָה	וְלַעֲתִיד / תּוֹמֵךְ יָמֵינוּ עֵדֶת רַבָּת
לְשִׁמְחָה אִם נִהְלָאָה	תְּרוֹן בְּנִחַת מֵאֵין מְשִׁיבָת
בִּירוּשָׁלַיִם לְשָׁנָה הַבָּאָה	מִזְמֹר שִׁיר לַיּוֹם הַשַּׁבָּת (תה' צב א)
קוּמָה יְיָ וְחַדֵּשׁ גְּבוּרֹת מִפְּעֻלָּיָהּ	חַיִּים יְחַוְּנֵנוּ וְנִזְכֶּה לְתַשְׁחֹרֶת
הַמְזֻרְחָת גְּלוּהוֹת וְרַבּוּ תַעֲלִיָּהּ	זְקוּקִים לְרֵאוֹת בְּצִיּוֹן הַנִּבְחָרָת
הַמֵּאִיר לְאַרְץ וּלְדָרִים עָלֶיהָ	לְמוֹעֵד הַזֶּה בְּשָׁנָה הָאֲחֵרָת
(קדוש)	(בר' יז כא) (קדוש)

73 תומך ימינו – על פי תה' סג ט. עדת רבת: כינוי לישראל, על פי "רבתי עם", באיכה א א. 74 מאין משיבת – כנראה כמו מאין מְשִׁיבָת, מאין משיב אחר. 75 מזמור וכו' – ראה משנה סוף מס' תמיד: "מזמור שיר ליום השבת, מזמור שיר לעתיד לבוא ליום שכולו שבת מנוחה לחיי העולמים". 76 לתשחורת – לשלטון ולשררה. לפי הפירוש במחזור ויטרי, מהד' ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 513. לאבות מ' יב, תשחורת הוא הממונה של מלך. 77 זקוקים – טהורים. ציון הנבחרת – השווה תה' קלב יג.

בולטים הדמיון וגם השוני בין שני פיוטים אלה. נתמזל מזלנו ואנו יכולים להצביע על המקור ששימש כל אחד מהם, לכל הפחות באשר להקבלה שבין מעשה בראשית ויציאת מצרים. פיוטו של ר' יוסף טוב עלם מיוסד על מדרש תדשא,⁴³ ושל ר' מנחם בר' מכיר על מדרש פסיקתא חדתא.⁴⁴

נעמיד זה מול זה את המוטיבים המופיעים בפיוטו של ר' יוסף טוב עלם ובמדרש תדשא, וחסרים בפיוטו של ר' מנחם בר' מכיר ובמדרש פסיקתא חדתא:

יוסף טוב עלם

מדרש תדשא

כדמות ברייתו של עולם עשה הקב"ה	נסים לישראל במדבר כשיצאו ממצרים,
בראשית... יהי רקיע בתוך המים	בראשית... יהי רקיע בתוך המים
[במדבר] וענן ה' עליהם יומם	[במדבר] וענן ה' עליהם יומם
ועוד נאמר פרש ענן למסך.	ועוד נאמר פרש ענן למסך.
...	...
בראשית תדשא הארץ	בראשית תדשא הארץ
ובמדבר הנני ממטיר לכם לחם	ובמדבר הנני ממטיר לכם לחם
ואומר... והנה פרח מטה אהרן	ואומר... והנה פרח מטה אהרן
בשלישי... הדשיא דשאים...	בשלישי... הדשיא דשאים...
[אין זכר למן]	[אין זכר למן]
הציץ לבונה ופרי מגדים (ט' 31-35)	הציץ לבונה ופרי מגדים (ט' 31-35)

43 בית המדרש לילינק, ג, עמ' 167-168.

44 הנ"ל, ו, עמ' 38.

ההקבלות בין הפסיקתא חדתא ובין פיוטו של ר' מנחם בר' מכיר בולטות ומדויקות, ואין שום ספק שהם תלויים זה בזה. הואיל וידיעותינו על זמן התהוות מדרש פסיקתא חדתא מועטות, אין לקבוע בעצם מי שאב ממי, וכתמיד יש אפשרות ששניהם שאבו ממקור שלישי שאבד:

פסיקתא חדתא	מנחם בר' מכיר
ביום הראשון ארץ מתוך המים	הן בראשון ברח כאחת/ השמים
לכסאו	והדום
אף הוא קרע להם הים וברא להם	...
ארץ חדשה מן הים	והכין במים ארץ חדשה
ביום ב' ברא רקיע	...בשיני... ויעש אלקים את הרקיע
אף כאן פרש עליהם ענני כבוד	טיללני ענני כבוד
בשלישי ברא דשאים... זו היא החטה	בשלישי... כלכול דגן חיטה
אף כאן הנני ממטיר וכו'	לחם אבירים המטיר וכו'
ברביעי היו מאורות	ניהר ברביעי מאורות
אף כאן נתן להם שני עמודי אש	...בעמוד אש... סך עמוד שיני...
בחמישי עופות	בחמישי... כל עוף
אף כאן נתן להם שליו	...צפור שליו
בשישי דבר עם אדם בג"ע	רחש בשישי לגולם המוקדם
אף כאן דבר עם בני אברהם הר סיני	שבטי אדם הגדול (= אברהם)... פנים
	בפנים דבר ה'
אין לדעת מה הסיבה שבגללה מקבילים דברי ר' יוסף טוב עלם למדרש תדשא ודברי מנחם בר' מכיר למדרש פסיקתא חדתא. ⁴⁵	

45 כדאי להעיר שבקדושתא של ר' פינחס לשמיני עצרת מעמיד הפייטן אלה מול אלה את הנסים שנעשו לאבותינו בשעה שעזבו את בתייהם לעלות לרגל, ואת הנסים שיתרחשו לעתיד לבוא; ראה מ' זולאי, ארץ-ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 105-108. גם הוא משתמש בלשון "כן) תעשה לאחרונים" (ראה שם, עמ' 105).

פיוט אשכנזי חדש על פדיון הכלה השבויה ממצרים הפיוט "אמון נוא" לר' מנחם בר' מכיר

יום טוב ליפמן צונץ, בספרו הגדול על הפיוט, העיר על הדמיון שבין כמה פיוטים העוסקים ביציאת מצרים, שבהם מתוארת כנסת ישראל ככלה והשליחים שנשלחו לפדותה, משה ואהרן, מנהלים משא ומתן עם פרעה לפדיון הכלה השבויה, שחתנה, הקב"ה, מחכה לה "להתחתן" אתה.¹

עזרא פליישר הפנה תשומת לב לשכיחותו של סיפור אלגורי זה של פדיון כלה, דהיינו כנסת ישראל במצרים, על ידי חתנה, הקב"ה. הראשון שכלל בפיוטו את הסיפור הזה היה ר' אמתי, הפייטן האיטלקי, שהשתמש בו בפיוט מהסוג "זולת" שכתב לחתונת אחותו. אף על פי שהרבה אלמנטים בפיוט זה מיוסדים על אגדות חז"ל, הסיפור עצמו שמסופר בו על בואם של שליחים לשכנע את פרעה בטענות הלקוחות מההלכה לשחרר את הכלה ולתת לה להתחתן עם חתנה המחכה לה, אינו נמצא בספרות התלמודית-מדרשית. אין לדעת אם בזמנו של ר' אמתי היה קיים סיפור כזה שנאבד מאתנו מאז או אולי ר' אמתי או אחד מקודמיו יצר את הסיפור באופן עצמאי. אחרי ר' אמתי באו פייטנים אחרים מאשכנז ומצרפת שפייטו גם כן זולתות על הנושא הזה. פליישר גם גילה זולת מר' יוסף אבן אביתור הספרדי שבו הוא מחקה את סיפורו של ר' אמתי. הזולתות האלה נועדו לשבת הגדול, לפסח או לשבת חתונה.² השימוש בפיוטים זהים לזכר יציאת מצרים ולחגיגת חתן וכלה, מראה על החשיבות הגדולה שבה התייחסו היהודים בימי הביניים לשמחות פרטיות, וגם על מרכזיותו של הרעיון של האהבה האלוהית בין כנסת ישראל ובין הקב"ה. הסיפור האלגורי של האהבה בין החתן ובין הכלה היה מתאים בעיני הפייטנים והמתפללים לציון מאורע לאומי-היסטורי ולציון מאורע פרטי. היחיד והציבור תיארו אהבה אלוהית ואהבה אנושית בתמונות ומושגים זהים והגבול בין הכללי ובין הפרטי ניטשטש בפיוטים אלה. הסיפור המסופר בחרוזים היה עממי במהותו בתיאור הגעגועים של החתן והכלה זה לזה, מרתק על ידי הצגת העימות בין המלך הרשע המחזיק כלה שבויה ובין שליחים אמיצים הבאים לפדותה, ומשעשע על ידי תיאור המשא ומתן הפלפולי שבין המלך, דהיינו פרעה, ובין השליחים, משה ואהרן. במשא ומתן זה מתווכחים המשתתפים

ראה 3, 122 n. 1, 72 pp. L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865.

2 ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 697-698, וראה מאמרו הנזכר שם בהערה 44. פיוטו של אמתי נדפס גם בשירי אמתי, מהר"י דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 90-86. פליישר, שם, עמ' 698 כותב: "רבים הזולתות המרכז אירופיים השבים ומספרים את סיפורו של ר' אמתי". בהזדמנות אחרת, אי"ה, אני מתכוון לרשום אותם ולדון בהם.

בטענות הלקוחות מהלכות פדיון האמה העבריייה, ופרעה מתגלה כבקי בעניינים אלה. בכתב־יד זעיר השמור בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (מס' 8972, דף כב ע"ב) נמצא פיוט בלתי ידוע כזה מר' מנחם בר' מכיר, שחי באשכנז במאה ה"א. מנחם היה אחד מבני המכירי המפורסמים, שחיבורם "מעשה המכירי" הוא מקור חשוב מאוד לתורתם של חכמי אשכנז הקדומים.³ כתב־היד הוא מאשכנז מהמאה ה"ג והוא מכיל אוסף פיוטים לשבתות מיוחדות.⁴ הפיוט הוא "זולת לשבת הגדול". בספר "ערוגת הבשם" נמצא פירוש ארוך לפיוט זה, אבל היות והמקור עצמו לא היה ידוע בשעת הוצאתו של הספר, דברי הפירוש נשארו סתומים.⁵ כעת, עם הפיוט בדינו, אפשר להבין גם את דברי בעל "ערוגת הבשם". פיוטו של ר' מנחם בר' מכיר דומה בתוכנו לשאר הפיוטים מסוג זה וגם הוא מציג דר־שיח דמיוני בין פרעה ובין משה ואהרן בעניין פדיית השבויה מהשבי המצרי. הפיוט בנוי מסטרופות בנות ארבעה טורים, כשהטור האחרון הוא פסוק מהמקרא. בכל טור שש מילים בדיוק, מלבד בטור הרביעי המביא פסוק כלשונו. הסימן האלפביתי הוא: אאב, גגד וכן הלאה. אחרי גמר הא"ב בא סימן: מנחם בן רבי מכיר חזק ואמץ בתורה לעד אמן. נראה שלפני צונץ היה טקסט שונה מזה שלנו ועל זה מראה הסימן שמובא על ידו (מנחם בן רבי... צבור לעד אמן).⁶

והנה לשון הפיוט:

- 1 אָמוֹן נוֹא הוֹבֵא נְזִיר אֲחִים אֲדָנִי
אָנוּס עַל פִּי הַדִּיבֵר, רֹאשׁ אֵיתָנִי
בָּא בְעֵמֶק חֶבְרוֹן לְקָיִים עֲצָה וְתָנָא
כִּי הִיתָה סִבָּה מֵאֵת ה' (מלכים א יב טו)
- 5 גִּרְמָה לָתֶם זְכוּתוֹ בְּשִׁלְשָׁאוֹת לֹא עוֹנָה
גּוֹלְגֵל דְּבָר וְהוֹרֵד כָּל־כֹּל שֶׁם רֹאשׁוֹנָה
דְּמִיֹּן הָאֵם רָצָה אַחֲרֵי בֶן בְּטָנָה
כִּי נִכְמְרוּ רַחֲמֶיהָ עַל בְּנָה (מלכים א ג כו)
- הָאָדוֹן הַבְּטִיחוֹ הוּא וְזָרְעוֹ עַת בּוֹאוּ
10 הַיּוֹת עִמָּם בְּרִדְתוֹ מִנֶּזֶן שְׂכָעִים יִמְלָאוּ

- 3 א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 361 ואילך; על פיוט ר' מנחם, שם, עמ' 373; ובהערה 63 שם מזכיר גרוסמן את הפיוט שלנו.
- 4 על כתב־יד זה ראה מה שכתב ב' נרקיס, "ציורים לעשרת הדיברות במחזור אשכנזי זעיר בן המאה השלוש־עשרה", עשרת הדיברות בראי הדורות, בעריכת ב"צ סגל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 389-407. וראה במאמרי העומד להופיע בספר היובל לכבוד הפרופסור אברהם הולץ (להלן, עמ' 190-208).
- 5 ספר ערוגת הבשם – כולל פירושים לפיוטים לרבנינו אברהם ב"ר עזריאל, מהד' א"א אורבך, ג, ירושלים תשכ"ג, עמ' 143-148. וראה בהערה 25 שם: "זולת לשבת הגדול לר' מנחם בר' מכיר ד.א. 5586. לא נדפס וגם לא נרשם ברשימת המכון לחקר השירה העברית".
- 6 על הסימן ראה צונץ (לעיל, הע' 1), עמ' 298. וראה בספר ערוגת הבשם, שם, עמ' 148, המביא את ראשי החרוזים ואת המילים שבהם מסומן שמו של המחבר.

- וּבִשְׁשׁ מֵאוֹת אֶלֶף עֲלוֹתָם אוֹתוֹ יִמָּצְאוּ
בְּתוֹכָם וּבְכוֹאֵם יָבוֹאוּ וּבִצְאָתָם יֵצְאוּ (יחזקאל מו י)
- זוֹרוּ וּבֹא הַמוֹעֵד צֵאת כָּלָה מִסְבְּלוֹתֶיהָ
זָכַר לָהּ חֲתָנָה חֶסֶד אֶהְבֵּת כְּלוּלוֹתֶיהָ
חֲנֻטָּה פִּגְיָה כָּכָר וְהִיא חוֹמָה וּמִגְדָּלֶיהָ 15
כְּפוֹרֶחֶת עֲלֵתָה נִצָּה הַבְּשִׁילוֹ אֲשֶׁר־לוֹתֶיהָ (בראשית מ י)
- טְכוּס פָּנוּי לְטִירוֹן שִׁבֵּט בְּנֵי לוֹיָהּ
טוֹבִים הַשָּׁנִים הֵם תְּאוֹמֵי צִבְיָה
יִדְעֻם לְרוּץ לְדַבֵּר עַל לֵב הָעִבְרִיָּה:
הַתְּפִתְחֵי מוֹסְרֵי צֻאֲרָךְ, שִׁבְיָה (ישעיה נב ב) 20
- כְּבוֹדָה בַּת מֶלֶךְ פְּנִימָ[ה] סְגוּלָתִי הַכֶּלֶה
כְּבוֹשָׁה חֲבוּשָׁה עִם בְּנֵי נוֹף לְשִׁפְלָה
לִוְקָחָה חִינָם לְאַמָּה הַוּגְלַת שְׁלוֹמִים כּוֹלָה
הַכְּצַעֲקָתָה הַבָּאָה אֵלַי עָשׂוּ כָּלָה (בראשית יח כא) 25
- מִלְּאֲכִיו חֲנַס הִגִּיעוּ לְמוֹשֶׁל חָם הָאֲשָׁם:
”מִדּוּעַ הִחֲזַקְתָּ בִּבַּת יְדִידוֹת נָשִׁים
נִכְוֶנָה הִיא לְהַתְקַדֵּשׁ לְהַתְפָּאֵר שָׁבוּ וְלָשִׁם
חֶפֶץ בָּהּ הַמֶּלֶךְ וְנִקְרָאָה בְּשֵׁם” (אסתר ב יד) 30
- סְבֻלוֹנוֹת הַרְבֵּ[ה] מְאֹד מִהֵר וּמִתֵּן בְּתוֹלָה
שְׂדוֹת וּכְרָמִים וְזִיתִים הַנִּדִּין לָהּ לְהַשְׁתִּילָה
עֵיתָה עַת דּוֹדִים בְּעַדֵּי עַדִּים חֲתוּלָה
וַיִּבְהֵל אֶת תַּמְרוּקֶיהָ וְאֶת מְנוּתֶיהָ לָתֵת לָהּ (אסתר ב ט) 35
- פָּתִי שִׁיחוֹת הָעֲמִיק פִּי זָדוֹת וּמַעֲקָשׁוֹת:
”פִּידִיוֹן אִמָּה אִיָּה וְאֵל תִּלְאוּ בִּבְקָשׁוֹת
צְרוּרוֹת כֶּסֶף שִׁיקְלוּ וְחִידְלוּ מִשּׁוֹל הַקָּשׁוֹת”
וַיִּתְנַבֵּר אֲלֵיהֶם וַיְדַבֵּר אֹתָם קָשׁוֹת (בראשית מב ז) 40
- קְדוּשִׁים עָנוּ לְסֹכֵל: ”כֵּלָא עֲתִד תִּאֲסֵף
קוֹנָה אֲפּוֹא מְכָרָה הֵתֵל אֶל תּוֹסֵף
רְצוּצָה עֲשׂוּקָה בְּאֶפְס אֲמַר לְגֵאָלָה בְּכוּסֵף
יַעֲשֶׂה לָּהּ וַיֵּצֵאָה חִינָם אֵין כֶּסֶף” (שמות כא יא) 40
- שָׁב וְהָשִׁיב תּוֹאנָה: ”מַה־תִּסְפְּרוּ נִדְנִיָּה
שִׁפְחָה נַחֲרַפְתָּ לְאִישׁ אֲנִי וְנָתִי עַדְנִיָּה

- תולדותיה לי הם פדת משפטי דיניה
האשה וילדיה תהיה לאדוניה (שמות כא ד)
- 45 "מורה שקר ותרמית", הצו עליו נבונים
"נערה שבח[ה] לאב ולפעל שקר לבנים
חתן אב ואדון לה והפדה מעלבוניו
שלח תשלח את האם ואת הבנים" (דברים כב ז)
- 50 "מה אתם ודבריכם", נגרס ירק ירוק
"בדברי שקר תשעו ותשעשעו כי יפרוק
נרפים אתם נרפים" בפיו שרק שרוק
רשע יראה רע וכעס שיניו יחרוק (תהלים קיב י)
- 55 רבו בו עפרים: "הופרע עצתך בפרעה
בזות דבר המלך גמולך ישולם לפרעה"
יעירה תרוץ לחוגב, ארץ לא זרועה
עד אשר [לא יבואו ימי הרעה] (קהלת יב א)
- 60 "מי ה' לא ידעתי", העיז לדברה
"כן תפריעו כלה מוטות עול לשברה
יצוא לא תצא למדבר עבור מעברה
ואתם פנו לכם וסעו המדברה" (דברים א מ)
- רעים צירי אמה משיבי מלחמה שעה
חשו להשיב לשולחם דברי אמת לשעה:
"זקוקתך כמיהה מאד מן העפר לנעה
פזאת וכזאת דברה הנעה (מלכים ב ה ד)
- 65 ומאז באנו לדבר בשמך אלהי העברים
אויב אטם אנו כפתן לקול חברים
מי ומי הולכים לכו נא הגברים
והנה הוא שם לה עלילות דברים" (דברים כב יד [יז])
- 70 צור נגפו בנאמנים זה בא וזה הולך
בתשע נוגע ולא נפגע סחוב והשלך
ורידוי אחרון הכביד ותהום כל פלך
כי כלתה אליו הרעה מאת המלך (אסתר ז ז)
- ליל נלקחה האם ונתנגע בית לצון
עיתה – שימור לבת היות מאז ולקיצון
דמים בסוסה פסוחה חופזה צאת לרצון
היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן (שיר השירים א ח)

אַחַר נְהַפֵּךְ לְבָבְכֶם לְמוֹ עֲבֹדוֹת לְהַחְזִירָה
מִשְׁכֶּם יָם וְהִשְׁלִיכֶם בְּמִידָה שְׁוֹה גְזִירָה
נִקְוֹדוֹת וְתוֹרִים יְתִירִים פְּתָרִים דּוֹד הַנְּזִירָה
אַלְקִים לָנוּ מִחֶסֶד וְעֹז עֲזָרָה בְּצָרָה (תהלים מו ב)

הפיוט עשיר ברמזים לאגדות חז"ל, והפייטן שיזר אותם בפיוטו באמנות ובזריזות גדולה. להלן נשתדל לחשוף את מקורותיו ולפעמים נביא גם את דברי הפירוש שב"ערוגת הבשם" (עה"ב) ונעזר על הגירסאות השונות משלנו המובאות שם.

1. אִמּוֹן נֹא – מִצְרִים, הַשְׁוּוֹה נַחוּם ג. ח. בַּעַה"ב: "וּמִן הַדִּין הִיָּה לֹמֵר נֹא אִמּוֹן הוֹבֵא' אֵךְ מִפְּנֵי כִּדִּי לְהַתְחִיל בֵּא' הִיפֵךְ". נִזִּיר אַחִים – יוֹסֵף, הַשְׁוּוֹה בְּרֹאשִׁית מֵט כו ודְּבָרִים לֵג טז. בַּעַה"ב: "נִזִּיר אַחִיו". אִדְנִי – הַשְּׁבִטִים. בַּעַה"ב: "שְׁבִטִים קוֹרָא אִדְנִים כִּי הֵם עֵיקָר כְּמוֹ אִדְנִי בֵּית".
- 2-3. מִיּוֹסֵד עַל בְּרֹאשִׁית רַבָּה פֶּד יג, מֵהֶד' תִּיאֹדוֹר־אַלְבֶּק עַמ' 1016: "וַיִּשְׁלַחְהוּ מַעֲמֵק חֲבֵרוֹן (בְּרֹאשִׁית לו זד) ... הֵלֵךְ [יוֹסֵף] לְהַשְׁלִים הָעֵצָה הָעֲמוּקָה שֶׁנָּתַן הַקֶּב"ה בִּינוֹ וּבִין חֲבֵר הֵנָּה שֶׁקְבוֹר בַּחֲבֵרוֹן [= אֲבֵרָה]: וַעֲבֹדוּם וַעֲיֵנוֹ אוֹתָם (בְּרֹאשִׁית טו יג); וְרָאָה סוּטָה יֵא ע"א, רִש"י ד"ה וַיִּשְׁלַחְהוּ מַעֲמֵק חֲבֵרוֹן: "בִּיּוֹסֵף מִשְׁתַּעִי קָרָא כְּשֶׁשְׁלַחוּ יַעֲקֹב אֶצֶל אַחִיו וְהוּא תַחֲלִיל סִיבַת יִרְדֵּית יִשְׂרָאֵל לְמִצְרַיִם". יוֹסֵף יִרֵד לְמִצְרַיִם כִּדִּי לִקְיִים אֵת מֵה שֶׁאִמֵּר הַקֶּב"ה לְאַבְרָהָם בְּבֵרִית בֵּין הַבְּתָרִים "כִּי גֵר יִהְיֶה זֶרַעְךָ וְכו' (וְכַךְ פִּירֵשׁ בַּעַל עַה"ב). אֲנוֹס עַל פִּי הַדִּיבּוֹר – כְּלִשׁוֹן הַהִגָּדָה שֶׁל פֶּסַח: "וַיִּרֵד מִצְרַיִמָּה – אֲנוֹס עַל פִּי הַדִּיבּוֹר". רֹאשׁ אִתְּנִי – "אִתְּנִים" הוּא כִּינוֹי שֶׁכִּיחַ לְאַבּוֹת ו"אִתְּנָה" הוּא כִּינוֹי לְאַבְרָהָם אֲבִינוּ, הַשְׁוּוֹה פְּסִיקְתָא דְּרַב כְּהֵנָּה, מֵהֶד' מְדַלְבּוּסִים עַמ' 61 וַעֲמ' 464.
4. כִּי הִיתָה סִיבָה – הַשְׁוּוֹה בְּדִבְרֵי רִש"י הַמּוּבָאִים לְעִיל (טור 2-3).
- 5-8. רָאָה שֶׁבַת פֶּט ע"ב: "רָאוּי הִיָּה יַעֲקֹב אֲבִינוּ לִירֵד לְמִצְרַיִם בְּשִׁלְשָׁאוֹת שֶׁל בְּרִזָּל אֲלָא שׁוֹכְתּוֹ גְּרָמָה לו'". וְרָאָה מִדְּרַשׁ תַּהֲלִים, מֵהֶד' בּוֹכֵר עַמ' 450-451: "רָאוּי הִיָּה יַעֲקֹב לִירֵד בְּמִצְרַיִם בְּשִׁלְשָׁאוֹת שֶׁל בְּרִזָּל וְעֵשָׂה הַקֶּב"ה כְּמָה מְגַנְגָּאוֹת [= תַּחְבּוּלוֹת] כִּדִּי לְהוֹרִידוֹ בְּכַבּוֹדוֹ... מִשֶּׁל לִפְרָה שֶׁהָיוּ מִבְּקִשֵּׁן לְמִשְׁוֹךְ אוֹתָהּ לְמִקּוּלִין שֶׁלָּה וְלֹא הִיתָה נִמְשַׁכָּת, מֵה עָשׂו, מִשְׁכּוֹ בָּנָה תַּחֲלָה וְהִיתָה רָצָה אַחֲרוּיוֹ". הַשְׁוּוֹה בְּרֹאשִׁית רַבָּה ו ב, עַמ' 1052-1053 וּבִמְנַחַת יְהוּדָה שֶׁם (וְכַךְ פִּירֵשׁ בַּעַל עַה"ב). כֻּלְכָּל – יוֹסֵף, רָאָה פְּסִיקְתָא דְּרַב כְּהֵנָּה, עַמ' 61.
- 9-12. הָאֲדוֹן הַבְּטִיחוֹ וְכו' – עַה"ב: "כְּמוֹ שֶׁנִּי אֲנִי אֲרֵד עִמָּךְ מִצְרַיִמָּה" (בְּרֹאשִׁית מו ד). רָאָה מְכִילְתָּא דְּרִשְׁבִּי, מֵהֶד' אִפְשֻׁטִיין־מִלְּמֵד עַמ' 1: "כְּשִׁירְדוֹ יִשְׂרָאֵל לְמִצְרַיִם, שְׂכִינָה עִמָּהֶם, שֶׁנִּי אֲנִי אֲרֵד עִמָּךְ מִצְרַיִמָּה. וְכַשֶּׁעָלוּ, שְׂכִינָה עִמָּהֶם, שֶׁנִּי וְאֲנִי אֶעֱלֶךְ גַּם עִלָּה (שֶׁם)". רָאָה ש' שְׁפִיגֵל, אֲבוֹת הַפִּיּוּט, נִיּוֹ יוֹרֵק וִירוּשָׁלַיִם תִּשְׁנ"ז, עַמ' 308 וְאֵילֶךְ. רָאָה גַּם פְּרָקִי דְּרַבִּי אֵלִיעֶזֶר פֶּל"ט: "וְכַשְּׁבָאוּ לְגַבּוֹל מִצְרַיִם נִתְיַיְחֲסוּ כָּל הַזְּכָרִים... הָרִי שְׁבַעִים חֲסֵר אַחַת וְכַתִּיב בְּשַׁבְעִים נֶפֶשׁ יִרְדּוּ אֲבוֹתֶיךָ מִצְרַיִמָּה (דְּבָרִים י כה), מֵה עֲשָׂה הַקֶּב"ה, נִכְנַס עִמָּהֶם, לִקְיִים מֵה שֶׁנֶּאֱמַר אֲנִי אֲרֵד עִמָּךְ מִצְרַיִמָּה (בְּרֹאשִׁית מו ד). וְכַשֶּׁעָלוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם נִתְיַיְחֲסוּ כָּל הַגְּבָרִים ס' רַבּוֹא חֲסֵר אַחַד, מֵה עֲשָׂה הַקֶּב"ה, נִכְנַס עִמָּהֶם, לִקְיִים מֵה שֶׁנֶּאֱמַר אֲנִי אֲרֵד עִמָּךְ וְאֲנִי אֶעֱלֶךְ גַּם עִלָּה (שֶׁם)". יִבּוֹאוּ בְּתוֹכָם וְכו' – שִׁיבּוֹץ מוֹצֵלַח שֶׁל הַפְּסוּק "וְהַנְּשִׂא בְּתוֹכָם כְּבוֹאָם יִבּוֹא וּבְצֵאתָם יִצְאוּ" (דְּחַתִּיב), וְהַפִּיּוּט שִׁנָּה אֵת שְׁנֵי הַפְּעִילִים לְלִשׁוֹן רִבִּים. סְטֵרוּפָה זֹו מֵהוּוֹה מַעֲבֵר וְכַעֲיֵן הַכְּנָה לְסְטֵרוּפָה הַבָּאָה: כֵּאֵן הַפִּיּוּט אֹמֵר שֶׁהַקֶּב"ה יַעֲלֶה יַחַד עִם יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם וּבְהַמְשָׁךְ יַתְחִיל לְסַפֵּר אֵת הַסִּפּוּר שֶׁל הָאֱהָבָה בֵּין ה' חֲתָן" וְה' כְּלָה".
13. זוֹרֵז וְכֹא הַמוֹעֵד וְכו' – הַקֶּב"ה קִיצֵר אֵת גְּלוֹת מִצְרַיִם. מוֹעֵד הַגָּאוּלָּה בֵּא אַחֲרֵי מֵאֲתַיִם וְעֶשֶׂר שָׁנִים וְלֹא אַחֲרֵי אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה כְּמוֹ שֶׁנֶּאֱמַר לְאַבְרָהָם (בְּרֹאשִׁית טו יג). רָאָה פְּסִיקְתָא דְּרַב כְּהֵנָּה, עַמ' 88. וְרָאָה לְהֵלֵךְ טוֹר 75. צֵאת כָּלָה מִסְבָּלוּתִיָּה – עַל פִּי שְׁמוֹת ו.
14. זָכַר לָה חֲתָנָה חֲסֵד אֱהָבָת כְּלוּלוּתִיָּה – עַל פִּי יִרְמְיָה ב. ב. בַּעַה"ב: "זָכַר לָה מִתְּנָה" וּמִפְּרֵשׁ: "זָכַרְתִּי לָךְ חֲסִיד נְעוּרִיךָ אֱהָבָת כְּלוּלוּתִיָּךְ בְּגִימָה זֶה"ו אֲזַכּוֹר" מִתְּנָה הַתּוֹרָה". וְכִנְרָאָה הַנוֹסָת הִיָּה מְשׁוּבֵשׁ כְּכֹר בְּזִמְנוֹ וּבִמְקוֹם "חֲתָנָה" שֶׁלְּפָנָיו, שְׁמַתַּיִם הֵיטֵב לְתוֹכָן הַסְטֵרוּפָה, הִיָּה לְפָנָיו "מִתְּנָה".
- 15-16. עַל פִּי שִׁיר הַשִּׁירִים ב יג, שֶׁם ח י, וְהַפִּיּוּט מִשְׁתַּמֵּשׁ בָּהֶם לְצִיּוֹן שֶׁכֵּחַלָּה הִבִּיֵּאָה סִימְנֵי בְּגִירוֹת, וְרוֹמֵז בֹּזֶה לְמִשְׁנֵה לְקִידוּשֵׁין פ"א מ"ב: "יִתִּירָה עֲלֵיו אִמָּה הָעֲבָרִיָּה שֶׁקוֹנָה אֵת עֲצָמָה בְּסִימְנִין". וְרָאָה

להלן טור 23 ועוד. כפורחת עלתה נצה – ראה הפירוש בעה"ב 144 וראה גם שם, עמ' 134, והוא על פי חולין צב ע"א: "והיא כפרחת, הגיע זמנן של ישראל לפרות ולרבות... עלתה נצה, הגיע זמנן של ישראל ליגאל... הבשילו אשכולותיה ענבים, הגיע זמנה של מצרים לשנות כוס התרעלה". במדרש זה יש לראות גרעין להתפתחות הסיפור שלפנינו.

17. בעה"ב מובאות שתי גירסאות, האחת: "טכוס פנוי לטירון", כמו שלפנינו; השנייה, על פי "יוצרות שכת' בס: טפוס לטירוג". וראה הפירוש שם. לגירסא שלפנינו השווה שמות רבה, מהד' א' שנאן עמ' 119: "בשעה שנגלה הקב"ה למשה טירון היה משה לנבואה"; וראה שם, עמ' 172-173: "שכטו של לוי פנוי היה מעבודת פרך. אמר להם פרעה: בשביל שאתם עומדים פנויים אתם אומרים: נלכה נזבחה לאלקינו (שמות ה, ח)". בלי ספק הפייטן מתכוון למקורות אלה או לדומים להם, אבל בכל זאת הטור קשה להולמו בדיוק.

18-19. טובים השנים וכו' – על פי קהלת ד ט, ושיר השירים ד ה, והכוונה למשה ואהרן וכך נדרש בשיר השירים רבה על הפסוק הנ"ל. תאומי הצביה/ ידעם לרוץ וכו' – בעה"ב (עמ' 141 ו-146): "כשני עפרים תאומי צבייה נדרש על משה ואהרן שהיו רצים בשליחות הק' כצבי"; וראה מה שכתב אורבך שם, עמ' 141 הע' 97, שבשיר השירים רבה ד ה, ובאגדת שיר השירים נדרשת התחלת הפסוק על משה ואהרן, אבל אין דורשים את הדימוי לשני עפרים. ידעם... לדבר – השווה התפילה המפורסמת לשליח ציבור, "היה עם פיפיות" (מחזור לראש השנה, מהד' ד' גולדשמידט, עמ' 230): "היה עם פיפיות שלוחי עמך... הורם מה שיאמרו/ הבינם מה שידברו... ידעם היך יפארו"; וכפי שמעיר גולדשמידט, שם, הדברים מיוסדים על הפסוק הנאמר על משה ואהרן, "ואנכי אהיה עם פיך ועם פיהו" (שמות ט ט). לב העבריה – האמה העבריה, על פי דברים טו יב.

21. כבודה וכו' – תהלים מה יד. סגולתי – על פי "והייתם לי סגלה" (שמות יט ה).

22. כבושה – על פי ירמיה לד טז: "ותכבשו אתם להיות לכם לעבדים ולשפחות". חבושה – שכיח בלשון חז"ל: "חבוש בבית האסורים" (ברכות ה ע"ב ועוד). בני נוף – מצרים (ירמיה ב טז).

23. לוקחה חנים וכו' – על פי ישעיה נב ג-ה. הוגלת שלומים וכו' – ירמיה יג יט. בעה"ב: "והפייט שמביא זה הפסוק לזה שבתחילה ירדו דרך שלום ואחר כך החזיקו בהם עבדות והכי אמר' בפ' כל שעה (פסחים לט ע"א), מרור תחילתו רך וסופו קשה וכו'", כלומר, שבעל עה"ב סובר שהפייטן דרש את המילה "שלומים" במובן שלום.

25. מלאכיו וכו' – על פי ישעיה ל ד. בעה"ב: "מה שעשה הפייט מלאכיו חנם הגיעו, פי' מלאכיו של הקב"ה הם משה ואהרן הגיעו למצרים להאשים את פרעה שהוא מושל חם".

26-27. בבת ידידות נשם – כמו ידידות נפש, ראה ירמיה יב ז. שבו ולשם – אבנים טובות (שמות כח יט). נשם היא מילה פייטנית במקום נשמה, ראה למשל בפיוט גשם לקלירי, "אף ברי" (מחזור לסכות, מהד' ד' גולדשמידט ש"פ מ"ו: "המקדש... ששלו סבלונות". מהר ומתן – בראשית לד יב. שדות

29-30. סבלונות – קידושין פ"ב מ"ו: "המקדש... ששלו סבלונות". מהר ומתן – בראשית לד יב. שדות וכרמים וזיתים – דברים ו יא; תהלים קז לו. הנדין לה – מילה פייטנית מלשון "נדן" והובאה על ידי צונץ כדוגמא יחידית לצורה זו מהפיוט שלפנינו, ראה *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, פרנקפורט 1920, עמ' 433. לפני בעל עה"ב הייתה כנראה גירסא אחרת, משובשת: "כי דינה היה לחננה".

31. עיתה עת דורים וכו' – יחזקאל טז פסוקים ד, ז, ח. עת – בכתב-היד בטעות: את.

33. פתי שיחות וכו' – השווה משלי כב יד. שיחות – אולי צ"ל בשי"ן שמאלית: שיחות. בפסוק "נְרוֹת", אבל בכתב-היד: זדות; ואולי טעות היא. בעה"ב: "פתי שיח' העמיקה פי ורות ומעקשות". לפנינו נקוד זדות ובעה"ב נְרוֹת, ומעיר בפירושו (על ניקוד המילה במשלי הנ"ל): "צריכה דיקדוק למה לא ננקד נְרוֹת כמו וישבה בגירות דירמיה" (מא יז). ומעקשות – השווה ישעיה מב טז.

34-35. פידיון אמה איה וכו' – פרעה דורש כסף בעבור פדיון האמה השבויה, ואינו מוכן לשחררה חנם. וחידלו משול הקשות – בעה"ב שני פירושים: (א) "וחדלו משול הקישות: תיבת משול מלשון שול תשולו לה מן הצבתים (רות ב, טז), לשו' השלכה, וש' משול נדגש, ותיבת הקישות לשו' השמעת קול, כמו קיש קיש קריא (בבא מציעא פה ע"ב). ופתר': מליצה חדלו מהשליך, השמעת קול הדיבור, כלומר' חדלו מלדבר דברי' בטלים... ולשון השלכה נופל כדיבור... והוא קרוב ללשון

נטיפה...". (ב) "וחדלו ממשול הקישות, ופי' מלמשול דברים שדבריתם אינם אלא כמשל". ואולי "הקשות" מלשון הקיש, המונח התלמודי, ופירושו הדבר: פרעה אומר למשה ואהרן שלא ישתמשו בטענות "פלפוליות" אלא ישלמו כסף ואז יהיה מוכן לשחרר את הכלה. ואל תלאו – השווה איוב טז ז. צרורות כסף – בראשית מב לה.

קדושים – משה ואהרן. ענו לסכל בלא עתך תאסף – השווה קהלת ז יז.

37-39. קונה איפוא מכרה וכו' – קשה להולמו ואולי פירושו: אל תהתל בנו להגיד שהקב"ה שקנה (קידש, אירס) את כנסת ישראל, את הכלה, אכן מכר אותה ובגלל זה הוא חייב לשלם לך כסף כדי לפדותה. זה לא ייתכן, ולכן אין צורך שהוא ישלם כסף אלא הוא יגאל אותה חנם, באפס כסף. התל אל תוסף – שמות ח כה. רצוצה עשוקה – השווה דברים כח לג. באפס – בלי כסף, חנם. בעה"ב: "פי אמ' הקב"ה לגאלה באפס דמים כמו שנ' חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו" (ישעיה נב ג). לגאלה בכוסף – בעגועים של אהבה, השווה תהלים פד ג.

44-41. שב והשיב וכו' – פרעה השיב להם: למה לכם לדבר על הנדוניה שלה, הלא היא תישאר אצלי כשפחה ולא אשחרר אותה כי היא וילדיה שייכים לי לפי דין התורה. תואנה – עלילה, על פי שופטים יד ד. שפחה נחרפת לאיש – ויקרא יט כ. אני זנתי עדינה – אני פרנסתי אותה במעדנים. מורה שקר ותרמית – משה ואהרן משיבים לפרעה: אתה מורה הוראה שלא כהלכה, דברך הם שקר ותרמית (על פי ירמיה יד יד). הצו – רבו אתו, על פי במדבר כו ט.

47-46. נערה שבחה לאב וכו' – הקב"ה, הוא גם חתן וגם אב וגם בעל (אדון) לה, והכול מגיע לו ממנה. נערה שבחה לאב – על פי קידושין ג ע"ב: "כל שבח נעורים לאביה". ולבעל שחר לבנים – ובתור בעל שייך לו כל מה שהיא הרוויחה מעשיית הלבנים (בעבודה שעבדו במצרים). והפדה מעלבוניהם – והוא יפדה אותה מעלבוניהם. בעה"ב: "פי" הקב"ה חתנה ואביה ואדון לה. וי"ו והפדה שבפיוט מהפך מלשעבר להבא".

51-49. מיוסד על שמות רבה, עמ' 174: "התחיל מחרק עליהם שניו ואומר: נרפים הם". וראה שם, עמ' 177: "נרפים אתם נרפים – חרק עליהם שינוי והתחיל מחרס". נגרס – איכה ג טז: "ויגרס בחצץ שני". ירק ירוק – במדבר יב יד. בדברי שקר תשעו ותשעשעו – שמות ה ט, ישעיה כט ט. ראה שמות רבה, עמ' 175, הדורש "ואל ישעו בדברי שקר" שבפסוק בשמות הנ"ל מלשון ששועים: "אמר להם פרעה תכבד העבודה... ואל יהו משתעשעים". בכתב-היד: ותשועשוע. כי יפרוק – כאשר יפרוק את עולו. נרפים אתם נרפים – שמות ו יז. שרק שרוק – השווה איכה ב טז: "כל איביך שרקו ויחרקו שן".

52. הטור הוא הבאה מתהלים קיב י, אבל יש בו שינוי כי בפיוט כתוב "רשע יראה רע וכעס" ולשון הפסוק "רשע יראה וכעס".

56-53. סטרופה קשה להבנה. טור 55 אינו מנוקד בכתב-היד מכיוון שהמעתיק לא הבין את פירושו או שסירב לגלות לציבור את המשמעות החריפה של הדברים. גם בעל עה"ב מתקשה בפירושה. רבו בו עפרים – משה ואהרן רבו עם פרעה והטיחו דברים בפניו. עה"ב: "משה ואהרן נקראו עופרים שנ' שני שדיין כשני עפרי' תאומי צבייה, שהיו רצים בשליחות הקב"ה כצבייה. ד"א שהיו משימים עצמם כעפר, שנ' ונחנח מה כי תלינו עלינו" (שמות טז ז). ראה לעיל, טור 18. הופרע עצתך בפרעה – בעה"ב הגירסא: "הפרע עצתך נפרעה" ומפרשו: "רבו משה ואהרן בפרעה ואמרו לו הפרע, נתבטלה עצתך". הוא מביא את הפסוק בירמיה מ"ד ל', כיסוד לדברי הפייטן ודן בכתיב המילה "הפרע" אם בה"א או בחי"ת. בזות דבר המלך – אסתר א ג, יז. גמולך ישולם – תהלים קלז ח. לפרועה – כמובן המילה בלשון חז"ל: לשלם. בעל עה"ב מביא כאן את המדרש מילמדנו (תנחומא) וארא ט מהד' בוכר אות ח, עמ' 23-24) ש"פרעה היה אחד מארבעה בני אדם שנבעלו כנשים... שהיה זכר ופרע עצמו כנקיבה". וכנראה על זה מוסב טור 55 ומובנו שפרעה שפך את זרעו לבטלה במשכב זכר. יעירה (?) – אינני יכול לפרשו. תרוץ לחוגב – על פי קהלת יב ה-ו: "ויסתכל החגב... ותרוץ גלת הזהב"; וראה ברש"י שם: החגב, אלו העגבות, ותרוץ, לשון רציצה, גלת הזהב, זו האמה. ארץ לא זרועה – השווה בראשית לח ט; והלשון על פי ירמיה ב ב.

58-57. שמות ו ב, ד. מוטות עול לשברה – ויקרא כו יג. עה"ב: "כן תפריעו כלה, פי' מי [ה'] שכן תפריעו את העם ממעשיו".

59. עבור מעברה – על פי ישעיה י כט.
61. ריעים וכו' – משה ואהרן. צירי אמנה – שליחים נאמנים, השווה משלי כה יג. משיבי מלחמה שערה – ישעיה כח ו.
62. חשו – מיהרו. לשולחם – להקב"ה. דברי אמת – קהלת יב י.
63. זקוקתך – כלתך, על פי קידושין ו ע"א: "הרי את זקוקה לי מקודשת". כמיהה מאד – מתגעגעת מאוד, על פי תהלים סג ב. מן העפר לנערה – ישעיה נב ב.
65. ומאז באנו לדבר בשמך – שמות ה כג. אלהי העברים – שם ה ג.
66. אויב אטם וכו' – תהלים נח ה-ו. לקול חברים – משה ואהרן. עה"ב: "לקול חברים שעשה פייט, פי' בשביל קול חברים שלא ישמעם, כמו ואמר פרעה לבני ישראל" (שמות יד ג, שגם שם הפירוש: בשביל ישראל).
67. מי ומי וכו' – שמות י ח, יא. 68. פרעה האשים את משה ואהרן שהם אינם אומרים את האמת, ראה שמות רבה, עמ' 259: "מי שאומר דבר זה [בנערינו ובזקנינו נלך] אין דעתו אלא לברוח".
69. בנאמנים – המכות, השווה דברים כח נט. זה בא והולך – עה"ב: "פי' לא היה הולך עד שהיה בא אחר תחילה".
70. ולא נפגע – עה"ב: "כמו אין שוטה נפגע" (שבת יג ע"ב). סחוב והשלך – ירמיה כב יט.
71. ורידיו אחרון – המכה האחרונה; "רידיו" היא מילה פייטנית, ראה צונץ (לעיל בהערות לטורים 30-29), עמ' 396. ותהום כל פלך – על פי רות א יט.
- 74-73. ליל נלקחה וכו' – ראה פרקי דר' אליעזר פכ"ו: "באותו הלילה שנלקחה שרה אמנו אותו הלילה ליל פסח היה והביא הקב"ה על פרעה ועל ביתו נגעים גדולים להודיע שכן הוא עתיד להכות את מצרים בנגעים גדולים שנא' וינגע ה' את פרעה נגעים גדולים (בראשית י"ב י"ז)". בית לצון – ביתו של פרעה. בשמות רבה, עמ' 257, מובא הפסוק "אם ללצים הוא יליך" (משלי ג לד) בקשר לפרעה. עיתה שימור לבת וכו' – עה"ב: "שבאותו לילה יצאו ממצרים. ודרשו רבותינו, ליל שמורים אחד במצרים ואחד לעתיד. בפ"ק דראש השנה (יא ע"ב) לילה המשומר לעתיד לבוא". וראה בהערות אורבך, שם. ולקיצון – ולעתיד, מלשון קץ.
75. דמים בסוסה וכו' – על פי יחזקאל טז ו, והשווה מכילתא דר' ישמעאל, מהד' הורוביץ-רבין עמ' 14: "נתן להם הקדוש ברוך הוא שתי מצות דם פסח ודם מילה שיתעסקו בהם כדי שיגאלו שנאמר ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמך" (יחזקאל שם). חופזה צאת – הקב"ה מיהר את הגאולה, ראה לעיל, טור 13.
76. היפה בנשים וכו' – פסוק זה נדרש בשיר השירים רבה על יציאת מצרים.
77. אחר נהפך לבכם וכו' – שמות יד ה. עה"ב: "לרדוף אחריהם, להחזירם לעבדות".
78. משכם ים והשליכם במידה וכו' – הגירסא בעה"ב היא "משנסים השליכם" ופירש: "מלשון וישנס מותניו (מ"א י"ח מ"ו), פי' מצרים שהיו [משנסים] עצמם על ישראל השליכם לים, מידה כנגד מידה שהשליכו זכוריהם למים". גזירה – רמז ללשון "לגזור ים סוף לגזרים" (תהלים קלו יג) וגם ללשון "גזירה", שהקב"ה גזר עליהם במידה שווה, במידה כנגד מידה.
79. נקודות ותורים יתרים וכו' – עה"ב: "הוא שנ' תורי זהב נעשה לך עם נקודות הכסף (שיר השירים א' י"א) ודרשו רבותי תורי זהב, זה בית הים, עם נקודות הכסף, זו בית מצרים, על כן אמרו גדולה בית הים מבית מצרים וזהו שיסד ותורים יתירים... כשעלו מן הים לקחו יותר ממה שלקחו כשיצאו ממצרים". וזה מיוסד על מכילתא דר' ישמעאל, עמ' 47, וראה בעה"ב ובהערות שם. כתרים דוד הנזירה – הקב"ה עיטר אותם בכתרים, השווה שבת פז ע"ב: "כל דיבור ודיבור יציא מפי הקב"ה קושרים לו שני כתרים". אבל לא מצאתי את העניין של קשירת כתרים בשעת קריעת ים סוף.
80. עזרה – מעבר לתפילת "עזרת אבותינו" ששם שולב "זולת" זה בתפילה.

פיוט על ביזת היהודים

תלונות על העוני ועל המסים והקנסות הכבדים שהוטלו על היהודים על ידי הגויים ידועות היטב מספרות חז"ל ומימי הביניים. ר"א מרמורשטיין אסף את המקומות המדברים על עניין זה מהספרות התלמודית והמדרשית, והגר"ש ליברמן דן במקורות אלה על רקע שלטון רומי.¹ תלונות אלה מוצאות הד חזק בפיוטי ימי הביניים, במיוחד בפיוטי סליחות. י"ל צונץ, בספרו הגדול על שירת הקודש של ימי הביניים, פותח את דיונו בפרק על הסבל המתואר בספרות הפיוט, ובראש פרק זה עומדת רשימה של מקורות מתקופות וממקומות שונים שמדובר בהם על העול הכספי הקשה שנשא עם ישראל במאות הי"א ואילך באירופה בעקבות המיסוי והפקרת הנכסים שהטילה עליו הכנסייה.² לעתים קרובות מנסחים הפייטנים את דבריהם על נושא מכאיב זה בלשון חז"ל, כפי שמשתמע כבר מדברי צונץ שם. והרי מספר מצומצם של דוגמאות המאפיינות את ההתייחסות לעניין זה:

נְלֵאֲתִי נְשׂוֹא עוֹל מְדֵהָה

נוֹאֲמֶת מְדוּד וְהָבֵא הַבָּאֵה-רָבָה³

לְשָׁלוֹל וְלִבְזוֹ עַמִּל יְדִימוֹ

...

רֵאֵה כִּי-אֲזַלְתִּי־יָד וּמָכִיס תָּם הַפֶּסֶף⁴

כְּנוֹס מִס וְחָמֵס וְעֲנִיִּיךְ יְרוּשָׁשׁוּ⁵

נָקוּם הָדֵם וּנְקוּם הַחֶמֶס... חֲפֵץ פְּרוּטָה מְכִיס אֲזֵלָה⁶

1 במאמרו של מרמורשטיין, תרביץ ג (תרצ"ב), עמ' 175-177, ובמאמרו של ליברמן, *JQR* 36 (1946), עמ' 344-370 (= Saul Lieberman, *Texts and Studies*, New York 1974, pp. 127-153).

2 L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, 2nd ed., Frankfurt am Main 1920, pp. 9-10.

3 ר' גרשום מאור הגולה, סליחות ופזמונים, יוצאים לאור על ידי א"מ הברמן, ירושלים תש"ד, עמ' ח (= סדר הסליחות כמנהג פולין, מהד' ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ד, עמ' מג, ושם הראה שהוא מיוסד על המאמר בשבת קמט ע"ב).

4 שם, עמ' יג-יד (= סליחות, עמ' קעח-קעט).

5 פיוטי שלמה הבבלי, מהד' עזרא פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 342 (= סליחות, עמ' נא).

6 פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, יוצאים לאור על ידי א"מ הברמן, ברלין-ירושלים תחר"ץ, עמ' קע-קעא (= סליחות, עמ' נה-נו).

אין תְּשׁוּרָה לְהֵבִיא כִּי הִכְסֵּף אֶזֶל
בְּמָה יִקְדֵּם פָּנֵי מֶלֶךְ עָשׂוֹק וְנִגְזָל

...

מִוְרָה מָאד עֲמָךְ יִשְׂרָאֵל נִתְדַלְדֵּל
סָגוּר וּמַעֲנָה נִבְזָה וְאִישִׁים חָדֵל
מִשְׁמָן בְּשָׁרוֹ רָזָה וּכְבוֹד יַעֲקֹב דָּל
עָנִי כִּי יַעֲטֹף כָּלִפּוֹ הֵטָה בְּדֵל

...

פְּרָנְסָה מוֹעֲטָת בָּאֵין פְּקוּלִין וּמַעוֹת וְאִסְרִים

...

רֵץ אַחֵר פְּרָנְסָתוֹ וְאֵין יָכוֹל לְהִגִּיעַ⁷

קוֹנְסוֹת לְמִדּוֹד וְהֵבֵא זִמִּיּוֹת וְאַרְנוֹנִיּוֹת
רוֹעֲצוֹת וְרוֹצְצוֹת וְגוֹבוֹת מִנּוּ מִסִּיּוֹת⁸

סוֹב נָא בְּרַחֲמִים עַל גּוֹזֵל הַנִּגְזָל

...

רְצוּצֵי עֲנִיךְ בֶּן תַּחֲיִישׁ לְפָקוֹד
בְּזוּרֵי אֶרְנוֹן יְרִימוּ קִדְקִד⁹

גָּבַהּ מִנִּי פֶרַעוֹן חוֹבוֹת¹⁰

דִּלְדְּלוּ גִלְגְּלוּ עֲנִיּוֹת בְּמָקוֹם עֲשִׁירוֹת

...

הַעֲשִׁירוּ גְדִלּוֹ עֲלוּ...

וּמִיִּחְלִיד מַעֲדִיד מָטָה יָדָם לְהַשְׁתַּבֵּרָה
וְנִדְלָלוּ וְנִדְלָלוּ וְצָלְלוּ לְהַשְׁתַּמֵּךְ כְּאֶבְרָה¹¹

בוֹסְסִים חוֹמְסִים נִחַלְת חֶבְלֶךָ רוֹמְסִים נוֹגְשִׁים וְהוֹלְמִים
יִגְיַעְנוּ חוֹטְפִים וְטוֹרְפִים וְעֲלִינוּ סוֹד מַעֲרִימִים
רוֹדְפִים וּמְרַדְּפִים וּמְגַדְּפִים וּמְאִימִים
זֶה מַכָּה וְזֶה מְדַכָּא וְזֶה מְנַפֶּה בְּדָמִים¹²

7 ר' מאיר בר יצחק ש"ץ, ראה לקט פיוטי סליחות, מהד' ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 379-380. על שכיחות נושא זה בפיוטיו ראה שם, עמ' 796.

8 פיוטי רש"י, יוצאים לאור על ידי א"מ הברמן, ירושלים תש"א, עמ' יא. וראה בהערות שם שזה על פי המאמר בשבת קמט ע"ב הנ"ל ועפ"י ויקרא רבא, סוף פל"ג (מהד' מרגליות, עמ' תשסט).

9 "תהיינה ענין פקוחות" לר' יוסף ברבי יצחק (המאות הי"א-י"ב), מחזור שד"ל, א, עט ע"א.

10 ר' יצחק בר יקר, לקט פיוטי סליחות (לעיל, הערה 7), עמ' 347.

11 הנ"ל, שם, עמ' 349-350.

12 ר' אלעזר מוורמייזא, שם, עמ' 79 (= שירת הרוקח – פיוטי רבי אלעזר מוורמייזא, מהד' יצחק מיליש, ירושלים תשנ"ג, עמ' 111).

בְּאוֹנָת דְּבָרִים וּבְמִמּוֹן לְעִנְשִׁי¹³
 בְּקִשׁוֹ לְהַעֲנִישִׁי לְמִנוּעַ חֲקִי וְלַחֲסוֹר מְזוֹן טָפִי
 ...
 טַחְנוּ דָּבָאוֹ עֲנִי הַצֵּאן כְּרֹכֵב רֵיחִים קָמַח
 ...
 פּוֹרֵעַ חוֹבוֹת לֹא לִי מִמֶּשֶׁכֶּן לְכָל-עוֹל¹⁴
 בּוֹזֵזִי נוֹאָמִים הָאוֹכְלִים אוֹתִי וּמִדָּקִים:
 אֶכְלֵתִּיךָ כִּמְהָ שְׁנֵי חֲזָקָה וְיֵשׁ חֲזָקָה לַנִּזְקִים,
 עוֹלֵל לָמוֹ כְּאִשֶּׁר עוֹלֵלֶת לִי בְשֶׁקֶל דִּנָּקִים¹⁵
 וּמִדּוּעַ אֲנִפְרוֹת רַבָּה וְגוֹבִיִן מִן הַמַּחֲזִירִין¹⁶
 צְרוֹת כִּמְהָ מָסִים אֵיךְ אוֹכֵל שְׂאֵת
 מִדֵּי שָׁנָה בְּשָׁנָה מֵתָן אִשָּׁא מִשְׂאֵת¹⁷
 זָהָב זָהָב זָהָב יַחֲשָׁבוּ עֲזָרִי רָהָב
 הָאוֹמְרִים לִי הֵב הֵב¹⁸

ואפשר להוסיף כהנה וכהנה.

הציטטות הנ"ל ודומותיהן נמצאות בפיוטים שבהם הפייטן מתלונן על אספקטים שונים של הגלות והרדיפות. הביזה והמיסוי והעוני הם רק חלק מכלל הסבל שהפייטן מקונן עליו. בפיוט המתפרסם להלן בפעם הראשונה, הנושא העיקרי הוא הלחץ הכספי מחמת המסים הכבדים והפחד מהשלטונות שבאים ומחרימים את רכושם של היהודים. לא ידוע לי שום פיוט אחר המוקדש לנושא זה באופן בלעדי. יש בפיוט גם רמז, כנראה, שהשלטונות ביטלו את החובות שהנוצרים היו חייבים ליהודים (טורים 9-10), וכמובן הפסידו על ידי זה הרבה כסף. הפחד של היהודים מהתקפות פתאומיות (טור 7) מתואר בצבעים חיים.

אין בפיוט עצמו שום נקודת אחיזה למקום או לזמן שנגזרו על היהודים גזרות אלה. בתור רקע אפשרי, ברצוני להצביע על מה שידוע על גזרות כאלה בצרפת ובאנגליה במאה הי"ג. במיוחד מלא ידיעות חשובות הוא החיבור "מלחמת מצוה" המיוחס לר' מאיר ב"ר

13 לפייטן בשם אליעזר, ראה לקט פיוטי סליחות (לעיל, הערה 7), עמ' 46.

14 פיוטי אליה בר שמעיה, מהר" יונה דוד, (ניו יורק) תשל"ז, עמ' 34-35.

15 "פיוטי רבי אפרים ב"ר יעקב מבונא", מהר" א"מ הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז (תשי"ח), עמ' 258, וראה שם בהערות.

16 ר' מאיר בר יצחק מאורליאנס, לקט פיוטי סליחות (לעיל, הערה 7), עמ' 401 ושם בהערות. לזהותו של פייטן זה ראה שם, עמ' 802-813.

17 לר' צדקיהו בן בנימן מהענונים, מבחר השירה העברית באיטליה, י"ל ע"י חיים שירמן, ברלין תרצ"ד, עמ' ק.

18 לר' יצחק הלוי גירונדי, ראה א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 178.

שמעון המעילי מנרבונה. חיבור זה הוא איגרת למלך צרפת, לואי התשיעי, המכונה "הקדוש". האיגרת נכתבה כתגובה לגזרות המלך באמצע המאה הי"ג על היהודים, שבהן אסר עליהם את ההתעסקות בהלוואת כספים. בתעודה זו נזכרים התאריכים 1245 ו-1270. ר' מאיר מדבר על העוני המעיק על בני ישראל בעקבות החקיקה החדשה של המלך, וכותב שהחוק שודר מהיהודים כל מה שיש להם. ר' מאיר מתאונן במיוחד על שהמלך ציווה שלא הקרן ולא הריבית של החובות שהגויים חייבים ליהודים יהיו נתונים לגבייה, וכל זה נוסף על המס הגדול שהטילו המלך ואבותיו על היהודים.¹⁹ החוקרים²⁰ ניתחו את התעודה הזאת בעיון, ויש ללמוד ממנה הרבה על המצב הכספי של היהודים לאור הגזרות של אמצע המאה הי"ג. לא רק בצרפת היו גזרות כאלה, גם באנגליה נשלל רכושם של היהודים במאה הי"ג כמה פעמים על פי גזירות שונות של המלכים, ואף כאן יש בידינו תיעוד מפורט על הצעדים שנקטו השלטונות לשדוד רכוש יהודי כדי לצמצם את הפעילות המסחרית שלהם.²¹ בפיוט שלפנינו מדבר הפייטן גם על מסירת נפש על קדושת השם (טור 15 וטורים 26-27). כידוע, הפקרת הנכסים והטלת מסים וקנסות היו מלוות לעתים בהריגת יהודים. כך קרה, למשל, בבריסטול שבאנגליה בשנת 1210 וכמה פעמים לפני שנה זו ולאחריה.²²

הפיוט "שוקלי דמם" (כנראה צ"ל "שוקלי המס"), המתפרסם להלן, עוסק, בלי שום ספק, בנושא הנ"ל. הפיוט הוא מעין אזורי (סוג שיר סטרופי), בכל טור יש ארבע מילים, והוא חתום "שלמה", פעמיים, בראשי הטורים של המחרוזת הראשונה ובראשי שאר המחרוזות. לא יכולתי לזהות מי הוא שלמה זה.²³ הפיוט הוא מסוג הגאולה²⁴ והוא היה נאמר באחת השבתות שבין פסח לשבועות, שבהן קהילות אשכנז היו רגילות להוסיף לתפילות הקבועות פיוטי יוצר. בפיוטים אלה קוננו הפייטנים על הרדיפות, בעיקר אלה

19 ראה ספר המאורות לרבינו מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונה... על מסכתות ברכות ופסחים, יוצא לאור על ידי משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשכ"ד, עמ' יד-כ. וראה בהערה הבאה.

20 Robert Chazan, "A Jewish Complaint to Saint Louis", *HUCA* 45 (1974), pp. 287-305; Kenneth R. Stow, "Papal and Royal Attitudes toward Jewish Lending in the Thirteenth Century", *AJSReview* 6 (1981), pp. 161-184.

21 דיון מפורט על המיסוי, הביזה והקנסות וביטול החובות שהוטלו על היהודים בצרפת ובאנגליה במאה הי"ג נמצא בספרים הבאים: William Chester Jordan, *The French Monarchy and the Jews: From Philip Augustus to the Last Capetians*, Philadelphia 1989; H. G. Richardson, *The English Jewry under Angevin Kings*, London 1960; Zefira Entin Rokeah, *Medieval English Jews and Royal Officials*, Jerusalem 2000.

22 ראה בספרות הנרשמת בהערה הקודמת. וראה לאחרונה במאמרה המפורט של סוזן אייבנדר – Susan L. Einbinder, "Meir b. Elijah of Norwich: Persecution and Poetry Among Medieval English Jews", *Journal of Medieval History* 26 (2000), pp. 145-162.

23 פליישר במהדורתו לפיוט ר' שלמה הבבלי (לעיל, הערה 5), עמ' 369, מזכיר את הפיוט ואת סימנו על פי צונץ וכ"י מינכן ופרים (ראה להלן), וכותב שאי אפשר לייחסו לר' שלמה הבבלי "בשום פנים". על זהותו האפשרית של הפייטן ראה להלן בהערות לטור 27 של הפיוט.

24 בכ"י פרים, כתוב בסופו "בגלל אבות שתושיע בנים", המעבר הרגיל מפיוטי גאולה לברכת גאולה. בכ"י מינכן רשום עליו "גאולה". בכ"י ניו יורק בא אחריו פיוט שרשום עליו "גאולה".

שבעקבות מסעי הצלב, שאירעו בחודשים אייר וסיוון, בימי ספירת העומר. הטקסט עצמו לא היה ידוע עד כה, ורק פירוש עליו היה כלול בספר "ערוגת הבשם".²⁵ בלי הטקסט דברי בעל "ערוגת הבשם" אינם מובנים כל צורכם. עכשיו, שהטקסט של הפיוט עומד לפנינו, מתבהרים דברי הפרשן.

הפיוט נשתמר בשלושה כתבי יד: 1 – כ"י ספריית בית המדרש לרבנים, מס' 8972, דף 42ב, שהוא אוסף פיוטים מאשכנז מסוף המאה הי"ג.²⁶ כתב יד זה מנוקד; 2 – כ"י מינכן, ספריית המדינה של באווריה, כ"י עברי 88, דף 107א, על הגיליון. יש בו פירוש מילים קשות בין השיטין. לפי קטלוג שטיינשניידר, החלק הישן של כתב היד, שהוא מחזור אשכנזי, נכתב במאה הי"ג (מ);²⁷ 3 – כ"י פריס, הספרייה הלאומית, כ"י עברי 646, דף 108ב, לפי הקטלוג של זוטנברג, מחזור אשכנזי מהמאה הי"ד (פ).²⁸ הפיוט נדפס על פי כתב היד שבספריית בית המדרש לרבנים וחילופי הגרסאות יובאו על פי שני כתבי היד האחרים ששניהם אינם מנוקדים.

1 שוֹקְלֵי דַמַם עַל הַיְחֹדָד

לְכֵן שְׂכַרְכֶּם בְּיוֹם־זֶה אֶחָד

מֵה־לֶּכֶם אֲנוּחִים לְבִבְכֶם פָּחוּד

הוא קל־יוֹשֶׁת מְנַדִּיכֶם כְּחוּד

5 בְּטַחוּ בּוֹ בְּכָל־עֵת וְעַנּוּ בְּפַחוּד

ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד

לְשַׁעֲטַת פְּרָסוֹת שְׂדֵי יֵתֵר

לְבִי סִתְרָחַר בְּקֶרְבִי נִיֵּתֵר

בְּשׁוּרֵי יִגְעֵי בִיד־אִישׁ נִיֵּתֵר

10 דִּיבֵר וְאָמַר מוֹתֵר מוֹתֵר

צוּרִי, אֶל־נָא פָּנִים תִּסְתֵּר

מִמּוֹנוֹ לְבָזוּ וְטִירִיו לְהַחֲתֵר

25 ספר ערוגת הבשם לרבינו אברהם ב"ר עזריאל, מהד' א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג, חלק שלישי, עמ' 539-541.

26 לכתב יד זה, ראה: ב' נוקיס, "ציורים לעשרת הדיברות במחזור אשכנזי זעיר בן המאה השלוש-עשרה", עשרת הדיברות בראי הדורות, ערך בן ציון סגל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 389-407; מאמרי בעטרה לחיים – מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 491-500, וראה שם, הערה 4 [לעיל, עמ' 155].

27 Moritz Steinschneider, *Die hebraeischen Handschriften der K. Hof-und Staatsbibliothek in München*, 2nd ed., München 1895, p. 55. *München*, 2nd ed., München 1895, p. 55. אני מודה לד"ר בריגיטה גולת (Brigitte Gullath) על שהואילה בטובה לשלוח לי צילום הפיוט.

28 H. Zotenberg, *Catalogues des manuscrits hebreux et samaritains de la Bibliothèque Imperiale*, Paris 1866, pp. 93-94

וּבְנֵי אֵיתָן יַעֲנוּ בַפֶּחַד
[ה' אֱלֹקֵינוּ ה' אֶחָד]

15 מִסֶּרְתִּי עֲצָמִי עַל-קִדְשֵׁת הַשֵּׁם
וְגַם-אֲנִי נֶאֱלַח חוּטָא וְאַשֵּׁם
דְּאֶגֶת לִבִּי בַמּוֹרֶשׁ רוּשִׁם
וְאֲנִי בְּכָל-זֹאת מְכָרֶם נוּשִׁם
יְרוּחִם עֲבָדֵי מִיּוֹחַס בְּשֵׁם
20 וְגוֹבֵי הַמָּס תְּנִיעֵם תְּרוֹשְׁשֵׁם
וַיִּדְעוּ פִּי אֶתָּה אֵל הַמִּיּוֹחַד
[ה' אֱלֹקֵינוּ ה' אֶחָד]

הֶגֶן בַּחֲסִדָּךְ אֲמוּנִים נְכוּנִים
יְסוּדֵי זֶרַע שְׁלֶשֶׁת אֵיתָנִים
25 שְׁבוּעַת אֲבוֹתָם יִהְיוּ מְגִינִים
וְנוֹחַל כְּלִימָה יִרְאֶה קִנְיָיִנִים
כְּלָבוֹשׁ צְבוּעִים גְּוֹנִים גְּוֹנִים
וְכָלֶם מִיַּחֲדִים אֵל הַמִּיּוֹחַד
ה' אֱלֹקֵינוּ ה' אֶחָד

חילופי גרסאות:

1. דמם – מ פ המס 2. לכן – מ פ לכס. ביום – מ יום. 3. לבככם – פ ולבככם. 8. לבי סחרחר בקרבי – פ לבי בקרבי סחרחר. ניתר – מ ויתר (?). 11. תסתר – מ נסתר. 12. ממונו לבז – פ תנה הונו לבז. וטיריו – מ פ וטירותיו. 16. פ חסר. וגם – מ גס. 19. עבדי – מ עברי פ עבדך. 20. וגובי המס – מ וגוביו (?) חמס פ וגובי (?) חמס. 27. צבועים – מ פ מוצבע.

פירוש:

2-1 שוקלי דמם וכו' – הגרסה הנכונה היא כנראה שוקלי המס, כפי שהיא בכ"י מ, ובכ"י פ ובערוגת הבשם (מכאן ואילך: עה"ב), ושם פירושו: "אומ' שליח ציבור מכנסת ישר' השוקלים מס לאומות העולם ומייחדים שמו של הק בממונם". לכן שכרכם וכו' – בעה"ב (כמו בכ"י מ וכ"י פ): לכס שכרכם. ופירש עה"ב: "כלומ' לכס אמור על ידי ישעי' הנביא ששכרכם אחד ומיוחד לעתיד לבוא על כך, שני: 'ונוגשיך צדקה' (יש' ס יז)". והשווה: "וא"ר אלעזר: בזמן שבהמ"ק קיים, אדם שוקל שקלו ומתכפר לו. עכשיו, שאין בהמ"ק קיים, אם עושין צדקה מוטב, ואם לאו באין עובדי כוכבים ונוטלין בזרוע, ואעפ"כ נחשב להן לצדקה, שני: 'ונוגשיך צדקה' (בבא בתרא ט ע"ב). והשווה פסיקתא דרב כהנא, מהד' ד' מנדלבוים, ראש פרשת כי תשא (פרשת שקלים), עמ' 17. המדרש מעמיד שם את מצוות השקלים מול המיסוי של עשו הרשע. בכל אופן, הפייטן רואה במסירת הרכוש לגויים ייחוד השם, בדומה למסירת הנפש, ואולי דבר זה מסביר את חילוף הנוסח המס – דמם, שיש במילה "דמם" הד למילה "דמים", דהיינו כסף. ביום זה – כנראה הכוונה לעתיד לבוא (ראה עה"ב; אבל ראה להלן, טור 3). אחד – עה"ב: "אחוד ומיוחד", כנראה ראה במילה "אחוד" נרדפת למילה "מיוחד". 3. מה לכס וכו' – עה"ב: "מה לכס כנסת ישר' בגלות, שאתם אנוחים, לבככם פחוד מדי יום יום מאימת אויבים". ואולי הבין את הצירוף "ביום זה" שבטור הקודם

כמוסב לטור הזה. 4. הוא קל יושט – עה"ב: "כלומ' האויב יושט לכלימה וקלות על שמפחד אתכם בגזרותיו וגזול ממון מכם". מנדיכם כחוד – השווה ישע' סו ה. עה"ב: "ושונאכם ומנדיכם יהיו כחוד מן העולם". ללשון, השווה בסליחה לר' יוסף טוב עלם: "טאט ממירך בכחד", לקט פיוטי סליחות (ראה לעיל, הערה 7), עמ' 285. 5. בטחו בו בכל עת – תהלים סב ט. בפחד – ביראה. 6. ה' אלקינו וכו' – דברים ו ד. 7. לשעטת פרסות – השווה ירמיהו מז ג. עה"ב: "ישרא' אומ': כשאנו שומעים קול שעטת חבורת פרסות סוסים של אומות העולם קופצ' ודוהרים. ופי': באותה שעה סבורים אנו שעלינו נרעשים. ושעט לשו' רעש ודוהר הוא, ופ"ה [=פסוק הוא] בירמיה". שדי יתר – בכ"י מ מעל למילים אלה: "לש' שבר". עה"ב: "שדי לשו' שבר. פ"ה: יומם ולילה תכבד עלי יך נהפך לשדי (תהלים לב ד), וחברו מנחם עם: סלף בוגדים ישדם (משלי יא ג)". ופירש רש"י בתהלים הנ"ל: "ומנחם חבר לשון שדידה". דברי עה"ב "שבר עולי מיותר", אינם מובנים לי, וגם החלק השני של הטור קשה. 8. לבי סחרחר בקרבי ניהר – תהלים לח יא; איוב לו א. 9. בשורי וכו' – יגיעי, עמלי, רכושי, הוני, על פי יחזקאל כג כט, הנזכר הרבה פעמים בפיוטים, ראה לעיל: יגיענו חוטפים וטורפים (ליד ציון הערה 12); כחנו יגיענו הן גזלו (לקט פיוטי סליחות, ראה לעיל, הערה 7, עמ' 13); ואוכלים יגיעותי וכל מחמדתי יקרים (שם, עמ' 283) ועוד. עה"ב: "פי': ביד איש הותר ממוני לו. כדתי: ראה ויתר גוים (חבקוק ג ו). ראה הק' ז' מצות שקיבלו עליהם בני נח ולא קיימום, עמד והתיר להם ממון ישר' (בבא קמא לח ע"א)". וראה הערת רא"א אורבך שם, הערה 77, המעיר שלשון הגמרא היא שונה, "עמד והתיר ממנון לישראל", והוא אומר: "וברדאי שגם המחבר הביא את המאמר בלש"ז, אלא שחסרות מלים אחדות בהם הוא מפרש את דברי הפייטן, המתלונן שממון ישראל הותר לגויים". אבל יותר נראה שבעל עה"ב הביא את הגמרא מבבא קמא רק כדי להוכיח ש"ויתר" הוא לשון התרת ממון (ולא כדעתו של ר' מתנה, ולפיה "ויתר" לישנא דאגלווי [גלות] הוא). והוא לא דייק בהבאת המאמר, ולא חסר כלום מדברי המפרש. בהמשך כתוב בעה"ב: "פ"א: ביד איש ניהר, כלומ' איש נתגאה ונתנשא, כמו: יתר שאת (בראשית מט ג), וכמו: מה יתרון לאדם (קהלת א ג)". 10. דיבר ואמר מותר מותר – עה"ב אינו מפרש טור זה, ואולי בנוסח שלפניו היה חסר. ונראה שפירש: האויב אמר (הכרזי, הוציא צו) לבטל את החובות של הגויים שהיו חייבים ליהודים, התיר את ההתחייבות שלהם, שהייתה כמו נדר, וביטל אותה. ראה הספרות הרשומה לעיל, הערות 20-21. כידוע, "מותר מותר" משמש להתרת שבועות ונדרים, לצד הפורמולה המשולשת (מותר לך, מותר לך, מותר לך) הנפוצה יותר. ראה ספר האשכול, מהד' שלום אלבעק, ח"ב, עמ' 25, הערה ד. אני מודה לידידי הפרופסור נחמן דנציג על שהפנה את תשומת לבי למקור זה. 11. אל נא פנים תסתר – תהלים כז ט ועוד. הניקוד בא לצורך החרוזה, וכך נקוד בכ"י בהמ"ל (ראה לעיל, בראש הפיוט). 12. ממונו לבז וטיריו להחתר – וטיריו – כ"י מ וכ"י פ: טירותיו. כנראה פירושו: בקשת ישראל שה' יתן את ממונו של האויב לבז, וטירותיו (מבצרי, ארמנותיו) יהיו נחתרות. השווה שמות כב ב ועוד. ממונו לבז – עה"ב: "לבזוז ולשלול ממונו". מה שכתוב בעה"ב: "ממונו לבז המשילנו עליו" משובש, ובמקור היה ממונו לבז (כדיבור המתחיל) ובעל עה"ב הוסיף פירושו: "המשילנו עליו". זאת אומרת יתן אותנו מושלים על האויב. 13. ובני איתן – איתן הוא אברהם, ראה בבא בתרא טו ע"א. בפחד – באימה וביראה. 14. מסרתי עצמי על קדושת השם – עה"ב: "אז בשע' גזירה כשבאו עלי אויבים". 15. וגם אני נאלח חוטא ואשם – עה"ב: "כלומ', אע"פ שאני נאלח, חוטא ואשם, אעפ"כ לא נסוגותי אחור לפרוש כפי לא' זר, כדרך שדרשו רבותי: כפלח הרמון רקתך (שיה"ש ד ג), אפילו ריקנין שבידך (צ"ל: שבך) מלאים מצות כרימון (עירובין יט ע"א). ומצינו גם שפי' אפי', כמו: הכל סג יחדיו נאלחו אין עושה טוב אין גם אחד (תהלים יד ג)". וראה הערות רא"א אורבך, שם. 16. דאגת לבבי במורש רושם – קשה לפרשו. בעה"ב מפרש: "כלומ', לבבי דואג על ירושת הרושם הגדול הנעשה אז בישר', שירשתי הרושם הזה אחרי הנהגים על קידוש שמך. וירש לבבי דאגות ומכאובות". 17. ואני בכל זאת מכרם נושם – בכ"י מ, בין השיטין: "פי' כמו: או מי מנושיי" (ישע' נ א). בעה"ב: "כלומ', אני כנסת ישר' בכל זאת הצרה שעברה עלינו, ואינך זוכר לי לזוכרנו ולגאלינו מן הגלות בזכותם, אלא עדיין אני מכרם של אומות העולם. נושם, לשו' הפסוק הוא: מי מנושי אשר מכרתי אתכם לו (ישע' נ א). והיה לו להקדים נושם למכרם, כדרך הפסוק, אלא בעבור החרז היפך. ופי' כאדם המלוה אל חברו על המשכון, ואין לו במה לפדות לו משכנו, כך אנו בין אומות העולם כמה שנים כבר ואין אנו נפדים, אלא נושה את מכרם" [הבאתי את דברי עה"ב בשינוי של הפסוק – מח"ש]. 18. ירוחם עבדי מיוחס בשם – בנוסח שלפני עה"ב כנראה בא טור זה אחרי טור 20. הוא מסביר "מיוחס בשם" עפ"י הפסוק בבראשית ל"ב כ"ח, וקושר את הטור עם מה שנאמר בטור 21,

ומפרש שכאשר ייקרא בני יעקב בשם המיוחס והמעולה, ישראל, "אז ידעו כי אתה אל המיוחד על ידי גאולתם". 20. וגובי המס – ראה בחילופי הגרסאות. בעה"ב "גובין חמס", ופירש: "פי" לוקחין לשקר, הם אומות הגובין את ישראל לעבדים בחמס, כי לא נמכרנו להם, שנ': איזה ספר כריתות אמכם אשר שלחתיה או מי מנושי אשר מכרתי אתכם לו (ישעי' נ א) וראה לעיל, טור 18. תנינעם תרוששם – עה"ב (בטעות: ותרושם): "לאומות העולם, וילכו נע ונד וירוששו, כמו רוששו (מלאכי א ד)". 23. הגן בחסדך אמונים נכונים – אמונים – בני ישראל, ישעי' כו ב ועוד. 24. יסודי זרע שלשת איתנים – עה"ב: "את ישראל, שהם יסודי זרע שלשלת [כנראה בטעות, במקום שלשת] איתנים תקיפים, כמו שנ': והאיתנים מוסדי ארץ (מיכה ו ב)". האיתנים הם האבות. ראה ראש השנה יא ע"א. 25. שבועת אבותם יהיו מגינים – "יהיו" מוסב כנראה על "אבותם" ולא על "שבועת", והמוכן ברור. 26. ונוחל כלימה יראה קניינים – השווה יחזקאל לד כט. עה"ב: "פי": יראו קניין עולם הבא. השווה עבודה זרה י ע"ב: "יש קונה עולמו בשעה אחת". לפי עה"ב, הכלימה היא שנהרגו על קידוש השם. אבל כנראה הכוונה גם על הבושה והכלימה שהיהודים סבלו בעקבות הרדיפות בכלל והפקרת ההון והמיסוי בפרט. ויש על זה רמז בסוף הטור: "יראה קניינים" = הון (במקום נטילת ה"קניינים" שלקחו הגויים מהיהודים). 27. בלבוש צבועים גוונים – בעה"ב, כמו בכ"י מ ובכ"י פ: "בלבוש מוצבע". בעה"ב: "ושנים גוונים" במקום "גוונים גונים" והפירוש שם: "בלבוש הריגתם שנמצא עליו כמה גווי דמים". והמהדיר מעיר שם לכתובות קיא ע"ב, ותוספות שם, ד"ה בלבושיהן, ויפה עיניים, והמקורות שצויינו שם, ומאמרו של ג' שלום, "לבוש הנשמות וחלוקא דרבנן", תרבי"ן כד (תשט"ו), עמ' 290 ואילך. שלום מביא שם (עמ' 291-292) את דברי הרמב"ן (על הפסוק בבראשית מ"ט ל"ג. וראה ההערות במהד' חיים דב שערועל, ירושלים תשי"ט, עמ' רעו-רעז): "כי נפשות הצדיקים צורות בצור החיים, וזו תחופה עליו כל היום, לובשת לבושת השני" וכו'. ואולי יש איזה קשר בין דברים אלה ("לבושת השני") ובין הגירסה של בעל עה"ב, "ושנים גוונים", אלא שהשתבשו הדברים ואינם מובנים כעת. גם בפיוטים וזכרונות שעל גזרות אשכנז וצרפת, יש זכר למלבושים שהקדושים מתלבשים בהם בעולם הבא. ראה גזירות אשכנז וצרפת, מהד' א"מ הברמן, ירושלים תש"ו, עמ' פב: "נפשות צורות בצור החיים בתוך היכל המלך, מלובשים כל אחד מהם שמונה בגדים של ענני כבוד" (מדברי ר' אליעזר ב"ר נתן). וראה הערות הברמן, שם, עמ' רנב; שם, עמ' פז: "שפע טוב הצפון תשלום שכרם/ שמונה בגדי כבוד" וכו' (מהנ"ל); שם, עמ' קכג: "וענין החסידים ההרואים על יחוד השם נדרש במדרש מ'ה רב טובך", בלקח טוב ובשוחר טוב, שלכל אחד שמונה בגדים ככהן גדול" וכו' (מתוך ספר זכירה לר' אפרים ב"ר יעקב מבונא). וראה *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, Translated and Edited by Shlomo Eidelberg, The University of Wisconsin Press, Madison 1977, pp. 132, 179. המלבושים הנזכרים כאן הם כנראה לבנים, כך משתמע מהביטוי "בגדים של ענני כבוד" ואמנם הכהן הגדול לבוש בגדי לבן (אבל גם בגדי זהב), וכפיוט שלפנינו מדובר על בגדים צבעוניים, וכך גם משמעו של "לבוש השני" הנ"ל, וכנראה היו רווחות מסורות שונות בעניין זה. בפסק הלכה, המובא בשם רבינו יחיאל מפריס, כתוב שלא הלבישו בתכריכין להרואים על קידוש השם, "ולא שינו כסותם", אלא השאירו אותם בבגדים שבהם נהרגו. וזה כמו שכתוב בעה"ב הנ"ל: "בלבוש הריגתם שנמצא עליו כמה גווי דמים". וראה אברהם דוד, "פרעות ביהודי צרפת בעת מסע הרועים של שנת י"א (1251)", תרבי"ן מו (תשל"ז), עמ' 251-257 (אני מודה לד"ר סוזן איינבינדר על שהפנתה את תשומת לבי אל מאמר זה). דוד, במאמרו הנ"ל, מציע השערה שאולי פיוט אחד מפיטין בשם שלמה בן יוסף מדבר גם כן על אותה הפורענות שרבינו יחיאל מפאריס מדבר עליה (ראה שם, עמ' 256-257). ומי יודע אם שלמה בן יוסף זה אינו זהה לשלמה, מחבר הפיוט שלפנינו? 28. וכולם מיחדים אל המיוחד – עה"ב: "שבשעת הגזירה אמ': שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד".

פיוט מעריב בלתי ידוע לשמיני עצרת שמחת תורה

במנהגי התפילה השונים בימי הביניים היו נפוצים פיוטי מעריב שעיתרו את קריאת השמע וברכותיה בלילי החג. פיוטי מעריב כאלה, שנקראו "מעריבים" או "מעריכות", היו שכיחים ואהובים מאוד במנהג אשכנז וצרפת ונמצאו גם במנהגי איטליה ורומניא. תחילתו של סוג פיוטי זה היא בתקופה הקלאסית של הפייטנות בארץ ישראל, והסוג זכה ליצירה מרובה בימי הביניים במרכז אירופה. מספר פיוטי המעריב גדול; לליל שמיני עצרת בלבד ידועות שמונה מערכות שונות במנהג אשכנז וצרפת.¹ בין מחברי פיוטי מעריב נמנה גם רבנו תם,² שבעל היובל [יונה דוד] עומד להוציא לאור את פיוטיו.

כאן מוגש מעריב בלתי ידוע לשמיני עצרת שמחת תורה ששם מחברו היה משה, כמו שחתום בטורים 23, 66-68 של הפיוט, אך איננו יכולים לזהותו בוודאות עם שום פייטן ידוע.³ הפיוט נמצא, יחד עם שאר פיוטים מהסוג הזה, ובכלל אלה פיוט המעריב הנ"ל של רבנו תם, בכתב-יד של בית המדרש לרבנים באמריקה, מס' 8972, דף 163 ע"ב.⁴ הפיוט

1 על פיוטי מעריב בכלל ראה עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975 (להלן פליישר), עמ' 243 ואילך ועמ' 463 ואילך. על פיוטי מעריב בסוכות וכו' במנהג אשכנז וצרפת ראה מחזור לסוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה, לפי מנהגי אשכנז לכל ענפיהם וכו', מוגה מעובד ומבואר בידי דניאל גולדשמידט, הושלם בידי יונה פרנקל, ירושלים תשמ"א (להלן מחזור לסוכות), עמ' כז-לא. ראה מחזור לסוכות עמ' 46 ואילך ועמ' 315 ואילך.

2 בטורים 24-25 יש כמה אותיות שאפשר שמצטרפות לשם בר י[...]. על חכם בשם משה בר יוסף שחי בנרבונה במאה ה"ב ראה במאמרו של ב"ז בנדיקט, תרביץ יט (תש"ח) עמ' 19 ואילך. אין בידינו שום ראיה לזהות אותו עם מחבר הפיוט שלפנינו.

3 פרופסור עזרא פליישר, כאשר קרא את המאמר, גילה שבתוך הפיוט חתום גם שם אביו של הפייטן (דבר שנעלם ממני): חסדאי (טורים 24-25, 34-40: חוסיך (או: סחופים) ... דלות מאוים; מעון שכלל... היכלו... בישע[ן] נגיל... חייון ספון... דשוש איים. לפי זה יש לתקן את מה שכתבתי בביאור לטור 40. כפי שהודיע לי פרופסור פליישר, משה בר חסדאי הוא החכם המפורסם ר' משה תקן, בעל ס' כתב תמים, שעד עכשו היו ידועים ממנו רק שני פיוטי סליחות, ראה צונץ, ליטטרורגשיכטה, עמ' 317. הוא העיר גם שהמחבר אולי חתום גם בטורים 26-27, 30-32: קרוב או קרובה וחזן או החזן: קבץ, רחומיך, ובקשם, הנאור, חוק [זמן]. נעריצים. תודתי העמוקה נתונה לו על הערותיו החשובות והמאלפות. על ר' משה תקן ראה בספרו של א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 420-425.

4 ראה על כתב יד זה בצלאל נרקיס, "ציורים לעשרת הדיברות במחזור אשכנז זעיר בן המאה השלוש-עשרה", עשרת הדיברות בראי הדורות, בעריכת בן-ציון סגל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 389 ואילך; וראה גם מה שכתבתי בס' עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימירדובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 492. דרך אגב ברצוני להעיר שבנוסח פיוטו של רבנו תם שבכתב

אינו מנוקד, אף על פי שרובם של הפיוטים שבכתב היד מנוקדים. יש ללמוד מכך שכבר בזמן כתיבת כתב היד אמירת הפיוט לא הייתה שכיחה ולכן השאיר אותו הסופר בלי ניקוד. מעניין גם שהסופר העתיק את טור 19 בלי החרוז השני הדרוש שם, מפני שכנראה כבר בימיו, בערך במאה הי"ג, לא הכירו את הטקסט בשלמותו.

בניין הפיוט זהה למה שידוע לנו משאר הפיוטים של הסוג: "בתים קצרים, בני ארבעה טורים, לכל פסקה, ופיוט יותר רחב להכנסה בתוך ברכת הגאולה" – כניסוחו הקצר של דניאל גולדשמידט.⁵ כמו בהרבה פיוטי מעריב אחרים בא בברכת הפורס פיוט שצורתו שונה משאר הפיוט, והוא נקרא במקורות "תוספת".⁶ סימן הא"ב משתרע על חלקו הראשון של הפיוט, עד טור 22, ואחריו באה כאמור חתימת השם משה. בטורים 26-41 אין סימן, ומטור 42 ואילך הפייטן מתחיל סימן א"ב חדש. בסוף הפיוט חתום "משה חזק". כנהוג בפיוטים מסוג זה, בטור האחרון שלפני חתימת הברכה או הפסקה משתמש הפייטן בלשון הרומזת על מטבע הברכה או על נוסח הקבע של הפסקה, כגון בטור 4, "ולילה ללילה", הרומז ללשון הברכה "ומעביר יום ומביא לילה"; כמו כן המילה "אהבה" בטור 8 מגשרת אל מטבע הברכה שבא אחריה: "אוהב עמו ישראל"; וכן בטורים 29, 33, 37, 41, 71.⁷ מספר המילים בבתים בני ארבעה הטורים אינו קבוע, אבל לרוב יש בטור ארבע מילים. בהרחבת הפיוט שבאה אחרי שני הבתים הראשונים יש מילות קבע בתחילת כל טור ("שמייני") ובסופו ("ביום השמיני"), כנהוג.⁸ בחלק הזה מחולק הטור לשני חלקים חוזרים, והחלק השני של הטור הוא לרוב פסוק מהמקרא. סימן הא"ב המתחיל בטור 1 של הפיוט נמשך לאורך ההרחבה הזאת. התופעה הזאת אינה שכיחה בפיוטי המעריב האשכנזיים והצרפתיים, והיא צורה ארכאית, כי בדרך כלל מתחיל סימן חדש עם ההרחבה.⁹ כמו בשאר ההרחבות בפיוטי מעריב, אשכנזיים וצרפתיים, גם כאן מזכיר הפייטן את ענייני החג והלכותיו.¹⁰

היד (דף 159 ע"ב) יש שינויים לגבי הטקסט הנדפס במחזור לסוכות והנה כמה מהם: לעמ' 315, טור 1: בעצרת אום עצום ימינך מאדרת; לטור 3: תשועות; לעמ' 316, טור 7: זה היום נכבד בעשרת; לטור 18: בחק־חסר; לטור 19: קדש ללינה לשלשים ידחם; לעמ' 317, טור 20: ראוי לקרבן עצמו להכשיר; שם, לטור 5: בהשקט ובבטחה; לטור 6: קטורת לפניך תיכון שיחה; לטור 8: ברוב תנחומיך.

5 ראה במאמרו, "מעריב ליל שביעי של פסח לרבי יוסף טוב עלם", הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 381.

6 ראה מחזור לסוכות (לעיל, הע' 1), עמ' כז ולהלן הערה לטור 19 של הפיוט.

7 בלי ה"תוספת" (טורים 42-71) כאן הייתה צריכה לבוא החתימה של הברכה האחרונה של קריאת שמע וברכותיה שבתפילת מעריב, דהיינו: "הפורס סוכת שלום" וכו'. כדי לרמוז לברכו זו בחר הפייטן בחרוז "לום" וסיים במילה: "שלום". אולם חתימת הברכה "האמיתית" מופיעה רק אחרי גמר ה"תוספת", ובמילה "ירושלים" בטור האחרון של הפיוט רומז הפייטן שוב ללשון הברכה המעבירה ל"הפורס סוכת שלום... ועל ירושלים". מעברים "מדומים" כאלה נמצאים גם בסוגי פיוט אחרים, ראה למשל על "סטרופות-סיום מדומות" אצל פליישר (לעיל, הע' 1), עמ' 145. כך הוא גם בפיוטי מעריב אחרים, ראה מחזור לסוכות (שם), עמ' 9-10, 23-27 ועוד.

8 ראה פליישר (לעיל, הע' 1), עמ' 245, 465. מילות קבע דומות נמצאות גם בשאר פיוטי המעריב לשמיני עצרת, ראה מחזור לסוכות (שם), עמ' 311, 315, 325, 328.

9 ראה על תופעה זו במחזור לסוכות (שם), עמ' כח והערה 18 שם, וראה פליישר, עמ' 465.

10 ראה פליישר, שם.

ב"תוספת", כאמור, יש סימן א"ב וחתימה "משה חזק", והיא בנויה על מחרוזות בנות שישה טורים כשהטור האחרון הוא פסוק מהמקרא. סגנון הפיוט פשוט בדרך כלל, אבל בכמה מקומות, כפי שצוין בהערות לגוף הפיוט, יש ניסוחים שהבנתם קשה. נושא הפיוט הוא שמיני עצרת ושאר דברים הקשורים למספר שמונה, כגון ברית מילה. כרגיל בפיוטים דומים, הפייטן מזכיר את העניינים שבהם מצטיין חג זה, כמו שמבואר בבבלי מסכת סוכה מז ע"ב - מח ע"א ובמס' יומא ב עב - עג ע"א ששמיני עצרת רגל בפני עצמו הוא לענין פז"ר קש"ב, דהיינו: פיס, זמן, רגל, קרבן, שיר וברכה; וראה רש"י שם. רמזים לכך נמצאים בפיוט שלפנינו, בטורים 20-22.¹¹ בטורים האחרונים של השיר מדבר הפייטן על חג שמחת תורה. בדרך כלל בפיוטי מעריב לשמיני עצרת אין זכר מיוחד לחג זה ו"הם מתחלקים בין שני הלילות ללא כל אבחנה".¹² מבחינת החרוזה יש לשים לב לחרוזות העיצורים בי"ת רפה וו"ו בטור 11.¹³

הפיוט

- אֱלֹהֵי צִדְקֵי אֶקְהָה
בְּחֻגְגֵי שְׁמִינֵי לִי חֲסְדוֹ יִצְוֶה
גְּבוּרֹתָיו מְזַכֵּרִים יַחְלֹץ וַיְרֹה
דָּבָר יוֹם בְּיוֹמוֹ לְלִילָה לְלִילָה יַחְוֶה
הוֹפַעַת מֵאֵז בְּאַלְפֵי רֶכֶבָה 5
וּמִיִּמִּינָהּ אֵשׁ דֵּת כְּתוּבָה
זְכוֹת סְגוּלֵי[ם] לְרוֹמְמָהּ וּלְשִׁגְבָּהּ
חֶפֶה יְשׁוּעָתָהּ חוֹלָה אֶהְבֶּה
בַּיּוֹם[ה'] שְׁמִינֵי[ה] אֶת אֲבֵרָהּ לְאֹמֹר
שְׁמִינֵי יֹסֵף לְחַדֵּשׁ בְּבֵית בְּנֵינֵנו/ וַיִּמַּל אֲבֵרָהּ אֶת יִצְחָק 10
בַּיּוֹם[ה'] שְׁמִינֵי[ה]

1. עפ"י תהלים ד ב, ישעי' נא ה, בראשית מט יח. 2. שמיני – שמיני עצרת (ושמחת תורה). חסדו יצוה – עפ"י תהלים מב ט. 3. גבורותיו מזכרים – בשמיני עצרת מזכירין גבורות גשמים (ראו משנה תענית א א). יחלץ וירוה – עפ"י ישעי' נח יא, כלומר, יגאל וישביע את אלה המזכירים את גבורות הגשמים, דהיינו את ישראל. 4. עפ"י שמות ה יג ועוד, ותהלים יט ג. 5. עפ"י דברים לג ב ובראשית כד ס. 6. ומימין – בכה"י "וממיניך", והטור עפ"י דברים לג ב. 7. סגול[ם] – ישראל, עם סגולה. ולשגבה – עפ"י תהלים כ ב. 8. חולה אהבה – בפסוק "חולת אהבה", שיה"ש ב ה. 9. טכס לשמור וכו' – נערך, סודר לשמור את מצוות מילה ביום השמיני, עפ"י בראשית יז ט ואילך, וכן ויקרא יב ג. את אברהם לאמור – בראשית כג ה. 10. שמיני יסף לחדש בבית בניינו – המובן אינו ברור לגמרי, אבל כנראה הפייטן התכוון לקשר את העניין של שמונה ימי מילה עם שמיני עצרת, כמו שנדרש הפסוק "יספת לגוי" וגו' בפסיקתא דרב כהנא, מהד' דב מנדלבוים, עמ' 421-422 על שני העניינים: "ביום השמיני עצרת תהיה לכם וגו'". "יספת לגוי ה' יספת לגוי" (ישע' כו טו). אומות העולם את נותן להם בן זכר וכו' אבל ישראל את נותן לאחד מהם בן זכר והוא מונה

11 ראה מחזור לסוכות (שם), עמ' 293, 303, 311, 316, 325 (וההערה לטור 2 שם).

12 ראה שם, עמ' ל.

13 ראה על תופעה זו בפיוטי בני אשכנז וצרפת במאמרה של שולמית אליצור, "חרוזות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים", לשוננו 58 (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 325.

- ש[מיני] בִּרְךָ חוֹסֶף פֶּלֶט / יִקְרָא בֶּשֶׁם ה' יִמְלֹט
ש[מיני] סְחוּפִים דְּלוֹת מְאֹיִם / לְהַשִּׁיב בְּמִצּוּלוֹת יָם 25
- ש[מיני] קִבֵּץ רְחוּמִיךָ וּבִקְשֵׁם מַעֲמִים
בִּיטָה אֲנִקְתָּם וּזְכוֹר תְּמִימִים
מִלֵּא שְׁמֶךָ הַנִּכְבָּד וְכִסְאֶךָ מְרוֹמִים
עֲנוֹת שִׁירָה כְּשֶׁר עוֹבֵר אֲרוּחוֹת יָמִים
בגילה מלכותך
- הַנְּאוֹר חוֹסֵן וּבִרְךָ נֶצַח מְבָרְכִים 30
חוֹק וְקוֹדֵשׁ שִׁבְתוֹן מְקִימִים וּמְסַתּוֹכְכִים
נִעְרָצִים תּוֹשִׁיעַ מִיַּד פּוֹרְכִים
עוֹשֵׂי דְבָרְךָ שְׁמֶךָ מִיַּחֲדִים וּמְבָרְכִים
זה צור ונ' כי פדה
- מְעוֹן שְׁכָלָל וְהַתְּכַלֵּל הִיכְלוֹ
מְשִׁיחִיו קְרָא] וְיָדִיו רַב לוֹ 35
עֲמֶךָ תִּרְחַם מְגִינִי וְתִמּוֹךְ גּוֹרְלוֹ
אַחֲרֵי נִמְכָּר גְּאוּלָּה תִּהְיֶה לוֹ
בִּישַׁע]ךָ נְגִיל וְאֵל תִּתְּעֵלֶם עֲלוֹם
חִידִיוֹן סִפּוֹן גִּלָּה וְאֵל תִּגְלוֹם
דְּשׁוּשׁ אֵיִם הוֹשֵׁמָה שְׁכִינַתְךָ בָּהּ לְהֵלוֹם 40
תִּנְחַם עִיר קוֹדֶשֶׁיךָ וְקִרְאָתָּ] אֱלִיָּה לְשָׁלוֹם

השמיני של החג. 23. שועתי הקשיבה – עפ"י תהלים ה ג. את שבותי[נו] וגו' – תהלים קכו ד. 24. חוסף פלט – השווה תהלים לא ב. יקרא וגו' – יואל ג ה. 25. סחופים וכו' – בני ישראל שהיו סחופים בגלות מקורים שיגאלו ביום זה. להשיב וגו' – תהלים סח כג (בפסוק: "ממצולות"). 27. ביטה – הביטה. 28. מלא שמך – עפ"י פסחים נ ע"א: "א"ר נחמן בר יצחק לא בעולם הזה העולם הבא, העולם הזה נכתב ביו"ד ה"י ונקרא באל"ף דל"ת אבל לעולם הבא כולו אחד" וכו', ועפ"י פסיקתא דרב כהנא, עמ' 53: "ר' לוי בשם ר' הונא בר' חנינא כל זמן שזרעו של עמלק קיים בעולם לא השם שלם ולא הכסא שלם, אבל זרעו של עמל' מן העולם, השם שלם והכסא שלם". וכן גם בפיוטו של ר' שמעון בר' יצחק: "שם יקרא ככתיבתו/ מחציתו תתמלא תיבתו// עוד תתנשא מלכותו/ וכסאו יכון במלאתו"; ראה מחזור פסח לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם... מוגה מעובר ומבואר בידי יונה פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 504. וכסאך מרומים – ישע' ו א. 29. כשר עובר אורחות ימים – כמו שהיה שר משה רבנו, "אז ישיר משה" וגו', עובר וגו' – תהלים ח ט. 30. הנאור חוסן – הקב"ה, השווה תהלים עו ה וישע' לג ו. וברך וכו' – ותברך את אלה שמברכים אותך. 31. חוק וקודש וכו' – מקיימים את השבת ואת חג הסוכות כיום קדוש כחוק, והשווה שמות טו כה שפירשוהו על השבת ("חק זה השבת", מכילתא דרבי ישמעאל, מהר"ר הורוביץ-רבין עמ' 156). 32. נערצים – ישראל, כדוגמת נקדשים. פורכים – המצרים, עפ"י שמות א יג. עושרי דברך וכו' – ישראל. 34. מעון – בית המקדש, עפ"י תהלים כו ח. והתכלל – אולי כמו משתכלל. 35. וידיו רב לו – דברים לג ז. 36. מגיני – הקב"ה. ותמך גורלו – של ישראל, עפ"י תהלים טז ה. 37. אחרי וגו' – ויקרא כה מח. 38. בישע[...]. נגיל – ישע' כה ט. ואל תתעלם – תהלים נה ב. עלום – כנראה כמו עלום, במובן לעולם, ראה דה"י ב לג ז. 39. חזיון ספון – החזיון הסתום, השווה דניאל ח כו. ואל תגלום – אל תכסה. 40. איים – ארצות. אבל הטור מגומגם ואולי ת"ל "דרוש עיים (בעיין) הושמה", עפ"י תהלים עט ב: "שמו את ירושלים לעיים". אבל גם כך יישאר מובן הטור מעורפל. הושמה שכינתך בה להלום – "הלום" לשון מלכות, עפ"י זבחים קב ע"א: "ואין

- אֶבְרָךְ אֶת ה' חֲזַק גּוֹאֲלֵינוּ
בְּגוֹף נִגְלָה תִּנִּין לְצִמַּת בְּגִלְלֵינוּ
גְּדוּלוֹת בְּדוּרְכּוֹ בִּים רָאוּ וַיֵּאֱמִינוּ
דְּגָלִים] נִסְעוּ מִן שָׁמַיִם לְקִטּוֹ וְטַחְנוּ
הוֹפִיעַ בְּרִכָּב רְבוּתֵיִם תְּמִימָה לְהַנְחִילָנוּ
ו]מָה אֲדִיר שְׁמֶךְ ה' אֲדוֹנֵינוּ
- זְבוּל מִשְׁכָּנוֹת מְקֻדְּשׁוֹ נָחַל מְטֵהר נְטָעִם
חֲלָקִי ה' חֲלָקוֹ חָבֵל מוֹנֵעַם
טוֹבוֹ אוֹהֵלִים עוֹלֵי רְגָלִים בְּהִיָּעַם
יָפָה נוֹף מְשׁוֹשֵׁינוּ לְהִרְאוֹת בְּשִׁילוּשׁ פְּעָם
כְּבוֹד הַלְבָּנוֹן רִגֵּשׁ רִנָּה בְּהִרְיָעַם
לִפְנֵי ה' בְּהִתְאַסֵּף רֵאשֵׁי עָם
- מִצִּיּוֹן מְכַלֵּל יוֹפֵי בְּרָכָה גְּאוּלָּה הוֹפַעַת
נַחֲמֹת תּוֹרָה חַיִּים יִשְׁוֹעוֹת
סְעִידֵינוּ אֱלֹקִים יֵשַׁע תַּחֲיָה (?) מְחַכִּים בְּשִׁבְטָךְ רַעוֹת
עַד אָנָּה פְּנִיךָ תִּסְתִּיר תְּאֻמָּן בְּרִכִּים כּוֹרְעוֹת
פְּדוֹת לְנַפְשֵׁי שְׁלַח שַׁחַח בְּרִכּוֹת רַעוֹת
צָמַח תְּצַמִּיחַ אֵל דִּיעוֹת
קְרָא דְּרוֹר לְשִׁבּוּיֶךָ בְּשׁוֹר שְׁנַת גְּאוּלֵּי

הלום אלא מלכות; וראה גם עבודה זרה מד ע"א: "כל הראוי למלכות הולמתו". שכינתך – בכ"י "שכינך".
בה – אולי צ"ל בהם (ה"איים"). 41. וקראת] אליה לשלום – דברים כ י. 42. חזק גואלינו – עפ"י לשון
התפילה "כי גואל חזק אתה". 43. בגוף נגלה – אולי פירושו עפ"י מה שנאמר במכילתא דרבי ישמעאל, עמ'
129: "'ה' איש מלחמה ה' שמו', ר' יהודה אומר... מגיד שנגלה אליהם הקב"ה בכל כלי זיין, נגלה עליהם
כגבור חגור חרב" וכו'. ושם בהמשך: "'ה' איש מלחמה", שהוא נלחם במצרים". תנין – מצרים, ראה יחזקאל
כט ג. לצמת – להכרית. 44. בדורכו בים – חבוקק ג טו. ראו ויאמינו – שמות יד לא. 45. דגלים – במדבר י יד.
מן שמים וכו' – במדבר יא ח. 46. הופיע וכו' – עפ"י דברים לג ב, תהלים סח יח. תהלים יט ח. 47. ומה וכו' –
תהלים ח ב. בפסוק "מה", בלי וי"ו, והתוספה כאן לצורך הא"ב. 48. זבול וכו' – אולי פירושו בית המקדש בנוי
ליד נחל שבו נובעים מים טהורים לטהרת הטמאים; השווה זכרי' ד ח. 49. חלקי ה' – איכה ג כד. חבל מונעם –
עפ"י תהלים טז ו. 50. טובו וכו' – במדבר כד ה. ופירוש הטור: עולי הרגל מגיעים לירושלים שבה "טובו
אוהלים". 51. יפה נוף – תהלים מח ג. פירוש: בשלוש הרגלים ה' הראה לעולי רגלים את ירושלים, יפה הנוף,
קריית משושנו, השווה ישעי' סו י. 52-53. כבוד הלבנון – ישעי' לה ב. רגש – תהלים נה טו. בהריעם לפני ה' –
עפ"י תהלים צח ו, והמשפט "פוסח" מטור לטור. בהתאסף וגו' – דברים לג ה. 54. מציין מכלל יופי – תהלים נ
ב. ברכה גאולה – אולי צ"ל ברכת גאולה. הופעת – קשה, כי החרוז דורש "עוֹת" ואולי צריך לנקד "הוֹפַעַת"
והיא קשורה לטור הבא: מציין יצאת הופעת נחמות וכו'. 56. סעדינו אלקים ישע – השווה תהלים יח לו.
תחיה (?) – קשה להבין. מחכים בשבטך רעות – בני ישראל מחכים לכך שהקב"ה ירעה אותם בשבטו, השווה
מיכה ז יד. 57. עד אנה וכו' – תהלים יג ב. תאמץ וכו' – ישעי' לה ג. 58. פדות לנפשי שלח – תהלים קיא ט.
שחה ברכות רעות – פירושו נעלם ממני. 59. צמח תצמיח – ירמ' לג טו. אל דיעות – שם"א ב ג. 60. קרא
דרור – ויקרא כה י. שנת גאולי – ישעי' סג ד.

רַיעִים יְרוּדִים] מִקְרֵב דּוּחַק בְּפִלּוּלִי
 שׁוֹמֵעַ שְׂמַח מְרוֹם מֵאֲזִין מִלּוּלִי
 תְּפִלָּתִי יִקַּח נוֹדֶךְ לְהָשִׁיב גְּבוּלִי
 מִכּוֹן כּוֹנֵן לְשֹׁנִי שְׂבַחִי בְּהִלּוּלִי
 אֲשִׁירָה לָהּ כִּי גָמַל עָלַי

65

מֵהָר זְמַן בִּינְיָן בֵּית קֹדֶשׁ וְתַפְאֲרָתִי
 שְׁתּוּלִים לְהַעֲלוֹת בְּמִנוּחָה בִּיכּוּרֵי אֲדָמָתִי
 הַפֶּךְ נִסְכֵּי פֶר לְגַלְגֵּל בְּחִיבָתִי
 חֲדָשׁ יְמִינוּ זְכוֹת שְׂמַח[ת] תּוֹרָתִי
 קוֹרְאִים וְגוֹמְרִים וּמִתְחִילִים זֹאת בְּרִיתִי לְרוּחָתִי
 אֲעֲלֶה יְרוּשָׁלַיִם עַל רֹאשׁ שְׂמַחָתִי

70

בא"י פורס סוכת יתגדל ויתקדש

61. רעים ירוודים] – בני ישראל בגלות. מקרב דוחק – תוציא את בני ישראל מקרב דוחק הגלות. בפילולי – בתפילתי. 62. שומע וכו' – אולי שיעורו: הקב"ה השומע ומאזין לדברי תפילתי ישמח אותנו מהשמים. 63. תפילתי יקח – תהלים ו י. נודך להשיב גבולי – אולי פירושו: את עמך, שהיו נעים ונדים, תשיב לגבולם; והשווה ירמ' לא טז-יז. 64. מכון כונן – כונן את מכונך, את בית המקדש, השווה שמות טו יז. לשבח שבחי בהילולי – שנוכל לשנן את הקב"ה בהלל ובזמירות. 65. אשירה וגו' – תהלים יג ו. 66. בית קדשי תפארת – ישע' סד י. 67. שתולים – תהלים צב יד. ביכורי אדמתי – שמות כג יט. 68. הפך וכו' – אולי פירושו: הפך את זמן הגלות לזמן הגאולה ונסכי הפר של החג שוב יגלגלו עלינו את חיבת הקב"ה. 69. חדש ימינו – איכה ה כא. זכות שמח[ת] תורתי – מסיים בהזכרת חג שמחת תורה. 70. קוראים וגומרים ומתחילים זאת בריתי – בשמחת תורה גומרים את קריאת התורה השנתית ומתחילים לקרוא בה מחדש. זאת בריתי – התורה, השווה ישע' נט כא. לרווחתי – איכה ג נו. 71. אעלה וגו' – תהלים קלז ו.

שירי פתיחה וחתימה בספר "יחסי תנאים ואמוראים" לר' יהודה בן קלונימוס משפירא

אחד החיבורים המופלאים והמרשימים ביותר שחכמי אשכנז יצרו בימי הביניים הוא הספר האנציקלופדי הגדול שנקרא היום בפי כל "יחסי תנאים ואמוראים" (להלן: יתו"א).¹ מחברו של יתו"א חי בסוף המאה הי"ב ותחילת המאה הי"ג וזוהה, על פי עדויות וראיות שונות, כר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר משפירא, אע"פ ששמו או שם ספרו² אינם נזכרים בפירוש בחלקי החיבור שנשארו בדינו. הראשון בחקר המודרני שהקדיש תשומת לב מלאה לספר זה היה אברהם עפשטיין ורוב הידיעות על המחבר ועל חיבורו נקבעו על ידו.³ א"א אורבך דן במחבר בפרוטרוט ומתאר את גדולתו בתורה ואת הערך הרב של חיבורו, והוא מציין גם ש"חוקרים חשובים בימינו הסתייעו בחומר" שבספר ומזכיר ביניהם במיוחד את הגר"ש ליברמן.⁴ יעקב זוסמן העיר לאחרונה על אופיה המיוחד של תורתם של חכמי שפירא שפעולתם הספרותית כללה נושאים שדרך כלל היו חסרים ברפרטואר של שאר חכמי הראשונים.⁵ יתו"א מוצא בחוג חכמי שפירא ותכונותיו מתאימות לתיאור זה. ואמנם מפליא הדבר שחיבור חשוב זה כמעט נעלם לגמרי במשך הדורות, ורבותינו הראשונים והאחרונים אינם מזכירים אותו ואפילו בימינו טמונים עוד חלקים ממנו בכתבי יד. הערכים המרובים של האות יו"ד ומה ששרד מהאות כ"ף לא ראו עדיין את אור הדפוס, וזה גורלו גם של השיר שבא בסוף הערכים של האות יו"ד.⁶ לכבודו

* בן דודי היקר, הרב חיים שמלצר, רבה של סנט-גלן בשווייץ, העיר לי כמה הערות מאירות עיניים, ותודתי נתונה לו גם כזה.

1 מהדורה י"ל מימון עם מבוא מאת מ"ח קצנלבוגן, ירושלים תשכ"ג.

2 לפי עפשטיין אולי היה שם החיבור "שם הגדולים", אבל אורבך דוחה את השערתו של עפשטיין. בכל אופן כדאי לשים לב לכך שבשירים שנדון בהם להלן המחבר כותב: "להצליחי שמות הגבורים" (שיר ב); "סיעני לחדשים שמות נגידי נדיבים וראשים" (שיר ו) – ואולי יש מזה קצת אסמכתא לדעתו של עפשטיין. וראה A. Epstein, "Das talmudische Lexicon", *MGWJ* 39 (1895), p. 399 ואמוראים und Jehuda b. Kalonymus aus Speier", *MGWJ* 39 (1895), p. 399; א"א אורבך, בעלי התוספות, א, ירושלים תש"ס, עמ' 370, הערה 51.

3 עפשטיין (שם), עמ' 398-403, 447-460, 507-513.

4 אורבך (לעיל, הערה 2), עמ' 361-378, וראה עמ' 372 שם.

5 זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי", כתיב האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים – החטיבה למדעי-הרוח, מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 14, הערה 11.

6 השווה מה שכתב אורבך על "ספר הישר" לרבנו תם, דהיינו שבמשך הדורות יצא הספר מכלל

של בעל היובל [פרופסור יצחק ברזילי] אפרסם כאן את השיר הנמצא בין האות יו"ד ובין האות כ"ף, שיר המשמש כפתיחה וכחתימה לערכים של האותיות האלה, ואדון גם בשאר השירים הדומים לו שנדפסו במהדורה החלקית של יתו"א.

יש בספר בסך הכל שבעה שירים.⁷ כולם באה הבעה של שבח והודייה לה' על שנגמרו ערכי אות אחת ובקשת עזרה מה' להתחיל ולגמור את הערכים של האות הבאה ואת אלה של שאר האותיות. כפי שקבע עזרא פליישר, פתיחות שיריות, כמו אלה הנמצאות במדרש פתרון תורה ושהמפורסמות שבהן הן הפתיחות במדרש הגדול, לא שימשו, כמובן, בתפקיד ליטורגי כל שהוא.⁸ הם נכתבו על ידי מחבריהם מפני שהם רצו לבקש רשות מה' לחבר את הספר והביעו בהם את תודתם על הסייעתא דשמיא שהיתה להם בכתיבתו. כמובן, גם השירים שביתו"א אינם משמשים מטרת ליטורגיות ובכל זאת יש להצביע על דמיון מה ביניהם לבין הרשיות לחתן שהיו נפוצות באשכנז.⁹ רשיות אלה נאמרו בבית הכנסת כשהחתן עלה לתורה והיה להן מטבע קבוע. ברשיות לחתן תמיד יש ארבעה חלקים המכילים בקשת רשות מה', מהתורה, מחכמי התורה ומהקהל,¹⁰ ובהרצאת הדברים מרבה הפייטן לדבר בשבח התורה ולומדיה. שבח לאותם גורמים נמצא גם בשירים שבספר יתו"א. נוסף לדמיון שבתוכן, יש להעיר שברשיות אין למצוא מבנים סטרופיים מגובשים, ושאורכם של כל אחד מארבעת חלקי הרשות, המחזור בפני עצמו בחרוז אחיד, אינו קבוע ומאפיין אותו בלבד. כך הוא המצב גם בשירים שבס' יתו"א. עוד צד שווה בין שני הסוגים, והוא ששניהם חוברו לציון מאורעות קונקרטיים: הרשיות לכבוד חתן וכלה, והשירים הנדונים כאן מציינים את ההתקדמות בחיבור הספר, ומעטים הם השירים שנתחברו בימי הביניים באשכנז בנסיבות אישיות משמחות. אך עם כל הדמיון יש להדגיש את השוני, והעיקר הוא, כאמור, שהשירים שבס' יתו"א, כמו השירים שבס' פתרון תורה ומדרש הגדול ודומיהם,¹¹ אינם משמשים שום מטרה ליטורגית.

שימוש מפני ש"חיבוריהם של אחרונים קלטו את תורתם של הראשונים" עד כדי כך שרק שני כתבי יד נשארו מהחיבור והוא לא נדפס עד שנת תק"ע – אורבך (לעיל, הערה 2), עמ' 160. ואולי בדומה לכך קרה גם לספר יתו"א. החיבור כולו עומד להופיע במהדורת ידידי ד"ר מאיר רבינוביץ, בהוצאת מכון אופק.

7 שיר א: בין ב"ת לגימ"ל, יתו"א (לעיל, הערה 1), עמ' לה; שיר ב: בין ה"א לו"ו, שם, עמ' סח-סט; שיר ג: בין ו"ו לזי"ן, שם, עמ' צא; שיר ד: בין זי"ן לחי"ת, שם עמ' רי-ריא; שיר ה: בין חי"ת לטי"ת, שם, עמ' תמב-תמג; שיר ו: בין טי"ת ליו"ד, שם, עמק תפז-תפח; שיר ז: נדפס להלן.

8 ע' פליישר, "ציונים לנחלתו הפייטנית של רב האי גאון – פתיחות השיר במדרש 'פתרון תורה'", מחקרי ירושלים בספרות עברית י"א [אסופת מאמרים לזכר דן פגיס] (תשמ"ח), עמ' 661-681.

9 ראה את האוסף היפה, רשיות לחתן, תל-אביב תרצ"ו; ועל הסוג ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 472.

10 פליישר (שם).

11 אולי היה כדאי פעם לייחד את הדיבור על השירים שמחברים ומעתיקים חיברו על ספרים. שירי ספרים כאלה היו נפוצים מאוד, ואביא כאן רק דוגמאות בודדות ומקורות לסוג זה כדי להראות את תפוצתם בכל הדורות ובכל המקומות: השיר בסוף ספר הערוך (דוידזון, ג, 527); מדרש החפץ (ראה לאחרונה: מ' חבצלת "לעניין הפתיחות והחתימות ב'מדרש החפץ' על התורה לר' זכריה בן שלמה

בדיקת שבעת השירים שבספר יתו"א מעלה שאין להם מבנה מגובש. שיר א' וג' הם צירים מאד, והאחרים ארוכים, וכאמור, באף אחד מהם אין מבנה סטרופי אחיד. החריזה משתנה כמה פעמים לאורך השיר ויוצרת חטיבות שאורכן אינו שווה. רק בשיר אחד יש סימן (שיר ז') והוא א"ב פשוט. גם מבחינת המקצב יש חוסר עקביות: בהרבה טורים יש ארבע מלים אבל בדרך כלל מספר המלים בטור אינו קבוע.¹² לפעמים משתמש המחבר בחרוז פנימי, כגון בשיר א': העמל/ואמל, שם: באהבתו/וחמלתו; בשיר ב': כוזרים/ צוברים; בשיר ה': להעלות ארוכה/לפרוכה/מדוכה; שם: להבליג שפויה/רפויה/שבויה; שם: לשובבה/לסובבה/לנוכבה; שם: אמריו/דבריו; בשיר ו': חסידיו/בסודיו.

מעניין הוא שבכמה מקומות נדמה כאילו המחבר חותם שם ברוך בתוכם. בשיר א': ברוך מבורך; בשיר ב': וברוך צורי; בשיר ד': ברוך הוא באמרי נועם; בשיר ה': וברוך מבורך אשר חזק עצמותי; שיר ז' טור 29: ולמען שמך המבורך. מובן מאליו שבהחלט אפשרי שרק מקרה הוא לפנינו, אבל הופעת המלה בחמשה מתוך שבעת השירים וגם

הרופא", קריית ספר סא [תשמ"ו-תשמ"ז], עמ' 587-588; ספר התרומה (ראה אורבך [לעיל, הערה 2], עמ' 348-349 והערה 23 שם); ספר ראבי"ה (ראה מבוא לספר ראבי"ה לר"א אפטוביץ, ירושלים 1938, עמ' 95: "והזמן מן הפתיחות והחתימות הפיוטיות שבראשי התשובות וסופיהן מתובל כל הספר במליצות ולשונות חדות ונעימות"); שני שירים לר' יעקב בר' שמשון (מחזור ויטרי, גינברג תרפ"ג, מבוא, עמ' 186-187); ספר כריתות; ספר שבלי הלקט; ספר ציוני על התורה; פירוש ר' יוסף בכור שור על התורה (העיר לי על זה פרופסור אברהם גרוסמן); שיריו של שמואל הנגיד על ספרו "הלכתא גבראתא" (דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 89-96); וראה לאחרונה: ש' אברמסון, "כתיבת המשנה (על דעת גאונים וראשונים)", ר' בונפיל, מ' בן-ששון, ר' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 41-40; שירי של הרד"ק על פירושו לתהלים (ראה מהדורת א' דרום, ירושלים 1967, עמ' ח); ומפורסמים הם שיריו של ר' אברהם אבן עזרא בפתיחות ספריו ובסופיהם (והם מקובצים בדיואן ראב"ע, מהדורת ד' רוזין, ברסלוי 1885, עמ' 16-84); שיריו של הרמב"ן לפתיחות חיבוריו (כתבי רבינו משה בן נחמן, מהדורת ח"ד שעוועל, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' תג-תכא); שירים רבים מסוג זה כתב ר' זרחיה הלוי, בעל "המאור" (ראה: שירת המאור – פיוטי רבי זרחיה הלוי, מהדורת י' מיזלש, ירושלים תשמ"ד, עמ' 8-9 ועמ' 137-159). ובקשר לזה יש להזכיר גם את השירים השקולים הקצרים המופיעים בראש "כתר מלכות" לר' שלמה אבן גבירול ובראש אחד מפיוטיו של ר' יצחק אבן גיאת, וכן בראש הלכות פסחים בחיבורו "הלכות כלולות" (ראה במאמרי, "חמשה זולתות לר' יצחק אבן-גיאת", צ' מלאכי [עורך], ש' להימן – מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 330, הע' 5 [לעיל, עמ' 116]), על שירים של מעתיקים כתב בקצרה מ' שטיינשניידר, ראה: הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים 1965, עמ' 63, 67; וראה לאחרונה: מ' ריגלר, "הקולופון בכתבי יד עבריים מימי הביניים כמקור היסטורי", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה, עמ' 37 ובהערות בעמ' 298-299; על פורמולות בחרוזים בספרי תימן ראה: י' רצהבי, במעגלות תימן, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 86-96; וראה את שירו של אליהו הבחור על דפוס וניציאה 1538 של פירוש רש"י על התורה במאמרי, "Rashi's Commentary on the Pentateuch and on the Five Scrolls, Venice, 1538" (Bomberg, י' ברלין [עורך], ספר היובל לכבוד יצחק קיוב, ניו-יורק תשל"ב, חלק אנגלי, עמ' 433-525 [להלן, עמ' 98*-99]). בשירים אלה טמונים נתונים מעניינים על המחברים ועל הספרים ולפעמים גם על עניינים אחרים, וגם ערך ספרותי יש באחדים מהם.

גם ברשויות לחתן יש מקצב חפשי – ראה פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 472.

בצירוף כפול, "ברוך מבורך" בליווי "חזק" כמעט תיכף אחריו, יש בה כדי לעורר קצת חשד שמחבר בשם "ברוך" רצה לרמוז כאן לשמו.¹³ היות ויחוס הספר לר' יהודה בן קלונימוס ודאי הוא ומקובל במחקר, אי אפשר להניח ששם המחבר היה ברוך. בכל מקום, הופעתו האפשרית של השם ברוך דורשת פתרון. פשוט ביותר לשער שהמחבר, יהודה, חתם את שמו של משהו אחר, אולי קרובו, בתוך השירים. מנהג זה של חתימת שם קרוב או בן היה ידוע בין הפייטנים.¹⁴ אפשרות שנייה לכאורה היא שהשם ברוך היה שמו של הסופר, ולא של המחבר, אך דבר זה אינו מתקבל על הדעת, במיוחד מפני השימוש בלשון "סודר" המתייחס למעשה הספר, כגון "ואני העלוב סודר גיבוריו" (שיר ד'), ועוד, ביטוי שבא לעתים קרובות בגוף הספר לציון פעולת המחבר בכתיבת ספרו.¹⁵ ואולי הפתרון הוא: הספר חובר על ידי כמה מחברים, אחד מהם, המחבר העיקרי, היה ר' יהודה, אבל תרם לחיבור הספר, בתור עורך, מלקט או חבר, גם חכם בשם ברוך ושמו הוא שנרמז בשירים; ואולי ברוך זה בעצמו חיבר את השירים ולא יהודה. על תופעה זו של חיבור ספר ע"י מחברים שונים תעיד ההבאה הבאה מס' יתו"א עצמו: "כל זה העתקתי מכתיבת גלילי ידי רבנא שמואל בן רבנא קלונימוס הזקן זקני אבי אבי זל"ע ומעט מזער משלי ומשום דודנו רבנא קלונימוס בן רבנא יהודה פי... ואחי הרב ר' מאיר חיבר והוסיף את אלה שאכתוב..."¹⁶ אנו רואים כאן יצירה קולקטיבית של כמה מחברים, שניים בכתב ושניים בעל פה ואולי גם בחיבור יתו"א השתתפו כמה מחברים.¹⁷ כמובן כל הדברים הללו

13 מעניין שהפייטן רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא שיזר את שמו בכמה מקומות בפיוטיו (נוסף לחתימות הרגילות שבהם), ראה למשל הזמר לשבת המפורסם שלו, "ברוך אל עליון אשר נתן מנוחה", א"מ הברמן, "פיוטי רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ו (תש"ז), עמ' נח, טור א, ושם, עמ' עא, טור מט: "גם ברוך יהיה", ושם, עמק' עג, טור פב: "ברוכך הכל ברוך הבא", ועוד.

14 פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 440 (על פייטני אשכנז ואיטליה).

15 ראה: עפשטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 399, וראה במבוא לספר יתו"א (לעיל, הערה 1), עמ' 8, 12; אורבך (לעיל, הערה 2), עמ' 370. אמנם יש מקום סתום בספר, שבו משתמש המחבר בשורש "סדר" לגבי מה שנראה העתקה, ובכל זאת רוב רובו של השימוש בלשון "סדר" מוסב על חיבור הספר ולא על העתקתו. וראה יתו"א (לעיל, הערה 1), עמ' שמה (ומובא במבוא [שם], עמ' 16): "ואגב שטפאי משכתי מחשבת ההלכות וכתבתי חנן בן אבשלום כאן ולא היה לי לכותבו אלא על זה כתיבה לא זזה ממקומה עד נעתק המתנדב להעתיק ויסדיר", וכו'.

16 ראה: עפשטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 451; עפשטיין מביא את הדברים על פי כ"י אוקספורד 2199: בכ"י בית המדרש לרבנים באמריקה בניו יורק Rab. 2348 ההבאה נמצאת בדף 154 ע"ב. החיבור שמדובר כאן עליו הכיל "תבות שדרשום רבותינו אחת לשחים", ראה כתבי ר' אברהם עפשטיין, א, ירושלים תש"י, עמ' רסח. אם כן, גם חיבור זה של ר' שמואל היה כעין מילון, ובוזה היה דומה קצת לאופיו האנציקלופדי-המלוני של יתו"א.

17 אורבך משתמש בביטוי "יצירה ספרותית קולקטיבית" לגבי התוספות – ראה אורבך (לעיל, הערה 2), עמ' 32. איבן מרקוס מזכיר דעות חוקרים שדיברו על פעולה קולקטיבית בקשר ל"ספר חסידים" – ראה: I. Marcus, *Piety and Society: The Jewish Pietists of Medieval Germany*, Leiden 1981, p. 136; יצירה קולקטיבית של ליקוטים, של עריכות שונות, וכו', היתה כנראה נחלת יהדות אשכנז. ביטוי זה מתאים לספרי דבי רש"י השונים, כגון מחזור ויטרי (דרך אגב, אפסטיצר חשב שהיו שני ספרים בשם זה, ראה מבוא לספר ראבי"ה [לעיל, הערה 11], עמ' 415; ולעומת זה ראה אורבך [לעיל, הערה 2],

אינם אלא בגדר השערה בעלמא, ואין אנו יכולים לקבוע אם באמת "ברוך" בשירים אלה רומז לשם אדם או לאו, ואם כן מי הוא היה. לעיתים קרובות מזכיר המחבר בשירים את הספר עצמו ועניינים הנוגעים בחיבורו. את פעולת המחבר הוא רואה כזה של "סודר", ואת מטרת החיבור – בהבאת דברי התנאים והאמוראים בסדר המתאים, כל איש ותורתו לחוד, כדי שלא לערבב תורתו של אחד בזו שלחבירו ולבאר ולישב את דבריהם ולפלפל בהם ב"פלפול ישר". הוא רואה את החיבור ככרם שבו נטועות שורות מסודרות.¹⁸ הוא מזכיר את מספרם של הערכים לפי האותיות השונות הוא גדול או קטן. את התנאים ואת האמוראים הוא מכנה בכינויים כמו גבורים, אדירים, חסידים, תמימים, נגידיים וכו'. והנה המקומות שבשירים הנוגעים בעניין הספר עצמו:

שיר א:

...

ולגמור ולסיים שאר האותיות כסדרן

...

בסדר גימל יגמליני

...

שיר ב:

...

בין הבדים בוזרים צוברים¹⁹

לזכותו²⁰ להצליחי שמות הגבורים²¹

אדירי חפצי בהם בחיבורים

עמ' 135), הפירושים השונים לפיוטים, ספרות המנהגים ועוד. ואולי גם לדרך חיבורו של הספר "מעשה המכירי" יש עניין לכאן. הספר חובר בהשתתפות ארבעה אחים, בני מכיר – ראה א' גרוסמן, "בני מכיר וספרם מעשה המכירי", תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 110 ואילך; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 361 ואילך. וראה את דבריו הקולעים של "תא-שמע, "על כמה ענייני מחזור ויטרי", עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 89: "וכך הלך הספר [מחזור ויטרי] הלך והשתכלל גם במהלך המאה הי"ג, בעיקר ע"י תוספות מדבי ר' ברוך בעל ספר התרומה, ועוד במפנה המאות שימש הספר מרובה-הבגדים הזה כמצע ותשתית לייסד אליו את בניינה של ספרות המנהגים האשכנזית, מן דבי מהר"ם מרוטנבורג. אלא שזהו נושא גדול בפני עצמו. דוגמא נאה לפנינו לדרך מסירתה ושימורה של המסורת אצל האשכנזים. הישן מתערכן תדיר ע"י החדש בן-הזמן, אולם לעולם אין החדש בא להחליף את הישן, למרוד בו או לירש את מקומו, אלא 'להוסיף' עליו בלבד, וההתקדמות נעשית מאליה, כמעט מבלי משים, אלא שגם זה נושא גדול הוא בפני עצמו".

18 ראה הערה לגוף הפיוט, טור 9.

19 כפי שמעיר המהדיר בספר יתו"א (לעיל, הערה 1), עמ' סח, הערה 2, הכוונה לקטורת, על פי בבלי כריתות ו רע"ב, ויש לפרש את הדברים כמוסבים על מאמרי חז"ל המפורזים בכל הספרות התלמודית, ובא המחבר וצבר ואסף אותם יחד תחת שמות אומריהם.

20 אולי צ"ל "לזכותי".

21 ראה לעיל, הערה 2.

לישבם לשתלם²² בכנם^{א22} בביאורים
וברוך צורי עזרני בחמישי

...

... ויחזקני ויאששי

בשאר האותיות עם הששי

אשר ענפיו מרובין ושרשיו מעוטין

משאר כל השטין הנחרתין ונפרטין

חוצן מן הצדי היחיד כעוללה בלקט הפרטים

שיר ג:

...

במתן בששי/ ירבה את משושי/ ובאות השביעי/ טובו להשביעי

שיר ד:

...

ואני העלוב סודר גיבוריו

חסידיו תמימיו נבריו יזכני למערכת כביריו

המישרים אמריו דבריו כסדר לנוטעם

בשורות מטעם/ מראה ומטעם²³

...

וכאשר חזקני באות השביעי

...

באות השמיני להחזיק בימיני

...

להרימני כל שאר האותות לבאר

...

שיר ה:

...

ובא השמיני סייעני

...

... גמלני לסדר חסידיו

ויזכני לסודיו ודוברי רפסודיו²⁴

22 הוא משתמש בביטוי זה גם בשיר ו': "לשותלם בלי ערב".

א22 ראה בראשית מ יג, ועוד.

23 ראה בהערה לטור 5 של שיר ד'.

24 צירוף של הלשונות משני פסוקים: מלכים א ה כג ("ואני אשימם דברות בים", וראה רש"י שם) ודברי-הימים ב ב טו ("ונביאם לך רפסדות על ים יפו"); ואולי הכוונה למנהיגי אניות, קברניטים, ראה בבלי בבא בתרא צא רע"ב.

ושיתי יסודיו/ לערוך מערכת מעשה ידי

...

בשאר אותיות עם התשיעי

שיר ו:

...

בכל מיני שבחות עשיריים²⁵ נערכים

...

ובאות תשיעי סייעני להרשים

שמות נגידים נדיבים וראשים

חסידי בסודיו גילו תעלומה בפירושים

ובעשירי אשר מחנהו מאד רב

יעצימני אליו לקרב/ וילמד ידי לקרב

לשותלם²⁶ בלי ערב/ ושיחי עלי יערב

כל רב ורב/ גבולו לא יחרב

וטוב ומטיב בשאר האותות ילמדני

...

בסדר צדיקיו לצמדני...

...

... בפלפול ישר לחדדני...

שיר ז:

...

טעמי טובו קלה וחמורה/ ילמדנו תורתו כל מצוה במאמרה

כערכה כחוקה כהילכתה כביאורה/ ללמוד וללמד לשמור ולעשות כביר[ה]

מישרי תפוחים ומשכיות אופנם בסברה/ נגד מלכים ובעלי תריסין להתגברה

סעד וסמך וסייג לאמתן לדברה/ עדת אבירים שמות הגבורים לחברה

פתור חידותם במליצה כחמה ברה/ צירוף שמותם לככרם נטוע כשורה

קצירי יונקותם כפרי יופיים להתאשרה/ רבי התעודה במלאכת הפרדס להתכש[רה]²⁷

...

באות העשירי רב מחנהו/ פעל עמי למענהו

...

ותרום (?) ידך עמדי לרשום אות עשתי עשר...

25 אולי על פי תהלים צב ד, "עלי עשור", וכמובן רומז כאן לאות העשירית, יו"ד.

26 ראה גם בשיר ב': "לישבם לשתלם בכנס בביאורים".

27 ראה להלן בהערות לשיר, טורים 5-10.

בשירים מדובר גם על צרות הפרט והכלל. המחבר היה כנראה חולה אנוש והתרפא, כפי שמשמע מן הטורים 12-15 שבשיר ז'; וראה גם בשיר ב': "וירא תשושי/ ויחזקני ויאששי"; ובשיר ה': "וברוך מבורך אשר חזק עצמותי הנבלות/ בכמה בלהות ומחלות... ואני כואב לעני" כו'. את הצרות שעברו על הכלל הוא מזכיר שם בטורים 25-27;²⁸ וראה גם בשיר ג': "וירא עלבוני/ ויגוני ודאבוני/ ויריב יריבני/ ויבנה חורבני"; ושיר ד': "להעלות ארוכה לפרוכה מדוכה בפלגי תעלותיו/ להבליג שפויה רפויה שבויה ממכלאותיו/ לשובבה לסובבה בנובה מעלותיו".

את עבודתו בחיבור הספר הוא מדמה לקטורת ולקורבנות, וכמו שבדרך כלל אומרים על התפלה שהיא שילום פרים, דהיינו שהיא באה במקום הקורבנות, כך רואה כאן המחבר את העיסוק בתורה, המתבטא בחבור הספר, כתחליף לקורבנות; ראה בשיר ב': "נרבת שפתי כשילום פרים/ מחים ניווחים ממרקים מכפרים/ לריח ערב נרדים כפרים/ מור וקציעה ויתר נספרים/ בין הבדים בוזרים צוברים/ לזכותו להצליחי שמות הגבורים". ובדומה בשיר ה': "ויערב שיחי כל ראשי בשמים עם מר ואהלות/ וכמנצחי על נחילות בתופים ומחולות"; ובשיר ו': "הודיתי ותורתי ככלי ואשים/ כקטורה באפיו לרצון ישים"; וכן גם בשיר ז', המובא להלן, טורים 19 ואילך.

להלן הטקסט של השיר השביעי, עפ"י שני כתבי יד: כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה בניו יורק, Rab. מס' 2348, דף 176 ע"א וכ"י אוקספורד 2199, חלק ג', דף 403 ע"א-ע"ב.

- 1 אֹדָה שֶׁמֶךְ גָּדוֹל וְנוֹרָא / בְּיֹדוֹ רָמוֹז בְּגִבּוֹרָה וּמוֹרָא
גִּנוּז וְחִבּוֹי בְּתַעֲלוּמָה שְׁמוּרָה / דָּגוּל מִרְכָּבָה כְּחִטִּיבַת אֲמִירָה
הוֹדוֹ לְמַסִּיִּים בְּצַבָּאוֹתָיו בְּזִמְרָה / וְהוּ אֶלְקִינוּ בְּאֵין תְּמוּרָה
זוֹלָתוֹ אָפֶס בְּדִיעָה גְּמוּרָה / חֲלָקִי וְגוֹרְלִי ה' נִפְשִׁי אֲמָרָה
- 5 טַעֲמִי טוֹבוֹ קָלָה וְחִמּוּרָה / יִלְמְדֵנוּ תוֹרָתוֹ כֹּל מִצְוָה כְּמֵאֲמָרָה
כְּעֶרְכָּה כְּחֻקָּה כְּהִלְכָתָה כְּבִיאוּרָה / לְלַמּוֹד וּלְלַמֵּד לְשִׁמּוֹר וּלְעֲשׂוֹת כְּבִינְ[ה]
מִיִּשְׂרָי תַּפּוּחִים וּמִשְׁפִּיּוֹת אוֹפָנִם בְּסִבָּרָה / נִגְדֵּי מַלְכִּים וּבַעֲלֵי תְּרִיסִין לְהַתְגַּבֵּרָה
סִעֵד וְסִמֵּךְ וְסִיֵּיג לְאַמְתָּן לְדַבָּרָה / עֲדַת אֲבִירִים שְׁמוֹת הַגְּבוּרִים לְחַבָּרָה
פְּתוֹר חִידוֹתָם בְּמַלְיָצָה כְּחֻמָּה בָּרָה / צִירוֹף שְׁמוֹתָם לְכַפֵּרֵם נְטוּעַ כְּשׁוּרָה
קְצִירִי יוֹנְקוֹתָם כְּפָרִי יוֹפִיִּים לְהַתְאַשְׁרָה / רַבִּי הַתְּעוּדָה בְּמַלְאֲכַת הַפָּרֶדֶס
10 לְהַתְפַּשְׁ[רָה]
- שְׁמָרָה נִפְשָׁם עֲדוּתִיךָ כְּתוֹרָתְךָ נִקְשָׁרָה / תִּמְמִי דֶּרֶךְ הוֹרֵי אוֹרָה יִשְׂרָה
וּמִי אֲנֹכִי הַלּוֹם הַבְּאוֹתָנִי / אִישׁ יְדוּעַ חֲלִי וּמִכְאוֹב הַשִּׁיבָתָנִי לְאִיתָנִי
שׁוֹעֲתִי וְשׁוֹעֵזוֹ רַבִּים וְרַפְּאִיתָנִי / נִפְשִׁי מִשְׁאוֹל וּמִשְׁחַת הַעֲלִיתָנִי
מִיָּדִי בּוֹר חֵייתָנִי וְהַצֵּלָתָנִי / וְתַגֵּרַת יָדְךָ כְּמַעֲט פִּלִּיתָנִי
וּמִיָּדִית חֲמַלְתָּ חֲנִינִיתָךְ כְּלַפְּתָנִי / וּמִדְּלָה תִּכְבָּעֵנִי וְהַחֲלַמְתָּנִי וְהַחֲיִיתָנִי
15 וְכִמָּה מַעֲלוֹת טוֹבוֹת עָלַי / עֲשִׂיתָ עִמָּדִי וְלֹא כְּמַעֲלָלִי

- 20 גַּמְלַתְּנִי חֲסִדִּיךָ וְקִטְנִתִּי וּמַעֲוָטִים פָּעַלְי / וְאֲנִי גִבֵּר בְּאֵין אֵיילִי
וְאַתָּה תוֹחַלְתִּי תִקְוַת חִילִי / עֲזַרְתָּנִי וְנַחְמַתִּי כְּכָרִיא אוֹלִי
בָּאוֹת הַעֲשִׁירִי רַב מַחְנֶהוּ / פָּעַל עָמִי לְמַעְנֶהוּ
זֶה אֵלִי בְּמָה אֲנִיָּהוּ / שָׁמָּה וְחָרַב וְצָדוֹ נִיָּהוּ
מִזְבַּחוֹ הָרוֹס חֵישׁ יִרְפָּאָהוּ / וְעַל מְכוֹנוֹ וְיִסּוּדוֹ יִבְנֶהוּ
וְכָל יִשְׂרָאֵל וְיִהְיֶה אַחֲרָיו יִנְהוּ / בְּהִיטִיבוֹ צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם כְּרָצוֹנָהוּ
זֶה הַיּוֹם הַהוּא נִחְפָּה וְנִקְנִיָּהוּ / בְּעוֹלוֹת מַחִים זִבְחִי צֶדֶק נְחִיָּהוּ
יָלוּ בְּשָׁמְיוֹ לְרִיחָהוּ
- 25 וַעֲתָה אַתָּה וּמַעֲוֹלָם אַתָּה אָבִינוּ / תֹּאמַר דִּי לְצֻרְתֵּינוּ וְכֹאֲבֵינוּ
וְשִׁבְעָתִים הָשֵׁב לַחֵיק מְכַאֲבֵינוּ / כִּי מִמֶּךָ לֹא נִסְתַּרְנוּ אֲנַחְנוֹת דְּאֲבֹנֵינוּ
נִגְיָעִי לְבַבִּינוּ מְדֻיָּנוּ וְעֶלְבֹנוֹנוּ
וְתוֹרוֹם (?) יִדָּךְ עֲמָדִי לְרִשּׁוֹם אוֹת עֲשִׂתִּי עֲשֶׂר / וּבִשְׁאָר הָאוֹתוֹת אָבִי אַתָּה רוֹעִי
לֹא אֲחֻסֵּר
וְרוֹחֶךָ הַטּוֹבָה תִּנְחַנְחֵנִי / וּלְמַעַן שִׁמְךָ הַמְּבוֹרָךְ תִּנְהַלְנִי וְתַנְחֵנִי[נִי].

הערות לשיר:

- 1 אודה שמך גדול ונורא – על פי תהלים צט ג: "יודו שמך גדול ונורא", ושם נח ח: "אודה שמך".
ביודו רמזו – יש כאן רמז לאות יו"ד כי שיר זה בא בסוף הערכים המתחילים ביו"ד, אבל עיקר כוונתו
למה שנאמר בגוף הספר: "ואמר יודו שמך גדול ונורא קדוש הוא. בפסוק רמזו שם בן ארבע אותיות
בתחלתו ובסופו. ונאמן רוח יכסה דבר שכיסה עתיק יומין ברוך שמו לעולם ועד"; מובא על ידי
אורבך (לעיל, הערה 2), עמ' 376, על פי כ"י אוקספורד קנט ע"א (בכ"י ניו יורק חסרים הדפים [אחרי
דף 80] שהכילו ערך זה).
- 3-2 גנוז וחבוי בתעלומה שמורה – הכוונה למה שנאמר לעיל שכיסה עתיק יומין וכו'. שמורה – מלשון
"ואביו שמר את הדבר", בראשית לו יא. דגול מרבבה... למסיים בצבאותיו – השווה בבלי חגיגה טו
ע"א: "מאי דרש? [רש"י: מהיכן הבין (ר' עקיבא) מקום השכינה שנזכר שלא הציץ שם] אמר רבה
בר בר חנה אמר רבי יוחנן ואתה מרבבות קודש (דברים לג ב) אות הוא ברבבה שלו, ורבי אבהו אמר
דגול מרבבה (שיר השירים ה י) דוגמא הוא ברבבה שלו וריש לקיש אמר ה' צבאות שמו (ישעיהו מח
ב) אדון הוא בצבא שלו"; והשווה מכילתא דר"י, מסכתא דשירה, בשלח א (הורוביץ-רבין, עמ' 120
[ומקבילות]): "מהו צבאות? אות הוא בתוך צבא שלו". וראה תחילת שיר ה': "חסין יק' מי כמוך
בכל הצבאות/ בדגלי איומים דגול בצבאות/ כגדודים אין מספר לרבבות וריבואות/ כתי כתות
פליאות כסויי במחבואות" וכו'. וראה בפיוטו של ר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ: "רדו מלאכי צבאות
שנונים בחרבם/ רשם ואת רבם מסויים בקרבם" ("אדיר ונאה בקודש", יוצר לשבועות או לשבת
אחר שבועות, סדור עבודת ישראל, עמ' 761 ואילך, ובדיסרטציה של א"פ לוי [Lavin], "פיוטי
מאיר בר יצחק ש"ץ", עבודת דוקטור, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק 1984, עמ' 36, טורים
76-77); וראה גם בפיוטי רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא: "מאד רב הוא במחנהו ואל אות הוא
בצבאותיו" (מהדורת א"מ הברמן [לעיל, הערה 13], עמ' פב, טור סו); "רכב ערבות ואות בצבאות"
(שם, עמ' קו, טור סז [דידיון, י, 3527]). כחטיבת אמירה – ראה בבלי ברכות ו ע"א; חגיגה ג ע"א:
"את ה' האמרת היום וה' האמירך היום (דברים כו יז), אמר להם הקב"ה אתם עשיתוני חטיבה אחת
בעולם" וכו'. ורש"י פירש: "האמרת: לשון חשיבות ושבח" (ברכות שם); "חטיבה אחת: שבח אחד,
שבח מיוחד לומר אין כמוך" (חגיגה שם). ומובא בערוך בשם רב האי גאון: "ציור אחד בעולם

- כלומר דבר הניכר שאין כמותו (ערוך השלם, ערך אמר, עמ' 126). ולפי זה "אמירה" שבטור זה מקבילה ל"זמירה" שבטור הבא. והו! – כך בכ"י ניריורק אבל בכ"י אוקספורד "והוא", ואולי הגירסה של כ"י ניריורק, "הו", על פי "אני והו הושיעה נא" במשנה סוכה ד, ה. באין תמורה – השווה פיוטו של רבינו אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורק המתחיל "אשר אין לו תמורה והוא יהיה והיה" (מהדורת א"מ הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ד [תחריץ], עמ' קנט. זולתו אפס – על פי "אפס זולתו" שב"עלינו לשבח". חלקי וגורלי וכו' – על פי איכה ג כד; תהלים טז ח.
- טעמי טובו – על פי תהלים לד ט: "טעמו וראו כי טוב ה'"; וכאן מוסבים הדברים על התורה. וראה גם בשיר ד: "זכני למערכת כבירי המישרים אמריו דבריו, בסדר לנוטעם בשורות מטעם, מראה ומטעם"; שתי המלים "מראה ומטעם" מיוסדות גם כן על הפסוק הנ"ל "טעמו וראו".
- ללמוד וללמד לשמור ולעשות – כמו בברכת אהבה רבה.
- טעמי טובו וכו' – על פי משלי כה יא, ונדרש במדרש שיר השירים ב ה (גרינהוט, עמ' נב): "ומנין שנמשלו דברי חכמה בתפוחים שנאמר תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אופניו (משלי כה יא)". ואולי כוונתו שתלמידי חכמים מיישרים את הקששים, וכאילו כל הר וגבעה (תפוחים) מתיישרים לפניהם, וראה מה שהובא משיר ד', לעיל, בביאור לשורה 5: "המישרים אמריו" וכו'. נגד מלכים – תהלים קיט מו. ובעלי תריסין – בבלי ברכות כז ע"ב. וראה בשיר ו': "וילמד ידי לקרב". והשווה בפיוטו של ר' יהודה בן קלונימוס בן יהודה ממגנצא: "בעלי תריסים משיבי מלחמה מלמדים" (רשיות לחתן, תל-אביב תרצ"ז, עמ' כ), ובפיוט "ארזי הלבנון" לר' מאיר בן יחיאל (דוידזון, א, 7564): "בעלי תריסין במלחמתה" וכו'.
- עדת אבירים – תהלים סח לא. המחבר מכנה את הרוגי מלכות בשם זה, ראה אורבך (לעיל, הערה 2), עמ' 375, ובהערה 77 שם הוא מביא מפיוט אחד: "עשרת אבירי ברית". ואולי "עדת אבירים" כאן רמז לעשרה הרוגי מלכות, כי עדה היא עשרה, כידוע, ראה בבלי סנהדרין ב ע"א. שמות הגבורים – שמואל ב כג ח.
- כחמה ברה – שיר השירים ו י; תהלים יט ט. לככרם נטוע כשורה – החכמים דומים בישיבתם לשורות הכרם, ראה בפירוש המשניות לרמב"ם על עדויות ב, ד: "כרם – שם לקבוץ החכמים שנתקבצו ביבנה וזה לפי שהם דומים בישיבתם שורות כשורות הכרם והשם יתברך קרא כנסת ישראל כרם שנאמר כרם היה לידידי (ישעיה ה א)"; וראה בשיר ד: "בסדר לנוטעם בשורות מטעם"; ובסוף שיר ב': "כעוללה בלקט הפרטים" (המושג "לקט" שייך בקשר לכרם, ראה ויקרא יט י) והשווה ויקרא רבה לו ב (מרגליות, עמ' תתלו); "מה הגפן הזאת אין נוטעין אותה ערבויה אלא שורות שורות".
- קצירי יונקותם – תהלים פ יב. רבי התעודה – הכוונה לרבי התורה, לחכמי התורה. במלאכת הפרס – אולי הכוונה לפירוש דברי התורה בארבע שיטות: פשט, רמז, דרש, סוד.
- שמרה נפשם עדותיך – תהלים קיט קסז. נפשם... נקשרה – בראשית מד ל. תמימי דרך – תהלים קיט א. הורו אורח ישרה – על פי תהלים כז יא. "הורו": בכ"י אוקספורד, "הוא".
- ומי אנכי הלום הביאותני – שמואל ב ז יח. איש ידוע חלי ומכאוב – על פי ישעיה נג ג. השבתני לאיתני – על פי שמות יד כז.
- 14-13 שועתי וכו' – על פי תהלים לג ד; לט יא. שועתי ושיועו רבים – כנראה הכוונה שהמחבר התפלל וגם התפללו רבים, הציבור, בעדו, ותפילת רבים ותפילתו הביאו לו רפואה; ותפילת רבים כוחה גדול, ראה למשל רש"י סוטה לג ע"א, ד"ה יחיד: "אינו מואס בתפלתן של רבים".
- 15 ומולה תבצעני – ישעיה לח יב, ולפי פירושו של ר' יוסף קרא: "כמו דלות ורעות תאר (בראשית מא יט), כלומר מחסירות בשר שהיה לי מחמת החולי, יבצעני: ישלימיני, כמו והיה כי יבצע ה' את כל מעשהו (ישעיה י יב)". והחלמתי והחייטני – ישעיה לח טז.
- 16 וכמה מעלות טובות – כלשון ההגדה: "כמה מעלות טובות למקום עלינו". ולא כמעללי – השווה תהלים קג י.
- 17 גמלתי חסדיך וקטנתי – על פי ישעיה סג ז; בראשית לב יא. גבר באין איילי – תהלים פח ה. "גבר": כ"י אוקספורד, "הגבר".

- 18 ואתה תוחלתי תקות חיליי – על פי תהלים לט ח. עזרתני ונחמתני – תהלים פו יז. כבריא אוליי – תהלים עג ד.
- 19 באות העשירי – באות יו"ד. כ"י אוקספורד: "באות עשירי". רב מחנהו – יואל ב יא. וכוונתו שיש הרבה ערכים בספר המתחילים ביו"ד. וראה גם בשיר ו': "ובעשירי אשר מחנהו מאד רב". פעל עמי למענהו – משלי טז ד.
- 20 זה אלי במה אניהו וכו' – שמות טו ב. והשווה במכילתה דר"י, מסכתא דשירה, בשלח ג (הורוביץ-רבין, עמ' 127): "ואנוהו, ר' ישמעאל אומר וכי אפשר לבשר ודם להנוות לקונו וכו' ר' יוסי בן דורמסקית אומר אעשה לפניו בית מקדש נאה, אין נזה אלא בית המקדש שנא' ואת נזהו השמו (תהלים עט ז)" וכו'. וראה תרגום שם: "וית בית מקדשיה אצדיאור".
- 21 מזבחו הרוס וכו' – מלכים א יח ל. ועל מכונו וכו' – על פי עזרא ב סח; תהלים קד ה.
- 22 וכל ישראל וכו' – שמואל א ז ב. בהיטיבו וכו' – תהלים נא ב.
- 23 זה היום – תהלים קיח כד. היום ההוא – ירמיה ל ז. נחכה ונקויהו – ישעיה ח יז. בעולות מחים – תהלים סו טז. זבחי צדק – תהלים נא כא. נחיתהו – צ"ל "ניחחהו".
- 24 יזלו בשמיו – שיר השירים ד טז.
- 25 ועתה אתה וכו' – השווה בראשית כו כט; ישעיה סד ז. אצל אורבך (לעיל, הערה 2), עמ' 375, "ועתה אחד", אבל בשני כתבי היד: "ועתה אתה". תאמר די לצרותינו – ראה בראשית רבה צב א (תיאודור-אלבק, עמ' 1138 [על הפסוק "ואל שדי יתן לכם רחמים" בראשית מג יד]): "מי שהוא עתיד לומר לייסורים די" וכו'; וברש"י (על הפסוק הנ"ל): "ויאמר די לצרותי".
- 26 ושבעתים וכו' – תהלים עט יב. כי ממך לא נסתרו וכו' – תהלים לח י. בכ"י אוקספורד: "כי ממך לא נסתר ואנחות".
- 28 לרשום אות – כ"י אוקספורד: "לרשום את אות"; וראה בשיר ו': "ובאות תשיעי סייעני להרשים". אות עשתי עשרה – היא אות כ"ף. אבי אתה – תהלים פט כז. רועי לא אחסר – תהלים כג א.
- 29 ורוחך הטובה תניחני – תהלים קמג י. ולמען שמך וכו' – תהלים לא ד; כג ב.

מעשה ר' אמנון והסליחה "תא שמע"

הפרופ' אברהם נפתלי צבי רות, שהייתי מתלמידיו בבודפשט, עוקב במאמרו "ונתנה תוקף והעיר מגנצא", שנדפס ב"הדואר", גליון ל"ו, אחרי התפתחותו של הסיפור הידוע על ר' אמנון והפיוט "ונתנה תוקף". ברצוני להעיר כאן על פרט אחד, שלפי מיטב ידיעותיי לא נתנו עליו החוקרים את דעתם בעניין אגדת ר' אמנון.

יש סליחה בארמית לעשרת ימי תשובה, המתחילה "תא שמע מרי עלמא". סימן הסליחה "תשרק", א"ב, אפרים ברבי יעקב חזק", והיא חופרה ע"י רבינו אפרים בר יעקב מבונא (עיין דוידזון, ת, מספר 4). הפיוט נדפס לאחרונה על-פי כתב-יד ודפוסים עתיקים ובליווי הערות על-ידי אברהם מאיר הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז (תשי"ח), עמ' 283-291.

אותה הסליחה באה בסדר סליחות דפוס פראג שמ"ז, דף סו ע"א ואילך, בתוך הסליחות לעשרת ימי תשובה. הואיל וסדר סליחות זה נדיר הוא מאוד, אעתיק כאן מקצתו של תוכן השער: "סליחות מסודר כפי סדר ומנהג בני מדינת אשכנז ולועזים יז"יא עם פירוש שהתחיל לחבר הגאון מהר"ר מרדכי ב"ר יודא ז"ל הנקר' ר' מארדוש... וחתנו הגאון מהר' צבי בן מהר"ר חנוך ז"ל מלא מקומו להשלים אותו... וגם אנחנו המדפיסים... העיר ה' את רוחנו... לחפש ולבדוק ולעיין בספרים ישנים...". הספר נדפס ע"י המדפיס ר' מרדכי בן גרשם הכהן.

בראש הפיוט נדפס הסיפור דלקמן: "שמעתי שהמחבר הזה חכם ועשיר גדול היה ואהוב לאדונו ופעמים רבות רמז לו על דבר ההמרה ושמו אמנון...". ובהמשך הדברים נאמר שם, שר' אמנון שגה ואמר להגמון שיתן לו זמן לחשוב על ההמרה ומייד התחרט על דבריו והחליט לקדש את השם ברכים על כי "בגדתי באלקי ישראל בפי ולשוני לקחת זמן לחשוב מחשבות". אז ציווה השר "ויוציאו לשונו ויעקרו פיו וינקרו עיניו וישברו רגליו וישם אותו בכלי גדול עם כל איבריו וי"כ (יום כיפור) היה ויתחנן הצדיק עוד אל אדונו ויאמר שלחיני אל ב"ה (בית הכנסת) ויחמול האדון עליו ויעש לו כן, ובהיותו בבית הכנסת בקש ששימו אותו לפני ארון הקודש אצל החזן ויסד על פה זה הפיוט ("תא שמע" הנ"ל) וגם ונתנה תוקף, והחזן אמרו וישורר בו ומאז נקבע לתפלת קבע".

סיפור זה על מסיבות חיבורה של הסליחה "תא שמע" לא מצאתי בשום מקום אחר, וגם לא ראיתי שייחסו את הפיוט לר' אמנון במקום לר' אפרים מבונא. הפרופ' רות במאמרו הנ"ל מעיר, שמקורו העתיק ביותר של הסיפור הוא ס' "אור זרוע" לר' יצחק מווינא, ושם

כתוב בזו הלשון: "מצאתי מכתב ידו של ה"ר אפרים מבונא בר יעקב שר' אמנון ממגנצא יסד ונתנה תקף". כנראה הכירו מסדריו או מפרשיו של סדר סליחות דפוס פראג הנ"ל את דברי ה"אור זרוע", המובאים בשם רבינו אפרים מבונא וצירפו אותם אל פיוט הסליחה של ר' אפרים ובטעות ייחסו את הפיוט עצמו לר' אמנון, גיבור האגדה המסופרת ע"י ר' אפרים.

תוכן הסליחה "תא שמע" נאה הוא לסיפור על קידוש השם, שהרי מחברה מקונן בה על הרדיפות התכופות ועל הצרות הקשות העוברות על ישראל. מכל מקום, יש עניין בדבר שכרכו את מעשה ר' אמנון לא רק עם הפיוט "ונתנה תוקף", אלא גם עם פיוט אחר – לפחות על-פי מקור אחד.¹

1 > על סיפור ר' אמנון נכתבו מספר דברים מזמן פירסום דברי, ויש להזכירם – ראה: י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, הקיבוץ המאוחד 1999, עמ' 237, 243-245; י"י יובל, "שתיקת ההיסטוריון ודמיון הסופר – ר' אמנון ממגנצא ואסתר-מינה מוורמייזא", אלפיים 15 (תשנ"ח), עמ' 132-137; ח' מאק, "ויהי ביום הדין בראש השנה, ויבואו כיתות מלאכים לפני ה'", הארץ, 26.9.2003, תרבות וספרות, עמ' 4; איבן (ישראל) מרקוס, "קידוש השם באשכנז וסיפור רבי אמנון ממגנצא", קדושת החיים וחירוף הנפש, קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, בעריכת י' גפני וא' רביצקי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 131-147; ע' יסיף, "אגדה והיסטוריה – היסטוריונים קוראים באגדות עבריות מימי הביניים", ציון סב (תשנ"ט), עמ' 192-200; שם סה (תש"ס), עמ' 222. וראה להלן בחלק האנגלי, עמ' 230*-232* <

משהו על פיוטים לנישואין באשכנז

התדמית של היצירה הפייטנית באשכנז (ובצרפת) בימי הביניים מצטיירת בעיני הציבור, ואפילו בעיני חוקרים לא מעטים כפייטנות מקוננת, מלאת צער ויגון, שעיקר מטרתה ותפקידה לשרת את צורכי התפילה בימי אבל ותענית וכמעט כולה מביעה רק זעקת קינים והגה והי. פייטנות זו נחשבת כעדות על רדיפות וכתגובה עליהן ולא כיצירה אמנותית-ספרותית, ובייחוד לא כשירה שיש בה שמחת חיים ועליזות. הסליחות והקינות המרובות ששרדו מהמאות האחת עשרה והשתים עשרה ואילך העיבו על העובדה שהיו גם פיוטים מסוג אחר, ואלה נועדו למאורעות של שמחה שנחוגו לא רק בבית אלא גם על ידי אמירת פיוטים מיוחדים בתוך סדר התפילה בציבור בבית הכנסת. היצירה הפייטנית באשכנז הייתה אינטנסיבית לא רק בחיבור סליחות אלא דווקא בסוגי פיוט אחרים שהקהילות השתמשו בהם לציון שמחות, ובפרט חתונות.¹ בתקופות קדומות אלה, כשחיי הציבור היו בסכנת רדיפות ואיומי שמד ומספר היהודים היה קטן, נחשבו כנראה כל לידה וכל חתונה כמאורע שראוי לחגוג לא רק בחיק המשפחה אלא גם במסגרת התפילה של כל הקהל בבית הכנסת.

הסיבה העיקרית להיעלמות הפיוטים לימי שמחה מתודעת הציבור הייתה השתנות מנהגי התפילה וטקסי השמחה הביתיים והציבוריים במרוצת הדורות. בזמן ששמרו הקהילות על אמירת סליחות וקינות בימי תענית, הושמטו כמעט כליל הפיוטים של ימי שמחה פרטיים, כגון ברית מילה ונישואין, מתוך סדר התפילה. יש להניח שהסליחות והקינות על מאורעות ומצבים שהשפיעו על חיי הציבור כולו נשארו בסדר התפילה מפני שהיו עדויות על צרת רבים, אולם השמחות של היחיד, בייחוד בתקופות מאוחרות יותר, כשהאוכלוסייה היהודית גדלה, לא נחשבו ראויות לציון בתוך סדר תפילת הציבור ולא היו חשובות דיין כדי לשנות את סדר התפילה הרגיל. ההבדל בגורלם של שני הסוגים נגרם גם בשל מקומן של ההוספות הפיוטיות בתוך התפילה: בתקופה שאנו דנים בה נאמרו הסליחות בנפרד, בסדרי סליחות מיוחדים, ולא היוו הפסק בתפילות הקבע. כפי שנראה להלן, לפחות כמה מן ההוספות הפיוטיות לימי חתונה נכנסו באמצע תפילות הקבע, בקריאת שמע וברכותיה ובקדושה למוסף, ואולי בגלל ההתנגדות להפסק בתפילה החליטו

1 במהדורות הרבות של סדרי סליחות לפי מנהג אשכנז לענפיו יש מאות רבות של פיוטי סליחות, וראה במבוא לסדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 6-8, ובמבוא למהדורת של מחזור יום כיפור, ירושלים תש"ל, עמ' יב-יד. וראה עתה גם לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת (אוסף מכתבי יד דניאל גולדשמידט; הגיה, עיבד וביאר אברהם פרנקל), ירושלים תשנ"ג. בקובץ זה כלולים 356 פיוטי סליחות. על היצירה בסוגים אחרים ראה להלן.

הקהילות להשמיט את ההוספות. הסיבה החשובה ביותר להסרת הפיוטים מתפילת הציבור בשבת שלאחרי החתונה הייתה, קרוב לוודאי, השינוי שחל בימים שבהם התקיימו חתונות בימי הביניים באשכנז. החל מתקופות קדומות התקיימו הנישואין באשכנז בערבי שבתות וכל השמחות הקשורות לחתונה נחוגו תיכף ומיד אחר כך, בשבת. שבת זו הייתה שבת החתונה ובה נאמרו הפיוטים שנועדו לציון השמחה. החל מסוף ימי הביניים השתנה המנהג והחתונות התקיימו בימי רביעי. השמטת הפיוטים מסדר התפילה הייתה קשורה כנראה לשינוי זה. שרידים למנהג הישן נשארו באשכנז עד לתקופה החדשה.² כך או כך, בסדרי התפילה האשכנזיים נתמעטו במשך הדורות הפיוטים שנאמרו לכבוד חתונות וטקסי ברית מילה, ובתקופה המודרנית הם נעדרו כמעט לגמרי.

עזרא פליישר, במחקריו השונים, תיאר את החידושים הרבגוניים של פייטני אשכנז וקבע שהם עסקו הרבה בחיבור פיוטים מסוג היוצרות והרשויות. הם כתבו פיוטים להזדמנויות ליטורגיות שונות, הכניסו לפיוט הקונבנציונלי סוגי פיוט חדשים והוסיפו פיוטים בתפילות הקבע במקומות שבמסורת הפיוט הקלאסית לא היו רגילים לעטרם בפיוט. בין החידושים האלה יש קישוטים פיוטיים לפסקאות "המלך היושב" ו"שבח נותנים לו" בתפילת שחרית לשבתות, וכן לפסקה "אלהיכם" שבקדושת מוסף. פייטני אשכנז הרבו לפייט גם לקריאת התורה, לאמירת התרגומים הארמיים שנתלו לפרשיות חגיגיות שבתורה, כגון שירת הים, עשרת הדיברות ופטירת משה, ולעלייתם של החתנים לתורה, הן חתנים של ממש והן "חתני תורה" ו"חתני בראשית" שעלו לסיום התורה והתחלתה מחדש בחג שמחת תורה.³

בדיקה רופפת של כמה כתבי יד של מחזורים, סידורים ואוספי פיוטים אשכנזיים מימי הביניים, מראה שראוי להקדיש תשומת לב לנושא זה של פיוטים למאורעות משמחים, משום שבכתבי יד אלה טמון חומר רב למדי שעדיין לא נדפס. כתב יד אחד, הנמצא בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (מס' 8972), עשיר בפיוטים לכבוד חתן וכלה, שנאמרו בבית הכנסת בשבת שלאחרי הנישואין. החוקרים התעניינו בכתב יד זה בגלל המיניאטורות הצבעוניות הבלתי רגילות שבו, המעטורות טקסטים פיוטיים נדירים. בצלאל נרקיס הקדיש מאמר מפורט לצד האמנותי של כתב היד והביא תיאור קודיקולוגי מדויק שלו.⁴ נרקיס מכנה את כתב היד בשם "מחזור אשכנזי זעיר" וקובע את זמן כתיבתו למאה השלוש עשרה – וליתר דיוק, שנת 1295 לערך – ואת פרנקוניה שבמרכז גרמניה כמקום מוצאו. כבר אלכסנדר מארכס, שרכש את כתב היד עבור ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, בשנת 1928, העיר על חשיבותו. הוא שתיאר אותו לראשונה, כדרכו תמיד

2 ראה דיון מפורט ויסודי בעניין זה בתוך מנהגים דק"ק וורמיישא לרבי יוזפא שמש, מהדורת בנימין שלמה המבורגר ויצחק זימר, 'ירושלים תשנ"ב, ח"ב, עמ' נב-נז.

3 עזרא פליישר, 'היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 607 ואילך, ובייחוד עמ' 610-625, 626. ראה גם בספרו שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 433 ואילך, ובייחוד עמ' 440-463, 449.

4 בצלאל נרקיס, 'ציורים לעשרת הדיברות במחזור אשכנזי זעיר בן המאה השלוש עשרה', עשרת הדיברות בראי הדורות, בעריכת בן-ציון סגל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 389-407.

בקיצור ובדייקנות, וקרא לו "אוסף פיוטים לשבתות מיוחדות וקצת חגים". מארכס הדגיש שכתב היד כולל פיוטים חלופיים ליום אחד, דהיינו החזן היה רשאי לבחור מתוך קבוצת פיוטים שונים שנועדו למאורע ליטורגי מסוים, כפי שהיה נהוג בתקופה שהמנהג האשכנזי היה גמיש והפיוטים וסדריהם עדיין לא קפאו. לפי מארכס, כתב היד נכתב בשנת 1300 לערך באוסטריה.⁵ כתב היד היפה הוצג כמה פעמים בתערוכות פומביות ובקטלוגים של תערוכות אלה תואר, פחות או יותר, על פי דבריו של מארכס.⁶ בתוכן של כתב היד לא עסקו החוקרים בכלל, עד שבא לאחרונה אברהם פרנקל ופרסם מתוכו פיוט בלתי ידוע לר' שלמה הבבלי. לפי פרנקל כתב היד הוא "סידור 'אוסטרייך' משנת 1300 לערך".⁷

הפיוטים לנישואין בכתב היד הזה (דף 94א-107ב) מתחלקים לשתי חטיבות, ואולי יש להוסיף עליהן עוד חטיבה אחת (93א-98ב). בכל כתב היד יש להבחין בקלות בין החטיבות השונות: הייעוד הליטורגי של כל חלק ברור מאוד ובדרך כלל הוא מסומן בפירוש, החלקים נבדלים זה מזה גם באמצעות דפים ריקים ובאמצעות המלה "סליק", ופעמיים מופיעים גם קולופונים של הסופר בסוף החטיבה או בתחילתה.⁸ כך למשל מכיל החלק הראשון והגדול ביותר של האוסף פיוטי יוצר לשבתות מיוחדות של השנה, ובראש כל פיוט ציין המעתיק את סוג הפיוט ובאיזו שבת נאמר (2א-107ב). החטיבה המכילה פיוטי נישואין מתחלקת, כאמור, לשני חלקים. הייעוד של הפיוטים ברור לגמרי. בחלק הראשון (94א-98א) נמצאת הקומפוזיציה הפיוטית המפורסמת של ר' שמעון ב"ר יצחק, "אייחד שם שוכן תרשישים" (דוידזון, א, 2730), פיוט יוצר לשבת חתן הנמצא בהרבה כתבי יד וספרי דפוס.⁹ בחלק השני (99א-107ב) נמצאים פיוטים רבים לטקס עלייתם לתורה של החתן ושל השושבינין. אולם בחלק הקודם לזה (93א-98ב) המצב מסובך יותר. בניגוד לשאר חלקי האוסף חסרים כאן ציונים מפורשים לייעודיהם של הפיוטים, ורק שם הסוג ניתן לפעמים. לכאורה נדמה שלפנינו קבוצת פיוטים "נייטרליים" המתאימים לכל הזדמנות ושליח הציבור יכול לבחור ממנה פיוט לעת מצוא, לעיטור התפילות כרצונו. כך הם פיוטי "נשמת", "אופן", "מאורה" וכו', המופיעים בחלק זה בלי שנאמר עליהם

5 Alexander Marx, *Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America*, ed. Menahem H. Schmelzer, New York 1977, pp. 100-101

6 *The People and the Book: The Background of Three Hundred Years of Jewish Life in America: A Tricentennial Exhibition at the New York Public Library...* compiled Joshua Bloch, New York 1954, pp. 56-58 ("Hebrew Hymnal"); *Illuminated Hebrew Manuscripts from the Library of the Jewish Theological Seminary of America*, The Jewish Museum, New York 1965, #18 ("Siddur")

7 אברהם פרנקל, "האופן 'שש כנפים כנופים' לר' שלמה הבבלי", תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 131-136.

8 סליק: 89ב, 91א, 98א ועוד. דפים ריקים: 79, 98, 107. קולופונים: 166ב: "נשלמו מעריבים/ שבח ליושב הכרובים/ ועושה רביבים/ ירפאני ממכאובים/ ויוציא טלאים וכשבים/ מתוך חזירי' וכלבים"; 172ב: "בעזרת ה' משיב הרוחות/ אחל לכתוב סדר סליחות/ וה' בעל גבורות וכוחות/ יוציאנו מצרות לרוחות/ וה' אלקי' בוחן כליות וטוחות/ יהפוך אבלותינו לשמחות/ ויסיר מארצו יגון ואנחות".

9 מהדורה ביקורתית של הפיוט כלולה בתוך פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, י"ל בידי אברהם מאיר הברמן, ירושלים-ברלין 1938, עמ' נו-סא.

בפירוש, ובלי שיתברר מתוכנם, לאיזה מאורע נועדו. אולם בדיקה מדויקת יותר מוכיחה שפיוטים רבים למדי בחלק הזה נועדו לשבת נישואין. מסקנה זו יוצאת מתוכנם של כמה פיוטים וגם מההשוואה למקורות אחרים שבהם פיוטים המופיעים כאן סתם, בלי ציון ייעודם, באים כשנאמר עליהם בפירוש שהם מיועדים לשבת חתונה. כבר הפיוט הראשון, העומד בראש חלק זה, הוא לכבוד חתן וכלה. כדי להדגים את תוכנו, את מקומו בליטורגיה ואת סגנונו, אביא כאן את הטקסט של הפיוט במלואו:

[1]

1 נִשְׁמַת יִשְׁרָיִם יַחֲלִיף לְאֹר זֹרֶחַ
יִיחֹדֶף יֶאֱמִירוּ יְדִידִים מִתְאַוִּים בְּקוֹל צֹרֶחַ
יִפְרַח בְּיָמָיו צָדִיק וְרוֹב שְׁלוֹם עַד בְּלִי יָרֵחַ (תהלים עב ז)

נִשְׁמַת וְנִתְקִים מְלָוִים הֶחֱתָן מִמְּכוֹן נְנוֹתוֹ
5 וְעוֹדֶיךָ יִבְאָרוּ וַיִּהְלֹלוּ שְׁמֶךָ כְּצֶאֱת הַשֶּׁמֶשׁ בְּגִבּוֹרָתוֹ
וְהוּא כְּחֶתָן יוֹצֵא מִחֶפְתּוֹ (תהלים יט ו)

נִשְׁמַת שְׁשִׁים וּשְׁמֹנִים בְּרוֹב עוֹז וַתִּהְלֶה
סִילוֹדֶיךָ יִגְבִּירוּ שִׁירוֹת בְּרִינָה וְצִהֲלֶה
קוֹל שְׁשׁוֹן קוֹל שְׁמִחָה וְקוֹל חֶתָן וְקוֹל כָּלָה (ירמיהו ז לד)

10 נִשְׁמַת פְּרָחִי עֲדַתְךָ הַמּוֹנִי קִהְלִיָּה
פְּלוֹלֶיךָ יִדְבְּרוּ פּוֹצְחִים בְּרֶנֶן וְצִלְצוֹל הִילוֹלִיָּה
כְּחֶתָן יִכְהֶן פֶּאֶר וְכַכְּלָה תַעֲדָה כְּלִיָּה (ישעיהו סא י)

נִשְׁמַת הַמְּשַׁכְּמִים הַיּוֹם עִם הֶחֱתָן לְבוֹא
הִילוֹלֶיךָ יִהְדְּרוּ הַיּוֹשְׁבִים מִפֶּה וּמִפֶּה סְבִיבוֹ
15 בְּיוֹם חֲתֻנָּתוֹ וּבְיוֹם שְׁמִחַת לְבוֹ (שיר השירים ג יא)

נִשְׁמַת קִהְלֹת יַעֲקֹב הָעוֹמְדִים בְּבֵית מֶאֱוָיִם
הֵם וּבְנֵיהֶם וְגִיזָעָם וְאִפִּירֵיִם
אוֹמְרִים אֵילֹו פִּינוּ מְלֵא שִׁירָה כִּים

פיוט זה הוכנס לתפילת נשמת לפני הפסקה "אילו פינו" וכו'. יש בו סימן "יוסף ה..." כפול וכל טור שלישי בכל סטרופה הוא פסוק מן המקרא. הפיוט מיוחס לפייטן הספרדי, יוסף אבן אביתור.¹⁰ בתקופה זו, במאה השלוש עשרה, לא היה זה נדיר שפיוטים ספרדיים

10 ראה דוידזון, י, 4266, שרושם את התחלת הפיוט בנוסח "ישרים יחלוק" ומייחסו לאבן אביתור, על פי צונץ. פליישר מכניסו גם הוא בין פיוטי אבן אביתור, ראה עזרא פליישר, יצירתו של יוסף אבן אביתור, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 349, מס' 24. ייתכן שהפיוט מס' 1 (עמ' 346) המובא שם והה לפיוט שלפנינו. לא הייתה לי הזדמנות לבדוק

הופיעו באוספי פיוטים אשכנזיים וצרפתיים. כך המצב גם בקונטרס הפיוטים הנלווה אל מחזור ויטרי הנדפס,¹¹ וכך בכתב היד שלפנינו בחלק זה, כפי שנראה להלן. אף על פי שלכאורה אין להטיל ספק בייחוס הפיוט לאבן אביתור, יש להעיר שיש דמיון בין כמה ביטויים שבפיוט ובין ניסוחים דומים בטקסטים אשכנזיים וצרפתיים. בפיוט שלפנינו מתואר ליווי החתן מביתו לבית הכנסת במלים אלה: "וּתִיקִים מְלוּיִם הַחֲתָן מִמְכּוֹן נוֹתָו" (טור 4), "הַמְשַׁכִּימִים הַיּוֹם עִם הַחֲתָן לְבֹא" ... הַיּוֹשִׁבִים מִפֶּה וּמִפֶּה סָבִיבוֹ" (טורים 13-14). בדומה לזה, בחלק העוסק בענייני נישואין במחזור ויטרי נכתב:

ובשבת שחרית לאחר שהשלים הסדר עם הציבור הולך לבית הכנסת ושושבינין אחריו ומתעטף בציצית ויושב בצד הארון והשושבינים יושבים להם סביבותיו.
ועוד:

השלימו סדריהם יוצאים מבית הכנסת יוצא החתן תחילה ושושבינין אחריו ללווהו.¹²

וכך מתואר גם בפיוטי רשויות שונים למחברים אשכנזיים:

ושושבינין ילווך¹³
יעמדו מסביב קהל תמימים... ושושבינין לבד עמך כתאומים/ עמוד ואלין מצודדים מכל צדדים¹⁴
צעדיו כדרך המלך ילך ושושביניו אחריו... בעלותך למגדל ילווך¹⁵
יוצאים ובאים אתך ועוטרם סביבותיך¹⁶

ברם, הנוהג ששושבינים מלווים את החתן ומקיפים אותו אינו ייחודי לאשכנז; גם בשירי הכלולות של ר' יהודה הלוי נמצאים תיאורים הדומים לאלה שהובאו לעיל ממקורות אשכנזיים: "בואו וראו הוד חתן והוד שושביניו סביבו", "והצבא אשר יצא לשרת פני חתן ולראות החתנה/ ושבעת כוכבי שחק כאחים סבבוהו...", "יפרח חתן כשושן... כהדסים עומדים סביבו והוא עומד בין ההדסים".¹⁷ הציורים המטאפוריים של ר' יהודה הלוי

בכתבי יד ולברר דבר זה. הפיוט רשום גם בדוידון, נ, 767, ושם נזכר שהוא נדפס (כנראה רק פעם אחת) עם פירוש קצר בסידור שער השמים, שהוא המהדורה הראשונה של סידור השל"ה, אמסטרדם 1717, ח"ב, עמ' 134. הסטרופה האחרונה כנראה אינה שייכת לפיוט זה אלא מתוספת גם לשאר פיוטי "נשמת", וראה דברי פליישר, שם, עמ' 331. "ואפריים" (טור 17): כנראה טעות סופר במקום "פריים".

11 מחזור ויטרי, מהדורת שמעון הלוי הורוויץ (מהדורה ב) נירנבערג תרפ"ג, בסוף הספר נוסף "קונטרס הפיוטים הנלווה אל המחזור ויטרי כתב יד לונדון... העתקתיו... חיים בראדי".

12 מחזור ויטרי, עמ' 593, 599.

13 פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק (לעיל, הערה 9), עמ' קפז.

14 רשויות לחתן, ירושלים תרצ"ו, עמ' יג, רשות לר' יצחק סגן לוייה.

15 רשות לחתן לר' אפרים מבונא, שם, עמ' ל (דיעות המכון לחקר השירה העברית [תשי"ח], עמ' 281).

16 רשות לחתן לר' יצחק נקדן, רשויות לחתן, עמ' מו.

17 שירי הקדש לרבי יהודה הלוי, מהדורת דב ירדן, ד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 965, 979, 994.

משקפים כנראה נוהג קונקרטי של ליווי החתן על ידי שושביניו המקיפים אותו, ובכל זאת התיאורים במקורות האשכנזיים-צרפתיים נראים ממשיים ומפורטים יותר. הם דומים למתואר בפיוט שלפנינו אבל בכל זאת אין בזה כדי לשלול את הבעלות על הפיוט מר' יוסף אבן אביתור.

הפיוט שופע אווירה של שמחה ושל שירה ורינה. בפיוט הקצר באים זה אחר זה ביטויי ששון וצהלה: "ויהללו שמך", "ששים ושמים ברוב עוז ותהלה", "יגבירו שירות ברינה וצהלה", "פוצחים ברנן וצילצול הילוליה", "הילולך יהדרו". סגנון זה מתאים היטב לתחושת השמחה של הזוג הצעיר. מלת הפתיחה "נשמת" מקשרת את הנושא להימנון "נשמת" הנאמר בתפילות השחרית של שבתות וחגים והמלים המצטרפות אל מלת פתיחה זו (ישרים, ידידים, וותיקים, פרחי עדתך [= הצעירים], המוני קהליה, המשכימים היום, קהילות יעקב) מציינות את השתתפות הקהל בשמחת היחיד ואולי גם רומזות לכך שרגשות שמחה אלה נובעים מתוך נשמתם של המשתתפים.

הפיוט הבא בחטיבה זו גם הוא פיוט מסוג "נשמת". התחלתו: [2] "נשמת מלומדי מורשה" (דודזון, נ, 779), והיו רגילים לאמרו בתפילת שחרית של שמחת תורה לפי מנהג אשכנז ופולין. הוא מפורסם כפיוט היחידי מסוג זה במחזור אשכנז, אף על פי שהסוג היה נפוץ מאוד במסורת הפיוטית של ספרד ופרובאנס.¹⁸ כפי שכבר העיר צונץ, פיוטים מסוג זה נמצאים במנהג אשכנז רק לשמחת תורה ולשבת נישואין.¹⁹ במקרה של פיוטי רשות לחתן תורה ולחתן בראשית לשמחת תורה, גם במקרה של פיוטי "נשמת" יש להניח שפיוטי שמחת תורה הם חיקויים לפיוטים לחתנים ממש.²⁰ ל"נשמת מלומדי מורשה" אין שום קשר לנישואין, כמובן, וברור מתוכנו שהוא נכתב לכבוד התורה ולומדיה.

אחרי שני פיוטי "נשמת" אלה בא פיוט שרשום עליו "למי ידמה לך", דהיינו הפיוט מיועד לפסקת "מי ידמה לך" שבתפילת "נשמת".²¹ פייטני אשכנז היו רגילים לעטר את תפילת "נשמת" בפיוטים או להשתמש במקום זה בפיוטים ספרדיים, כפי שהראה פליישר.²² מלבד פיוטים שהוכנסו לפני הפסקה "אילו פינו", חוברו פיוטים גם לפסקה "המלך היושב על כסא רם ונשא" וגם ל"אל ההודאות", והשניים האחרונים הם מחידושי אסכולת הפייטנות האשכנזית. פיוט ל"מי ידמה לך", כמו זה שלפנינו, אינו ידוע לי ממקור אחר. והנה לשונו:

[3]

1 מי ידמה לך / ומי ישנה לך

שמים לא יכו למוֹלֶךְ / אף כי נצַר נְתַעֵב נִשְׁלֶךְ

הוא לְדִרְאוֹן וְאַתָּה בְּגוֹרֶלֶךְ / ה' מֶלֶךְ ה' מֶלֶךְ

18 ראה מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה לפי מנהג אשכנז לכל ענפיהם... מוגה וכו' בידי דניאל גולדשמידט, הושלם בידי יונה פרנקל, ירושלים תשמ"א, עמ' 331-332, וראה שם במבוא, עמ' לד.

19 L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1989, p. 83

20 ראה פליישר, שירת הקדש (לעיל, הערה 3), עמ' 472.

21 ראה על זה להלן.

22 פליישר, שם, עמ' 461-463.

5 מי יצר שחק וְכָכב צַר וְאוֹר
אָרֶץ וְכָל עֲלִיָּה וְרוֹבֵעַ יָאוֹר
הָלֹא אֶתָּה ה' אֲדִיר וְנָאוֹר
עֵינַי עַל מְרוֹם וְעֶפְרַם מְשֻׁלָּף / ה' מְלֶךְ ה' מְלֶךְ

מי חִילַק שֵׁשׁ עִיְתֵי שָׁנָה
הַחַיּוֹת כָּל חַי אֶרֶץ כּוֹנֵנָה
10 הָלֹא אֶתָּה ה' קָדֵם מַעֲוָנָה
לִכְנָן כָּל יֹצֵיר יָקָדֵם לְהַלְלָף / ה' מְלֶךְ ה' מְלֶךְ

מי קָץ וּמָאָס בְּעוֹבְדֵי תַּמוּנָה
בַּחֲרָ בְּאַבְרָהָם לְשִׁלִּישַׁת שָׁנָה
הָלֹא אֶתָּה ה' אֲשֶׁר לָךְ הַקֶּנֶה
15 מִכּוֹן שְׁבַתְךָ וְהַדּוֹם רִגְלֶךָ / ה' מְלֶךְ ה' מְלֶךְ

מי קוֹל יַעֲקֹב לְקָשׁוֹב הַרְגִּיל
עָמָו בְּצָרָה מְשֻׁמָּחוֹ אֶל גִּיל
הָלֹא אֶתָּה ה' עָלִיו מְרִגִּיל
אֶהְבֶּה מֶה מָאֹד טוֹב רִגְלֶךָ / ה' מְלֶךְ ה' מְלֶךְ²³

פיוט זה אינו ידוע וזכרו לא בא במקורות הרגילים. שם מחברו היה יצחק, כפי שחתום בראשי הסטרופות, אחרי מלת הקבע "מי". אף על פי שעניין חתן וכלה אינו נזכר בפיוט בפירוש, יש רגליים לדבר שהשתמשו בו לכבודם. הפיוטים שפייטני אשכנז חידשו לפסקאות "נשמת" היו בשימוש בשבתות נישואין;²⁴ אולי גם בטור 17 – "עמו בצרה משמחו אל גיל" – יש רמז דק לשמחה כזו.

23 טור 2: על פי איוב טו טו-טז. טור 3: על פי דניאל יב ב, יג. טור 4: על פי ישעיהו ה ל. טור 5: וכל עליה – לא ברור בכתב היד. רובע יאור – אינני יודע פירושו. טור 6: על פי ירמיהו יד כב ועוד. תהלים עז ה. טור 7: פירושו: עינו של ה' גם על צבא השמים (המרום) וגם על בני האדם (עפר מושלך). טור 8: בראשית ח כב, וראה פירוש רש"י שם. טור 9: ישעיהו מה יח. טור 10: דברים לג כז. טור 12: בעובדי תמונה – עובדי עבודה זרה, על פי שמות כ ד. טור 13: אברהם היה בן שלוש כשהכיר את בוראו, ראה בראשית רבה ל ח, עמ' 273-274. טורים 14-15: בראשית יד יט, כב, שמות טו יז, ישעיהו סו א. אברהם הכריז שה' הוא קונה (לך הקנה) שמים (מכון שבתך) וארץ (הדום רגלך). והשווה תנחומא, בוכר, בהר ג, עמ' 105: "כיון שראה הקב"ה היאך חיבב אברהם את המצות, התחיל מקנה לו העליונים והתחתונים". טור 16: ה' רגיל לשמוע את קול יעקב. טור 17: תהלים צא טו, איוב ג כב. טור 18-19: ישעיהו נב ז, ואולי יש כאן משחק מלים על הפסוק "דגלו עלי אהבה" (שיר השירים ב ד).

והנה רשימת הפיוטים הבאים אחרי הפיוט שהובא לעיל:

- 4 שבעה שחקים לא יכלכלוך, לר' שלמה אבן גבירול (דוידזון, ש, 285). "לפני קדיש ראשון".
- 5 שאי עין יחידתי, לר' שלמה אבן גבירול (ש, 64). "לנשמת".
- * 6 יבהלוני סעפי חזיוני, סימן: יהודה. "לנשמת".
- 7 שחרתיך בכל שח [צ"ל שחרי] ונשפי, ל' שלמה אבן גבירול (ש, 865). "אחר לנשמת".
- 8 יעירוני בשמך רעיוני, לר' יהודה הלוי (י, 3149). "לנשמת דר' יהו' קשטלי".
- * 9 הגדול בכבוד שמך שיר לא יקוש ממך, סימן: יצחק.
- 10 המלך שיר נדבות, סימן: שלמה (ה, 775). "להמלך היושב".²⁵
- 11 יחדו לב נשלם, ליוספיה הגר (י, 2464). "לברכו".
- 12 יחדיו בשיר מעלות, לר' יוסף (קמחי? י, 2454).²⁶
- * 13 ימים והרים דוק וגיאות, "לשבח נותנים לו".
- 14 שבח מי יגמור ליוצר אור לאמור, לשמואל (ש, 226). "אחר".
- * 15 מחנות מחנות שרפי אל, סימן: יוסף.
- 16 יקר אדון הנפלאות, לר' יהודה הלוי (י, 3628).
- 17 ישעך יזכרו עם בך יכתירו, לר' יהודה הלוי (י, 4188). "אופן".
- 18 אלי אהללך בבור לבב, לר' אברהם אבן עזרא (א, 4892).
- 19 יאתה שדי לך מלוכה וגדולה, לר' יהודה הלוי (י, 74).
- * 20 יקודי אש גוייתם, סימן: יצחק.
- 21 ארוממך כי נשגב כבוד שמך, לר' אברהם אבן עזרא (א, 7547).
- * 22 יודוך ה' מלכי עת אשר תפנה דרכי, סימן: יעקב. "מאורה".
- 23 יודעי הפיצוני ימי עוני, לר' יהודה הלוי (י, 1567). "אהבה".
- 24 יודעי יגוני יספו להציב אש לבי כידוד [צ"ל: יודעי יגוני יספו באש לבי כידוד], לר' יהודה הלוי (י, 1569). "אהבה".
- 25 אמרות האל טהורות, לר' יהודה הלוי (א, 5909). "מאורה".
- 26 התנערי מעפרים לבשי עוזך שביה, לר' מאיר מרוטנברג (ה, 1241).²⁷
- * 27 השמים שמים לה' יעוררו רחמך לקרא' [ת] רצוני, בלי סימן.
- 28 שלח אמתך ואורך, לשמשון (ש, 326).
- 29 שלשים ושתים נתיבות שבילך [כל ברואי מעלה], לשלמה (כ, 282).

25 נדפס בספרו של פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 3), עמ' 461-462. האס (לעיל, הערה 24) מביא ממחזור בכתב יד שהיה שמור בברסלוי, כפיוט לשבת חתונה, ראה שם, עמ' 67-69. האס מביא שם עוד שני פיוטים ל"המלך היושב", על פי כ"י המבורג 37 ו-42. באחד יש סימן, יצחק חזק, והשני מיוחס לר' אלעזר בן יהודה בן קלונימוס מוורמש, על פי צונץ L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 318. לפי צונץ חיבר ר' אלעזר מוורמש שני פיוטים גם ל"שבח נותנים לו" (צונץ, שם).

26 ראה על פיוט זה בתוך מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 2), עמ' נג, הערה 32.

- 30 מסילות לבבי אחת עולה, למרדכי (מ, 1931).
- 31 יה אנא אמצאך, לר' יהודה הלוי (י, 770).
- 32 אלהיכם אני פצתה צרור המור (א, 4572).²⁸
- 33 אלהיכם שכנו שם, לשמואל (א, 4601).
- 34* אלהיכם סביביו נסערה, בלי סימן. "אחר".
- 35 אלהיכם יחיד בעולמו, סימן: יושף חזק (א, 4583).²⁹ "אחר".
- 36 אלהיכם יוסיף ידו שנית (א, 4578).³⁰ "אחר".
- 37 אלהיכם אני זוכר הברית (א, 4571). "אחר".
- 38 אלהיכם יזריח שמשו, סימן: יהודה חזק (א, 4581).
- 39 קוראים בלבב שלם, לר' יהודה הלוי (ק, 244).
- 40 יפרח לנוחי ושר משיחי [צ"ל: שר], ליהוספיה הגר (י, 3437).³¹ "אחר לשים שלום".
- 41* אדון עוזי פודי מגוזי, סימן: יוספיה.
- 42 יה שמך ארוממך, לר' יהודה הלוי (י, 1143). "לקדיש אחרון".
- 43 יה צור מחסי עוז מגדל, ליצחק (י, 1061). "אחר לקדיש אחרון".³²
- הפיוטים המסומנים בכוכב אינם ידועים, עד כמה שיכולתי לקבוע. מלבדם יש גם אחדים שעדיין לא נדפסו, אף על פי שהם נזכרים במקורות (מס' 32, 35, 36, 40).
- בחלק זה של כתב היד, כפי שעולה מן הרשימה, יש בעיקר שני מיני פיוטים: פיוטים בסוגים שכיחים של משוררים מפורסמים מספרד, ר' שלמה אבן גבירול, ר' יהודה הלוי ור' אברהם אבן עזרא, ופיוטים בסוגים נדירים, של מחברים שזהותם בלתי ידועה פחות או יותר והרבה מפיוטיהם עדיין לא נדפסו, ואפילו אלה שנדפסו כלולים בפרסומים מדעיים ולא בסדרי התפילה האשכנזיים המודפסים. הפיוטים לתפילת "נשמת" ולפסקאות השונות שבה, לפסקה "שבח נותנים לו" שבתוך ההימנון "אל אדון" הכלול בברכה הראשונה שלפני קריאת השמע בתפילת שחרית לשבת, ולפסקה "אלהיכם" שבקדושת מוסף בשבת ובחגים – נאמרו ברובם בשבתות נישואין.³³ לפנינו כנראה אוסף של פיוטים ששימש כעין
- 27 נדפס על ידי פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 3), עמ' 681-682, פליישר כתב שם שפיוטו של ר' מאיר מרוטנבורג הוא חיקוי לפיוטו של ר' יהודה הלוי, "אמרות האל". בכתב היד שלנו באים שני הפיוטים זה אחר זה. הגרסה אצל פליישר: "התנערי מעפרים לבשי ציון שבייה".
- 28 לפי צונץ (לעיל, הערה 25), עמ' 85, זהו פיוט אנונימי ישן. בכתב היד שלפנינו הוא אינו שלם וכנראה חסר כאן דף בכתב היד.
- 29 לפי צונץ (שם), עמ' 569, נועד פיוט זה לשבת חתונה והוא נמצא בכתב יד "Orat, 37", סימנו היום: כתב יד עברי של הספרייה הלאומית בפאריס, מס' 647.
- 30 לפי צונץ (שם), עמ' 272, גם פיוט זה נועד לשבת חתונה ומחברו הוא יוסף בן נתן חזן.
- 31 ראה מחזור לפסח, מהדורת יונה פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 246, וראה גם במבוא, עמ' מב.
- 32 על הפיוט "האל העירר וראה" ל"קדיש אחרון" שהיה נהוג באשכנז עוד בתקופה המודרנית ראה מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 2), עמ' נז, הערה 69.
- 33 הפיוטים "המלך שיר נדבות" (10), "מסלות לבבי" (33), "ארוממך כי נשגב כבוד שמך" (21), "שבח מי יגמור" (14), "שלח אמתך ואורך" (28), נועדו לשבת חתונה בכתב יד אחר של מחזור שהיה

אנתולוגיה פיוטית לחזנים שממנה בחרו יצירות לחגיגות לעת מצוא. "אנתולוגיה" זו הייתה מורכבת מהפיוטים המפורסמים של משוררי ספרד שתוכנם הכללי והנייטרלי התאים לכל מאורע, וידוע שבסדרי התפילה לפי המנהגים השונים הם נאמרו בהזדמנויות שונות. לחלק זה נכנסו גם פיוטים של מחברים בני המקום, שביצירותיהם הנדירות השתמשו הקהילות כדי לציין מאורעות אינדיבידואליים, בעיקר בשבתות חתונה וקצת לכבוד טקסי ברית מילה.³⁴

החטיבה הבאה אחרי "אנתולוגיה" זו מכילה, כאמור, את יצירתו של ר' שמעון ב"ר יצחק,³⁵ שהיא יוצר קלאסי לשבת חתונה. הקומפוזיציה הפיוטית של ר' שמעון היתה חלק קונבנציונלי של סדר התפילה, לעומת הפיוטים הכלולים בחלק הקודם, ששימשו יותר כעיטורים לעת מצוא ואמירתם הייתה תלויה במנהג המקום, בבחירת החזן ובטעמים המתפללים.

בחטיבה הבאה נמצאת סדרת פיוטים הקשורים לטקס קריאת התורה בשבת, כאשר קראו לחתן ולשושביניו לעלות לתורה. היה נהוג באשכנז להוסיף פרשה קצרה לקריאה הרגילה כשעלה החתן לתורה, והיא הפרשה בספר בראשית כ"ד א'-ד': "ואברהם זקן בא בימים". גם הפטרה מיוחדת הייתה לחתן, והיא נלקחה מישעיהו ס"א י' עד ישעיהו ס"ג ט': "שוש אשיש בה".³⁶ עליית החתן לתורה נחגגה בטקס גדול ובאמירת רשויות, פיוטים וברכות ("מי שברך").³⁷ מדור גדול של אמירות כאלה נשמר במחזור ויטרי הנדפס³⁸ והיה כדאי וראוי לבדוק את החומר הפיוטי לנישואין הנמצא בשאר כתבי היד של מחזור ויטרי במקורות אחרים.

להלן נמשיך ברשימת הפיוטים שבתוך כתב היד, וכאן יבואו התחלות הפיוטים הנועדים לקריאת התורה:

- 44 אהלל ברעד לשם פה, ליוסף (דוידזון, א, 1462). "רשות לכהן".
- 45 יבוא לגני צור לבכי, ליוסף (י, 95). "רשות ללוי".
- 46 מרשות שוכן עד וקדוש, לר' שמעון ב"ר יצחק (מ, 2512). "לחתן".
- 47 אתניה שבחיה (א, 8967).
- 48 במקהלות ברכו בני ברית, לר' ברוך בן שמואל (ב, 809).³⁹
- 49 יה בשר שר צבאך, ליהוספיה הגר (י, 806).

בברסלוי, ראה האאס (לעיל, הערה 24), עמ' 67-81. וראה מה שכתב פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 3), עמ' 610-611, ובמיוחד הערה 12 שם ועמ' 625-626 והערה 40 שם.

- 34 הפיוט "אלהים אני זוכר הברית" (37) נועד לברית מילה.
- 35 לעיל, הערה 9.
- 36 על קריאת התורה, ובייחוד על קריאת ההפטרה בשבת חתונה, ראה מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 2), עמ' נו-נז, הערה 65; יצחק (אריק) זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים 1996, עמ' 273-280.
- 37 ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 3), עמ' 472.
- 38 מחזור ויטרי, עמ' 596-600.
- 39 ראה "פיוטי רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא", מהדורת אברהם מאיר הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ו (תש"ו), עמ' עו.

- 50 דבוק חתן בדתיך, לדונש (ד, 11).
 51* נער ישראל ואהבתינו, בלי סימן.
 52* ממים רבים תמשני, בלי סימן.
 53 יפרח חתן כשושן, לר' יהודה הלוי (י, 3434).
 54* נבחר מעם ריע שעשועים, בלי סימן
 55* אגביר קולי ברמה, סימן: אברהם.
 56* יערב שיחי לבי ישיש, סימן: יוסף (?).
 57* יה מתי רוח ממרום יערה, סימן: יהודה.
 58* יעור לבי משנת ודם, בלי סימן.
 59* אלוה אבי עד שיתהו לעד, סימן א-ח.
 60 ואני נשארתי לבדי (ו, 60). "לשבעת שרי המלך".⁴⁰

גם בחלק זה נמצאים זה על יד זה פיוטים שכיחים, כמו פיוטי הרשות של ר' שמעון ב"ר יצחק, ופיוטים נדירים ובלתי ידועים. כדי להדגים את סגנון הפיוטים האלה ואת רוח השמחה והשעשועים השורה עליהם, אביא את הפיוט הראשון (מס' 44) ואת הפיוט האחרון (מס' 60) שבסדרה.

[44]

- 1 אֶהְלֵל בְּרַעַד לְשֵׁם פֶּה
 בּוֹרֵא אֶרֶץ מְבִיט וְצוֹפֶה
 גּוֹלֶה עֲמֻקּוֹת מוֹחֵץ וְרוֹפֵא
 הַכֹּל עֹשֶׂה יָפֶה (קהלת ג יא)
- 5 דִּהְרַת עֲזוֹ בְרוֹם גְּבוּהִים
 הִלְלוּהוּ בְמוֹרָא צְבָאוֹת נְמָהְרִים
 וְהִדְרוּ זַמְרוּ עִם כְּמִיהִים
 תִּגְנוּ עֲזוֹ לְאַלֹהִים (תהלים סח לה)
- זִוְיוֹת גִּיא תִיקֵן וְשִׁיפֹר
 חִיּוֹת וּשְׂרָפִים בְּלִי מִסְפֹּר
 טָטִים וּמַעֲוֹפִים וְרוֹעִים בְּאַפֹּר
 10 הַכֹּל הָיָה מִן הָעֶפֶר (קהלת ג כ)

40 על מספר השושבינים ראה מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 2), עמ' נד, ובהערות 35-36 שם. בסדרה שלפנינו יש ט"ו חרוזים לקריאת השושבינים ואולי בחר החזן מאלה כרצונו אבל כל מספר הקרואים היה רק שבעה, כפי שכתוב בראש הסדרה: "לשבעת שרי המלך" (על פי אסתר א); וכמובן, "המלך" כאן פירושו "החתן", וכך כתוב גם בחרוז הראשון (ראה להלן): "שבעת שרי החבורה".

יָצַר כַּף רִיקָם לְזָבוֹד
כְּנָגְדוֹ הַשָּׁה עֶזֶר לוֹ הוֹד
לְשִׁמּוֹ יִצַּח בְּחִיל לְעִבּוֹד 15
תָּנוּ לְאַלְהֵיכֶם כְּבוֹד (ירמיהו יג טז)

מֵאֵז שִׁפְר מְרָקִם בְּאֶשְׁכּוֹל
נִתְּנוּ בְּשָׁקֶל כָּל יָכוֹל
סִדֵּר לוֹ זוּג לְשָׁקוֹל הַכֹּל
כְּאֶשֶׁר לִכָּל (קהלת ט ב) 20

קָרְבוּ לְשִׁמּוֹעַ שׁוֹפְכֵי עֲתִירָה
טַעְמֵי שְׂבַח לְשִׁכֵּן סִתְּרָה
נִוְרָאוֹתֵינוּ סִפְרוּ קֶהֱלָה מוֹכֶתֶרָה
וְהִפֵּל תָּנוּ כְּבוֹד לַתּוֹרָה.⁴¹

[60]

א וְאֵנִי נִשְׁאַרְתִּי לְבִדִּי מִחֲבוּרָה
וְאֵין קוֹרָא עַמִּי בְּתוֹרָה
עַלֵּיכֶם אִישִׁים אֶקְרָא

41 דודזון בערכו רושם את הפיוט כפתיחה לקריאת התורה סתם ונותן את סימנו כ-א-ט, קטן [יוסף], על פי צונץ (לעיל, הערה 25, עמ' 723). צונץ מצא את הפיוט סמוך לפיוט "יבוא לגני", כמו בכתב היד שלפנינו, והיות שפיוט זה ("יבוא לגני") חתום בו יוסף, ייחס לו גם את "אהלל ברעד". צונץ רושם אותם על פי כתב יד Ms. B. Niederhofheim. הפיוט נמצא גם בכ"י שוקן, מס' 131160 דף 63א, גם שם רק עד ט'. הפיוט מיוסד על הפסוק "הכל הבו גודל לאלוקינו/ ותנו כבוד לתורה", משתמשים בה לקריאת העולים לתורה. על הנוהג לשיר "על הכל" בימים מיוחדים ראה להלן, הערה 45.
טור 1-2: תהלים ב; יא; שמות ד; יא; בראשית א; תהלים קד לב; משלי טו ג. טור 3: איוב יב כב; דברים לב לט. טור 6: תהלים ב. יא. נמהרים – עם ישראל, על פי ישעיהו לה ד. טור 7: עם כמיהים – על פי תהלים סג ב. טור 9: זויות גיא – פינות העולם. טור 10-11: אולי הכוונה למלאכים ולבני אדם (רועה באפר, על פי ישעיהו מב כ) ואולי הכוונה למלאכים (חיות ושרפים), לעופות ולבעלי כנף (טסים ומעופפים) וכן לחיות ולבהמות (רועים באפר). בכתב היד שלפנינו: "ורועות"; בכ"י שוקן: "ורועים". טור 13: אולי על פי תהלים קלט ה, וקשה לפרשו. טור 14: בראשית ב כ. טור 17: מרוקם – האדם, ראה תהלים קלט ט; באשכול – אולי הכוונה לארץ, על פי הפסוק "וקמתי בתחתיות ארץ", ובמלה "אשכול" משתמשים הפייטנים לציון "תבל" ו"ארץ", ראה למשל ר' יצחק אבן גיא, וארץ אכף, סטורפה ח: "חבר רגבים ותלה כאשכול את כל הארצות האל" (פיוט ר' יצחק אבן גיא, מהד' יונה דוד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 8) וכן שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, מהד' דב ירדן, ירושלים תשל"ג, עמ' 453, הערה לטור 3, וכן שירי השירים אשר לשלמה, לשניאור זק"ש, פאריש 1868, עמ' קמז-קמט. טורים 18-19: איני יודע פירושה ואולי הכוונה שאיש יחד שולטים על כל הארץ, כפי שכתוב בבראשית א כח. טור 21: שופכי עתירה – שופכי תפילה. טור 22: לשכן סתרה – ה' השוכן בסתר, על פי תהלים צא א. טור 23: תהלים קמה ו, והשווה בפיוט המפורסם "אל נא לעולם תערץ": "נוראותי שיחו/ ספרו עזו"; וראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 3), עמ' 146. מוכתרה – שמוכתר בכתר תורה.

שֹׁשְׁבֵינִי הַמֶּלֶךְ וְהַגְּבִירָה
שְׁבַעַת שְׁרֵי הַחֲבוּרָה
רֹאֵי פְּנֵי הַמֶּלֶךְ בְּהִדְרָ[ה]
עֲמָ עֲמָ עֲמָ פְּלוֹ ב"ר פְּלוֹ מְהֵרָה
וְעֵלָה אֵלֵי הַהֵרָה

ב רִגְלֶךְ בְּטוֹחַ בְּךָ יַחוּץ (?)

שָׁכַת מוֹשְׁבֶךָ לַחוּץ
אוֹיֵב עֲלֶיךָ שְׁחוּץ
נִגּוּף יִהְיֶה וּמַחוּץ
עַע"ע פִּכ"פ בְּגִיחוּץ
טְהוֹר יָדִים וְרַחוּץ
דְּבַר הַמֶּלֶךְ נְחוּץ
לָמָּה תַעֲמֹד בַּחוּץ

ג לֶךְ בַּחוּר וְטוֹב בְּקַהֲלֶיךָ

עֵינֵי כָּל יִשְׂרָאֵל עֲלֶיךָ
סֹדֶר וְעֶרֶוֹךְ מְלוּלֶךָ
וְהַשְׁמִיעֵנִי אֶת קוֹלֶךָ
עַע"ע פִּכ"פ בְּחִילֶךָ
הַיִּשָּׁר צֶדֶק מַעֲגֲלֶיךָ
דְּבַר סֵתֶר לִי עֲלֶיךָ
וְעֵמֹד עַל רִגְלֶךָ

ד טוֹב אַתָּה וַחֲמוּדֵי בְּעֵינֵי

צֹאתֶךָ וּבּוֹאֶךָ בְּמַחְנֵי
יֹדֵעַ סֹדֶר עֲנִיִּינִי
שׁוֹנֶה הַלְכוֹת בְּסִבְרוֹנִי
עַע"ע פִּכ"פ מְשַׁכֵּיל בְּנִבּוֹנִי
לְהוֹדוֹת לְשׁוֹכֵן מְעוֹנִי
עֵמֹד בְּבֵית ה'

ה וְהִדְרֶךָ נְעִים בּוֹיַעֲוִידֶךָ

צֹלַח רֶכֶב הוֹדֶיךָ
מָאֵד נִעְלָה כְּבוֹדֶיךָ
בְּיוֹפִי מַעֲשֵׂה יָדֶיךָ
עַע"ע פִּכ"פ בְּמַעֲמֶיךָ [ךָ]
קָרַב הִנֵּה בּוֹיַעֲוִידֶיךָ

צור לְבָרֶךְ בְּכָל מְאוּדִיד
עָמוּד עַל עוֹמְדִיד

ו
בְּעָמְדִי... מו צְבִי מוֹגֵבֵר
תִּרְתִּי גֵבֵר נָקִי וְכֵר
שְׁפֹל בָּרֶךְ מְדוּבֵר
עַל כָּל רוֹאִיו גֵּבֵר
עַ"ע פב"פ חָכֵם וְסֹבֵר
מִבִּין לְכָל דְּבָר
עוֹז ה' לְהַתְּגַבֵּר
קוֹם פִּי עֲלִיד הַדְּבָר

ז
וּבִינּוֹתִי וּבְחֻמְדָּה חֲטוּבָה
חֲבוּרָה נְכוּנָה וְחֲבִיבָה
טַעֲמֵי תוֹרָה רְבוּבָה
הֵיכַל קֹדֶשׁ עֲנוּ כָּה
עַ"ע פב"פ בְּשִׁגוּבָה
לְקִרְתָּ בְּעִינוּי בְּחִיבּוּבָה
בְּרֻכּוֹת שָׁמַיִם לְגוּבָה
עֲרֻכָּה לְפָנֶי וְהַתִּצְבָּה

ח
רְאֵה קְרֵאתִיד בְּשֵׁם
דְּמִתָּה לְעֲרוּגַת הַבֶּשֶׂם
לְקִרְתָּ כְּאַחֲלָמָה וְלִשֵּׁם
נָקִי מִבְּלִי אֶשֶׁם
עַ"ע ופב"פ וְהָרֵם נֶשֶׁם
לְפָאֵר לְמוֹרִיד הַגֶּשֶׁם
וּבְגוֹיִם יֵצֵא לָךְ שֵׁם
בְּתַתֶּךָ בְּרָכָה וְהוֹדָאָה לְשֵׁם⁴²

ט
בַּחֹר מַעַם לָךְ טַל יְלִדוּתֶךָ
פֶּתַח פִּיד בְּבִרְכוּתֶיךָ
וְהַתִּצָּב פֹּה עַל עֲלוּתֶיךָ
וַיִּטִּיכֶךָ לְבָךְ בְּאַחֲרִיתֶךָ
עַ"ע פב"פ מֵתוֹךְ עֲדִתֶיךָ
קוֹם עַל מִשְׁמֶרֶתֶיךָ

42 מעל לחרוז זה רשום "וזה יאמר לשובבין עשירי". על מספר השושיבנים ראה לעיל, הערה 40.

וַיְטִיבוּ אֶהְלִיךְ וּמִשְׁכְּנוֹתֶיךָ
וַיַּבְלֻוּ בְּנֵעִימִים שְׁנוֹתֶיךָ

י בָּרַךְ אֶתְּךָ לֶךְ וְלֹא אֲשִׁיכְנָה
יְבָרְכֶךָ שׁוֹכֵן מְעוֹנָה
בְּהַרְבוֹתֶיךָ לִיתֵן מַתָּנָה
לְכָבוֹד הַתּוֹרָה וְהַחֲתוּנָה[ה]
עַע"ע פב"פ וְקָרַב הָנָה
וְעָלָה אֵלַי בְּגִיל וְרִנָּה
לְבָרְךָ בְּקוֹל רֶם אֶל אֲמוֹנָה
הֲלֹא אֲצַלְתִּיךָ בְּרָכָה לְמָנָה

יא הִנֵּךְ יָפָה אֵף נָעִים
רְאֵה קְרֵאתֶיךָ יְלֵד שַׁעֲשׁוּעִים
חִיבְכֶתִיךָ בְּשֵׁם גַּעְגּוּעִים
וַיִּכְבְּדוּךָ רָשִׁים וְשׁוּעִים
עַע"ע פב"פ הַנָּעִים
וּבָרַךְ תָּמִיד דְּעִים
בְּצֶדֶק גְּדוּדִים וּנְטוּעִים

יב אֵת שְׁאֵהָבָה נִפְשִׁי רְאִיתֶיךָ
מִתּוֹךְ עַם הָרִימוֹתֶיךָ
אֵת קוֹלִי שְׁמַעְתֶּיךָ
מִיּוֹם יִדְעֶתִיךָ
עַע"ע פב"פ כִּי שְׁמַעְתֶּיךָ
לִנְנוֹר בְּקֶהֱל עַם שְׁמַשְׁתֶּיךָ
וְגַם טָרָם קְרֵאתֶיךָ
אֲצַלְתִּי לֶךְ בְּרָכָה וּבִרְכֶתִיךָ

יג חֲמֵשׁ עָשָׂרָה תִּיכּוֹת
בְּכִרְכַּת כְּהָנִים כְּתוּבוֹת
כִּיּוֹנְתֶיךָ כְּנֻגְדָם לְקֹרֵא בְּחִיבוֹ
וּכְהֵם תִּתְבָּרֶךְ מִי עֲרֻבוֹת
עַע"ע פב"פ וְעָלָה בְּקָרְבוֹת
וְתֵן שְׂכָחוֹת עֲרֻבוֹת
וְתִתְבָּרֶךְ בְּרִיבוֹי טוֹבוֹת
בְּלִי מִסְפָּר קְצוּבוֹת

י' סוּרָה אֱלִי אֵל תִּירָא
פֶּאֶר הַחֲבוּרָה
אֲשֶׁר בְּאֶמֶת וּבְצֶדֶק גְּדוּרָה
קוּמָה נָא מְלַעְצָרָה
עַע"ע פב"פ לְקִרְוֹא בְתוּרָה
וּתְשַׁמִּיעַ אֶת קוֹלָךְ בְּהִדְרָה
וּיְבָרְכֶךָ עוֹטָה אוּרָה

ט"ו טל יָלִין בְּקִצְיָךְ
נִוָּה וּמַעֲוָלָה בְּחִבּוּרָךְ
כְּאִילַת הַשֶּׁחַר זִיו תּוֹאֲרָךְ
כְּאוֹר הַחֲמָה זוֹהָרָךְ
עַע"ע פב"פ אַב וְרָךְ
וּבְרָךְ אֶת ה' הַמְבֹרָךְ
בְּמֵאֲמָרְךָ וּבְדִיבּוּרְךָ
וּתְזַכֶּה לְדַבֵּר ה' בְּאֶרֶץ הַדְרָךְ⁴³

כאמור לעיל, מנהגים אלה של אמירת פיוטים שונים בשבת נישואין נשתכחו בחלקם או ברובם כבר בסוף ימי הביניים, ובתקופה החדשה הם נעלמו כמעט כליל, אולם נשאר זכר לאמירת הפיוטים במקומות השונים בתפילת השחרית של שבת נישואין. במנהגים דק"ק וורמיישא אנו קוראים כך:

בריילפט הוא שבת שיש בו נישואין. אז בשבת שחרית, כשמגיעין בנשמת למי ידמה לך שותק המנגן, ואז הרב יוצא מב"ה, והקהל אחריו ובאין לפני פתח בית החתן והחתן יוצא... והרב אחרי החתן, והקהל אחריו. וכן הולכין עם החתן

43 צונץ (לעיל, הערה 25) עמ' 628-629, מזכיר סדרה זו ומביא שם את החרוז הראשון והאחרון. לפי צונץ (שם עמ' 549) הייתה ידועה עוד סדרה כמו זו שלפנינו וחלקים ממנה נשמרו בכתבי יד. הסגנון בחרוזים שלנו הוא קל ומשתעשע ועממי. חרוז א: ואני נשארתי לבדי וכו' – השושבינים נקראו לתורה אחרי ששאר הקוראים גמרו את קריאת הפרשה כרגיל, והשושבינים חזרו וקראו את הפרשה או חלק ממנה, בדומה למנהגנו בשמחת תורה; וראה מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 2), עמ' נד הערה 36. ועלה אלי ההרה – לשון שעשועים לקריאה לעלייה על הבימה. חרוז ב: המוכן אינו ברור; למה תעמוד בחור? – שוב קריאה מתבדחת לעולה לתורה. כך גם בחרוז ג: דבר סתר לי עליך ועמוד על רגלך, ובחרוז ט: והתיצב פה על עלותיך, משחק מלים על במדבר כג ג: "התיצב על עולתך". הקורא מחלק מחמאות לשושבינים ומהלל את מידותיהם הטובות ואת חכמתם בתורה: "טהור ידים ורחוק" (חרוז ב), "בחור טוב" (חרוז ג), "טוב אתה וחמודי [אולי צ"ל וחמוד] בעיני... יודע סדר עיניני/ שונה הלכות בסברוני... משכיל בנכוני" (חרוז ד), "מאד נעלה כבודיך/ ביופי מעשה ידיך" (חרוז ה), "גבר נקי ובר/ שפל כרך... חכם וסבר/ מבין לכל דבר" (חרוז ו), "נקי מבלי אשם" (חרוז ח), "הנך יפה אף נעים... ויכבודך רשים ושועים" (חרוז יא), "פאר החבורה" (חרוז יד), "נוה ומעולה בחבורך" (חרוז טו). כמוכן, השושבינים מקבלים גם ברכות ותודה על המתנות המרובות שהם נודרים לתת (חרוז י).

לב"ה. והחתן יושב על מקום המיוחד לכל החתני', שהיא בראש הכנסת, ואז המנגן פסוקי דזמרה מתחיל מי ידמה לך וגומר נשמת.⁴⁴

כפי שראינו לעיל, בכתב היד שלפנינו יש פיוט מיוחד שנועד לשבת חתונה. פיוט זה נאמר במקום הזה בתפילת נשמת (מספר 3). יש להניח שבתקופות הקדומות נאמר הפיוט בזמן שהגיע החתן לבית הכנסת והחזן התחיל בפסקה "מי ידמה לך". עם הזמן הוסר הפיוט מן התפילה אבל ציון המקום בתפילה וכניסת החתן בנקודה זו נשארו. גם במקומות אחרים היו חזונים רגילים לציין בניגון ובקול רם פסקאות מסוימות בשחרית של שבת חתונה. המקומות האלה זהים למקומות שבהם נאמרו הפיוטים בתקופות הקדומות. כך נמסר בספר המנהגים הנזכר על אמירת "שבח נותנים לו" ו"על הכל" בקול רם על ידי החזן, ונוהג זה מתאים למה שראינו לעיל, כלומר שפיוטים מיוחדים נועדו להיאמר בשבתות חתונה בפסקאות אלה.⁴⁵ שוב, הפיוטים נשכחו אבל החזנים המשיכו לשמור על ציון הפסקאות שבהן היו רגילים לאמרם.

כתב היד המצויר המיניאטורי שמשך את תשומת לב חוקרי האמנות היהודית של ימי הביניים⁴⁶ עשיר אפוא גם מבחינת תוכנו הספרותי. עיון נוסף בו ובשאר כתבי יד של פיוטי אשכנז וצרפת יחשוף בלי ספק יצירות חדשות שגילויין וניתוחן יתרמו לציור תמונה שלמה ומאוזנת של הפייטנות העברית באשכנז ובצרפת בימי הביניים.

רשימת הפיוטים לפי סדר הא"ב:

אגביר קולי ברמה 55

אדון עוזי 41

אהלל ברעך 44

אלהיכם אני זוכר הברית 37

אלהיכם אני פצתה 32

אלהיכם יוסיף ידו 36

אלהיכם יזריח שמשו 38

אלהיכם יחיד בעולמו 35

אלהיכם סביביו נסערה 34

אלהיכם שכנו שם 33

אלוה אבי עד 59

אלי אהללך בבור לבב 18

אמרות האל טהורות 25

44 מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 2), עמ' נב-נג.

45 ראה שם, עמ' נד, וראה גם מנהגות וורמייזא לר' יודא ליווא קירכום, מהד' ישראל מרדכי פלס, ירושלים תשמ"ו, עמ' פ. דיון רחב בעניין "ימי שירת 'על הכל'" נמצא אצל בנימין שלמה המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, בני ברק תשנ"ה, עמ' 152-157. ל"שבח נותנים לו" נועדו הפיוטים מס' 13-14, ול"על הכל" – פיוט מספר 44.

46 לעיל, הערה 4.

- ארוממתך כי נשגב כבוד שמך 21
 אתניה שבחיה 47
 במקלות ברכו בני ברית 48
 דבוק חתן בדתך 50
 הגדול בכבוד שמך 9
 המלך שיר נדבות 10
 השמים שמים לה' 27
 התנערי מעפרים לבשי עוֹזך 26
 ואני נשארתי לבדי 60
 יאתה שדי לך מלוכה 19
 יבהלוני סעפי חזיוני 6
 יבוא לגני צור לבבי 45
 יהא אנא אמצאך 31
 יה בשר צבאך 49
 יה מתי רוח ממרום יערה 57
 יה צור מחסי 43
 יה שמך ארוממך 42
 יודוך ה' מלכי 22
 יודעי הפיצוני 23
 יודעי יגוני 24
 יחדו בשיר מעלות 12
 יחדו לב נשלם 11
 ימים והרים 13
 יעור לבי משנת רדם 58
 יעירוני בשמך רעיוני 8
 יערב שיחי 56
 יפרח חתן כשושן 53
 יפרח לנוחי 40
 יקודי אש גוייתם 20
 יקר אדון הנפלאות 16
 ישעך יזכרו 17
 מחנות מחנות שרפי אל 15
 מי ידמה לך... שמים לא זכו למלך 3
 ממים רבים תמשני 52
 מסילות לבבי 30
 מרשות שוכן עד וקדוש 46
 נשמת ישרים יחילוך 1

- נשמת מלומדי מורשה 2
קוראים בלבב שלם 39
שאי עין יחידתי 5
שבח מי יגמור 14
שבעה שחקים 4
שחרתיך בכל שחרי 7
שלח אמתך ואורך 28
שלשים ושתים נתיבות 29
שמים לא זכו למולך ראה מי ידמה לך

אליעזר אריה הלוי פינקלשטיין חכם, חוקר, מגשים וחולם

בערב שבת, כ"ב בכסלו תשנ"ב, בגיל 96, שבק פרופסור אליעזר אריה (לואיס) פינקלשטיין חיים לכל חי. עד לימיו האחרונים עסק בתורה ובחכמה, למד, חקר וכתב כמו שהיה רגיל כל ימיו. במשך חייו הארוכים, שחפפו כמעט את כל המאה העשרים, הטביע פינקלשטיין את חותמו על יהדות אמריקה ועל חכמת ישראל, הן בתרומתו המדעית והן במנהיגותו הרוחנית והציבורית. משהו מיוחד היה במפעלו הרבגוני: פעילותו השפיעה על מחקריו ואלה נתנו אותותיהם בדרכו הציבורית. דבר זה יש שירצו לדרשו לשבח ואולי גם לגנאי: לשבח, מפני שלמדנותו ותורתו השתקפו תמיד בכל מה שעשה כמנהיגו של ציבור גדול בישראל, ולגנאי, מפני שבמחקריו נתן ביטוי לחזונוותיו ולא שמר תמיד על הגבול בין "המדע הטהור" ובין השקפותיו הפוליטיות, הדתיות והחברתיות. פינקלשטיין לא הסתייג מלערב את שני התחומים ומלנסות לשלבם בהרמוניה. הוא ראה עצמו, ביודעין ובלא יודעין, כממשיכה של מסורת רבנית היסטורית, שמייצגיה איחדו בתוכם ידיעות עמוקות ורחבות בתורה ובחכמה עם התמסרות בכל לב ובכל מרץ לצרכי הציבור ולהדרכתו. בבואנו להעריך את פינקלשטיין כחוקר וכגאון בתורה ובחכמה, עלינו לראות בו התגשמות מודרנית של דגם קדום: מנהיגים רבניים גדולים, שהקדישו את חייהם ללימוד התורה, להגדלתה ולהאדרתה, ובעת ובעונה אחת עסקו בהנהגה ציבורית אמיצה ולפעמים מהפכנית. ראייה זו עשויה להסביר תופעות מגמתיות שונות במחקריו של פינקלשטיין ולאפיין את מפעלו המחקרי לשלביו ולמרכיביו הרבים.

אליעזר אריה פינקלשטיין נולד בארצות הברית, בעיר סינסינטי (בכ"ב בסיון תרנ"ה), לאביו ר' שמעון יצחק הלוי (רש"י) פינקלשטיין. הבן השאיר שתי תעודות מעניינות על אביו. האחת, מבוא ל"סדר תפילה עם ביאור שיח יצחק" (ירושלים 1968). הוא תיאר שם את אביו כרב ליטאי טיפוסי, שהיגר לאמריקה ופעל שם בקהילות שונות. הוא היה תלמיד חכם גדול, שידע את הש"ס בעל פה אפילו בעת זקנתו. הוא עדיין שמע תורה מפיו של ר' ישראל סלנטר והיה קרוב לר' יצחק אלחנן ספקטור. אף על פי שר' שמעון יצחק התנגד מאוד להשקפות הרפורמה, היה אייזיק מ' ווייס, ראש תנועת הרפורמה בארצות הברית, בין באי ביתו. באותו מקום סיפר פינקלשטיין גם על אמו, ש"סבלה הרבה מדרך החיים באמריקה". היא עודדה אותו, אולי עוד יותר מאביו, שילמד בהתמדה, ושלחה אותו, אף בימי שלג וסופה, ללמוד בבית המדרש. התמונה המתקבלת מקווים ביוגרפיים אלה מראה אנשים בני הדור הישן, שעיקר מטרתם היתה להעביר לבניהם את דרך החיים "הליטאית".

התעודה השנייה היא אוטוביוגרפיה של האב, בניסוחו של הבן, שהופיעה בקובץ מתגלה האב כאדם שקשור מאוד לאמריקה, החש רגשות גאווה כל פעם שהוא משמיע את המשפט "אני אמריקני", וכמי שלא יכול לתאר לעצמו שיבה לסלובודקה אחרי שטעם את טעם הדמוקרטיה והחירות. שני יסודות אלה – מורשת ליטא ורוח החירות האמריקנית – התמזגו בפניקלשטיין והשפיעו על אישיותו כל ימי חייו.

יסוד שלישי, לא פחות חשוב, היה התקשרותו עם בית המדרש לרבנים באמריקה בניו יורק, ששניאור זלמן שכטר עמד אז בראשו. פניקלשטיין הצעיר נכנס למוסד כתלמיד בשנת הלימודים 1912-1913 ומאז ובמשך כל ימי חייו נשאר קשור עמו כסטודנט, כמורה, כאיש מינהל ובראש המוסד. שכטר ועמיתיו, לוי גינצברג ואלכסנדר מארכס, פתחו בפני הסטודנט הצעיר את עולמה של חכמת ישראל, במיוחד בצורה שהיתה מקובלת בגרמניה. מאביו הוא קיבל את דרך הלימוד המסורתית, מ־City College ומאוניברסיטת קולומביה בניו יורק את האידיאל האמריקני ואת ההשכלה הכללית, וממוריו בבית המדרש לרבנים את ההתעניינות במדעי היהדות.

מאמריו הראשונים כבר העידו על כשרונותיו, ידיעותיו, כח דמיונו וחרירותו. במאמרו הראשון סקר ספרים חדשים העוסקים בספרות ההלניסטית ובמאמר השני סקר כמה ספרים חדשים בתיאולוגיה.¹ את מאמרו השלישי, שעסק בבעיית ההלכה בספר היובלים, כתב כתלמיד בבית המדרש לרבנים. הוא הופיע לראשונה ב־*Harvard Theological Review* (כרך 16, 1923), ונדפס מחדש באוסף מאמריו: *Pharisaism in the Making* (1972). במבואו לאוסף זה הדגיש פניקלשטיין כי על אף שיותר מחמישים שנה חלפו מאז נכתב המאמר, הנה כמעט וכל הטענות המדעיות שהעלה בו נשארו שרירות וקיימות. נכונותו של פניקלשטיין לקבל ביקורת בנוגע לפרטים מסוימים בכתביו, יחד עם נאמנותו להשקפת עולמו המדעית הכללית למרות ביקורת חריפה, מאפיינות את גישתו. מצד אחד, החזיק בדעותיו ובשיטותיו הראשונות ולמרות הביקורת לא חזר מהן. על אמונתו באמיתות שיטותיו הצהיר כבר בצעירותו, כגון בתשובתו לביקורת שפירסם יצחק בער על ספרו *Jewish Self-Government in the Middle Ages* (MGWJ, כרך 74, 1930), ויותר מאוחר גם במבוא למהדורת ספרי על ספר דברים (1939), בהוספות למהדורה השלישית של ספרו *The Pharisees* (1962) ובספרו *New Light from the Prophets* (1969). במבואו לספרי דברים כתב: "אודות השטה שהחזקתי בנסוח הספרי כבר נשאו ונתנו חכמים וחוקרים אחדים... אי אפשר לי להסכים ולהיות תמים דעה אתם". כאישיות חזקה הבטוחה בעצמה, הגיע פניקלשטיין למסקנותיו הכלליות אחרי עיון ודיון שקול וממושך, ולא זנח את עיקר שיטתו כל ימי חייו. מצד שני, בעניין הפרטים של דיוניו ופירושו קיבל ברצון את

1 ביבליוגרפיה של כתבי פניקלשטיין יצאה לאור בשנת 1977 ובה רשימה של ספריו ומאמריו עד שנת 1974 *A Bibliography of the Writings of Louis Finkelstein* (להלן: ביבליוגרפיה). הוספות, בשכפול, הוכנו על ידי אורה המלסדורף בשנת 1985. מאז הופיעו כמה מאמרים שלו (בספרי היובל לכבודם של ארתור היימן ושל סימור כהן). בימי האחרונים עוד הספיק לאשר את תוכן הכרך החמישי ממהדורתו: ספרא דבי רב והוא ספר תורת כהנים, ירושלים תשנ"ב.

דעות חבריו ותיקן את דברי עצמו בנימה של הכרת טובה והערצה לאלה שחולקים עליו. כך, למשל, במבוא להוצאה השנייה של ספרי על ספר דברים (1969), הביע את צעריו על שבגלל טרדותיו המרובות בצרכי ציבור אין בידו לתקן את מה שצריך תיקון בספר. הוא הזכיר את מאמרי הביקורת של י"נ אפשטיין ושל ש' ליכרמן על ההוצאה הראשונה, וקבע כי "הלומד חייב להשתמש בהם".

המאמר הרביעי שפירסם הוא מחקרו המבריק, המהפכני והשנוי במחלוקת, על התפתחות תפילת העמידה ("The Development of the Amidah").² פינקלשטיין היה בן שלושים כשמאמר זה הופיע, והוא קנה לו מיד שם בקרב חכמי ישראל. מאמריו הראשונים בספרות הלניסטית, בתיאולוגיה מודרנית, בתולדות ההלכה הקדומה ובהתפתחות התפילה היהודית בראשיתה, הם הניצנים הראשונים לעבודתו המדעית הפוריה בנושאים אלה במשך למעלה מיובל שנה.

רק פעמיים סטה פינקלשטיין מעיסוקו המדעי העיקרי: חקר הספרות הרבנית העתיקה. בשנת 1924 הוא פירסם את ספרו *Jewish Self-Government in the Middle Ages* (מהדורה שנייה: 1964). ספר זה כלל בתוכו מהדורה ביקורתית של תקנות רבינו גרשם מאור הגולה ורבינו תם ושאר תקנות מאשכנז של ימי הביניים, בליווי תרגום לאנגלית. לספר צורפו גם כמה תקנות מאיטליה ומקורפו, מתוך כתבי יד שההדיר כאן לראשונה. שיטתו במהדורת הטקסטים הושפעה ממורו אלכסנדר מארכס. מלבד איסוף כל כתבי היד וספרי הדפוס שאפשר היה להשיגם אז, פינקלשטיין גם מיין את המקורות למשפחותיהם וניסה לקבוע את יחסן זה לזה. מעניינות במיוחד הן מסקנותיו לגבי האוטונומיה הפנימית של הקהילה היהודית בימי הביניים. תופעת ההתארגנות העצמית של עם נדרף, שהתגורר בין ריבוניות שונות הנלחמות זו בזו, נראתה בעיניו דבר חשוב הראוי לתשומת לב. הוא שיבח את יהדות אשכנז על דבקותה בלימוד התורה ובשמירת ערכי היהדות, שהושגו, לדעתו, תודות לארגון הקהילות. פינקלשטיין גם רמז על ההקבלה בין התפקיד שמילאה העיר יבנה אחרי חורבן הבית השני ובין תפקידן של התקנות האשכנזיות אחרי חורבן ישיבות סורא ופומבדיתא. מתקבל הרושם שפינקלשטיין התכוון להציג את יהדות אשכנז כאות וכמופת ליהדות אמריקה, כשם שעשה אחר כך ביחס לפרושים. הספר נחשב לחיבור יסודי, חשוב ומקורי עד היום, וזוכה תדיר לדיון ולהתייחסות בקרב טובי החוקרים של דורנו.³

ספר זה לידתו היתה בתחרות שנערכה בבית המדרש לרבנים, לכתיבת מסה בהיסטוריה יהודית. בערך באותו זמן עבד פינקלשטיין על עבודת הדוקטור שלו באוניברסיטת קולומביה. עבודתו היתה מוקדשת למהדורה ביקורתית של פירוש הרד"ק על ארבעים הפרקים הראשונים של ספר ישעיה והיא יצאה לאור בשנת 1926 (מהדורה שנייה: 1966). גם כאן השתמש פינקלשטיין בכתבי היד ובדפוסים הראשונים של הפירוש, חיבר מבוא מפורט ובנוסף הדפיס לראשונה את פירושו האליגורי של רד"ק לבראשית. מלבד ערכה

2 ביבליוגרפיה, מס' 5, 321, 338.

3 ראה, למשל אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 135 ואילך.

המדעי של הוצאה זו, יש עניין גם בדברי המבוא היפים של פינקלשטיין. הוא הביא את דברי הגמרא "לא הגלה הקב"ה את ישראל לבין האומות אלא כדי שיתוספו עליהם גרים" (פסחים פז ע"ב), ודרש אותם כלפי "גיוס" של ערכי תרבות ורוח, שאותם אימצו היהודים בכל ארצות פזוריהם. מכאן עבר לדיון בהשפעות הזרות השונות על מפרשי המקרא בספרד והבדיל בין האסכולה הפרשנית הספרדית לבין זו הצרפתית, תוך שהגדיר את הראשונה כפילולוגית-פילוסופית ואת השנייה כתלמודית-מסורתית. מפרשי פרובאנס הצליחו להגיע לידי הרמוניזציה בין שתי הגישות ואין לך דוגמא נאה יותר מן הרד"ק עצמו, שבו נפגשו שני הזרמים בזיווג מושלם. תפיסה זו מסבירה אולי מה היתה הסיבה להימשכותו של פינקלשטיין לעיסוק מדעי בפירושו של הרד"ק. ואכן, כפי שנראה עוד להלן, פינקלשטיין השתדל בכל פעולותיו ליצור הרמוניה בין זרמים שונים, שלכאורה עמדו בסתירה זה לזה.

מכאן ולהבא התרכז פינקלשטיין במחקר הספרות הרבנית העתיקה. ספריו, מאמרי ומהדורותיו נגעו כולם, באופן ישיר ועקיף, בתולדות הפרושים, במדרשי ההלכה, בספרות התנאים, בתולדות התפילה ובקשר ההדוק, שהוא ראה, בין עולם הנביאים לבין עולםם של החכמים.

יצירתו בתחום זה היתה פוריה באופן יוצא מן הכלל, במיוחד לאור העובדה שלמן שנות השלושים כבר משך בעול הנהלת בית המדרש לרבנים, תחילה כעוזרו הראשי של כורש אדלר, ומשנת 1940 ועד פרישתו בשנת 1972 כראש המוסד, בראשונה כנשיא ואחר כך כנגיד. והנה, דווקא בשנים אלה הופיעו רוב חיבוריו הגדולים.

נפתח בספריו על הפרושים. בשנת 1938 יצאה לאור המהדורה הראשונה של ספרו: *The Pharisees: The Sociological Background of their Faith*. המהדורה השלישית של הספר, בצירוף תוספת ארוכה, הופיעה בשנת 1962. בנושא זה עסק גם בספרו העברי "הפרושים ואנשי כנסת הגדולה" (1950), ובספרו הקלאסי *Akiba: Scholar, Saint and Martyr*, שנדפס לראשונה בשנת 1936 ואחר כך כמה פעמים וגם בתרגום רוסי.⁴ בספרו *New Light from the Prophets* (1969), סיכם פינקלשטיין הרבה מטענותיו הקודמות בעניין הפרושים, והקדים את תורת החכמים לתקופת הנביאים ואפילו לתקופה שלפני גלות בבל, וייחס לנביאים עצמם מאמרים שנשתמרו בתורתם של החכמים ולא בספרי המקרא. אוסף מחקרים פרי עטו, שעסקו בפרושים ובנושאים קרובים, ובצירוף מבוא, הופיע בשנת 1972 בשם *Pharisaism in the Making*.

בספרים אלה יש להבחין בכמה רבדים. ראשית כל, מכילים הם מספר רב של דיונים במאמרי חז"ל שמשקפים בהם חילוקי הדעות בין הפרושים לבין הצדוקים. למשל, במהדורה השלישית של *The Pharisees* הוא דן, בין השאר, בעשרים ושלושים עניינים שהכתות נחלקו עליהם. ב"הפרושים ואנשי כנסת הגדולה", הוא אסף את המקורות על אנשי כנסת הגדולה ודן בהם. כן נמצא סוגיות ומאמרים רבים שפינקלשטיין פירשם בחריפות גדולה, באופן חדשני ומבריק. בדיונים אלה הוא טיפל בסוגיות ועניינים קשים,

כגון הלכות טומאה וטהרה והלכות קרבנות, ובשקלא וטריא שלו הוא נשא ונתן הן בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים והן בדברי החוקרים החדשים. פינקלשטיין בירר את השיטות של תנאים שונים ותיאר את השקפותיהם כמגובשות וכאחידות. אך העיקר בדיוניו הוא הנסיון לשחזר את עולמם הרוחני, המוסרי, התרבותי, הדתי, החברתי והכלכלי של הכתות והזרמים השונים שפעלו בעם ישראל, ואת עולמם האישי של החכמים, במיוחד החל מתקופת המכבים.

כאן הגיע פינקלשטיין לתוצאות מרחיקות לכת, בסגנון מרומם, ספוג שירה ומלא רגש אמיתי. הוא תיאר את הפרושים בכלל, ואת נציגיהם הגדולים הלל ור' עקיבא (וגם אחרים) בפרט, כחלוצים שהגשימו בחייהם (ובמותם) את הערכים הנשגבים של צדק ויושר, חירות ואינדיבידואליות. בספרו *The Pharisees* הקדיש פרקים לתורת השארות הנפש, כבוד האדם, שלום, שוויון האנושות וכדומה, וייחס לפרושים תפקיד ראשוני בהתפתחות רעיונות אלה. לפי פינקלשטיין כת הפרושים היתה האחראית לצמיחת הרעיונות הללו, ולכן מחוייבים אנו לשנות את דימויים של הפרושים, שהיה מקובל במיוחד בין לא יהודים. הפרושים היו אנשים נעלים, תורתם עסקה באידיאלים הכי נכבדים של התרבות המערבית והם-הם שהשפיעו על הציויליזציה המערבית במידה הגדולה ביותר. פינקלשטיין לא היסס לקבוע כי למעשה כל תרבות העולם המערבי מושפעת מתורת הפרושים. נביא כאן, בתרגום מאנגלית, את המשפטים הראשונים מספרו *Akiba*: "עקיבא בן יוסף, גיבורו של ספר זה, עומד בשורה אחת עם האישים הכי מצויינים של המסורת היהודית, משה וישעיה הנביא מבין הנביאים, הרמב"ם, חסדאי קרשקש ושפינוזה מבין הפילוסופים. הוא היה שווה להם בעומק שכלו, ברוחב הבנתו ובבהירות חזונו". ובהמשך: "אבל במובן יותר רחב, הפילוסופיה שלו [= של ר' עקיבא] השפיעה באופן כללי על קווי המיתאר של המחשבה המערבית". ההזדהות השלימה עם השקפות חז"ל, תפיסת הרעיונות שבדבריהם כערכים מוסריים עליונים והראייה ההיסטורית של עולם החכמים כגורם חשוב בהתפתחות הציויליזציה המערבית, הביאו את פינקלשטיין לידי התלהבות אמיתית, שהתבטאה גם בסגנון הציוירי המאפיין במיוחד את ספרו *Akiba*.

מפורסמת מאוד היא שיטתו הסוציולוגית של פינקלשטיין, לפיה היו הצדוקים נציגי הכהונה האריסטוקרטית והפרובינציאלית, ולעומתם ייצגו הפרושים את חוגי האומנים והסוחרים הפליבאים של ירושלים. על פי הבחנה זו נתפרשו לו הרבה מהמחלוקות שבין החכמים. בכל כתיבתו הוא ראה את הפרושים יושבי הערים, ובייחוד את יושבי ירושלים, כאנשים בעלי אופק רחב ורעיונות אוניברסליות, שהתנגדותם לשלטון האריסטוקרטיה נבעה מהשקפותיהם הדמוקרטיות. שלושה דברים עשה פינקלשטיין ביחס לפרושים ולתורתם: ראשית, האריך את תקופת פעולתם וקבע את תחילתה בתקופת הנביאים ואת המשכה ביהדות בת זמננו. שנית, מצא ברעיונותיהם עומק פילוסופי והרחיב את תחום השפעתם על פני כל תרבות העולם המערבי. בתפיסה נועזת זו יש, מחד גיסא, מן הפולמוס נגד ההשקפה הנוצרית הקלאסית שעל פיה הפרושים, דהיינו היהודים, הם כת צרה ובודדת שתורתם פחותה ערך בהשוואה לאידיאלים המקראיים של הנביאים (וכמובן גם בהשוואה לאידיאלים של הנצרות). מאידך גיסא, יש בתפיסה זו גם מגמה של חיזוק כבודם העצמי

של היהודים בהיותם שותפים ב"מסורת היהודית-הנוצרית" (מונח שבשנות החמישים והשישים היה נפוץ מאוד בארצות הברית). ושלישית, שתורת הפרושים היא המקור לאידיאלים הנשגבים של אמריקה החופשית והדמוקרטית. כאילו שינה פינקלשטיין את המאמר הידוע וגרס: יפפותו של שם נכנסה לאהלי יפת! שיטה זו, שפינקלשטיין הפיץ בין בחיבוריו המדעיים ובין במאמריו הפופולריים ובנאומיו הרבים, תרמה תרומה עצומה להעלאת קרן היהדות באמריקה. לא זה המקום לעקוב אחרי חזירת רעיונות אלה לתודעה העממית האמריקנית של שנות החמישים והשישים, אבל בלי שום ספק הכבוד הגדול שנפל בחלקו של פינקלשטיין מאת נשיאי ארצות הברית, מנהיגי ממשלה, שופטים ואנשי רוח, נבע מהפצתה המוצלחת והיעילה של תורה זו.

כשם שהאמין בהשפעה החיובית של היהדות על העולם, כך האמין שערכי התרבות של העמים שבקרבם התגוררו היהודים העשירו את היהדות. מי שרוצה להבין את מקום היהדות בעולם צריך להיות בקי בכל התרבויות, החל מכנען העתיקה ועד לתרבות המורכבת של תקופתנו. ביטוי אמין לתפיסתו את ההשפעות ההדדיות הללו נתן בספרו הגדול *The Jews: Their History, Culture, and Religion*. פינקלשטיין יזם וערך את הספר, שבמהדורתו הראשונה (1949) יצא בארבעה כרכים ואחר כך הופיע במהדורות ובצורות שונות.⁵ הספר מכיל מחקרים וסקירות של טובי החוקרים של היהדות ושל היהודים. המדורים שבספר הם: תולדות היהודים והיהדות; תפקיד היהדות בתרבות העולם; הסוציולוגיה והדמוגרפיה של היהודים; הדת היהודית. בין המשתתפים היו מלומדים כמו ויליאם פוקסוול אולברייט, אליאס ביקרמן, ססיל רות, ישראל היילפרין, בן-ציון דינור, יצחק בן-צבי, שלום שפיגל, אברהם יהושע השל, אלכסנדר אלטמן, אברהם הלקין, מרדכי קפלן, אריק ורנר, רחל וישניצר, ורבים אחרים. המחקרים השונים מתארים את היהדות ואת תרומת היהודים מבחינות רבות, כולל מוסיקה, אמנות, רפואה ומדעים. לחידוש גדול נחשב בזמנו העיסוק המדעי בסטטיסטיקה, סוציולוגיה ודמוגרפיה של היהודים. כמה מהמאמרים מיוסדים על מחקר מקורי, וחשיבותם עומדת עד היום. פינקלשטיין עצמו חיבר סקירה על האמונות והדעות ועל המנהגים של היהדות. הסקירה היא קצרה, אבל באופן מפליא שלימה בידענות מעשיות על היהדות וכתובה בצורה שאפילו אלה שאין להם שום ידיעה במנהגי הדת יכולים להבינה. מגמתו של פינקלשטיין, להראות בספר אחד את כל ההיבטים של היהדות ושל היהודים, מפורשת ומנומקת במבואו, שנוסח כמכתב אל יוסף מאיר פרוסקואר, מנהיג יהודי מפורסם בזמנו ושופט בבית המשפט העליון של מדינת ניו-יורק. פינקלשטיין הצליח לשתף במפעלו את העיידת היהודית האינטלקטואלית והציבורית וגם בדרך זו תרם להפצת ידע חיובי של היהדות ועל היהודים בקרב שכבות רחבות.

לצד חיבוריו הכוללים, פירסם פינקלשטיין מאמרים רבים ובין אלה ראוי לייחד את הדיבור לשורת מאמריו על הליטורגיה היהודית. כבר נזכר מאמרו על תפילת העמידה (1925). על זה התווספו במשך השנים מאמרים על ברכת המזון (1929), על ראשית בית

הכנסת (1930), על הקדושה (1932, 1978), על עשרת הרוגי מלכות (1938), על ההגדה של פסח (1938 ו-1943), על המונח "פורס על שמע" (1942), על ההפטרות לפי מנהגי ארץ ישראל, ביזנטיון והקראים (1943), על ההלל (1951), על מלכויות, זכרונות ושופרות ("לביאורה של משנה סתומה", 1974).⁶ כמה ממאמרים אלה נכללו בקובץ *Pharisaism in the Making* (1972). גם באחד ממאמריו האחרונים (*The Impact of the Roman Emperors on the Synagogue Liturgy*, בספר לכבודו של הרב סימור כהן, 1991), הוא שב ודן בענייני ליטורגיה. מחקרים אלה, במיוחד המאמרים על העמידה ועל ההגדה של פסח, גרמו להתרגשות גדולה ולסנסציה בין המלומדים. ראשית כל, פינקלשטיין הקדים מאוד את התהוות הטקסטים הליטורגיים האלה. הוא ייחס אלמנטים מדרשיים מההגדה לתקופה הקדם-חשמונאית ואת תפילת העמידה הקדים לתקופת הנביאים! שנית, הוא ראה בטקסטים אלה תגובה אקטואלית למאורעות פוליטיים שונים; ושלישית, הוא ניסה למצוא את הניסוח הראשוני של הטקסטים. כך, למשל, הוא ניסה לשחזר את הנוסח המקורי של ברכות העמידה. בעניין זה הבחין בין סגנונות שונים: יש ברכות העושות שימוש בצירוף "ה' אלוקיננו", אחרות בכינוי "אבינו", ויש שבכל ברכה באות שבע מלים בדיוק. לפי קריטריונים סגנוניים אלה הציע פינקלשטיין תאריכים מסוימים להתהוות הברכות השונות. הרבה מבקרים קמו לשיטתו, ביניהם יצחק משה אלבוגן, דניאל גולדשמידט ויוסף היינימן. בכל זאת, זכותו המדעית של פינקלשטיין, גם בתחום זה, גדולה היא מאוד. הוא עורר שאלות שעד היום מתלבטים בהן חכמי ישראל. הוא ניתח את מקורות חז"ל בחריפות והפנה תשומת לב לקשר שבין לבין תפילות שונות והעמיד את החוקרים על חשיבות הרקע ההיסטורי והפוליטי בהבנת תופעות וטקסטים ליטורגיים. ולבסוף, הוא אסף וערך את הנוסחאות של טקסטים יסודיים של הליטורגיה היהודית ממנהגי תפילה שונים, מקטעי הגניזה הקהירית וגם מסידורי תפילה שבכתבי יד ובדפוסים. כך עשה, למשל, וביסודיות גדולה, בקשר לעמידה ולברכת המזון. למרות הביקורת, פינקלשטיין המשיך להחזיק בדעותיו, ובמבוא לקובץ מאמריו *Pharisaism in the Making* ובספרו *New Light from the Prophets*, חזר והדגיש, שהוא משוכנע בקדמוניות טקסטים אלה. דעתו, כי חלקים בהגדה הם תגובה לשלטון התלמיים במצרים ולשלטון הסלבקים בסוריה במאה השלישית לפנה"ס, התפשטה עד כדי כך, שהיא נכנסה לכמה מהדורות עממיות של ההגדה של פסח.⁷ ומי מן החוקרים המודרניים יכול להשתבח בכך שאחד ממאמריו נכלל במחזור לימים נוראים, כמו פינקלשטיין שפתיחת מאמרו על עשרת הרוגי המלכות נתקבלה במחזור שערך מ' סילברמן.

עלינו לסכם עוד מפעל נוסף וענקי שלו, שאולי בו הגיע לשיא גדולתו כחוקר. הכוונה לעבודתו הממושכת, החל משנת 1932 וכמעט עד ליומו האחרון, בההדרת מדרשי הלכה ובעיין מעמיק בהם. זכינו ולאחרונה נקבצו מאמריו החשובים בנושא זה בכרך החמישי של מהדורתו לספרא (1991). כאן ימצא הלומד את מאמריו הקלאסיים באנגלית, על הכללים

6 ביבליוגרפיה, מס' 15, 18, 28, 60, 62, 110, 117, 118, 170, 345, 362 (בהוספות של המלסדורף).

7 Lawrence A. Hoffman, *Beyond the Text*, Bloomington and Indianapolis 1987, pp. 90-91

לההדרת טקסטים של המכילתא ושל הספרי לצד מחקרים אחרים, רובם בעברית, על תיקוני נוסח בספרא ובספרי ומאמרים העוסקים בסוגיות היסטוריות וטקסטואליות הקשורות במדרשי הלכה. במאמרים אלה, וגם בספרו "מבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן" (1950), יש רשימה שליומה של המקורות, הן אלה שבקטעי הגניזה ובכתבי יד והן אלה שבדפוס, וגם עדויות ממקורות אחרים, כגון הבאות בספרות הראשונים. פינקלשטיין דן בטיבו של כל מקור ומקור, מייין את המקורות לפי השתייכותם למשפחות וניסה להפריד בין הטקסט המקורי לבין ההוספות השונות שנתוספו עליו במשך הדורות. ביי"ד נקודות סיכם את הכללים לפיהם צריכים לגשת לההדרת טקסט תנאי,⁸ ולמרות התפתחויות וגישות חדשות במקצוע, עדיין לא פג תוקפם של כללים אלה.

עבודות אלה היו הכנה למהדורות ביקורתיות של שני מדרשי תנאים: "ספרא הוא תורת כהנים" ו"ספרי לספר דברים". יש להניח שרוב החוקרים יסכימו, שמהדורות אלה הן גולת הכותרת של מפעלו בחכמת ישראל. פינקלשטיין עצמו ראה בהוצאתן לאור את עיקר תפקידו המדעי. הרבה מחיבוריו האחרים שנזכרו לעיל צמחו מתוך עיסוקו הממושך בההדרת טקסטים אלה ובפירושה. בשנת 1939, כבר אחרי פרץ מלחמת העולם השנייה, נגמרה הדפסתו של ספרי לדברים. הספר היה כלול ב-*Corpus Tannaiticum*, מפעל ביוזמת האירגון הגרמני-יהודי לקידום מדעי היהדות (*Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums*). מעניין הדבר, שחכמי ישראל בגרמניה פנו אל מלומד צעיר בארצות הברית כדי שהוא יגמור את המהדורה שבהכנתה החל החכם והחוקר הגדול חיים שאול הורוביץ.

יש הרבה סמליות בעובדה, שאחד המפעלים המדעיים החשובים והאחרונים שעסקו בו בגרמניה, נגמר על ידי פינקלשטיין באמריקה. הוא ראה את עצמו בפרט, ואת בית המדרש לרבנים בני-יורק בכלל, כהמשך למרכז היהודי-המדעי שנהרס באירופה. כידוע, רוב הטפסים של מהדורת הספרי לדברים אבדו בזוועות שבגרמניה הנאצית ורק עותקים אחדים מן הספר הגיעו לישראל ולארצות הברית. בשנת 1969 הופיע הספר שנית, מלווה בהקדמה חדשה מאת פינקלשטיין, שהביע את צערו על שאין בידו "לתקן את הטעויות שנפלו בהעתקת השינויים; וגם את הנוסח במקום שהעזתי פני להגיה את נוסח הפנים נגד כל הנוסחאות המקובלות, וכן לא יעשה, ילדות היתה ביי".

מהדורת הספרי לדברים השתבחה בדברי שאול ליברמן, שכתב: "פינקלשטיין] ציין והבליט את היחס ההדדי בין כתה"י, את היחס בין כתה"י לראשונים, הרבה להביא את פיסקות הראשונים, ציין במדה מרובה לספרות המקצועית, סימן את המאמרים השונים בספרות העתית, ציין למקבילות בספרות החיצוניים, תיקן מסורת מלאה ומקיפה של הספרות התלמודית. ובראש וראשונה ראוי פינקלשטיין] לתודה ולברכה בעד זה שהתעכב בהערותיו על כל מה שראוי להתעכב והבליט בכל מקום את הצד ההיסטורי, הפולקלורי, האגדתי וההלכי בחומר שעכיד. ואם מטרת כל ספר ממין זה היא להעשיר אותנו בערכי תרבות חדשים, הרי השגנו את מבוקשנו, והוצאה זו תתפוס אחד מן המקומות הראשיים בספרותנו."⁹

8 ראה ספרא, ה, עמ' 50-52.

9 > ראה עתה: שאול ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת דוד רוזנטל, ירושלים תשנ"א,

ואחרון אחרון חביב, כמה מלים על מפעלו של פינקלשטיין בהוצאת "ספרא דבי רב הוא תורת כהנים". לפנינו מונחים היום חמישה כרכים של הוצאה זו (1983-1991), כך א: מבוא; כך ב: ברייתא דרבי ישמעאל ופרשת ויקרא – דיבורא דנדבה ודיבורא דחובה, בצירוף מסורת הספרא ופירוש קצר; כך ג: שינוי נוסחאות; כך ד: פירוש ארוך הנקרא "שם משמעון" (רמז לשם אביו!); כך ה: מפתחות לכרכים הקודמים ומבחר מאמרים במדרשי הלכה. שנים רבות לפני שהופיעה הוצאה זו פירסם פינקלשטיין פקסימילה של כתב יד רומי של תורת כהנים, עם מבוא ארוך (1956). על עיסוקו בספר זה כתב: "שמתי את לימוד ספר תורת כהנים לעיקר משנתי" (הקדמה לכרך ב). הוא קיווה להוציא את הספר בשלימות, אבל הרגיש שלא יעלה הדבר בידו והחליט להדפיס את החלקים שהיו מוכנים אצלו (הקדמה לכרך א). אפילו בצורתה הנוכחית מהדורה זו היא למופת, מכל הסיבות שמנינו כבר לעיל בקשר לספרי. במהדורה זו נכללו גם צילומי קטעי גניזה רבים של הספרא (כרך א), ובפירושו הארוך נשא ונתן בפירוט רב בדברי ראשונים, אחרונים וחוקרים מודרנים, עד שקשה לתאר שיש איזה מקור הנוגע לספרא, קדום או חדש, שנעלם מעיניו.

יש לשער שבעזבונו של פינקלשטיין נותר חומר רב לשאר חלקי הספרא. בנו, ר' עזרא פינקלשטיין, אישר בפני את הדבר והוסיף, שאביו עבד גם על ספר גדול העוסק בתורת השארות הנפש ביהדות. הוא מסר לי שאביו ציווה, שכל החומר שייצא לאור מעזבונו צריך להופיע בשמו של המוציא לאור ולא תחת שמו הוא. פינקלשטיין הסביר זאת בכך, שהוא עצמו כבר לא יוכל לעבור על החומר, לתקנו ולשנותו כדרך שנהג בכל פירסומיו האחרים. ואולי יש לפרש את רצונו זה על פי האידיאל שהוא תיאר במאמרו: "The Ethics of Anonymity among the Pharisees"¹⁰ – וכך כתב שם: "Apparently to the ancient Hasideans posthumous fame seemed an irrational goal in life" (כנראה, בעיני החסידים הראשונים תהילה שלאחר המוות נחשבה מטרה בלתי הגיונית). ובהמשך הביע את דעתו כי אנונימיות היא הביטוי הקיצוני של אהבת ה'. כל חייו של פינקלשטיין היו אכן מוקדשים לעבודת ה' ולאהבתו.

בסקירתנו הקצרה עסקנו רק בהיבט אחד של מפעלו. לא הרחבנו את הדיבור על כל שעשה למען בית המדרש לרבנים באמריקה, וכיצד הפך אותו לאחד המרכזים הגדולים והחשובים של מדעי היהדות בעולם, שממנו יצאו מלומדים חשובים, שמשמשים היום במוסדות לימוד גבוהים בישראל ובארצות הברית. לא טיפלנו בפעולתו למען דו-שיח של נציגי היהדות עם נציגי דתות אחרות, או בתרומתו להרמת קרן היהודים באמריקה. עוד יסופר וייכתב על פעולתו הרבגונית של פינקלשטיין, על שיטתו ותורתו ועל תרומותיו על רקע ההיסטוריה של המאה העשרים. אך בראש ובראשונה, ר' אליעזר אריה בן ר' שמעון יצחק הלוי פינקלשטיין ראה את עצמו כממשיך תורתם של נביאים, חסידים ראשונים, פרושים, ורבנים שבאו אחריהם, ועיקר חלומו היה להגשים את האידיאלים הנשגבים של תורת ישראל בתקופת התווה ובוהו המודרנית שבה חי ופעל.

בקטע גניזה אחד של אבות דרבי נתן אנו מוצאים נוסח שזה לשונו: "רבן גמליאל אומ' שלוש [מדות] בתלמידי חכמים... אבן פשיפס (כן בכת"י) כאיזה צד? זה תלמיד חכמים ששנה מדרש הלכות והגדות בזמן שתלמיד אחר ניכנס אצלו, שאלו במדרש אומר לו, בהלכות אומ' לו, בהגדות אומ' לו, בשיחת של מושלים אומ' לו, זה הוא אבן פשיפס שיש לה ארבעה פנים מארבעה צדדים".¹¹ בספרי לספר דברים מובאת דרשה על הפסוק "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים" וגו' (דברים א יג): "אנשים, בחתיכה ובפשיפס". פינקלשטיין בהערותיו פירש כך: "פשיפס הוא כינוי לת"ח שמראה פנים מכל צד ובקי בכל התורה כולה"; והמשיך: "ות"ח הוא איש המצויין ומחותך מכל צד בחכמה ובציור כאבן של פשיפס".¹² אם נדרוש בדרך צחות את המלים (שחסרות בשאר המקורות) "בשיחת של מושלים אומר לו" כמוסבות על פינקלשטיין, שנוסף לחכמתו ב"מדרש הלכות ואגדות" ידע גם לייצג את היהדות בפני נשיאים ומושלים, נמצא בכל מה שנאמר כאן תיאור מתאים של פינקלשטיין ומפעלו.

פינקלשטיין היה רגיל להביע את תודתו לקב"ה, על שזכה להיות "מחובשי בית המדרש ולהגות בתורתו". זכינו אנחנו ויזכו הדורות הבאים אחרינו ליהנות מתורתו ומחכמתו.

11 ראה בספרו של פינקלשטיין, מבוא למסכת אבות ואבות דרבי נתן, עמ' קפב.

12 ספרי, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 21.

אלכסנדר שייבר והמחקר היהודי בהונגריה

לפני זמן קצר הגיע לידינו ספרו החדש, בשני כרכים, של פרופ' אלכסנדר שייבר מבודפשט.¹ המחבר רכש לו שם עולמי במפעליו המדעיים והציבוריים השונים. יש בהופעת ספרו החדש כמה דברים המעוררים תשומת לב מיוחדת.

ראשית כל, נזכיר את מקום הדפסתו של הספר. חיבורו של שייבר יצא לאור בהונגריה ע"י האירגון המרכזי של יהדות המדינה. במדינות מזרח אירופה ואפילו בכמה מדינות באירופה המערבית אין כמעט כיום שום פעולות מדעיות מחקריות יהודיות, ואם יש איזה חכם נסתר במקומות אלה שיוצר במקצוע זה, קשה לתאר שימצא לו אכסניה המוכנה לפרסם את דבריו. לא כך המצב בהונגריה, שבה קיימת במה קבועה להוצאתם לאור של ספרים על היהודים ועל היהדות. מי שמכיר במקצת את המצב השורר באירופה המזרחית יידע להעריך ככל הראוי את המאמצים המרובים ואת הכשרון הגדול הדרושים להחזקת פעולות מדעיות בחכמת ישראל בארצות אלה. מחבר הספר שלפנינו דואג לכך, שעד כמה שתנאי המקום מאפשרים זאת, תתקיים שם מסגרת לעבודה מדעית ולפרסומים מדעיים. פרופ' שייבר משתדל בכל כוחו להמשיך במסורת הגאה של חכמת ישראל בהונגריה והוא חושב את עצמו כחוליה, אולי החוליה האחרונה, בשרשרת הארוכה של חוקרים גדולים שהעשירו את כל ענפי מדעי היהדות במחקריהם הקלאסיים. די להזכיר את שמותיהם של דוד קויפמן, יצחק יהודה גולדציהר, בנימין זאב בכר, עמנואל לעף ויהודה אריה בלוי, כדי לעמוד על התרומה הגדולה שיהדות הונגריה תרמה לחכמת ישראל. השראת חכמים אלה ממריצה את שייבר לעסוק כל ימיו במחקר היהדות ובהשראה זו הוא טורח ועמל בשדה הפולקלור היהודי, בתולדות הפיוט, בחקר הגניזה, בתולדות האמנות היהודית, בביבליוגרפיה, בתולדות הספר העברי ובשאר מקצועות.

בד בבד עם פעולתו המדעית האישית ראה שייבר כהכרח השעה את הצורך להקים גל-עד ליהדות ארצו, שבמשך כאלף שנים פעלה על אדמת הונגריה, ושחייה נגדעו באכזריות על-ידי הצר הצורר בשואה הנאצית. אחרי המלחמה הוא התחיל להתרכז באיסוף חומר לתולדות היהודים בהונגריה והוא העושה והמעשה בחשיפת התעודות ונתונים השונים הדרושים לכתיבת ההיסטוריה הרוחנית והפוליטית של יהדות זו.

מפעל האיסוף יכול להיעשות רק במקום שרוב החומר המדעי שמור ושיש בו מומחים המבינים לתת לו משמעות ולפרש אותו בהקשרו הנכון. שייבר אירגן קבוצה שלימה של מלומדים, יהודים ושאינם יהודים, שחיפשו בארכיונים ובספריות בכל המדינה ושגילו גם

1 [מהד' ב': 1977, בשלושה כרכים.] S. Scheiber, *Folklor és Tártytörténet*, I-II, Budapest 1974

מימצאים ארכיאולוגיים של אתרים יהודיים מימי הביניים. כתוצאה מפעולה זו יצאו לאור כמה ספרים על תולדות קהילות שונות. נוסף על כך ט"ו כרכים של אוסף תעודות, בעריכתו של שייבר, המכילים תעודות בלטינית, בהונגרית, בגרמנית, בסלאבית ובמקצת אף בעברית וביידיש. תעודות אלה נוגעות לחייה הכלכליים ומעמדה הפוליטי של יהדות הונגריה. שייבר עצמו תרם בשטח זה שני ספרים רבי ערך. באחד מהם הוא נותן לפני הקורא אוסף של קטעי כתבי יד שנשרדו בכריכות ספרים בספריות השונות בהונגריה; ובספר השני מקובצים טקסטים של כתובות עבריות, שהקדומה ביניהן מוצאה מהתקופה הרומית, תקופה בה התיישבו היהודים הראשונים בקולוניה הרומית פנוניה (היום – מערב-הונגריה).

מלבד עבודתו במדעי היהדות ובאיסוף חומר לתולדות יהודי הונגריה יש לשייבר התעניינות נוספת והיא: חשיפת המקורות של המוטיבים המקראיים והיהודיים הטמונים בכתבי סופרים הונגריים. אין שום ספק שגם בעיסוק זה רואה שייבר כעין הקמת זכר לתרומות הרבות שיהודי הונגריה תרמו לתרבות המקום. רק מלומד כמוהו, שהוא בן-בית בספרות ההונגרית וידיו רב לו בספרות היהודית, מסוגל לגלות את ההשפעות היהודיות הנמצאות ביצירותיהם של גדולי סופרי הונגריה. הוא הצליח לגלות מוטיבים כאלה, שנכנסו לספרות ההונגרית בידועין ובלא יודעין, בעיקר בשירי המשורר הלאומי הגדול של המאה ה"ט, ארני יאנוש (Arany Janos).

עלינו להוסיף, שיחד עם פעולות אלה, שייבר הוא מנהלו של בית המדרש לרבנים שבבודפשט, מעמיד תלמידים רבים, שכותב הטורים האלה הוא אחד מהם, ומנהיג את קהילתו באהבה ובהבנה גדולה. פעולותיו הציבוריות הן חלק בלתי נפרד של עיסוקו הרבגוני בכל מה שנוגע ליהדות הונגריה ולקשריה לכלל ישראל.

עתה נחזור לספרו החדש, שהתחלנו לדבר עליו בראש המאמר. גוף הספר, שכולו כתוב בהונגרית, מכיל מאמרים שיצאו לאור במשך כשלושים שנה בכתבי-עת ובקבצים שונים. עשרים ואחד מאמרים עוסקים בפולקלור היהודי ובהם הוא מייחד את הדיבור על נושאים כגון: האגדות על בנות לוט, על מגדל בבל, על העשן העולה מהקרבנות שקין והבל הקריבו, על שמשון הגיבור העוקר אילן, על מעשיות בחיבורו של הקראי יהודה הדסי, על תפקידו של השופר בטכסי אבלות, על הפורמולה הידועה בקולופונים של ספרים עבריים "עזר שיעלה חמור בסולם" וכו' וכו'. מאמרים אחרים דנים בפעולותיהם המדעיות של חוקרים יהודיים מהונגריה בתחום הפולקלור היהודי. במאמרי-הערכה אלה הוא כותב על צמנאל לעץ, מחברו של הספר המונומנטלי "פלורה דר יודן" (Flora der Juden); על דוב הטר, חוקר מופלג של האגדה, ושל המעשיה היהודית ועל שני מלומדים צנועים, ששמותיהם אינם מוכרים מחוץ לגבולות הונגריה והם ברטלן קולבך (Bertalan Kolbach) ויצחק פייפר. פייפר מסר את נפשו, בראש קהילתו, על קידוש השם בשנת תש"ד.

בכרך השני של הספר ארבעים וחמישה מאמרים, ובכולם הוא מטפל בבעיית חשיפת מקורותיהם של מוטיבים יהודיים בכתבי סופרים הונגריים, החל מהמאה הט"ז וכלה באמצע המאה העשרים. במאמר האחרון שייבר מגיש לפני הקורא רשימה של מחזות,

שירים, רומנים וסיפורים הונגריים המיוסדים על נושאים מקראיים, שהופיעו בין השנים 1945-1973. רשימה זו מוכיחה בעליל שגם בתקופה האחרונה המשיכו סופרי הונגריה, מבני ברית ומשאינס בני ברית, ליצור את יצירותיהם הספרותיות בהשפעת ספר הספרים. הספר נגמר ברשימה ביבליוגרפית של כתבי שייבר, שחבורה על-ידי תלמידו, רוברט דן. דן משמש היום כפרופסור באוניברסיטת בודפשט והוא בעצמו כתב לאחרונה ספר מעניין על הידיעות בשפה העברית בחוגי הנוצרים בהונגריה בתקופת הריפורמציה ולאחריה. ביבליוגרפיה זו מכילה 1142¹ פריטים של פרסומים בהונגרית, באנגלית, בגרמנית, בעברית ובשאר שפות שראו אור בהונגריה, באנגליה, בצרפת, בארצות-הברית ובמדינת ישראל. במאמריו שנאספו בספר זה, כמו בכל מאמריו, מראה המחבר את כוחו הגדול באיתור מוטיבים ומקורותיהם על-ידי ידיעות כוללות בספרות העולמית, ההונגרית הקלאסית, ואחרון אחרון, בספרות העברית.

מטרת פעולתו המדעית והציבורית של פרופ' שייבר היא להראות לעולם את יופיה והדרה של יהדות גדולה, שתרמה כל-כך הרבה לתרבותו של העם ששכנה בתוכו ולתרבות היהודית הכללית גם יחד. יצירה פוריה זו נפסקה כשרוב רובה של גלות יהודי ארץ הגר נשמד ונהרס בידי הנאצים ועמיתיהם ההונגריים. ואם עדיין לא כבה אישה של יהדות זו לגמרי, ואם עדיין יש עוד זכר להישגיה המרובים, עלינו להודות על כך לאדם גדול צנוע ומסור זה, שמקדיש את כל חייו לשמירת הגחלת...

מפתחות

מפתח המקורות

		מקרא
		בראשית
לד יד 52/45	יד יט 23/196	א א 2/201
לה ד 25/34	יד כב 23/196	א ב 4/32
לז ט 119/31	טו ו 48/25	א ז 148
לז יא 2/185	טו יג 13/158	א יא 25
לח ט 56/160	טו יז 9/32	א טז 149
מ א 77/47	יז ד 5/113	א כ 66/76
מו 25/40	יז ט 9/172	א כא 150
מ י 156	יח כא 156	א כד 150
מא יט 15/186	יט כח 10/33	א כז 53/36
מב ז 156	כא ד 10/173	א כח 19/201
מב ט 63/75	כב ג 70/27	ב א 5/126, 12/49
מב לה 35/160	כג ה 9/172	ב ב 12/22
מב כה 88/77, 34/50	כד א-ד 199	ב ז 140
מג כג 48/44	כד כב 61/26	ב כ 14/201
מג לא 31/24	כד ס 5/172	ב כא 50/26
מד ז 27/40	כד סו 76/27	ג א 38/74, 27/73
מד טז 49/64	כד סו 10/72	ג ו 43/74
מד ל 11/186, 13/39	כה כג 8/127	ג יד 50/75
מו ד 9/158	כו כט 25/187	ד ב 26/69
מט ג 9/168	כז יא 117/31	ה א 150
מט ט 62/71	כט ח 13/125	ח כב 23/196
מט לג 27/169	לא לח 9/125	יא א 23/33
שמות	לא כט 20/39	יא לא 150
	לב יט 17/22	יב יז 73/161
א יג 32/174	לב כח 20/168	יג טו 28/34
ב י 34/73	לב כט 22/125, 11/17	
ג ט 78/77	לב כט 22/125	
ד ט 19/159	לד יב 43/25	

* את המפתחות ערך מר דוד קירשן. המספר שמשמאל ללוחסן הוא מספר של הערה.

לב כה 48/70	יט ה 1/2159	שמות (המשך)
לד כט 25/18	יט טז 3/125	ה ב 57/160
לד לה 18/18	יט יז 11/125	ה ג 65/161
לט ג 17/33	יט כה 4/16	ה ד 57/160
מ ה 150	כ ז 7/42	ה ח 17/159
מ לד 44/150, 101/30	כ יג 2/56	ה ט 49/160
ויקרא	כ יח-יט 19/126, 4/41	ה יב 36/74
א טו 29/40	כ יט 21/23	ה יג 4/172
ה ח 29/40	כא ד 157	ה כג 65/161
ו ה 80/47	כא יא 156	ו ו 13/158
ח ג 78/47	כא יח 11/22	ו יז 51/160
יב ג 9/172	כא כח 54/21	ח כה 39/160
יג ג 57/75	כא לז 64/65	י ח 67/161
יט ט 13/42	כב א-ב 72/65	י יא 67/161
יד לו 49/70	כב ח 35/69, 57/64	י כב 47/44, 35/34
טו ב 8/135	כב טו 39/74	י כג 139
טז א 108	כב טו-טז 76/76	יב ח 69/46
טז ד 19/113	כג ח 55/71	יב מב 139
טז ג-ד 108	כג כט 5/39	יג כא 150
טז ה 26/113, 109	כד א 8/16	יג כב 149, 140
טז ו 28/113, 109	כד יד 83/28	יד ג 66/161
טז יא-יג 109	כ יח-יט 4/41	יד ה 77/161
טז יב 13/17	כ כא 9/17	יד יט 26/149
טז יב 18/42	כ ה 77/37	יד כב 139, 46/44
טז יב 7/72	כב ב 44/70	יד כד 9/72
טז יד-יט 110	כג יט 67/176	יד כז 25/149
טז כא 88/114	כו א 65/26	יד כז 12/186
טז כב 110	כו יב 36/34	יד לא 44/175, 24/23
טז כג-כד 111	כו ל 81/28	טו א 11/124
טז כז 111	כו ח 81/28	טו ב 20/187
יט י 9/186	כח ב 50/70, 58/26	טו יז 23/196, 64/176
יט טז 40/40	כח טז 34/69	טו כג 70/151
יט כ 44/160	כח יח 46/25	טו כה 31/174
יט לו 53/70	כח יט 2/159	טז ד 141
כא יח 131/31	כח כח 32/43	טז ז 53/160
כה י 60/175	כח לב 47/25	טז ח 54/26
כה יח 11/39	כט כז 52/150	טז יח 25/73
כה מח 37/174	ל ז 111	טז לא 47/51
כו יג 58/160	לא יח 17/24	יז ו 53/21
	לב טו 26/23	יט ג 2/125, 82/28
	לב טז 46/20	יט ד 52/26

ז יח 58/45	יג יח 89/48	במדבר
י יב-יד 19/125, 17/124	יג לב 61/75	ב ה 14/127
יב ז-כד 18/125	טו יב 19/159	ה יד 30/73
יג ג 31/19	טו כ 74/35	ה כט 30/73
יג כא 18/125	יט יט 20/73	ז א 11/126
יד טו 61/151	כ י 40/175	י יד 45/175
לג ד 35/25	כב ז 157	י לג 1/126
שופטים	כב י 14/58	יא ז 139
ג יא 20/50	כב יד 157	יא ח 45/175
ג טז 16/49	כב יח 72/76	יא לא 52/150, 140
ה 21/125	כב כג 70/76	יב ג 37/19
ה ז 37/25	כב כח-כט 77/76	יב ה 38/19
ה לא 47/150, 9/127	כו יז 3/185	יב ז 7/16
ז יט 57/71	כז יז 63,55/64	יג כד 110/30
יד ד 44/160	כח לג 39/160	יג כו 37/74
ה י 91/28	כח נט 69/161	טו לט 108
שמואל א	ל ט 83/38	טו מ 1/113
ב ג 59/174	לב א 11/72	יט ב 30/69
ב כו 17/136	לב יד 37/149	כג ג 43/205
ז ב 22/187	לב כד 33/73	כג ז 15/72
ח ז 17/126	לב כה 51/26	כד ה 50/175
יד טו 113/114	לב כז	כד יד 43/35
טו לא 9/125	לב לט 3/201	כו ט 45/160
כא ח 85,82/77	לג ב 46/175, 5/172	כט יב 11/173
כב ט 84/77	לג ה 53/175	כט לה-לו 17/173
כב יח 89/77	לג ז 35/174	לב כד 112
כה כט 19/68	לג כא 33/69	לא נ 62/26
שמואל ב	לג כז 23/196, 56/36	דברים
ו יז-יח 13/126	כז ט 49/75	א ז 68/46
ז יח 12/186	כח לח 22/33	א כז 42/70
י ד 47/35	כח נו 24/50	א מ 157
טו לא 22/125	לב א 21/50, 62/45	ג כה 132/32
כא יט 86/77	לב כא 17/126	ד ד 18/126
כב ג 41/136	לב כה 12/68	ד יב 3/125
כב ד 34/136, 22/125	לב מב 14/72	ד כ 29/34, 12/33
מלכים א	לד ג 40/44	ד כד 15/17
ג כו 155	יהושע	ו ד 6/169
	ו טו 42/44	ו ז 68/71, 88/28
	ו כ 43/44	ו יא 29/159

5/124	נז יב	149	כה ד	מלכים א (המשך)
39/35	נז כ	38/174	כה ט	ה ד 12/127
39/40	נח א	15/173, 10/172	כו טו	ח יב 17/127
3/172	נח יא	4/125	כז יג	ח סה 19/127
56/71	נט ה	133/114	כח ה	ח סו 22/173
70/176	נט כא	61/161	כח ו	י יח 48/25
11/127	ס ח	49/160	כט ט	יב טו 155
1/167	ס יז	25/159, 147, 9/124	ל ד	יח ל 21/187
150	ס יט	150	ל כו	יח מו 78/161
20/173	ס כ	7/124	ל כט	יט כא 86/48
11, 9, 5/127	סא ט	30/174	לג ו	כא י 18/73
199	סא י	52/175	לד ב	מלכים ב
148	סב ח	57/175	לה ג	ה ד 157
127/114	סב יא	46/201	לה ד	ה כג 60/45
60/175	סג ד	15/186	לח יב	ו ו 37/50
17/186	סג ז	15/186	לח טז	ז טו 5/32
199	סג ט	12, 1/127	מ ג	ז כג 26/73
30/24	סג טו	29/43	מ ד	כה ז 73/46
14/125	סג יט	148	מ כב	ישעיה
2/125	סד ה	72/27	מא יט	ב כב 7/32
25/187	סד ז	141	מב ט	ג יא 3/23
66/176	סד י	4/124	מב י	ג יח 99/29
17/148	סה יז	5/125	מב יא	ג כא 130/31, 63/26
23/196, 14/148	סו א	48/74	מב יד	ג כב 61/45, 67/27
4/168	סו ה	33/159	מב טז	ד ה 28/149
51/175	סו י	10/201	מב כ	ד ו 148
4/127	סו כב-כג	11/42	מד ו	ד לג יז 88/48
3/127	סו כג	19/39	מה יד	ה א 9/186
ירמיה		30/136	מה טו	ה כז 24/73
56/160, 14/158	ב ב	36/136	מה יז	ה ל 23/196
5/32	ב ה	23/196	מה יח	ו א 28/174
27/43	ב י	42/35	מו א-ב	ח יז 23/187
23/159	ב טז	2/185	מח ב	י יב 15/186
33/159	יא יז	3/48	מח יג	י כה 82/47
60/36	יב ה	20/169, 18/168	נ א	י כט 59/161
26/159	יב ז	1/172	נא ה	יא טו 20/148, 23/142
22/159	יג יט	63/161, 156	נב ב	יא טז 148
201	יג טז	39/160	נב ג	יז ו 51/70
4/72	יד א	23/196	נב ז	
		19/33	נד טז	

א יא 13/173	מז יב 149	ירמיה (המשך)
ג טו 5/125	הושע	יד יד 45/160
ג כג 4/147	א ו 11/127	יד מב 23/196
תהלים	ב כא 28/24	טז יט 18/126
ב יא 6/201	ב כא 29/24	כב יט 70/161
ד ב 1/172	ב כב 48/25	כב טו 59/36
ד ו 124/114	יד ז 15/126	כג יט 42/20
ה ג 23/174	יואל	כה יב 21/127
ו א 21/173	ד יח 141	כח ו 112
ו י 63/176	ב יא 19/187	לא טז-יז 63/176
ז יד 148	ב יז 27/24	לא יט 108, 2/127
ז יז 19/73	עמוס	לג ו 43/70
ז יח 147	ג ה 24/174	לג טו 59/175
ח ב 47/175, 10/22	ד יג 46/150	לד יא 29/127
ח ה 33/19	ו ו 35/59	לד טז 22/159
ח ט 29/174	ו-ז 1/125	מד ל 56/160
ח י 21/55	מיכה	מז ג 7/168
ט טו 1/147	א ו 13/125	יחזקאל
יב ב 18/136	ב ו 12/24	א יד 3/125
יב ז 38/40	ו ב 24/169	טו יד 14/125
יג ב 57/175	ו ט 8/127	טז ד-ח 31/159
יג ו 65/176	ז יד 56/175	טז ו 75/161
יד ג 16/168	ז טו 141	טז י 64/26
טז ה 36/174	נחום	טז יב 62/26
טז ו 49/175, 14/127	ג ז 1/158, 124	יז יד 40/136
יח א 22/125	חבקוק	כא ב 13/24
יח י 6/16	ג ו 8/168	כא כט 111
יח לר 56/175	ג טו 44/175	כא לו 9/125
יט ג 4/172	צפניה	כג כד 25/126
יט ה-ו 9/127	א טז 4/125	כג כט 7/168
יט ח 46/175	זכריה	כח יג 59/150
יט ט 9/186	יד ח 48/175, 149	כט ג 43/175, 4/147
יט יא 32/25	מלאכי	לא ו 6/135
כ ב 7/172	א ד 20/169	לד יא 31/127
כ י 22/136		לז יז 3/127
כא יב 26/126		לט יז, כח 128/114
כג ב 29/187		מג טו 80/114
כג א 28/187		מו י 156
כג ב 29/187		מז ט 150

25/183 צב ד	16/22 סה ב	תהלים (המשך)
9/125 צד ח	31/125 סה יד	כו ח 34/174
29/126 צה י	111 סו יד	כו ט 11/168
3/124 צו ג	23/187 סו טז	כו יא 11/186
2/147 צח ג	6/127, 123 סח ז	כח ז 5/124
53/175 צח ו	6/23 סח ט	כח ח 12/136
1/185 צט ג	11/24 סח ט	כח ט 10/136
16/186 קג י	26/136 סח כא	כט ג 19/148
148 קד ג	25/174 סח כג	כט ט 4/127, 123
21/187 קד ה	8/186 סח לא	ל א 15/126, 25/125
103 קד כח	200, 20 סח לה	ל ג-ד 13/186
2/201 קד לב	14/136 סט ב	לא ב 24/174
26/149, 148 קה לט	38/149, 149, 141 עב טז	לא ד 29/187
149 קו ט	18/187 עג ד	לא כא 92/77
29/159 קז לז	13/72 עג ט	לב ד 7/168
16/173 קט ד	8/23 עה ד	לד ג 10/125
6/127 קיא ב	30/174 עו ה	לו ח 18/126
147 קיא ד	15/125, 7/23 עו ט	לח י 26/187
58/175 קיא ט	28/136 עו י	לח יא 168
52/160, 157 קיב י	147 עח יב	לט ח 18/187
19/148 קיד ג	34/149 עח כג-כה	לט יא 13/186
26/34 קטו ה	149 עח כד	מה יא 84/38
33/38, 40/35, 30 קטו ו	150 עח כז	מה יד 21/159
15/127 קטז ט	134/32 עח לא	מו ב 158
42/41 קיז א	25/149 עח נג	מח ג 51/175
23/187 קיח כד	7/127 עח נד	נ ב 54/175
13/125 קיח כב	40/174 עט ב	נ יא 56/150
2/135 קיח כה	20/187 עט ז	נא ב 22/187
11/186 קיט א	20/136 עט ט	נא כא 23/187
87/48 קיט קו	26/187 עט יב	נה ב 38/174
8/72 קכ ג-ד	32/136 פ ג	נה טו 53/175
10/39 קכא ד	10/186 פ יב	נח ה-ו 66/161
148 קכד ה	39/160 פד ג	נח ח 1/185
23/174 קכד ו	18/187 פו יז	ס ו 11/148
10/127 קכז ה	17/186 פח ה	סב ט 5/169
77/152 קלב יג	16/136 פח כ	סב יב 7/125
1/127 קלג א	1/124 פט ו	סג ב 7/201
78/161, 11/68 קלז יג	103 צ ב	סג ט 73/152
71/176 קלז ו	23/196 צא טו	סג יב 17/73
53/160, 30/40 קלז ח-ט	152 צב א	

ח י 15/158	טו טו-טז 23/196	תהלים (המשך)
רות	טז יב 58/71	קלט ה 13/201
א יט 71/169	יח כא 95/78	קלט יד 103
איכה	כא ח 3/127	קלט טו 17/201
א א 73/152	כח טז 38/25	קלט טז 7/49
א יא 14/125	כט ד 116/114	קמד ג 34/19
ב טז 51/160	כט יא 19/126	קמד ז, יא 60/71
ג טז 49/160	לב ו 19/148	קמה ו 23/201
ג כד 49/175	לג יד 22/73	משלי
ג נו 70/176	לג כ 70/71	א ט 72/71
ה כא 69/176	לד י 50/35	א טז 47/63
קהלת	לו יט 18/173	ג טז 21/23
א ג 8/168	לו כב 6/124	ג יח 140
א ט 147, 18/141	לו כד 2/124	ג לר 73/161
ג יא 200, 147	לז יא 8/168	ה יט 2/127
ג טו 17/148	לז כא 23/24	ו כג 17/22
ג יט 8/32	לח כב 9/68	ז ה 116/31
ג כ 200	מ יז 22/68	ז ו 114/31
ה ה 16/42	שיר השירים	ח כב 28/18
ט ב 201	א ג 14/68	ח ל 20/22
ט ז 121/114	א ח 157	יא ג 7/168
יב א 157	א יא 79/161	יז יד 52/75
אסתר	א יג 104/30	יח ד 16/68
א 40/200	ב ד 23/196	כא כג 34/43
א יג 53/160	ב ה 8/172	כא כד 1/125
ב ט 156	ב ח 49/26	כב כ 20/18
ב יד 156	ב יג 15/158	כב ב 18/20
ז ז 157	ד ג 16/168	כב יד 33/159
ז י 43/20	ד ה 18/159	כה יא 113/31
דניאל	ד יג 149	כה יג 61/161
ב ה 27/69	ה ב 107/30	איוב
ב כו 50/64	ה י 2/185	ג ד 31/34
ג א 3/32	ו ט 86/38	ג כב 23/196
ג ה 11/33	ז ב 20/148	ו ז 20/148
ג טז 33/40	ז ג 118/31	ו כה 22/126
ג יט 36/40	ז ה 127-128, 123/31	ט ט 149
	ז ח 109/30	יב כב 3/201
	ז ט 2/38, 112/31	טו טו 3/21
	ח ה 75/27	

כב טו 76, 74	תרגומים	דניאל (המשך)
כג ח 71	תרגום אונקלוס	ג כא 24/40
כג כט 39		ד יד 4/38
כד יב 61	בראשית	ד כד 43/35
כה כג 52	א כ 76	ד לב 7/32
כו ה 62	ב א 49	ה יט 48/64, 108/30
כח טז 69	ב כא 59, 26	ה יד 20/24
כח יח 25	ג ו 74	ו ה 64/46
כח כ 26	ד ב 69	ו כה 23/73
לב כה 70	טו יז 32	ז ט 56/36
ויקרא	כד טו 27, 72	ז טו 76/37
א טז 39	כו יא 31	ח כו 39/174
ו ה 47	לב טז 53	יא לד 30/126
יא ג 62	לד יד 45	ז י 57/36
יג ג 75	לה ד 62, 34	ח יג 23/126
יג ט 42	לו כה 58	יב ב 23/196
טז יב 72, 17	מ א 47	עזרא
יח ג 66, 47	מב ט 75	ד יב 4/48
יט טז 40	מב כה 77, 50	ו טז 23/127
כה יח 39	מג כג 44	ז ו 13/124
במדבר	מג לא 24	נחמיה
ד טו 66	מד ז 40	ג טו 26/149
יט ב 69	מז לא 59	יב כז 2/126
כא ו 60	שמות	דברי הימים א
כג ז 72	ב י 73	טו כא 12/173
כד יד 35	ג ט 77	כט יא-יב 101
לב לו 56	ה יב 74	כח יט 7/126
דברים	ט י 17	דברי הימים ב
א ז 46	י כב 44, 34	לג ז 38/174
ג כה 32	יב ח 46	לו יד 73/46
ו ז 71	יד כב 44	
יג ו 66	יד כד 72	
יט יא 61	יד כז 66	
כב י 58	טז יח 73	ספרים חיצוניים
כב כג 76	טז לא 51	חזון עזרא
כד ז 66	יט כה 16	20/142
כז ט 75	כ ה 61	
כח נו 39	כ ז 42	
	כב ב 70	

שיר השירים	שמואל א	תרגום אונקלוס, דברים (המשך)
ב ח 26	כא ח 73-72	לב א 46, 50, 72
ז ט 38	שמואל ב	לב כה 26
ח יד 66	יח יד 62	לב מב 72
איכה	מלכים ב	תרגום ירושלמי
ב י 61	ו ו 50	בראשית
ג יב 20	כג ז 73	א ב 32
משנה	ישעיה	ב ב 22
שבת	ה כו 73	יג טו 34
א א 43/51	י כה 47	כב ג 27, 55
עירובין	יז ז 70	לד יב 25
ח ט 24/61	מא יט 27	לז ט 31
פסחים	נח א 40	מד ל 39
ט ו 54 9/54	נט ה 71	שמות
י ט 8/54	ירמיה	ב יג 56
שקלים	ב ה 32	יד לא 23
ג א 103/30	עמוס	כא כח 18
ג ב 2/16	ו ו 59	כד י 20
ה ו 71/65	תרגום כתובים	ויקרא
יומא	תהלים	א ט 58
א א 13/113	יח י 16	א טו 40
א ג 14/113	יט יא 25	במדבר
ג ו 19/113	קכ ד 72	יג כד 35
ג ח 28/113	משלי	יג כו 74
ג ט 31/113	א טז 63	דברים
ד ב 37/113	ה כב 62	ד כד 35
ד ב 43/113	יד כא 52	לג ד 25
ד ג 52/113	כה יא 31	
ד ד 53/113	איוב	תרגום נביאים
תענית	ג ד 34	יהושע
ד ח 23	טו טו 21	יג ג 19
סוטה	לג יד 73	שופטים
א ח 63	לג כ 71	ג יא 50
	לח כב 68	ג טז 49
	מ יז 68	

משנה (המשך)	ג ב (עמ' 266) 13/124	בשלח טו א 118
בבא מציעא	סוטה	עמ' 1 9/158
ו א 42/25	פ"ז ה"ג (עמ' 677) 22/43	ספרא (מהד' וייס)
בבא בתרא	בבא קמא	יב ה"י 19/61
ט ה 44/63	ז ח 43/63	קי ע"ב 141-140
סנהדרין	ז י 26/69, 54/64	ספרי דברים (מהד' פינקלשטיין)
ד ג 120/31	ז יא 43/63	י עמ' 18 67/71
ד ה 4/67	ז יג 75/65, 43/63	כד עמ' 34 15/49
ז ג 90/66	אבות דרבי נתן	עז עמ' 71 41/51
ט ו 80/66	נוסח א	שמה עמ' 402 31/22
י ב 92/77	פ"א עמ' 6-7 38/74	סדר עולם רבא (רטנר)
עבודה זרה	פל"א (מו ע"א) 21/102	יא עמ' 48-47 44/44
ג ח 66/46	פל"ג עמ' 97 52/21	משנת רבי אליעזר (מהד' ענעלעו)
אבות	נוסח ב	עמ' 132 16/68
א ג 29/59	לח עמ' 98 79/77	תלמוד ירושלמי
ג ה 67/71	מב עמ' 117 59/75	ברכות
ד ד 56/45	מדרשי תנאים	ט ז (יד ע"א) 33/62
ה א 5/48	מכילתא דרבי ישמעאל (מהד')	שבת
ה ח 4/60	הורובין ורביין	ו ד (ח ע"ב) 67/27
ה ט 3/56	עמ' 14 75/161	סוטה
ו 6/67	עמ' 59 70/151	ה ז (כ ע"ג) 33/62
ו י 87/66	עמ' 118 39/125	תלמוד בבלי
ערכין	עמ' 129 43/175	ברכות
ג ד-ה 79/77, 75/76	עמ' 156 31/174	ו ע"א 125/31
גדה	ריסע ג עמ' 162	ט ע"ב 34/34
ט ו 21/68	ריסע ד עמ' 168	יט ע"א 77/27
תוספתא	בחדש ח עמ' 232-233	כד ע"א 52/70
שבת	בחדש ט עמ' 238-239 9/17	כח ע"א 7/21
א א 51/44	שירתא א עמ' 118-116 118	כט ע"ב 18/22
יז ט 60/52	מסכתא דשירה, בשלח א עמ' 120	מ ע"א 15/33
שקלים	2/185	מז ע"א 46/63
ב א 102/30	מסכתא דשירה, בשלח ג עמ' 127	נג ע"ב 28/40
סוכה	20/187	
	מכילתא דרשב"י (מהד' אפשטיין ומלמד)	

ט ע"ב 3/16	כא ע"ב 87/28	תלמוד בבלי, ברכות (המשך)
יא ע"א 66/53	צו ע"א 92/28	נד ע"ב 64/76, 39/19
יא ע"א 14/56	פסחים	נה ע"א 76/65
יג ע"ב 36/19	ז ע"ב 20/55	שבת
יד ע"א 24/58	עד ע"ב 16/33	ז ע"א 45/51
כה ע"ב 42/35	פז ע"ב 212	ח ע"ב 37/69
לא ע"א 23/43	קן ע"א 63/53	כ ע"א 36/50
לא ע"ב 67/76	קיג ע"ב 52/51	כא ע"א 37/50
מועד קטן	קיח ע"א 45, 43/41	כה ע"ב 32/50
ד ע"ב 124/31	יומא	לב ע"ב 3/60
ז ע"א 19/42	כא ע"א 15/17	לד ע"ב 39/51
יח ע"א 4/38	נד ע"א 106/30	מד ע"א 62/53
כה ע"ב 22/39	סב ע"א 2/16	לה ע"א 14/61
חגיגה	ביצה	נד ע"ב 134/32
י ע"א 87/48, 85/47	טו ע"ב 46/51	נו ע"ב 31/69
יא ע"ב 5/48	טז ע"א 48/51	עה ע"א 61/52
יב ע"א 6/48	כא ע"א 18/50	עג ע"ב 32/62
יבמות	ראש השנה	עו ע"ב 16/33
כב ע"ב 7/67	ט ע"א 40/51	פו ע"ב 14/49
קז ע"א 74/65	לב ע"א 5/48	פח ע"א 60/26, 16/18
כתובות	לג ע"ב 26/40	פט ע"ב 45/63
ז ע"א 54/36	תענית	צ ע"א 86/28
כא ע"ב 72/37	ז ע"א 85/28	צב ע"א 62/30
ל ע"א-ע"ב 5/56	ח ע"א 84/28	קב ע"ב 61/64
לד ע"א 41/44	יד ע"ב 79/28	קט ע"ב 65/76
מו ע"א 73/76	יט ע"ב 22/61	קיג ע"א-ע"ב 58/52
סו ע"ב 23/55	כ ע"ב 17/68	קיב ע"א 7476/
פג ע"א 69/71	כג ע"א 69/65	קז ע"ב 35/50
צא ע"א 12/42	מגילה	קט ע"א 33/50
קג ע"ב 17/22	ה ע"ב 12/39	קיס ע"א 22/50
נדרים	ט ע"ב 3/16	קיס ע"א 36/62, 55, 53/52
כב ע"ב 19/50	יא ע"א 66/53	קכט ע"א 38/59
כח ע"א 85/47	יד ע"א 24/58	קמ ע"א 29/50
צא ע"ב 78/66	לא ע"ב 23/43	קנ ע"א-ע"ב 60-61/52
סוטה	ב ע"ב 122/31	קנב ע"א 70/65
ט ע"ב 32/73	ה ע"ב 12/39	קנז ע"א 62/53
		עירובין
		כא ע"א 27/43

מדרשי אמוראים	נט ע"ב 29/73	תלמוד בבלי, סוטה (המשך)
בראשית רבה (מהד' תיאודור ואלבק)	סט ע"ב 90/77	י ע"א 27/62
א א עמ' 1 25/125	עב ע"א 72/65	יד ע"א 82/38, 26/24
א ד עמ' 6 25/125, 28/18	עד ע"ב 7/67	כב ע"ב 35, 33/62
א יד עמ' 13 14/148	עה ע"א 19/58	לה ע"א 62/75
ב ב עמ' 15 96/67	פא ע"ב 80/66	מז ע"א 63/46
ג ב עמ' 19 75/37	פו ע"א 5/60	מז ע"א 63/46
ג ז, עמ' 23 11/49	צג ע"א 3/38	גיטין
ד ד עמ' 28 22/148	שברעות	י ע"ב 60/64
ד ז עמ' 30 22/148	כו ע"א 85/47	נה ע"א 78/28
ה ד עמ' 35 9/140	לו ע"א 64/56	סח ע"ב 89/38
ח ג עמ' 59 32/40	מז ע"ב 20/68	ע ע"א 24/69
ח י עמ' 63-64 15/39	עבודה זרה	קידושין
ט ב עמ' 68 3/147	ב ע"ב 40/20	ע ע"ב 21/73
י ט עמ' 85 10/49	י ע"ב 3/57	כבא קמא
יא ג-ד עמ' 90 50/51	כח ע"ב 15/42	ה ע"א 29/69
יב א עמ' 97-99 78/37	הוריות	נו ע"ב 66/71
יב ח עמ' 106-107 55/36	יג ע"ב 25/61	כבא מציעא
יד א עמ' 126 29/73	מנחות	נו ע"ב 53/64
יד ו עמ' 130 61/151	מג ע"א 66/26	סו ע"ב 13/68
טו ז עמ' 140 19/61	קא ע"א 11/54	קו ע"א 83/47
טז ג עמ' 144 5/67	חולין	קו ע"א 83/47
טז ד עמ' 147 4/38	יח ע"א 18/61, 53/45	קיס ע"א 44/25
יח ו עמ' 168 31/73	לא ע"ב 51/21	כבא בתרא
יט א עמ' 171, 28/73 55/75	נט ע"ב 28/69	סא ע"ב 59/64
יט ב עמ' 171 53/75	קיב ע"א 94/29	קנא ע"ב 12/42
יט ד עמ' 172-173 42/74	בכורות	סנהדרין
כ ב עמ' 183 45/74	מג ע"ב 131/31	ז ע"ב 56/64
כ ה עמ' 186-187 58/75	נ ע"ב 71/76	כב ע"א 64/36
כו ה עמ' 248-249 6/57	ערכין	כט ע"א 50/75, 45/74, 18/73
ל ח עמ' 273-274 23/196	טו ע"א 79/77	לז ע"א 25/69, 1/545
לג ב עמ' 304 23/61	טו ע"ב 12/72	מב ע"א 14/58
לח ג עמ' 364-361 12/17	נידה	מג ע"ב-מד ע"א 63/71
מא ז עמ' 394 69/37	ל ע"ב 38/44	מד ע"א 57/45
נא ה עמ' 536 26/56	מז ע"א 5/57	מט ע"א 10/56
נו ה עמ' 600-601 21/55		נב ע"א 66/36
סה א עמ' 713 40/63		
סח יב עמ' 786 44/20 80/28		

12/54 וירא כג	לג א עמ' תשנו 44	בראשית רבה (המשך)
21/55 תולדות ב	לג ו עמ' תשסז 37	עד טו עמ' 873 19/18
20/43 וישב ב	לג עמ' תשסט 8/163	פז עמ' 960 43/25
40/59 וישב ה	לוב עמ' תתלו 9/186	פא בעמ' 971 80/77
14/22 כי תשא טז	במדבר רבה	פד יג עמ' 1016 2/158
81/47 ויקרא ז	כג ו 45/44	פה ד עמ' 1037 11/58
12/54 צו יג	דברים רבה	פז א עמ' 1061 69/76
10/23 שמיני ב	יא ט 16/18	צג י עמ' 1160 6/39
45/44 נשא כח	ז טז 23/18	צב א עמ' 1138 25/187
32/34 נצבים ג		צט ז עמ' 1278 39/44
תנחומא (מהד' בובר)	דברים רבה (מהד' ליברמן)	שמות רבה
13/148 בראשית יט	עמ' 109 הע' 1 95/29	ג ה 15/22
23/196 בחר ג עמ' 105	עמ' 111-112 23/18	ג ט 42/25
ואתחנן א עמ' 8 47	שיר השירים רבה	כח א 10/17
פסיקתא דרב כהנא (מהד' בובר)	א ז 1/16	כח ג 19/22
א עמ' 3-4 100/30	א ב 95/29	לג ד 16/101
א עמ' 9 102/30	א יב 69/27	מג א 15/22
ג עמ' 40 105/30	א יג 27/68	שמות רבה (מהד' שנאן)
ד עמ' 58-59 94-93/78 6/72	ד ה 18/159	עמ' 119 17/159
ט עמ' 147 9/60	ד ח 18/39	עמ' 174-175 49/160
יב עמ' 213 21/18	ד יא 89/28	עמ' 257 73/161
יד עמ' 246 39/70	ד יג 68/27	עמ' 259 67/161
כא עמ' 323 96/29	ה א 98/29	
כו עמ' 397 25/23	ז ד 32/132	ויקרא רבה (מהד')
פסיקתא דרב כהנא (מהד' מנדלבוים)	שיר השירים (מהד' גרינהוט)	מרגליות
עמ' 17 1/167	ב ה עמ' נב 7/186	א יא עמ' כו 47/70
עמ' 53 58/174	רות רבה	ו ג עמ' קלב-קלה 67/46
עמ' 61 3/158	ב ב 87/77	ו ג עמ' קל 24/43
עמ' 61 8,3/158	מדרש תהלים	ו ג עמ' קלב 33/43
עמ' 422-421 10/172	עה אות א, ב 10/23	ו ג עמ' קלה 30/43
עמ' 433 16/173	מדרש תהלים (מהד' בובר)	ו ה, עמ' קלט 21/43
פסיקתא רבתי (מהד' איש-שלום)	עמ' 137 22/125	ו ח עמ' קמ-קמא 74/47
ה ע"א 121-120	עמ' 451-450 5/158	ח א עמ' קסה-קסו 123
ז ע"ב 121-120	תנחומא	יא ז עמ' רלז 50/45
ה כא ע"א-ע"ב 102/30	נח ב 29/73	יא ט עמ' רמ-רמב 62/151
		יב א, עמ' רמט-רנ 65/71
		יט ו ג עמ' קלב-קלה 70/46
		כג יב עמ' תקמז 33

שבת כג י"ח 52/60	(ס' קיד-קכב) 10/107	פסיקתא רבתי (המשך)
גניבה ב ה 46/70	גנזי שכטר	כ צו ע"א 15/17
העיונים והדיונים (מהד' הלקין)	א עמ' 216, 227-229 36/19	כב קיא ע"א 5/42
עמ' 61 105-104	עמ' 788 20/44	כג קטו ע"א 7/49
עמ' 127 5/116	ג עמ' 118 128	מו קפו ע"ב-קפח ע"א 9/49
ערוגת הבשם	דקדוקי הטעמים	מו קפח ע"א 13/49
161-158, 155, 4/138	ח"ב, עמ' 159 111/30	קצג ע"ב 17/148
פידוש המשניות לרמב"ם	מורה הנבוכים (מהד' קאפח)	סדר אליהו רבה (מהד' איש-שלום)
תענית ד ב 22/102	עמ' רלא 11/140	עמ' 14 10/140
אבות ה ו 11/140	מחברת מנחם	פרקי דרבי אליעזר
פירוש רס"ג לספר בראשית (מהד' צוקר)	(מהד' פיליפובסקי)	כו 73/161
עמ' 223 12/140	עמ' 129-130, ערך עבט 45/70	לא 18/55
פסקי הרי"ד (מהד' וורטהיימר)	מחזור ויטרי	לח 63/71
טור שג 134/32	עמ' 311 18/24 5/23, 24/24	לט 9/158
עמ' תקלה 58/52	עמ' 312 31/24	פד 56/36
ספר הקבלה (מהד' כהן)	עמ' 314 55/26	והזהיר
עמ' 58 3/93	עמ' 317-316 97/29	יתרו עמ' 48 21/33
שאלות (מהד' מירסקי)	עמ' 319 4/23	יתרו עמ' 49 79/37
מצורע, שאלתא פח 59/45	עמ' 323-320 1/38	בראשית רבתי
שבלי הלקט	עמ' 321 32/40	עמ' 32 20/102
ח"א, סימן עו 12/22	עמ' 328 2/48	עמ' 90 7/54
שמותה פרקים (מהד' גארפינקל)	עמ' 330 4/54	ילקוט שמעוני
עמ' 46 11/140	עמ' 331-330 2/53	ח"ב תתרכב 4/38
שערי שמחה	עמ' 333-322 74/37	פסיקתא חדתא
א"א עמ' סב-סד 10/107	עמ' 334-333 8/57	153-152
ספר השרשים (ן' גנאח)	עמ' 336 45/25	מדרש תדשא
ערך חרט 61/45	עמ' 337 1,2/41, 17/39, 31/40	152
תחכמוני (מהד' טופורובסקי)	עמ' 339 73/37, 37/34	ספרות בתר-תלמודית
שער ג' עמ' 44 2/99, 15/95	ספר המכתם (מהד' סופר)	אוצר הגאונים
	עמ' 137-135 153-152	מסכת יומא עמ' 40-41
	משנה תורה	
	יסודי התורה א ז 51/36	

מפתח התחלות הפיוטים

אאמיר מסתתר במעון חביון	אף ברי 26/159	יוסף תקיף יצריה 88
147, 32/145, 138	ארוממך כי נשגב כבוד שמך	ימי חדות 116
אאריא מתילי ואחיון מתקלין 89	33/198	ימין ישע 116
אדיר בעוברו 34/145	ארזי הלבנון 7/186	יסוד טעם 116
אהלל ברעד לשם פה 200	ארכין ה' שמיא לסיני 79	יענה בפה 116
אודה שמך גדול וגורא 184	ארקא ורקיעא ודבהון ושב 86	123-122
אומץ דתותי 5/139, 138	ארעא רקדא שמיא זמרו 81	יציר חומר 17/124
אורי וישעי אגילה בישועתו	אשכל אוי 10/113	יראיו בתום 116
147, 138	אתגבר בחיליה ארונה בר חגזי 87	ישרים בשמו כנה 115
אז באין כול 143-142	גם מלך הודו כאש	125
אודהר מסהדות שקר ולישנא	13/126	ישרים יחלוך 10/193
בישא 91	הלא זה יום יחיד	ישועות אל 115-117
אזכיר גבורות 143	10/129	ישראל בחירי לעם בחרתיך
אזכרה שש חנוכות 121	המלך שיר נדבות 33/198	10/129
אחלי בזכרי צפוני תעלומות 108	התנערי מעפרים לבשי ציון	יתר מדע 125
אי פתורס 118	שבייה 27/198	ליל שמורים בא מבראשית 144
איום אפתינטין ואבזרי אורייתא	וארץ אכף 112	מי ידמה לך ומי ישוה לך 195
90	ובו לעתיד יקלסוך	מסלות לבבי 33/198
איום מבראשית	(קדושתא לשביעי	מעשיך אמין 5/126
15/126	של פסח) 145	נשמת ישרים יחילוך 193
אייחד שם שוכן תרשישים 192	ובכן למדני דתך 108	נשמת מלומדי מורשה 195
אל אדון 198	ונתנה תוקף 188	סביביו אראלי אש 7/126
אלהי צדקי אקוה 172	ויכון עולם 143	על הכל 45/206
אלהיכם אני זוכר הרית 34/199	חנניה מישאל ועזריה	שבח מי יגמור 33/198
אמגן מומי לא תשתבע 85	אודעו שמיה	שוקלי דמם על היחוד 166
אמון נוא הובא נזיר אחים אדניי	דקודשא בריך הוא 82	שלח אמתך ואורך
155	טאט ממירך בכחד 168	33/198
אמין שיתין לרומא 81	יבוא לגני 41/201	שם יקרא ככתיבתו
אמנם עשר שירות 4/124	ידך תחיש 116	28/174
אמר יצחק לאברהם אבוהי 86	יה חסד 115	שעה זכרון דתי 107
אמרות האל 27/198	יהירים הודי 115, 120-119	תא שמע מרי עלמא 188
אנגלי מרומא פתחון לי דניעול 80	יום נחית גאולים (זולת לפסח)	* לפיוטים נוספים ראה עמ'
אערך שועי 18/173	10/117	208-197

מפתח אישים

חכמים ומשוררים*

יחיאל ב"ר בנימין 5	ארגי יאנוש, 220	אבן אביתור, יוסף 103, 100-99
יחיאל מפאריס 27/169	בנימין 5	195-194, 154, 136-135
יניי 102, 28/144	בנימין בן משה 52, 49, 47	אבן גיאת, יצחק 98-93
יעקב ב"ר מאיר (רבינו תם)	ברדאני, נחום 4/124	129-128, 123-115, 112-104
6/177, 4/170	ברוך בר שמואל ממגנצא	138-134
יעקב ב"ר שמשון 4-3	13/180	אבן גבירול, שלמה 104-103, 99
יעקב בר דונש 121	גרשום "מאור הגולה" 54	106
יקותיאל 5	3/162	אברהם (אביו של בעל שבולי
יקותיאל בר יוסף 144		הלקט) 5
יצחק אבן גיאת — ראה: אבן		אברהם יעקב ב"ר בנימין 5
גיאת, יצחק	דוד בן ר' לוי 135	אברהם אבן עזרא 11/179
יצחק בן שמואל ("כנזי") 94	דניאל 7/44, 38, 127/31	אברהם בן דוד (ראב"ד השני) 93
יצחק בר יקר 10/163	53-51, 49, 47	אברהם בן עזריאל 4/138
יצחק הלוי גירונדי 18/164		אוהב בן מאיר הנשיא 97
יצחק מוינא 188	זרחיה הלוי 11/179	אלחריזי, יהודה 99-100
יצחק נקדן 16/194	יהודה 50, 37-36	אליה בר שמעיה 14/164
יצחק סגן לוויה 14/194	יהודה אבן קורייש 100	אליעזר (פייטן) 13/164
ישראל קמחי 12/107	יהודה ב"ר בנימין 59/71, 5	אלעזר בירבי הקליר 102-101
מאיר בן יחיאל 7/186	יהודה הלוי 198, 117, 99	143, 106
מאיר ב"ר ברוך מרוטנברג	יהודה רומאנו 44/7	אליעזר בן יהודה בן קלונימוס
27/198, 17/181	יואב 27	מורמש 25/197
מאיר ב"ר יצחק	יום טוב ב"ר יצחק מיואני 3/8	אליעזר ב"ר נתן 27/169
מאורליאנס 16/164	יוסי בן יוסי 143, 100-99	אלעזר מוורמייזא 12/163
מאיר ב"ר יצחק ש"ץ 28/144	יוסף אבן אביתור — ראה: אבן	אלקרטבי — ראה: משה
7/163	אביתור, יוסף	אלקרטבי
מאיר המעילי מנרבונה 137, 137	יוסף בר יחיאל מפריס 145	ר' אמנון 189-188
מנחם בן סרוק 70	יוסף בן מתתיהו 101-102	אפרים ב"ר יעקב מבונא
מנחם ב"ר בנימין 5	יוסף רבי יצחק 9/163	189-188, 15/164
מנחם רבי יעקב 144	יוסף טוב עלם 141, 138	אפרים בן יצחק
מנחם בר' מכיר 155-154, 138	152-145	מרגנשבורק 3/186
147-146		

* נזכרים כאן חכמים ומשוררים מימי הביניים

- מרדכי בר' בנימין 63
משה 5, 46, 74
משה אבן עזרא 99, 104-106, 121
משה בן אלקרטבי 134
משה בר חסדאי תקו 3/170
משה בר יוסף מנרבונה 3/170
משה בן מימון (הרמב"ם) 134
140
משה בן נחמן (הרמב"ן) 146
נתן בן מנחם 49/7
סעדיה גאון 140, 32/103, 69
פאולה בת ר' אברהם מן הענונים 7/46
פילון האלכסנדרני 101
ר' פנחס 45/153
צדקיה בן בנימין (מן הענונים) 3-5, 28, 44, 59, 17/164
"צרפתים" 40
קמחי ראה: ישראל קמחי
קרקסאני 12/100
רוקח ראה: אלעזר מוורמייזא
שאול כהן 129
שלמה הבבלי 192, 23/165
שלמה בן יוסף 27/169
שלמה בן יצחק (רש"י) 31, 50
8/163
שמואל הנגיד 11/179
שמעון ב"ר יצחק 118, 199-200
שמעון לביא 133
ר' שמעיה 6/139
* נזכרים כאן חוקרים שיש במאמרים התייחסות לדבריהם
- תקו, משה — ראה: משה בר חסדאי תקו
חוקרים*
אברמסון, שרגא 134
אורבך, אפרים 6/177
אולברייט, ויליאם 214
אלטמן, אלכסנדר 214
אליצור, שולמית 13/172
אפטוביצר, אביגדור 13/3
17/180
בובר, שלמה 4
ביקמן, אליאס 214
בכר, בנימין זאב 219
כלוי, יהודה אריה 219
בן-צבי, יצחק 214
ברנשטיין, שמעון 133
גויטיין, שלמה 94
גולב, נחום 4/134
גולדין, יהודה 118
גולדשמידט, דניאל 171
גולדציהר, יצחק יהודה 219
גינזברגר, משה 2
גינזבורג, לוי 210
דאהל, נ"א 145-146
דוד, אברהם 27/169
דוד יונה 170, 17/124
דוידזון, ישראל 119-120, 128, 133
דוקעס, ליאופולד 4
דימיטרובסקי, חיים 15
דינור, בן-ציון 214
דן, רוברט 221
הברמן, אברהם מאיר 188
הורוויץ, שמעון הלוי 2
היילפרין, ישראל 214
היינמן, יוסף 3
הלקין, אברהם 214
הלר, דוב 220
המבורגר, בנימין שלמה 2/191
האסס, פיליפ דה 25/197
השל, אברהם יהושע 214
וישניצר, רחל 214
ורנר, אריק 214
זולאי, מנחם 96-97, 121
זימר, יצחק 2/191
זנה, ישעיהו 133
חבצלת, מאיר 11/178
טל, אברהם 2, 15
יהלום יוסף 22/142
יובל, י"י 28/144
ילניק, אהרן 4
כ"ץ שרה 1/134
לויין, א"פ 3/185
לוינגר, ד"ש 5/139
ליברמן, שאול 210, 162
לעף, עמנואל 219-220
מארכס, אלכסנדר 191
מופס, יוחנן 76/113
מיימון, יהודה לייב 4
מירסקי, אהרן 10/100
מרמורשטיין, אברהם 162
מרקוס, איבן 17/180
מרקוס, יוסף 95
נרקיס, בצלאל 4/170, 191

שכטר, שניאור זלמן 210	פלס, מרדכי 1/67	סטו, סנדרה 15
שפיגל, שלום 214, 3/53	צונץ, יום־טוב ליפמן 95, 4, 2	סופר, אברהם 135
תא־שמע, ישראל 9/3	195, 162, 115, 104, 99	סלנטר, ישראל 209
		ספקטור, יצחק אלחנן 209
Chazan, Robert 165/20	קאסוטו, מ"ד 5-4	עפשטיין, אברהם 177, 118
Eidelberg, Shlomo 169/27	קויפמן, דוד 95	
Einbinder, Susan 165/22	קולבך, ברטלן 220	פוגלשטיין 4
Fishbane, Michael 141/15	קפלן, מרדכי 214	פונקנשטיין, עמוס 146
Haas, Philip de 196/24	קרפי, דניאל 15	פייפר, יצחק 220
Jordan, William Chester 165/21	רבינוביץ, מאיר 6/178	פינקלשטיין, אליעזר
Lavin 185n	רות, אברהם נפתלי צבי 188	(לואיס) 218-209
Loewe, Raphael 118	רות, ססיל 214	פינקלשטיין, שמעון יצחק
Marcus, Ivan 180/17	רייגר, פאול 4	210-209
Richardson, H.G. 165/21	רייפמן יעקב 1/134	פישביין, מיכאל 38/146
Rokeah, Zefira 165/21	שטיינשניידר, מוריץ 4	פרוסקוואר, יוסף מאיר 214
Saldarini, A.J. 9/49	שייבר, אלכסנדר 221-219	פרנקל, יונה 28/174
Stow, Kenneth 165/20	שירמן חיים 103, 95, 1/16	פליישר, עזרא 97, 99, 122
	1/134, 122	154, 23/165, 3/170, 191
		27/198, 10/193

מפתח כתבי יד

סנט פטרבורג, הספריה הלאומית	אוכספורד (ספריית
אנטונין 112 133	הבודליאנה) 184 2199
פירנצה	118 D60
פלוט' 27 29/198	4/124 E50
פריס, הספריה הלאומית	F57 (נויבואר-קולי 2846)
29/198 647	17/124
12/107 656	ברלין 11/3 177
118 658	וטיקן
פרמא	רוסיאנה 362 120
4, 13/3 159	לונדון, בית המדרש (ג'יוז קולג')
קופנהגן, הספריה	6 (הירשפלד 8/203)
המלכותית	לונדון, הספריה הבריטית
135 30	6 Add 11639
קיימברידג' (אוסף טיילור-שכטר,	ה135 27126
הסדרה החדשה)	הרלי 5530 (מרגליות 703) 166, 112
118 109.77	מינכן, ספריית המדינה של בווריה
300 122 141.9	166 88 Heb
325 94	ניו-יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה
94	184 2348
ששון 514 (אהל דוד	170, 138 8972
עמ' 304-305) 1/1	11/3 4460
	11/3 4466

רשימת הקבצים וכתבי העת שהמאמרים נדפסו בהם לראשונה

"פירוש אלפבטיין על י"ג פיוטים ארמיים" — מחקרים ומקורות, בעריכת ח"ז דימיטרובסקי, ניו יורק תשל"ח, עמ' 169-274

"יצירתו הפיוטית של ר' יצחק אבן גיאת", תעודה א (תשמ"מ), עמ' 89-95

"לך ה' הגדולה' ופסוקים דומים בקדושתאות ליום הכיפורים", כנסת עזרא — אסופת מחקרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 285-291

"עבודה קצרה' לרב יצחק אבן גיאת", יד להימן — קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן, בעריכת צ' מלאכי, לוד תשמ"ד, עמ' 154-169

"חמשה זולתות לרב יצחק אבן גיאת", שי להימן — מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, מוגשים לא"מ הברמן [הימן הירושלמי] במלאות לו שבעים וחמש שנה, התקין וערך צ' מלאכי בהשתתפות י' דוד, ירושלים תשל"ז, עמ' 329-342

"מחזור בלתי נודע' וספר שפתי רננות", ארשת ה (תשל"ב), עמ' 125-130

"ר' משה בן אלקרטבי", תרביץ לה (תשכ"ה), עמ' 194

"פיוט הושענא לר' יוסף אבן אביתור", הדאר, שנה ארבעים ושנים, גליון לט, ט' בתשרי תשכ"ד, עמ' 763-764

"נפלאות בריאת העולם, יציאת מצרים, והגאלה שלעתיד לבוא, בפיוט קדום", מאה שערים — עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים, לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"ג, עמ' 71-86

"פיוט אשכנזי חדש על פדיון הכלה השבויה ממצרים — הפיוט 'אמון נוא' לר' מנחם בר' מכיר", עטרה לחיים — מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת ד' בויארין ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 491-500

"פיוט על ביזת היהודים", נטיעות לדוד — ספר היוכל לדוד הלבני, בעריכת י' אלמן ואחרים, ירושלים תשס"ה, עמ' שטו-שכד

"פיוט מעריב בלתי ידוע לשמיני עצרת שמחת תורה", תעודה יט (תשס"ג), עמ' 273-281

"שירי פתיחה וחתומה בספר 'יחסי תנאים ואמוראים'", לר' יהודה בן קלונימוס משפירא, בין היסטוריה לספרות — ספר יובל ליצחק ברזילי, בעריכת ש' נש, הקיבוץ המאוחד 1997, עמ' שיט-שכח

"מעשה ר' אמנון והסליחה 'תא שמע'", הדאר, שנה ארבעים ושלוש, גליון מא, כ"ד במרחשון תשכ"ה, עמ' 734

"משהו על פיוטים לנישואין באשכנז", מחקרים בספרות ישראל מוגשים לאברהם הולץ, בעריכת צביה בן-יוסף גינור ז"ל, ניו יורק תשס"ג, עמ' 31-52

"אליעזר אריה הלוי פינקלשטיין — חכם, חוקר, מגשים וחולם", מדעי היהדות 32 (תשנ"ב), עמ' 37-45

"אלכסנדר שייבר והמחקר היהודי בהונגריה", הדאר, שנה חמישים וחמש, גליון ד, כ"ד בכסלו תשל"ו, עמ' 53-54

אנו מודים למערכות הקבצים וכתבי העת על הרשות להדפיס את המאמרים.

Thought. Essays in Honor of Arthur Hyman, ed. by Ruth Link Salinger. ©1989. Peter Lang Publishers.

“The Poems in the *The Barcelona Haggadah: A Literary Study, The Barcelona Haggadah*, edited by J. Schonfield, ©1992 by Facsimile Editions.

“The liturgy of the *Rothschild Mahzor, The Rothschild Mahzor, Florence 1492*”. New York, The Library of the Jewish Theological Seminary, 1983.

“Alexander Marx”, an essay appearing in *American National Biography*, ©1999 by the American Council of Learned Societies. Published by permission of Oxford University Press, Inc.

“Scheiber’s Beloved Books”, *Catalogue of the Scheiber Library*, ©1992 Library of the Hungarian Academy of Sciences.

We are grateful to the publishers for their kind permission to reprint the articles included here.

"Guides to the Perplexed in the Wilderness of Hebraica: From Historical to Contemporary Bibliographies and Catalogs of Hebraica", first appeared in the *Harvard Library Bulletin*, n.s. 6, no. 2 (1995), 9-23, reprinted by Harvard College Library in 1996.

"On Judaica Research Services", *Judaica Librarianship*, vol. 4. ©1988-89 Association of Jewish Libraries.

"One Hundred Years of Genizah Discovery: The American Share", *Myer and Rosaline Feinstein Foundation Lecture No. 2*. Published and copyrighted by The National Foundation for Jewish Culture/Council of Archives and Research Libraries in Jewish Studies, 1998

"Building a Great Judaica Library – At What Price?". Published in *Tradition Renewed: A History of the Jewish Theological Seminary*, ed. by Jack Wertheimer, New York, The Jewish Theological Seminary, 1997.

"The New Jewish Theological Seminary Library", published in the *Jewish Book Annual*, Vol. 42, ©1984-85 Jewish Book Council.

"The Contribution of the Genizah to the Study of Liturgy and Poetry", *The Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, vol. 63 ©1997-2001.

"Some Examples of Poetic Reformulations of Biblical and Midrashic Passages in Liturgy and Piyut", appearing in *Porat Yosef: Studies Presented to Rabbi Dr. Joseph Safran*, ed. by Bezalel Safran and Eliyahu Safran, ©1992 by Ktav Publishing.

"How was the High Priest Kept Awake on the Night of Yom Ha-Kippurim?", published in *Saul Lieberman (1898-1983), Talmudic Scholar*, ed. by Meir Lubetski, *Jewish Studies*, vol. 23. The Edwin Mellen Press, 2002.

"Penitence, Prayer and (Charity?)", *Journal for the Study of the Old Testament*. Supplement Series, 154. *Minhah le-Nahum: Biblical and Other Studies Presented to Nahum M. Sarna in Honour of his 70th Birthday*. edited by Marc Brettler and Michael Fishbane. ©1993 Sheffield Academic Press.

"*Sefer Or Zarua* and the Legend of Rabbi Amnon", *Bibliotheca Rosenthaliana: Treasures of Jewish Booklore*, ed. by Adri K. Offenbergh and others, Amsterdam University Press, 1994.

"Two Philosophical Passages in the Liturgical Poetry of Rabbi Isaac Ibn Giat", *Of Scholars, Savants, and their Texts: Studies in Philosophy and Religious*

List of Books and Periodicals in which these Articles were Previously Published

“Personal Recollections”, Reprinted from L. Braham and S. Miller’s *The Nazis’ Last Victims: The Holocaust in Hungary*, pp. 177-184, by Wayne State University Press ©1998.

“The Hebrew Manuscript as Source for the Study of History and Literature”, in *A Sign and a Witness: 2,000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts*, ©1988 by The New York Public Library Astor, Lenox and Tilden Foundations.

“Hebrew Manuscripts and Printed Books among the Sephardim Before and After the Expulsion”, from *Crisis and Creativity in the Sephardic World, 1391-1648*, edited by Benjamin Gampel. ©1997 Columbia University Press. Reprinted with permission of the publisher.

“Hebrew Incunabula: An Agenda for Research”, *Judaica Librarianship*, vol.2 ©1985. Association of Jewish Libraries.

“Hebrew Printing and Publishing in Germany 1650-1750. On Jewish Book Culture and the Emergence of Modern Jewry”, published in the *Leo Baeck Institute Year Book* vol. XXXIII (1988) pp. 369-383.

“Decorated Hebrew Manuscripts of the Eighteenth Century in the Library of the Jewish Theological Seminary of America”, appearing in *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Schreiber*, ©1988 by Magyar Tudomanyos Akademia.

“A Fifteenth Century Hebrew Book List”, *Studies in Bibliography and Booklore*, vol. 20, ©1998 Library of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion.

“Rashi’s Commentary on the Pentateuch and on the Five Scrolls, Venice, Bomberg, 1538”, appearing in *Studies in Jewish Bibliography, History and Literature in Honor of I. Edward Kiev*, edited by Charles Berlin, ©1971 by Ktav Publishing.

- Proceedings of the Fourth Biennial
 Convention of the Jewish Theologi-
 cal Association 148n*
- Rothschild Manuscript 184*-185*
 Rothschild Mahzor
 See: Mahzor, Rothschild
 Royal Crown See: Kether Malchut
- Sarei ha-elef 122*
 Seder Olam Rabbah 160*
 Seder Rav Amram Gaon 160*
 Sefer ha-Emunot 24*
 Sefer ha-Mispar 92*
 Sefer ha-Shorashim 36*
 Sefer Mitsvot Gadol 13*
 Sefer Mitsvot Katan 13*
 Sefer Zekhirah 230*
 Shaarei Zion 54*
 Shalshet Ha-Kabbalah 231*
 Shem ha-Gedolim 111*
 Shibbolei ha-leket 259*
 Shnei Lufot ha-Berith 109*-110*
 Shulkhan Arukh 13*
 Sifte Yeshenim 106*-107*, 109*
 112*-113*
 Simhath ha-Nefesh 53*
- Sod Hashem 90*
 Spertus College of Judaica Yemenite
 Manuscripts 125*
 Studies in Jewish History and Book-
 lore 83*, 262*
- Taanith, Tractate 161*
 Talmud 103*-104*
 Tanhuma, Midrash 27*
 Texts and Studies in Jewish History
 and Literature 137*
 Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry
 135*, 159*, 250*
 Torah Shelema 124*, 164*
 Tosefta ki-feshuta 124*, 211*
 Tzemach David 231*
- Vorlesungen über die Kunde heb-
 raischen Handschriften 10*, 125*
- Yafeh Toar 223n*
 Yoreh Deah 33*
- Zena Ur'ena 54*
 Zikhron Tov 90*
 Zinzeneth Menahem 49*
 Zohar 44*

For list of additional books see pp. 59*-76*, 92*-95*

- Haggadah, Sarajevo 240*
 Haggadah, Spanish 185*
 Haggadah Thesaurus 122*
 Haggadot ha-Talmud 27*
 Hai ben Yaktan 91*
 Halakhot (Alfasi) 21*, 26*, 55*, 90*
 Halakhot Gedolot 101*
 Hazeh ha-tenufah 19*
 Hebraische Übersetzungen 158*
 Hebrew Codicology 10*
 Hebrew Manuscripts in the Biblioteca
 Palatine in Parma 124*
 History of the Jewish People 262*
 Hovoth ha-levavoth 53*

 Ibn Hasday's Neoplatonist 235*
 Intentions of the Philosophers 19*
 Iqarrim 90*

 Jewish Book Annual 182*
 Jewish Quarterly Review 130*
 Jewish Research Literature (Brisman)
 120*, 123*, 126*
 Jewish Serials of the World 121*
 Jews in Egypt and Palestine 137*
 Juedische National biographie 123*

 Kabbala Denudata 43*-44*
 Kav ha-yashar 53*
 Kennicott Bible 11*
 Kether Malchut 226*-229*, 236*-237*
 Kikayon de Yona 47*
 Kore ha-Dorot 165*
 Kuzari 90*
 Legends of the Jews 133*
 Librarian's Report 148*-150*, 156* 170*
 Literaturgeschichte der syngogalen
 Poesie 144*, 159*

 Maamar Yekavu ha-mayyim 90*
 Maase-bukh 52*
 Maaseh Tuviah 42*
 Mahzor (Ashkenaz) 231*
 Mahzor (Provence) 88*
 Mahzor (Roman rite) 231*
 Mahzor, Rothschild 254*-259*
 Mahzor Vitry 258*
 Mahzor Yannai 193*-194*
 Manuscripts of the Jews of Persia
 125*
 Mevo ha-gadol (Ma'shar) 86*
 Mediterranean Society 138*-139*
 Menorath ha-maor 53*
 Metaphysica 91*
 Meterologia 91*
 Midrash Mishle 27*
 Midrash Rabbah 27*
 Midrash Tehilim 27*
 Mikneh Avram 85*
 Milkhamot ha-Shem 89*
 Mishneh Torah 18*, 21*-22*, 26*-27*,
 43*, 90*

 Of Learning and Libraries 263*
 Or Zarua 230*-232*
 Orah Hayyim 32*
 Otsar ha-mishpat 123*
 Otzar ha-sefer ha-ivri 117*
 Otzar Hasefarim 112*-114*
 Otzar ha-shira ve-ha-piyyut 124*

 Petah Devarei 89*
 Physica 91*
 Piyyute Yannai 195*-196*
 Polemische und apologetische
 Literatur

Index of Books

- Aboth de Rabbi Nathan 160*
 Aleppo Bible 11*
 American Jewish Yearbook 263*
 Arba'ah Turim 25*-26*, 90*
 Aus der Heimat Mendelssohns 43*
 Avodah Zara (Tal.) 46*

 Barcelona Haggadah
 See: Haggadah, Barcelona
 Beith Shemuel 41*, 54*
 Bet Eked Sefarim 114*
 Bible as Read and Preached in the Old
 Synagogue 137*
 Biblia Rabbinica 102*
 Bibliographical Studies (Marx) 184*
 Bibliographisches Handbuch 158*
 Bibliography of Jewish Bibliographies
 120*, 122*
 Bibliography of Studies in Hebrew
 Medieval Poetry 124*
 Bibliography of the Passover Haggadah 122*

 Catalogue of the Hebrew Collection of
 the Harvard Library 106*, 115*,
 118*-120*
 Centiloquium 86*
 Chapter on the Elements 235*
 Clavis Talmudica 47*
 Commentary on Pentateuch (Rashi)
 95*-103*

 Damascus Bible 11*
 De Anima 91*
 De Caelo 91*
 De Generatione et Corruptione 91*
 Duties of the Heart 238*

 Ein Ya'akov 27*-28*
 Epistle on the Possibility of Conjunction 91*
 Essays in Jewish Biography 263*
 Ethics (Aristotle) 18*
 Ets Hayyim (Vital) 15*
 Even ha-Shoham 55*
 Exalted Faith 233*, 237*-238*

 Five Scrolls 104*-105*
 Folklor es targytortenet 265n*

 Geonica 134*
 Geniza Studies 134*
 Germania Judaica 124*
 Geschichtsliteratur der Juden 158*
 Ginzei Yisrael 125*
 Guide to Hebrew Manuscript Collections 125*
 Guide to the Perplexed 36*, 42*, 88*

 Haggadah, Barcelona 239*
 Haggadah, Golden 240*
 Haggadah, Kaufmann 267*
 Haggadah, Rylands 240*, 250*

Index of Manuscripts and Poems

Manuscripts

Cambridge

149.3 253*

242.22 252*n28

Copenhagen, The Royal library

Mss. No. Heb. 30 241*

Jerusalem, The National and University Library 3037 231*

London, The British Library Or. 1404
240*

Letchworth Sassoon 514 242*n13
244*

London, Jews College Montefiore 203
241*

Moscow, Lenin Library

Gunzberg 198 241*

Oxford (Bodleian)

Opp. 166 (Neubauer 1160) 224*

Oxford 850 97n7*

2712/6 252*n28

New York, The Jewish Theological
Seminary of America

2601 (Adler 1743) 84*

Poems

Az Be-eyn Kol-211*

Be-Eser Makoth Patrusim Hifrakhta-
207n15*

Ekra be-garon 213n10*

Elekha ba-Rishon-207n17*

For list of additional manuscripts see pp. 81*-82*

For list of additional poems see pp. 250*-251*

Index of Places

Aleppo 158*	London 113*
Algiers 158*	Mainz 230*
Altona 50*	Munich 124*, 144*
Amsterdam 31*, 40*, 115*	Nikolsburg 55*
Andalusia 246*	Oran 118*
Anhalt-Dessau 41*	Oxford 113*
Antwerp 102*	Palermo 86*
Avignon 244*	Paris 31*
Barcelona 241*	Parma 144*
Berlin 144*	Philadelphia 130*
Breslau 54*	Poznan 55*
Bukhara 163*	Prague 40*
Cambridge (MA) 120ff.*	Provence 86*, 241*ff.*
Cambridge 131*	Rome 32*, 259*
Cincinnati 96*	Salonika 28*
Constantinople 28*	Tel-Aviv 119*
Cracow 40*	Toledo 88*
Detroit 131*	Trani 91*
Dessau 41*-43*	Vatican 31*
Dyhernfurth 40*-41*	St. Petersburg 159*, 200*
Fürth 41*	Sicily 158*
Frankfurt an Main 50*, 55*, 99*	Sulzbach 43*
Frankfurt an der Oder 54*	Toledo 88*
Halle 42*	Tripoli 158*
Hamburg 50*, 124*, 144*	Vienna 230*
Jerusalem 122*	Wandesbak 50*
Jessnitz 42*-43*	Washington D.C. 131*
Kaifeng 163*	Whilhermsdorf 44*
Koenigsberg 54*	Worms 50*
Kothen 42*	Zolkiew 45*
Lecce 84*-85*, 91*	Zhytomir 230*
Leipzig 54*	

For list of additional places see p. 77*

Weil, Gerard 92*	Yehuda the poet 196*
Weinberger, Leon 245n*	Yosse ben Yosse 203*, 213*-214*
Weissenstern, Nahum 217n*	Yudlov, Isaac 122*, 125*
Wertheimer, Samson 55*	
Weil, Gerard 92*	Zafren, Herbert 83*
Wieder, Naftali 191*	Zedekiah min ha-anavim 259*
Wininger, S. ? 123*	Zedner, Joseph 113*
Winz, Leo 176*	Zerahia b. Isaac 89*
Wulf, Benjamin 41*-42*	Zerahia Halevi 242*
	Zulay, Menahem 194*-195*, 200*
Ya'ari, Abraham 122*	Zunz, Leopold 112*, 144*, 158*, 241*
Yahalom, Joseph 211*-212*, 214*	254*
Yannai 135*-136*, 193*-196*	

For list of additional names see pp. 78*-82*, 252*-253*

- Netzer, Amnon 125*
 Noble, Joseph 260*
 Noeldke, Theodore 155*
 Nunez-Vaez, Isaac 215*

 Oppenheimer, David 57*, 143*

 Pinehas ha-Kohen 197*
 Pines, Shlomo 236*-237*
 Pirkoi ben Baboi 191*
 Pollak, Michael 32*
 Ptolemy 15*

 Rabbinowitz, Raphael Natan
 100*-103*
 Rabbinowitz, Zvi Meir 195*
 Radbaz, David. See: ibn-Zimra, David
 Radnoti, Miklos 2*-3*
 Rakover, Nahum 123*
 Ranschburg, Bezalel 107*
 Rapa, Jehiel b. Jekutiel 100*
 Rashi. See: Shelomo b. Issac
 Rich, Frank 127*
 Richler, Benjamin 124*-125*
 Rieti, Moses 198*
 Rivkind, Isaac 171*
 Rosenbach, A.S.W. 260*
 Rosenthal, Abraham 32*
 Roth, A.N.Z. 231*

 Sa'adiah Gaon 191*, 199*
 Sachs, Michael 233*
 Samuel b. Meir (Rashbam) 57*
 Samuel di Modena 28*
 Sarna, Nahum 177*, 185*
 Schechter, Solomon 127*-130*, 133*,
 146*, 148*, 173*, 260*
 Scheiber, Alexander 58*, 264*-267*

 Scheindlin, Raymond 246*
 Schiff, Jacob 151*-152*, 156*
 Schiff, Mortimer 152n*, 165*-166*
 169*
 Schirmann, Hayyim 194*, 199*
 Schocken, Salman 194*
 Scholem, Gershom 114*
 Schorsch, Ismar 113*
 Shlomo b. Isaac 96*-105*, 262*
 Shlomo b. Yisrael Moshe 111*
 Shunami, Shlomo 120*
 Singerman, Robert 121*
 Skoss, S.L. 133*
 Slatkine, Menahem 110n*, 114*
 Sonne, Isaiah 96*, 83n*
 Spiegel, Shalom 189*, 196*, 213n*
 256*
 Stade, Bernhard 155*
 Steinschneider, Moritz 86*, 112*-113*
 124*, 144*-146*, 151*, 158*, 165*-
 166*, 260*
 Stillman, Norman 133*
 Sulzberger, Mayer 129*, 142*-143*,
 145*, 156*

 Tamakh, Abraham. See: Abraham
 Sebi of Tamakh
 Tauber, Maurice 179*-180*
 Taylor, Charles 135*
 Tibbon, Nathan b. Samuel 90*
 Tishby, Peretz 30*
 Trani, Isaiah (the elder) 90*
 Vinograd, Yeshayahu 117*, 119*
 Vital, Hayyim 15*

 Warburg, Felix 168*, 175*
 Wasserzug, Hayyim 184*

- Isaac of Corbeil 13*
 Israeli, Isaac 235*

 Jacob Moelin 225*-226*
 Jehiel of Rome 257*
 Jerichower, Seth 85*
 Joab b. Benjamim 257*
 Johanan ha-Kohen 217n*
 Joffe, Judah 178*
 Joseph ben Hanan Ezobi 242*
 Joseph b. Leb 28*
 Joseph Samuel of Cracow 56*
 Judah ha-Levi 14*, 198*, 200*, 238*
 257*
 Judah Messer Leon 257*-258*

 Kahle, Paul 194*-195*
 Kallir, Elazar 196*, 204*-208*, 257*
 Kalonymus Nasi 242*
 Kasher, Menahem 122*, 124*
 Katznellenbogen, Ezekiel 50*
 Kaufmann, David 58*, 143*, 188*,
 200*, 233*
 Kautzsch, Emil 152*, 155*-156*
 Killar. See: Kallir
 Kimhi, David 18*
 Klausner, Abraham 224*-225n*
 Knorr von Rosenroth 44*
 Krengel, Johann 133*
 Kulpa, Loeb 99*-105*

 Lehmann, Behrend 52*
 Lehmann, Manfred 116*
 Levi b. Gershom 92*/54*
 Levine, Morris 149*
 Levita, Elijah 90*, 99n* 9*
 Lieberman, Saul 195*, 206*, 210*
 Luzzatto, Samuel David 254*

 Magnes, Judah 162*
 Maharil. See: Jacob Moelin
 Maimonides. See: Moses ben Maimon
 Malachi, Zvi 212n*, 216n*
 Malter, Henry 161*
 Mandelbaum, J.B., 122*
 Mann, Jacob 136*-137*
 Margolis, Max 262*
 Marcus, Ivan 231*
 Marshall, Louis 152*, 162*
 Marx, Alexander 130*, 145*-149*
 153ff.*, 171n*, 189*, 260*-263*
 Marx, Moses 263*
 Mat, Moses 225n*
 Meir b. Issac of Worms 257*
 Morais, Sabato 145*
 Moses of Coucy 13*
 Megas, Simeon beraabi 196*
 Mehlman, Yisrael 116*
 Menahem Mendel ben Zevi Hirsch 49*
 Mendelsohn, Moses 43*
 Merzbacher, Abraham 143*
 Meshulam ben Kalonymus 219*
 Messer Leon, Judah. See: Judah Mes-
 ser Leon
 Meyer, Herrmann 30*
 Michael, Heimann 143*
 Miller, Linda 163*
 Mirsky, Aharon 238*, 247*
 Modena, Samuel. See: Samuel di
 Modena
 Moellin, Yaakov 225n* 10*
 Moses ben Maimon 14*, 130*, 154*
 214n*

 Namenyi, Ernest 58*
 Narboni, Moses 19*, 91*

- Cohen, Gershon 31*-32*
Cohen, Gerson D. 167*, 177*
Cohen, J. J., 255*
Cohen, Marc 138*
Conat, Abraham 32*
Danzig, Neil 133*
Davidson, Israel 124*, 135*-136*
182*, 193*
Deinard, Ephraim 162*
Dienstag, Jacob 123*
Dietz, Alexander 99*-100*
Dukes, Leopold 233*

Enelow, Hyman 163*-164*, 171*
Euclid 15*
Ezobi, Joseph. See: Joseph ben Hanan
Ezobi
Farri, Brothers dei 100ff*
Feldman, Leon 252n*
Feldman, Louis 123*
Finkelstein, Louis 131*
Fleisher, Ezra 192*-193*, 199*, 252n*
Fock, Gustav 155*
Fraenkel, David 162*
Frankel, David 43*
Freer, Charles 131*
Friedenwald, Herbert 129*
Friedberg, Bernhard 114*
Friedman, Mordechai 133*
Friedman, Shamma 133*
Freimann, Aron 171n*
Freudenthal, Max 43*

Galen 15*
Gans, David 43*, 231*
Gatigno, Ezra 90*
Gelhauser, Samuel 99*
Gersonides. See: Levi b. Gershom

Ghosh, Amitav 138*
Ginzberg, Louis 133*-136*, 176*, 189*
Goetz, Eliakim 55*
Goff, Fredrick 31*
Goitein, Solomon D. 138*-139*, 198*
Golb, Norman 125*
Goldberg, Baer 144*
Goldschmidt, E. D. 254*-255*
Goldschmidt, Lazarus 30*
Guistinian, Marc Antonio 100*

Habermann, Abraham M. 194*
Hai Gaon 197*
Halpern Jacob 162*
Hevesi, Simon 7*
Hippocrates 15*
Hoffman, David Zvi 153*, 260*
Horowitz, Isaiah 109*-110*
Horovitz, Marcus 99*
Hurvitz, Elazar 133*

Ibn Abitur, Joseph 198*
Ibn Adret, Solomon 32*
Ibn Bukrat, Abraham 20*
Ibn Daud, Abraham 233*
Ibn Ezra, Abraham 198*, 242*, 252n*
Ibn Ezra, Moses 198*
Ibn Gabirol, Solomon 198*, 226ff*,
236*-238*, 242*, 257*-258*
Ibn Giat, Isaac 198*, 233*-238*
Ibn Habib, Jacob 28*
Ibn Habib, Moses 19*
Ibn Hasday 235*-236*
Ibn Pakuda, Bahya 238*
Ibn Shem Tob, Joseph 18*
Ibn Yahya, Gedaliah 231*
Ibn Yaish, Abraham 26*
Ibn Zimra, David 29*

Index of Names

- Aboab, Isaac 19*
 Abraham de Balmes 85*-87*
 Abraham of Cordova 252*n
 Abraham Sebi of Tamakh 242*
 Abramson, Shraga 198*
 Abu Ma 'shar 86*
 Adelkind, Cornelio 101*
 Adler, Elkan 128*, 131*-132*, 152*
 Adler, Cyrus 128*-129*, 168*,
 174*-175*
 Agnon, Shmuel Yoseph 263*
 Al-Balag, Isaac 91*
 Al-Baradani, Joseph 197*
 Al-Farghani 92*
 Al-Gazalli 19*
 Allony, Nehemia 83*
 Alsheik, Moses 54*
 Amnon, Rabbi 231*
 Amram Gaon 262*
 Amram, David 100, 129*
 Arendt, Hannah 177*
 Aristotle 18*
 Ashkenazi, Samuel 223n6*
 Averrroes 14*
 Avicenna 15*
 Azulai, Hayyim Yosef David 107*,
 111*
 Bacher, Wilhelm 163*
 Bachrach, Yair Haim 50*
 Balmes, Abraham. See: Abraham de
 Balmes
 Bar-Tikva, Benjamin 252n*
 Baron, Salo 177*
 Barth, Jacob 260*
 Baruchson, Shifra 83*-84*
 Bass, Shabbetai 40*-41*, 106*-110*
 Beit-Arie, Malachi 122*, 241*, 243*
 Benayahu, Meir 105*/37*
 Benjacob, Isaac 111*-113*
 Benjacob, Jacob 111*
 Benjamin b. Meir 28*
 Ben-Yehuda, Eliezer 148*
 Benveniste, Samuel 28*
 Berlin, Charles 118*
 Berliner, Abraham 144*, 260*
 Bibago, Abraham
 Bloch, Moses 43*-44*
 Bomberg, Daniel 96f.*
 Bonfil, Robert 83*-84*
 Braham, Randolph 5*
 Brisman, Shimeon, 120*, 123*, 125*
 Brody, Hayyim 194*
 Bukrat, Abraham. See: Ibn Bukrat
 Burkitt, F. Crawford 135*
 Caro, Joseph 13*
 Cassel, David 52*, 145*
 Charif, Hirsch 56*
 Cobern, Camden 129*
 Cohen, Boaz 167*, 173*, 178*

Midrash

	Pesikta d'rav Kahana,	Zohar
Mekhilta, ed. Horowitz-	ed. Mandelbaum	III, 193b 97*
Rabin, pp. 51-52 207*	72-73 204n10*	
Bereshit Rabbah, ed.	414-415 207*n18	
Theodor-Albeck,		
Introduction 129 103*n29	Tanhuma	
44:12 (434) 221*	Noah Par. 8 222, 227	

Indexes

Index of Sources

Bible

Genesis

7:11 237*

Exodus

14:21 237*

15:11 207*

Numbers

10:9 203*

24:21 206*

2 Samuel

7:8 203n8*

Isaiah

6:3 246*

11:1 205*

22:2 218*

58:8 237*

Jeremiah

3:4 225*

Ezekiel

3:12 246*

24:7 206*

Psalms

17:15 222*-223*, 228*

19:10 204*

33:6 202*

69:32 206*

127* 218*

136:13 237*

148:3-6 202*

148:5-6 202*

Proverbs

10:2 228*

11:4 223*

27:2 97*

Ecclesiastes

1:4 204*

5:6 222*

2 Chronicles

7:14 224*, 227*

Mishna

Yoma

1:1 203*

1:3 203*

1:6 7-209*

Gittin

5:7 206*

Avot

104n34*

Tosefta

ed. Lieberman

Kippurim 1:9 (223-234)

210* (pp. 731-732)

216*, 218*n23*

ed. Zukermandel

Parah

3:2 205-206

Yerushalmi

Yoma 1:6 7 (39b), 210*

Bavli

Rosh ha Shana

16b 223

Yoma

19b 210

* The indexes were prepared by Mr. David Kerschen.

literature.¹³ His lifelong interest in the recovery of Hebrew manuscripts and manuscript fragments in Hungarian libraries and archives is attested to in a long series of articles and culminated in his well-known and often-consulted book on the subject.¹⁴

Finally, mention should be made of Scheiber's widely quoted contributions on illuminated Hebrew manuscripts, especially his work on the *Kaufmann Haggadah*¹⁵ and on the Jewish scribe-illuminators of the eighteenth century.¹⁶

Alexander Scheiber's library, his scholarship, his leadership, and his teachings were inseparably intertwined. Undoubtedly, his great library will continue to serve generations of eager students and scholars. Thus, together with the rich scholarly and literary heritage that he left behind, the library will be a living memorial to a towering scholar, inspiring teacher, courageous leader, and a great lover of books and people.¹⁷

14 *ibid.*, nos. 263, 289, 310-311, 427, 429, 448, 452, 501, 590, 665, 945 (his book), 1383.

15 *ibid.*, number 487.

16 See: *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber*, edited by Robert Dan (Budapest-Leiden: Akademiai Kiado and E.J. Brill, 1988), p. 331, note 2.

17 [See also in the Hebrew section, pp. 000.]

contains close to 1600 entries.¹ Scheiber also wrote a large number of reviews, not only of individual books, but comprehensive surveys of then current publications.² He compiled or supplemented bibliographies of leading scholars (L. Blau, I. Goldziher, M. Guttman, B. Heller, S. Klein, I. Loew, A. Loewinger, J. Wellesz).³ He published a bibliography of Maimonidean scholarship in Hungary.⁴ The history of the Jewish book, from ancient to modern times, was a topic with which he dealt frequently. Immediately after the discovery of the Dead Sea Scrolls, Scheiber published a series of articles about them.⁵ Among the various depositories of *Genizah* fragments, he searched for, discovered and subsequently published medieval Hebrew booklists and information regarding the work of medieval copyists of Hebrew books.⁶ His interest also extended to Hebrew booklists originating from later periods.⁷ He wrote on subjects that have bearing on the history of the early Hebrew printed book,⁸ particularly the appearance of the earliest illustrated printed *Haggadah*.⁹

Scheiber perused catalogs and bibliographies with the kind of excitement that other people experience when they read mystery novels. The fact that he regarded them as the most essential tools of scholarship is manifested in the large number of review articles which he devoted to them.¹⁰ He was also attracted to the great Jewish bookmen and librarians. Accordingly, we have from his pen admiring portraits of Alexander Marx, Elkan Nathan Adler, Solomon Schiller-Szinessy and Salman Schocken.¹¹ Hungarian Judaica and Hebraica were, of course, a special concern to him. He wrote about the fate and state of Jewish libraries in Hungary¹² and contributed to the bibliography of Hungarian Jewish periodical

vol. 3 (Budapest, 1984), pp. 587-608.

2 *ibid.*, nos. 38, 48, 168, 171, 205, 208, 350, 377, 409, 423, 446, 763, etc.

3 *ibid.*, nos. 23, 199 and 517, 113, 55 and 56, 397 and 460, 158, 462, 955.

4 *ibid.*, number 114.

5 *ibid.*, nos. 224, 288, 302, 348, 352.

6 *ibid.*, nos. 323, 948, 991, 1030, 1035, 1083, 1188, 1388, 1428.

7 *ibid.*, nos. 1234, 1258.

8 *ibid.*, nos. 112, 748, 997.

9 *ibid.*, nos. 776, 1481.

10 *ibid.*, nos. 13, 849, 1171-1174, 1316-1317, 1349, 1357, 1351-1352, 1359, 1400-1401, 1439-1440, 1476, etc.

11 *ibid.*, nos. 426, 291, 585, 940.

12 *ibid.*, nos. 165, 235, 1009, 1127, 1168, 1263.

13 *ibid.*, nos. 389, 491, 597, 660, 772.

himself, to keep these messages alive and to convey them to his listeners and students. At a time when one-sided indoctrination was the order of the day, Scheiber managed to keep the doors open a crack for a fresh and revitalizing breeze from different ideologies and philosophies. One of the ways in which this was achieved was by Scheiber's ongoing effort to obtain and discuss books and articles that were published abroad. The arcane and abstract nature of many of these publications served Scheiber's purpose excellently; as these works were not suspected of being subversive, he could talk and write about them innocently. The result was that he succeeded in keeping alive the awareness of interconnectedness with the outside world, despite sharp and hostile political divisions. In order to fulfill these goals, Scheiber pursued with uncommon avidity and alacrity the expansion of his library. He maintained contact with scholars of Judaic and Oriental studies all over the world and was able to obtain important publications from the United States, Israel and elsewhere. Accordingly, in the post-Second World War period, when other libraries in Hungary were either uninterested or unwilling to acquire books in the field of Jewish studies, Scheiber's library continued to grow and become a most important and unique resource.

Scheiber loved his books not only for their contents; he had an almost sensual enjoyment when holding a book in his hands. It mattered greatly to him how a book looked, how it felt when one touched it, even how it smelled. Still, the library functioned mainly as an instrument of his virtuosity in scholarship and teaching. Working late hours at his book-crammed study, he used the library for all the rich results that he produced as quintessential Jewish scholar both in his written and oral teachings. Indeed, Scheiber's multifaceted personality is mirrored in his highly important library.

In the present context, writing about him and his books, at the time when the collection becomes available for use to the scholarly public at large [at the library of the Hungarian Academy of Sciences], it seems that it is fitting to single out Scheiber's preoccupation with Jewish booklore and bibliography. This great interest found expression in his scholarly writings as well as in his private library.

We find many contributions to these areas in his bibliography which

1 See: Robert Dan, *Scheiber Sandor irodalmi munkassaganak bibliografiája*. In: S. Scheiber, *Folklor es targytortenet*, Masodik, bovitett kiadas, volume 2 (Budapest, 1977), pp. 507-573 and

Scheiber's Beloved Books

Alexander Scheiber had three loves: books, people, and learning. This combination is not as common as it seems. Many scholars are recluses, and many bibliophiles are familiar only with the externals of their prized books. Scheiber had the rare talent of combining his various loves into one harmonious blend. He was thoroughly familiar with the content of his books; his memory of what was contained in them was phenomenal and legendary. Not only did he know exactly what books were in his library and where they were located (often the books were shelved in double rows), he was able to quote references by heart, giving page and even footnote numbers. He also possessed a tremendous storehouse of oral lore concerning *Gelehrten-geschichte*, biographies of scholars, their masters, colleagues or disciples, their bibliographies and countless anecdotes about them. And what a gifted recounter he was! The mixture of exact and encyclopedic knowledge, an almost total recall of even the tiniest details, the many humorous, lively and sometimes spicy tidbits kept his audience spellbound.

For Scheiber, these feats of memory and the entertaining telling of stories served to promote and spread learning and knowledge. The pursuit of scholarship and research by themselves were not, however, the ultimate goals of his activity. Although it is true that his scholarship was as objective, critical and without prejudice as is humanly possible, his was also a deep and unwavering belief in the moral and ethical force of the great heritage of the past. He had an imperative inner need to help transmit the wisdom and tradition of the ages to generations to come. He knew that only through the values preserved in the teachings of the traditions of the past could the community and the individual be sustained and guided. In the most difficult times, Scheiber worked hard, and in a very subtle and clever way, sometimes even at considerable danger to

* My grateful thanks to Evelyn Cohen for her most helpful stylistic suggestions.

books from the threatened and disintegrating centers of European Jewish learning to the United States. As a teacher, as a scholar, and particularly as the man who almost single-handedly was responsible for making the library of the Jewish Theological Seminary of America into one of the most important collections of Hebraica and Judaica in the world, Marx was one of the most significant scholars in Jewish studies in the United States in the first half of the twentieth century.

Marx died in New York City. His brother, Moses, was a bibliographer and librarian, and his sister, Esther, was married to Nobel Prize-winning Israeli novelist S.Y. Agnon.

Alexander Marx's papers, including his extensive correspondence, are in the library of the Jewish Theological Seminary. Many of Marx's bibliographical studies, essays, and biographies are included in his *Studies in Jewish History and Booklore* (1944) and *Essays in Jewish Biography* (1947). During his lifetime, two Festschriften were published in his honor: David Frankel, ed., *Sefer Ha-Yovel: A Tribute to Professor Alexander Marx... on Completing Forty Years of Distinguished Service as Librarian of the Jewish Theological Seminary of America* (1943) and *Alexander Marx Jubilee Volume on the Occasion of His Seventieth Birthday* (2 vols., 1950), which includes a bibliography of his writings compiled by Boaz Cohen and biographical appreciations by Rebekah Kohut and Solomon Goldman. Abraham S. Halkin's article, "Alexander Marx," in *American Jewish Year Book*, vol. 56 (1955), assesses his importance as a historian. See also Menahem Schmelzer, "Alexander Marx (On the Occasion of the 100th Anniversary of His Birth)," in *Jewish Book Annual*, vol. 35 (1977-1978), pp. 123-27. His role in the growth of the library of the Jewish Theological Seminary is discussed in detail in Herman Dicker, *Of Learning and Libraries: The Seminary Library at One Hundred* (1988). See also Dicker, ed., *The Mayer Sulzberger-Alexander Marx Correspondence, 1904-1923* (1990). Obituaries include Adolf Kober, *Historia Judaica* 16 (1954); Louis Finkelstein, *Proceedings of the Rabbinical Assembly of America* 18 (1954); and H.A. Wolfson et al., *Speculum* 29 (1954).

Olam, is a model of a text-critical edition. In numerous articles, Marx published and analyzed texts relating to Jewish history in Spain, Italy, Germany, Bohemia, and Moravia, among other places. His most notable contributions include "Untersuchungen zum Siddur des Gaon R. Amram; I. Die handschriftliche Überlieferung," "The Expulsion of the Jews from Spain," "Maimonides and the Scholars of Southern France," "Astrology among the Jews in the Twelfth and Thirteenth Centuries," "A Jewish Cause Celebre in Sixteenth Century Italy," and "A Contribution to the History of the Jews in Cochin."

Marx summarized his views on Jewish history in "Aims and Tasks in Jewish Historiography." He rejects the concentration on the "monotonous description" of agonies suffered by Jews in the Middle Ages (the "lachrymose" conception of Jewish history) and also wants to limit the preoccupation with literary history. He advocates a balanced treatment in which "constitutional, social and economic history" takes its rightful place. He also demands that Jewish history be placed in the framework of general history of all the countries where Jews had lived, believing that it must become an "organic part of the history of the world."

Besides his bibliographical and historical studies, Marx wrote numerous biographies of medieval and modern Jewish personalities, such as Saadia Gaon, Rashi, Maimonides, Moritz Steinschneider, David Hoffmann, Mayer Sulzberger, and Solomon Schechter. These concise biographies are based on primary and secondary sources and, in the case of modern subjects, on personal acquaintance.

The crowning achievement of Marx's work as a historian is his one-volume *History of the Jewish People* (coauthored with Max L. Margolis [1927]). Avoiding a preoccupation with literary history, it is, rather, "a history of the entire people, of the mass," focusing primarily on economic and social concerns. Within a relatively limited space, this work has come to be a very frequently consulted reference book because of the reliability of its information, which it presents in a continuous narrative.

Marx saw himself as a link between the Old and the New Worlds. He helped to develop centers of Jewish scholarship in the United States, utilizing the knowledge he had acquired as a student of outstanding European scholars. He took advantage of his many personal and family connections with the Jewish scholarly establishment in Western and Central Europe in order to facilitate the transfer of ideas, people, and

City in 1902, his first concern was to assemble an outstanding faculty. Young Marx had made a great impression on Schechter, and he invited Marx to become a professor of history and librarian at the newly reorganized institution. Marx arrived in New York City in 1903 and for the following half century served the seminary in his dual capacity. He also played a leading role in various American Jewish academic and cultural organizations, including the Jewish Publication Society, the American Academy for Jewish Research (president, 1931-1933) and the American Jewish Historical Society.

Marx's contributions as historian and as librarian are thoroughly intertwined. During his tenure as librarian at the seminary, his main goal was to amass an extensive collection of primary sources, medieval manuscripts, archival documents, and early printed books. Much of his own historical research made use of such primary sources. Under his direction, the seminary library grew into one of the largest and finest depositories of Jewish manuscripts and books in the world. In addition to collecting books, manuscripts, and documents, Marx was also concerned with the preservation of Jewish art and ceremonial objects. The Jewish Museum in New York City had its origins at the library and was under Marx's direction until the 1940s. Authors of many important works in Jewish studies acknowledge their reliance on the rich resources of the seminary library and Marx's help. His annual reports about new acquisitions and library activities contain a wealth of original bibliographical and historical information about rare Hebrew books and manuscripts. These reports were collected and published in 1977 in *Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America*. Marx was the author of many other bibliographical studies, some concerning the discovery and description of hitherto unknown books and others embracing wider topics, such as "Illustrated Haggadahs," "The Literature of Hebrew Incunabula," "Notes on the Use of Hebrew Type in Non-Hebrew Books, 1475-1520," and "The Choice of Books by the Printers of Incunabula."

As a historian, Marx studied ancient, medieval, and early modern Jewish history; he was interested in the literary, cultural, social, political, and economic aspects of the history of the Jews. One of his first publications, a 1903 edition of chapters 1-10 of the ancient Hebrew *Seder*

Alexander Marx

MARX, Alexander (29 Jan. 1878–26 Dec. 1953), historian and librarian, was born in Elberfeld, Germany, the son of George Marx, a merchant and banker, and Gertrude Simon. The family moved to Königsberg when Alexander was seven, and he received an intensive secular and Jewish religious education. After graduating from the Gymnasium, he spent a year in Halberstadt engaged in rabbinic studies under the tutelage of the renowned Rabbi Joseph Nobel. Between 1896 and 1903 Marx studied at the universities of Berlin and Königsberg and at the Orthodox Rabbinical Seminary in Berlin. He received his Ph.D. from the University of Königsberg in 1903.

During his student years in Berlin, Marx attended lectures offered by Moritz Steinschneider at a private institution, the Veitel-Heine Ephraim Institute. Steinschneider was considered one of the founders of modern Jewish scholarship and the father of scholarly Hebrew bibliography. Marx became his favorite student, and a deep friendship developed between the two men. Marx was influenced by Steinschneider to such an extent that A.S.W. Rosenbach, the great American book dealer and bibliophile, remarked many years later: "Europe had its Steinschneider, America now has its Marx."

Although Steinschneider exerted the most profound influence on Marx's scholarly work and on his contributions as a librarian, Marx was also indebted to his other teachers, prominent historian Abraham Berliner, philologist Jacob Barth, and rabbinic scholar David Hoffmann, rector of the Orthodox Rabbinical Seminary in Berlin. In 1905 Marx married Hoffmann's daughter, Hanna; they had two children.

In 1898 Marx traveled to England in order to study Hebrew manuscripts in connection with his work on a critical edition of an ancient Hebrew work of chronology, the *Seder Olam*. While in England, he visited Solomon Schechter in Cambridge. When Schechter assumed the presidency of the Jewish Theological Seminary of America in New York

similarly includes legal and religious texts side by side with liturgy. Such large compendia served as one-volume handbooks guiding the Jews through the intricacies of day-to-day religious observance. It is therefore no wonder that in the *Rothschild Mahzor* we find, in addition to the rubrics preceding the prayer service for each occasion, detailed instructions for the preparations for the holidays, particularly Passover and *Sukkot*. Furthermore, rather extensive summaries of the laws and ceremonies concerning circumcision, the redemption of the first born, weddings, funerals, the duties incumbent upon the father in the education of his children, the preparation of *zizit* and *tefillin* as well as of *mezzuzah*, blessings on wine, beverages, and food, some laws of *kashrut*, and the reading of the Torah and the *Haftarot* (the latter with a series of mnemonic rhymes) follow the liturgical sections. Also, a legal formulary for various types of family and business documents, directions for forecasting storms, medical advice, especially about blood-letting (phlebotomy), and rules for the calculation of the Jewish as well as the Christian calendar¹⁷ are part of the *Rothschild Mahzor*. Most of these texts are also found in other *mahzor* manuscripts or in legal compendia. The liturgical instructions and laws in the *Rothschild Mahzor* conform largely to the text of the standard Italian-Jewish code, the *Shibbolei ha-leket* by Zedekiah ben Abraham min ha-anavim of Rome (thirteenth century).¹⁸

The richness of the *Rothschild Mahzor* in form and in content bears testimony to the fullness of the religious and esthetic life of the Jews in Renaissance Italy. Further study of this *mahzor* in the context of other medieval *mahzorim* from Italy will undoubtedly continue to enhance our knowledge of this glorious and intriguing period in Jewish history.

17 The texts mentioned are found on fols. 414r-456r. The calculations for the Christian calendar that use Italian names for the months as well as for the Zodiac, all in Hebrew letters, appear on fols. 450v-453r. On fol. 451r, the Italian "anno bisestile" (leap year) is transliterated into Hebrew letters. A few other Italian words occur in the text of the instructions, fols. 31r, 91r, 419r. A mnemotechnic rhyme, also in Italian in Hebrew letters, deals with the number of days in the Christian months, see fol. 451r.

18 This important code does not yet have a complete, critical edition. When such is prepared, the long excerpts in the various manuscripts of the Roman *mahzor* should be taken into consideration. For the best available editions now, see ed. Buber (Vilna, 1886), and ed. Mirsky (New York, 1966). [See now also: *Shibbolei ha-leket*; Part Two. Edited by Simcha Chasida (Jerusalem, 1988).]

the great hymn *Keter Malkhut* (*The Royal Crown*) by Solomon ibn Gabirol, which is the opening prayer in our manuscript; a philosophical meditation by Moses Rieti (1388-ca. 1460), an Italian rabbi who in his work endeavored to imitate Dante;¹² and the prayer by Judah ben Jehiel Messer Leon, an Italian Jewish scholar and physician of the fifteenth century, who was the only Jewish physician of the Renaissance allowed to treat both Jewish and Gentile patients, by special decree of the Holy Roman Emperor, Frederic III.¹³

For illness, other disasters, or persecutions, extraordinary fast day rituals were instituted.¹⁴ Also, selections of psalms for penitents and for times of anguish were included. A group of psalms in the *Rothschild Mahzor* bears the heading in Hebrew letters *mizmorim penitenziali* (penitential psalms). This is quite strange in a Hebrew prayer book, especially because the very selection of seven penitential psalms is found in Christian prayer books. For the time being, no other Jewish prayer book containing a similar group of psalms, designated as penitentials, could be located. This puzzling phenomenon betrays an additional aspect of Christian influences on the Jews of Italy.¹⁵

The last major section of the contents of the *Rothschild Mahzor* consists of liturgical and other instructions and regulations dealing with various facets of Jewish life, both public and private. It is not unusual to find such texts in a prayer book. The famous German-French *Mahzor Vitry* (twelfth century)¹⁶

12 *Iggeret yaar ha-levanon* (fols. 463r-466v). This work appears in many manuscripts; see Freimann, op. cit., vol. 2, numbers 352 and 3695. On Rieti and his "Dantesque imitation," the *Mikdash me'at*, see Cecil Roth, *The Jews in the Renaissance* (Philadelphia, 1959), pp. 103-105. [See now: *Mikdash Me'at by Moses de Rieti*, the special issue of *Prooftexts*, 23.1.2003.]

13 *Adonai elohei ha-zevaot ka-asher nishkafti...* (fols. 467r-468r). As far as it can be determined, this prayer is unknown and unpublished. On Messer Leon's life and activities as physician, see the article by Daniel Carpi, "R. Jehudā Messer Leon a la sua attività come medico," in Michael, vol. 1, 1972, pp. 277-301 (in Hebrew), and esp. p. 283, note 34, where the sources referring to Messer Leon as "de Monticulo" are discussed, a designation that also appears in our manuscript, fol. 467r. See now also *The Book of the Honeycomb's Flow: Sepher Napheth Suphim by Judah Messer Leon*, a critical addition and translation by Isaac Rabinowitz (Ithaca and London, 1983), pp. XVIII-XLVI, and esp. note 11.

14 Fols. 401r-410v. On the fast day ritual in the prayer book of Italian Jews, see E.D. Goldschmidt, *On Jewish Liturgy* (Jerusalem, 1978), pp. 177-186 (in Hebrew).

15 The heading and the psalms are on fols. 459r-460r. On these psalms in Christian worship, see *New Catholic Encyclopedia*, vol. 11 (New York, 1967), pp. 85-86. On Christian influences on the Jews in Renaissance Italy in general, see Roth, op. cit., passim.

16 Second ed. (Nuremberg, 1923).

personal accent or local color the established and universal order of services and, unlike the latter, frankly bespeak the soil and sun, season or situation, which nurtured or ripened them.”⁸ This poetry, dedicated to the major themes of each holiday or fast day, sings of the wonders of creation, the anguish of exile, the hope for redemption. Its language and substance recreate in the poetic manner of each locality and each generation the teachings and legends of the Bible and of the Rabbis. The *Rothschild Mahzor* is rich in *piyyutim*. It is a veritable anthology containing poems drawn from the classical heritage of the Land of Israel, such as the poems of Eleazar Kallir (probably sixth century) and among them major compositions for the Ninth of Av that are not in other rituals and that have not yet been published.⁹ Works of Ashkenazi as well as Sephardi poets, such as Meir bar Isaac of Worms (eleventh century), Solomon ibn Gabirol (ca.1021/22-1053/58), and Judah Halevi (ca. 1075-1141), also entered the Roman *mahzor*. The local flavor, however, is added by the inclusion into the prayer book of liturgical poems by Italian Hebrew poets, for example, Jehiel ben Abraham of Rome (tenth-eleventh century), Judah ben Menahem of Rome (twelfth century), Joab ben Benjamin (thirteenth-fourteenth century), Judah Messer Leon (fifteenth century), and many others.¹⁰ Most of the liturgical poems in the *Rothschild Mahzor* are available in the various printed Italian prayer books. There are, however, quite a number of them which for one reason or another were never published. It is one of the characteristics of the manuscript tradition of the *mahzorim* that they display a larger variety of *piyyutim* than their printed counterparts, and the *Rothschild Mahzor* together with other similar manuscripts provide an excellent source for hitherto unpublished *piyyutim*.¹¹ The *Rothschild Mahzor*, in addition to the standard prayers and special liturgical hymns for the public prayer service, contains psalms and prayers for the pious individual for his private devotion. Such a text is

8 Shalom Spiegel, “On Medieval Hebrew Poetry,” in *The Jews; Their History, Culture, and Religion*, ed. Louis Finkelstein, 3rd ed. vol. 1 (New York, 1960), p. 866.

9 See the poems on fol. 212v and fol. 214r, listed in Israel Davidson’s *Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry*, vol. 1 (New York, 1924; reprint: New York, 1970), *aleph* 8645 and 198. Other, similar *piyyutim* were published recently by Ezra Fleischer; see *Hasifrut*, vol. 2, 1970, pp. 230-236, and *HUCA*, vol. 45, 1974, pp. 21-23.

10 The *piyyutim* and their authors are enumerated and discussed by Luzzatto in the work cited above in note 4, pp. 42-77.

11 *Ibid.*, pp. 99-102.

rites and even within the manuscript tradition of the Roman rite itself. The blessings surrounding the *Shema* and the text of the *Amidah* are basically identical with those found in other prayer books. The version of the *Kedushah* for all services (*Shaharit*, *Musaf*, and *Minhah*) is the one that begins with the word *keter*. The supplications (*Tahanun*) for Mondays and Thursdays contain verses and litanies different from those appearing in the Ashkenazi rite. A major deviation, stemming from ancient times, is reflected in the Friday night service. The middle sections of the benedictions surrounding the recitation of the *Shema* which are always the same in *all* evening services in other prayer books are different for the Sabbath in Italy. For example, instead of the words *emet ve-emunah kol zot...* the text in the Roman *mahzor* reads *emet ve-emunah ba-shevi'i kiyyamta gazarta...* Other differences occur in the Grace after Meals where a part of the Sabbath version is again unlike the one for weekdays. The *nishmat* hymn, the verses for the taking out of the Torah from the Ark, the announcing of the new moon, the *havdalah* for the conclusion of Sabbath, the form for the counting of the *omer* (*she-ha-yom la-omer yom ehad...*), the conclusion of *al ha-nissim* for Hannukah and Purim (*u-ke-shem she-asita immahem nes...*), the Torah reading for the fast day of the Seventeenth of Tammuz (Exodus 32:11 ff. without omissions), the blessing for *rahem* (= *nahem*) for the Ninth of Av (*menahem ziyyon iro ve-avelei ammo be-vinyan yerushalayim*), the Hebrew *Kol nedarim* instead of the Aramaic *Kol nidrei* for the eve of the Day of Atonement display some special features of the standard liturgy of the Italian Jews.⁷

The situation regarding the liturgical embellishments, *piyyutim*, for holiday, fast day, and special Sabbath services is entirely different. In the words of Shalom Spiegel: "These additions, called *piyyut*, or poetry, constitute—in contrast to the stable and stationary standard prayers—an ever-changing and restless element in the Jewish liturgy. They enliven with

italien enluminé du XVe siècle," in *Mitteilungen des kunsthistorischen Institutes in Florenz*, vol. 20, 1976, pp. 159-196, and manuscripts in the British Library (e.g., numbers 626-627 in Catalogue Margoliout, cf. also JQR, O.S., vol. 16, 1904, pp. 73-97), in the Bodleian Library (Neubauer Catalogue, numbers 1057-1058), in the Sassoon collection (Catalogue, number 23), and several manuscripts at the Library of the Jewish Theological Seminary (numbers 4457 and 4653) and others.

7 For a detailed treatment of the peculiarities of the standard liturgy of the Roman *mahzor* see Goldschmidt's study in the work cited above in note 4, pp. 79-98.

scholarly research relating to the history and development of the Roman rite. As an appendix to Goldschmidt's edition of Luzzatto's introduction there appears a bibliography of the printed editions of the Roman *mahzor* prepared by J.J. Cohen.⁴

Thus, the prayer book of Italian Jewry is among the few of the various Jewish rites that received comprehensive and competent scholarly scrutiny. Still, much remains to be done in this area. A thorough, comparative study of the large number of medieval manuscripts of the Roman *mahzor* is a *desideratum*. Such a study may reveal many local variants and could help in establishing the chronology of changes and transformations that influenced the shaping of this rite.⁵

The present brief essay on the liturgy of the *Rothschild Mahzor* is an attempt to provide what is probably the first English treatment of the subject.

The *Rothschild Mahzor* is a good representative of a group of manuscripts and of the first printed editions that contain the full order of prayers for both the community and the individual, as well as detailed instructions regulating conduct in the synagogue and the home.⁶ The public prayer service for weekdays, New Moon, special Sabbaths, major and minor holidays, the Days of Awe (*Rosh Ha-Shanah* and Day of Atonement and the days between them), and regular and special fast days takes up, of course, the largest part of the manuscript. This public order of prayer may be divided into two components: the standard prayers and the liturgical embellishments (*piyyutim*) added to them on special days of the Jewish calendar. Needless to say, the standard prayers are the ones that are closest in text and in arrangement to the prayers of other rites, and indeed, the differences between the Italian rite and that of the Ashkenazi or Sephardi communities, for example, are not too many or too radical. The order and sometimes the wording of the preliminary morning prayers (the *birkhot ha-shahar*, *birkhot ha-Torah*, and *pesukei de-zimra*) display variations when compared to other

4 Samuel David Luzzatto, *Introduzione al Formulario delle Orazioni di rito italiano, pubblicata in ebraico, a Livorno nel 1856, con annotazioni e un saggio sul rito italiano di E.D. Goldschmidt e una bibliografia di J.J. Cohen del Machzor e Sidur Tefila italiani* (Tel Aviv, 1966) (in Hebrew).

5 For a tentative list of Roman *mahzor* manuscripts see A. Freimann, *Union Catalog of Hebrew Manuscripts and Their Location*, vol. 2 (New York, 1964), numbers 5264, 1-8, and 5290, 1-6. See also Metzger's article cited in the following note, pp. 192-195 [see also below p. 000].

6 For example, the manuscript described in detail by Mendel Metzger in his article "Un Mahzor

The Liturgy of the *Rothschild Mahzor*

The *Rothschild Mahzor* contains the order of prayer for the entire year according to the rite of the Jews of Italy. Taking its name from the oldest and most important Jewish community in Italy, this rite is commonly called the Roman rite. It is one of the oldest, if not the oldest, order of liturgy in virtually continuous use outside the ancient lands of Babylonia and Israel.

The Roman *mahzor* has survived in a large number of medieval and later manuscripts and was published frequently since its first printed edition in 1486 (six years before the *Rothschild Mahzor* was written). Still, it had been practically unknown outside of the Italian Jewish communities until the nineteenth century. Samuel David Luzzatto (1800-1865), the great Italian-Jewish pioneer of modern Jewish scholarship, in a letter of 1838 to Leopold Zunz (1794-1886), one of the founding fathers of the "Science of Judaism," expressed his astonishment over the fact that Zunz was unfamiliar with the contents of the Roman *mahzor*. Luzzatto then proceeded with a detailed description of its main features.¹ Since then, however, the Roman prayer book among all other prayer books may have received the most scholarly attention. Luzzatto himself returned to the subject and, in 1856, published in Hebrew his historical and descriptive study of the liturgy of the Italian Jews, as an introduction to his edition of the Roman *mahzor*.² Three years later Zunz provided the first characterization of this rite in a European language.³ More than a century later, in 1966, one of the most prominent scholars of Jewish liturgy in our times, E.D. Goldschmidt, republished Luzzatto's introduction, with a detailed commentary in which he presented the latest results of

1 *Iggerot Shedal*, vol. I (Przemysl, 1882, reprint: Jerusalem, 1967), pp. 433-476 (Letter number 201).

2 Two volumes, Leghorn, 1856.

3 L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes* (Berlin, 1859), pp. 76-79.

Isaac of Castellon 51³²

Joseph 40, 35, 50

Joseph Ibn Abitur 19

Judah Halevi 13, 16, 26, 31, 37, 39, 42, 44, 52, 53, 54³³

Kalonymus Nasi 1, 2³⁴

Me'ir ben Isaac *Sheliaḥ Šibbur* 5, 57³⁵

Menahem 22³⁶

Moses Ibn Ezra 25

Moses ben Naḥman 27³⁷

Solomon Ibn Gabirol 12, 43, 45, 46, 47³⁸

Tam, Jacob ben Me'ir 21

Zerahyah Halevi Gerondi 9, 10³⁹

Anonymous 4, 6, 14, 38, 48, 55⁴⁰

- 32 This poem has not previously been published in the original or in translation. Zunz (see n. 28), p. 558, lists it on the basis of the present manuscript ("Harl.14761," where "Harl." is an error). According to Zunz, *ibid.* and note 1, דקשטיין stands for "de Capestan." The poem is also found in Cambridge, University Library, T.S.N.S. 149.3 (see n. 28).
- 33 See Dov Jarden (ed.), *The Liturgical Poetry of Rabbi Yehuda Halevi* (Jerusalem, 1978-86), pp. 325, 350-1, 169 (for the festival of Succoth); pp. 404-5, 392-5, 345-7, 373-5, 341-3, 382-7, 332-4, 406-7.
- 34 See above n. 12 and n. 13. The beginning of poem 1 is missing, because the quire on which this text is copied is not complete, see Beit-Arié, in the present work, pp. 243*-244*.
- 35 For poem 57 see Hebrew section, pp. 23-32, 81.
- 36 This poem has not previously been published in the original or in translation. The poem is also found in Manuscript Montefiore 203, fol. 52b.
- 37 See H.D. Chavel, *Kitvei Rabbenu Moshe ben Naḥman I* (Jerusalem, 1963), pp. 394-395.
- 38 See Dov Jarden (ed.), *The Liturgical Poetry of Rabbi Solomon Ibn Gabirol* (Jerusalem, 1971-3), 347-9, 337-41, 334. Poems 45-7 are Gabirol's composition for the prayer for dew. Poem 47, beginning *be-ṭal ašur* is interrupted (after the letter *ḥeth*), in our manuscript as well as in the *Rylands Haggadah* (fols. 39b-40a), by poem 48, *mivtah kol ha-yesur*. After the completion of *mivtah*, without any indication in the manuscript, *be-ṭal ašur* is resumed, as is the case in some printed editions (see its entry in Davidson). In the *Rylands Haggadah*, the text extends only to letter *lamed*.
- 39 See Isaac Meiseles (ed.), *Shirath Ha-Ma'or; Piyyutei Rabbi Zerahya Ha-Levi* (Jerusalem, 1984), pp. 85-96, 97-8. Meiseles used the present manuscript for establishing the text of these poems.
- 40 Poem 4 was published by Dov Jarden on the basis of three manuscripts, including the present one, in *Sinai* LXIX (1971), pp. 16-21 and *Sinai* LXX (1972), p. 120; on poem 6 see E.D. Goldschmidt, *The Passover Haggadah: Its Sources and History* (Jerusalem, 1960), pp. 99-101; poem 14 is hitherto unpublished in the original or in translation; the text is also found in Manuscript Gunzburg 197, where it is attributed to Rabbi Yonah, and in Manuscript London, British Library, Or. 1424 (see n. 28); poem 38 was published by Habermann (see n. 6), p. 141; on poem 55 see Joseph Yahalom, "Ezel Moshe, according to the Berlin Papyrus," *Tarbiz* XLVII (1978), pp. 173-84. [See now: Michael Sokoloff and Joseph Yahalom, *Jewish Palestinian Arameic Poetry from Late Antiquity* (Jerusalem, 1999), pp. 82-86.]

The authorship of some poems remains doubtful. When the acrostic yields a commonplace name, such as Isaac, without further identification, it may be difficult or impossible to discover the identity of the poet. Unsurprisingly, some poems signed 'Isaac' are attributed variously to Isaac Ibn Ghayyat of the eleventh century or to Isaac ben Zerahyah Gerondi of the thirteenth. In the present state of our knowledge, we have little alternative but to follow commonly accepted attributions, without examining anew their accuracy.

Abraham Ibn Ezra 3, 17(?), 36²⁵

Abraham Sebi ben Isaac Halevi of Tamakh 7²⁶

Ezobi, Joseph ben Hanan 58, 59²⁷

Hasan 33²⁸

Isaac 20, 56²⁹

Isaac ben Zerahyah Gerondi 49³⁰

Isaac Ibn Ghayyat 11, 15, 18, 23, 24, 28, 29, 30, 32, 34, 41³¹

- 25 See Israel Levin (ed.), *The Religious Poems of Abraham ibn Ezra* (Jerusalem, 1975-80), I, pp. 46-7, II, pp. 206-7, I, pp. 191-3. Our manuscript is not mentioned among the sources listed by Levin. According to Ezra Fleischer, poem 17 is by Abraham of Cordova and not by Abraham ibn Ezra, see his review of Levin's book, *Kiryat Sefer* 51 (1976), p. 666.
- 26 Published from our manuscript by Leon Feldman, "Piyut to the Seder of Passover by Rabbi Abraham Tamach," *Hadarom* 31 (5730), pp. 217-22.
- 27 Poem 58 was published by Benjamin Bar-Tikva in *Sefer Aviad: kovetz ma'amarim u-mehkarim le-zekher Dr. Yeshayahu Aviad-Wolfsberg* (Jerusalem, 1986), pp. 185-194. Bar-Tikva used manuscript Copenhagen 30 as well as the present manuscript for his critical edition. Poem 59 was published by Hayyim Schirmann, *Hashirah ha-ivrit bi-sefarad u-be-province* (Jerusalem-Tel Aviv, 1961, 2nd ed.), pp. 344-8 on the basis of manuscript Copenhagen 30 (see n. 6).
- 28 The poem has not previously been published, in the original or in translation. Leopold Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie* (Berlin, 1865), p. 490, mentions that the poem is found in a thirteenth-century Catalan *Mahzor*. The poem is also found in the following manuscripts: Lenin Library, Moscow, Manuscript Gunzburg 198, no. 107; Jews' College, London, Manuscript Montefiore 203; Bibliotheque Nationale, Paris, MS Hebr. 658 fol. 29a; Oxford, Bodleian Library, 2712/6; Cambridge, University Library, T.S.N.S. 242.22. I am grateful to Professor Ezra Fleischer of the Hebrew University of Jerusalem for providing me with the list of these sources, as well as the sources for poems 14 and 51. The poem is also mentioned in Fleischer (see n. 20), p. 536. In the Montefiore manuscript, at the end of the poem, the verse from *Hosea* 11, 1 is added.
- 29 Poem 20 was published by Katsh (see n. 7), pp. 43-4 and by Dov Jarden, *Heruth* (newspaper), 14 Nissan 5724 (1964).
- 30 Some scholars also attribute to him poems 23, 24, 28 and 29 (listed here under Isaac Ibn Ghayyat); see their respective entries in Davidson.
- 31 See Yonah David (ed.), *The Poems of Rabbi Isaac Ibn Ghayyat: a tentative edition* (Jerusalem, 1987), pp. 188-9, 231, 307-8, 322, 329, 348-9, 371-2, 424. See n. 30.

- 40 יום פדותי (א145) ד.י. 1887; ל # 14
- 29 יום תאוה (ב141) ד.י. 1954; ל # 74
- 11 יונה מעונה מה תען בשיחיה (ב136) ד.י. 2044; ל # 6
- 35 יונה נכספה (ב143) ד.י. 2052; ל # 12
- 30 יושבה בגנים (ב141) ד.י. 2367; ל # 10
- 31 יזכרו פלאיך (א142) ד.י. 2413; ל # 61
- 23 יחיד מקדם (ב139) ד.י. 2577; ל # 9
- 44 יחיד מקים כושל ר' מי כמוך יחיד מקים כושל
- 34 ימי קדם (א143) ד.י. 2938
- 41 ימים רבואות (ב145) ד.י. 2954; ל # 65
- 2* ימינך אל נגלית (ב6) ד.י. 2974
- 50 יעלת אהבים שמחי (א149) ד.י. 3198; ל # 28
- 53 יענה את מהלל (ב150) ד.י. 3233
- יערף כמטר ר' אשיחה נפלאות
- 32 יפה נוף רדוי נוף (ב142) ד.י. 3356; ל # 62
- 24 יקרו להלל (ב139) ד.י. 3668; ל # 26
- 26 ישעך יזכירו (ב140) ד.י. 4188
- 18 כיום ולחי (ב137) ד.ב. 229; ל # 7
- 5 ליל שמורים אותו אל חצה (ב9) ד.ל. 726; ל # 5
- 48 מבטח כל היצור (ב147) ד.מ. 145; ל # 18
- 52 מי אשש בלתך (א150) ד.מ. 994
- 36 מי יתנני (ב143) ד.מ. 1132; ל # 63
- 44 מי כמוך יחיד מקים כושל (ב146) ד.מ. 1178
- 43 מי כמוך שחקים רקע (א146) ד.מ. 1201
- 27 מידך יה כבודך (ב140) ד.מ. 1289
- 20 נשמת יוצאים לאורות (א138) ד.ג. 732; ל # 58
- 19 נשמת ישראל עמך (ב137) ד.ג. 766; ל # 8
- 6 פסח [מצרים] אסירי יצאו חפשים (א85) ד.פ. 144; ל # 1
- 14 צור לבבי (ב136) ד.צ. 205
- 54 קוראים בלבב שלם (א151) ד.ק. 244
- 45-7 שזופת שמש (שלח רוחך, בטל אצור) (א147) ד.ש. 776; ל # 17-15
- 43 שחקים רקע ר' מי כמוך שחקים רקע
- 21 שיר יחודש במקדש ר' אל ראשון בלי סבה
- 46 שלח רוחך ר' שזופת שמש
- 12 שרש בנו ישי (ב136) ד.ש. 2214; ל # 66

Israel Davidson, *Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry* (New York, 1924-38, reprinted 1970), identified by ד. The manuscript shares 31 poems with the *Rylands Haggadah*, in which case reference is made to Raphael Loewe (ed.), the *Rylands Haggadah* (London, 1988), identified by ל. All variant readings between the present manuscript and the *Rylands Haggadah* are identified by Raphael Loewe in the notes to his translations in the present volume.²⁴

אביעה רננות (138 ב) ד.א. 245	22
אגיד חסדי אל (158 א) ד.א. 431	59*
אזי בהגלותך (144 ב) ד.א. 2202 ; ל # 13	38
אזכור מקור חיי (99 ב) ד.א. 2226	7
אזל משה (152 ב) ד.א. 2306	55*
אכסוף לימים (137 א) ד.א. 3286	17
אל ראשון בלי סבה (שיר יחודש במקדש) (138 א) ד.א. 4007 ; ל # 59	21
אמון מנעוריו (7 ב) ד.א. 5584	3 *
אמרת ה' צרופה (101 ב) ד.א. 5950 ; ל # 3	9
ארומם אל רם (156 א) ד.א. 7054	58*
ארעא רקדא (154 ב) ד.א. 7669	57*
אשיחה נפלאות (יערף כמטר) (8 א) ד.א. 7907	4 *
את מחזה הוד אל (141 א) ד.א. 8559 ; ל # 75	28
בטל אצור ר' שזופת שמש	
[בנים שמעו לי] (2 ב) ד.ב. 1042	1 *
גלילי זבול (136 ב) ד.ג. 159 ; ל # 33	13
זמרה עם נכאה (103 ב) ד.ז. 263 ; ל # 4	10
חשק לבבי (142 ב) ד.ח. 548	33
יבושר עם אביון (153 ב) ד.י. 136	56*
יבש בעצר (137 א) ד.י. 177 ; ל # 67	15
ידע לבבי כי בלי ידע (149 ב) ד.י. 645	51
יה למיחלים (144 א) ד.י. 945 ; ל # 43	37
יה למתי בבית שבי (137 א) ד.י. 947	16
יה שכינתך (140 א) ד.י. 1136 ; ל # 72	25
יום הפילי תחנתי (148 ב) ד.י. 1682 ; ל # 22	49
יום ליבשה (146 א) ד.י. 1814	42
יום נפלא (145 א) ד.י. 1865 ; ל # 64	39

24 On the various genres see Loewe (n. 2), pp. 17-19; T. Carmi (ed.), *The Penguin Book of Hebrew Verse* (1981), pp. 51-5; and the footnotes of poems in the translation included in this volume.

- Muharrakh* (introductory poem to the *nishmath* prayer): 18
Nishmath (poem attached to the *nishmath* prayer): 19, 20
Kaddeesh (introductory poem to *Kaddeesh*): 21
yoser (poem attached to the *yoser 'or* blessing): 22
'Ofan (poem attached to the *ve-ha 'ofanim* section): 23, 24, 25, 26, 27
Me'orah (poem attached to the *yoser ha-me'oroth* blessing): 28, 29, 30, 31
Ahavah (poem attached to the *'ahavah* blessing): 32, 33, 34, 35, 36, 37
Zulath (poem attached to the section: *'ein 'elohim zulathekha*): 38, 39
Ge'ullah (poem attached to the *ge'ullah* blessing): 40, 41, 42
Mi kamokha (poem attached to the *mi kamokha* section): 43, 44

Following this main group of poems, we find a series of prayers for dew (poems 45-9, fols. 147a-149a), which is followed by one poem each of the *me'orah*, *'ahavah*, *mi kamokha*, *'ofan* and *sim shalom* types (poems 50-4, fols. 149a-151a). Since these poems appear immediately after the prayer for dew to be read on the First Day of Passover, one might think that they were intended to follow it on the same day. But in fact they precede it. In addition, one of the poems in the group (poem 53, fol. 150b) is clearly designated for the Seventh Day of Passover, the "Day of the Song." It is clear, therefore, that the location of these texts is not chronological, and that no designation for any particular day was intended by the scribe.

In the supplementary sections there are an example of *'azharoth*, and its hymnic sequel (poems 1, 2), poems for the prayer for dew (poems 3, 4, 56), two Aramaic poems (55, 57) and two *zulathoth* (poems 58-9).

The names of the authors of the poems are only occasionally indicated in the manuscript. Such indications are found on fol. 99b (Abraham Šebi ben Isaac Halevi, poem 7); fol. 101b (Zerahyah Halevi, poem 9); fol. 140b (Moses ben Naḥman, poem 27); fol. 149b (Isaac of Castellon, poem 51); fols. 150b and 151a (Judah Halevi, poems 53-4). Other attributions appear in acrostics.

There follows an alphabetical Hebrew list of the poems found in the manuscript, preceded by the sequentially numbered translation numeration.^{23a} Those from the supplementary section are marked with an asterisk. The opening words of each poem are given, followed by the folio on which it appears in the manuscript. In each entry there is a reference to

^{23a} See above, p. 239*, note *.

prayer leader to select texts according to taste. There are only two exceptions to this: poem 30 (fol. 141b) is identified as being for the Intermediate Sabbath of the festival, while poem 53 (fol. 150b) is designated for "The Day of the Song," the Seventh Day of Passover.

In sum, these *yoser* poems are "neutral" compositions, rarely referring to a specific festival or ritual, and, as a result, were used on various occasions. Their appeal was so general, on account of their aesthetic and thematic qualities, that in many instances they could be regarded as independent, lyrical religious compositions and not as texts that fulfill a specific liturgical function. This universal spirituality enables most of them to speak to the heart and mind of even modern readers.

Several other genres, besides the *yoser* poems, appear in this group of Spanish *Haggadoth*. The versified Passover rules (*'azharoth*), that have already been mentioned, might seem difficult to appreciate unless it is understood that Jewish tradition regards study as little less important than the implementation of the ceremony itself. In these poems, like in many of the others, a close knowledge of the Hebrew Bible is assumed, and the poet, reapplying quotations in unfamiliar contexts, creates a literary texture of rare brilliance.

In the service for the First Day of Passover, one finds poems related to the prayer for dew. These fall into a category known as *kerovah*, poetic compositions attached to the *'amidah*, the statutory sequence of blessings that forms the core of each service. They focus on the themes of water and fertility.

In addition to the poetic compositions, the *Haggadoth* contain the Torah readings and *Haftaroth*, 'readings from the Prophets,' for Passover. The *Haftaroth* appear with their Aramaic translation, in alternating verses. As discussed above, the supplementary part of the manuscript incorporates a number of unusual features: poetic texts; Torah readings; Aramaic translations; and Aramaic poems on the crossing of the Red Sea and on the giving of the Law on Mount Sinai, for the Seventh Day of Passover and the First Day of Pentecost, respectively.

These are the poetic genres found in the *Barcelona Haggadah*:

'Azharoth and *pizmon* (rhymed summary of the laws for Passover and the home ceremony):

1 and 2, 7 and 8, 9 and 10

Reshuth (introductory poem to the *nishmath* prayer): 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17

As a result of this transformation, the *yoseroth* of the Spanish school tended to take the form of short, free-standing, lyrical poems, reflecting the philosophical, theological and religious concerns of their authors. God, ways of knowing Him, proofs of his existence, his attributes, his transcendence and immanence, the creation of both the macrocosm and of the microcosm, man's relationship with God, the body and soul, and the frailty of life, are among the themes addressed by these great Spanish Hebrew poets. The close affinity between the ideas expressed in philosophical-theological works and poems of the period has been demonstrated recently by Aharon Mirsky.²³ Another central theme is the nature of Jewish nationhood. Many poems explore the nature of Israel, its chosenness, its sufferings in the Diaspora, its relationship to other nations and its invincible trust in ultimate redemption. In all these kinds of poetry, the voice of the individual is clearly audible, but, at the same time, one cannot escape the impression that the poet speaks not only for himself, but also for the entire community. This intermingling of voices, the communal and the personal, is one of the major characteristics of the Hebrew poetry of the Spanish Golden Age.

The prayerbooks according to the Sephardi and related rites absorbed just some of the religious poems of the Spanish Hebrew poets; in a sense they can be looked on as selective anthologies. Unfortunately, however, we do not possess prayerbooks written in the eleventh-twelfth centuries, which might show us the liturgical application of these poems in the period in which they were written. Our sources are centuries younger, and we know neither the original settings of many of these poems, nor the poets' intentions concerning their liturgical use.

This uncertainty applies particularly to the *yoser* poems found in the fourteenth- and fifteenth-century manuscripts, in which they are assigned to different days of the festival in various sources: a certain poem may be allocated to the liturgy of a particular day in one document, and to an entirely different one in another. The scribe of the present manuscript went so far as to omit particularly all designations to days of the festival, and preferred to group the poems by genre, apparently leaving it to the

23 [See now: Aharon Mirsky, *From Duties of the Heart to Songs of the Heart; Jewish Philosophy and Ethnics and Their Influence on Hebrew Poetry in Medieval Spain* (Jerusalem, 1992; in Hebrew); See now also: Adena Tanenbaum, *The Contemplative Soul; Hebrew Poetry and Philosophical Theory in Medieval Spain* (Leiden, 2002).]

to prayer, to the *shema*¹ and to the last of the three blessings surrounding it. A *yoser* of the classic period of the *piyyut* was a many-tiered but integrated work, consisting of a series of closely linked components. The opening poem in such a cycle was attached to the first extended blessing, that praises God as the *yoser* 'or, 'maker of light,' the first word of which gave its name to the genre. Subsequent components received their names from key words appearing at significant junctures later in the same service. Each element offered an elaboration, usually brief and fairly simple, on the themes suggested by the three main blessings (creation, Israel's chosenness, redemption) and by the *kedushah de-yoser*, 'sanctification,' a sequence based on *Isaiah* 6, 3 and *Ezekiel* 3, 12.

Many generations of poets, spanning several centuries, practiced their skills by composing such *yoseroth*. No wonder, therefore, that in time, both the content and the form of this genre grew stale and lacking in creativity. The genre was ripe for major change around the time that Hebrew poetry began to blossom in Spain in the tenth-eleventh centuries.

The long history of the *yoser*, and the various stages in its development, have been thoroughly documented in a monumental study by Ezra Fleischer, who, on the basis of hitherto unknown manuscript materials, mainly from the Cairo Genizah, details the various stages in the origin, development, decline and transformation of the *yoser*.²⁰

In Spain, a new school of Hebrew poetry, which broke with older traditions in a revolutionary manner, brought forth a revitalized and restructured kind of *yoser* poem. The complex cycles which used to embellish all the main components of the morning service disappeared. Instead, poets now focused on one component or another without necessarily providing compositions for the other significant points in the service.²¹ Furthermore, the Andalusian poets wrote in poetic metres borrowed from Arabic literature and in a strophic system influenced by Andalusian models, liberally sprinkling their liturgical compositions with motifs taken from secular Arabic poetry. An analysis of some characteristics of Hebrew religious poetry in Golden Age Spain, with a selection of poems in the original and translation, has been published by Raymond P. Scheindlin.²²

20 Ezra Fleischer, *The Yoser: Its Emergence and Development* (Jerusalem, 1984).

21 Fleischer (see n. 18), pp. 475-604.

22 Raymond P. Scheindlin, *The Gazelle: Medieval Hebrew Poems on God, Israel and the Soul* (Philadelphia, 1991).

of the Red Sea and the giving of the Law on Mount Sinai, respectively. It was apparently felt in Provence that such themes call for special liturgical embellishment, and this was provided by the Jerusalem *Targum* portions, the Aramaic poems and the *zulathoth*, which contain epic retelling of the biblical events, enriched by legendary details and presented as lively dialogue. Since the Seventh Day of Passover and the First Day of Pentecost shared these features, and were thus treated liturgically in a similar manner, the copyists and owners of codices were inclined to present the special liturgies of the two days side by side.

A third dramatic biblical event, the death of Moses, which is the subject of the synagogue reading on the festival of *Simhath Torah*, received similar attention in the Provençal rite, at least as far as the *zulath* is concerned.¹⁹ Yet since *Simhath Torah* occurs some six months after Passover, while Pentecost not only follows Passover after a relatively short interval, but also is connected with it biblically (cf. *Exodus* 23, 15ff. and *Deuteronomy* 16, 9ff.), it made sense to include only the Passover and the Pentecost texts.

To summarize: in the present manuscript we find the *Haggadah*, *piyyutim* and Torah readings according to the Spanish rite (fols. 9-151); and poems, Aramaic *Targumim* and Aramaic *piyyutim* according to the Provençal custom (fols. 1-8 and 152-61). In the main part (fols. 9b-16b, 99b-104a, 136b-151a) there are 46 poems; while in the supplementary part their number is 9, with one poem (poem 6, fol. 85a) appearing within the *Haggadah* proper.

Most of the *piyyutim* found in *Haggadoth* of this type belong to the genre called *yoseroth*, or poems accompanying the *yoser* blessing, recited each morning, in which God is praised as creator of the world. This poetic genre developed in the Holy Land towards the end of the Byzantine period, and served as a vehicle for liturgical change and creativity, providing poetic embellishment to the morning service, and relieving the monotony of the standard prayers. Originally, the poetic *yoser* would have served as a substitute for the standard text, and would have retained only a few statutorily required liturgical formulae, while offering a wealth of poetic variations on the basic themes of the service. Complex *yoser* compositions used to encompass the entire prayer-sequence, from the call

19 See Leon J. Weinberger, "Me-rosh mi-kadmei erez nesukha—zulath al petirath moshe l-r. Yehoseph Ezobi," *Hebrew Union College Annual* XXXVII (1966), pp. 1-11 (Hebrew section).

Hebrew, in alternating verses. The most obvious explanation is that the scribe of the additional leaves was fully aware that the Torah reading for the Seventh Day of Passover had already appeared in Hebrew in the original part of the manuscript (fols. 115a-18b) and therefore did not need to be repeated. However, since the Torah reading for Pentecost did not feature in the original *Haggadah*, the scribe of the supplement naturally supplied the Hebrew text together with the Aramaic one.

In view of these factors, there can be no doubt that the additional leaves were intentionally prepared as a separate unit, in order to augment the original part of the *Haggadah*.

We find a similar situation in Manuscript Sassoon 514, which is also a *Haggadah* according to the Spanish rite, with a supplement written 'by a later sq[ua]re Avignon hand.' The Avignon part (fols. 253-79) has the Jerusalem *Targum* to the Torah readings for the Seventh Day of Passover and for the First Day of Pentecost, accompanied by Aramaic poems,¹⁶ exactly as is the case in the manuscript described here. In both cases the Aramaic poems appear with cantillation marks, a phenomenon not known from other sources.¹⁷

These two manuscripts now enable us to document the addition of specifically Provençal liturgical pieces to Spanish *Haggadoth*. The supplementary parts were probably commissioned by the Provençal purchasers of exquisite Spanish *Haggadoth*, who felt the need to augment them with favorite liturgical pieces found to be lacking in the Spanish part. The new leaves were designed and written to resemble the original, probably not much after the completion of the originals.¹⁸ It is interesting to note that the supplementary parts in both manuscripts lack illuminations or illustrations. Nevertheless, it remains unclear why liturgical texts for Pentecost were included in these *Haggadah* manuscripts devoted otherwise entirely to Passover. One could perhaps advance the following suggestion: the similarity between the general themes and biblical readings for the Seventh Day of Passover and the First Day of Pentecost made it natural to express the link formally. Both feature Torah readings which deal with dramatic events in biblical history: the crossing

16 David Solomon Sassoon, *Ohel Dawid; Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library* (London, 1932), pp. 303-4.

17 See Hebrew Section, p. 1, note 1.

18 See Beit-Arié, *The Barcelona Haggadah; Commentary*, p. 16.

1. fols. 9-151: the main body of the manuscript, with poems according to the Spanish rite;
2. fols. 1-8 and 152-61: supplementary sections, containing poems according to the Provençal rite.

As pointed out above, the supplementary parts do not merely expand the Passover repertoire, but duplicate it, and include poems for Pentecost, a festival that falls seven weeks after Passover. Their presence in particular demands an explanation. Malachi Beit-Arié suggests two possible explanations for this apparent anomaly. First, he considers it possible that the additional leaves “were dismantled from a larger copy of Provençal *piyyutim* and bound together” with the original part.¹⁴ Second, he thinks it conceivable, on the basis of codicological evidence, that “the additional first and last quires were originally prepared as a Provençal-rite supplement to the original Catalan manuscript.”¹⁵

This second suggestion is supported by further evidence of a textual nature. The arrangement of the texts on the leaves added at the end (fols. 152a-160a) indicates that they were written intentionally to supplement the main body of the manuscript. These leaves contain two types of text for the Seventh Day of Passover and the First Day of Pentecost: on the one hand, Aramaic *Targum* and Aramaic poems, and on the other hand, poems of the *zulath* type. If these pages had ever formed part of a larger prayerbook, one would expect the order for Passover to have been concluded before that of Pentecost was begun, and that the selection would include other texts as well, and not only *Targum* and *zulath*. Here, however, the Aramaic *Targum* texts and the poems for Passover and Pentecost are copied without interruption, followed by the two *zulath*, one for the Seventh Day of Passover (poem 58), and another, immediately following it, for the First Day of Pentecost (poem 59). The poem that precedes them, *yevussar 'am 'evyon* (poem 56), a *pizmon* for the prayer for dew, on fol. 153b, was clearly copied for one purpose only: to fill the blank space left at the end of the previous section. Furthermore, the *Targum* for the Seventh Day of Passover, that appears without the text of the original Hebrew Torah reading, seems inconsistent with the presentation of the *Targum* for the First Day of Pentecost, that is copied together with the

¹⁴ *The Barcelona Haggadah; Commentary*, p. 16

¹⁵ *ibid.*

In the main part, on fols. 105-19, we find the Torah readings for all the days of Passover, which, in accordance with the Spanish rite, are not accompanied by the Aramaic translation. On the other hand, on fols. 152-55, we find the Aramaic Jerusalem *Targum* to the reading of the Seventh Day of Passover, appearing there without the original Hebrew, an Aramaic poem illustrating the theme of the same reading; the reading for the First Day of Pentecost accompanied by the Jerusalem *Targum* (the Hebrew and Aramaic in alternating verses); and an Aramaic poem. The inclusion of these texts reflects the usage of Provençal Jews.

Other textual peculiarities likewise suggest that the manuscript falls into distinct parts that reflect two different liturgical traditions. Such a conclusion fully explains the appearance in the manuscript of two different versified versions of the laws of Passover (*'azharoth*): on fols. 99b-104a one finds the *'azharoth* by Abraham Šebi ben Isaac Halevi of Tamakh (poem 7) and by Zerahyah Halevi (poem 9), while on fols. 2a-6b we find these duplicated by Kalonymus Nasi (poem 1), a Provençal poet who lived in the thirteenth century.¹² Kalonymus' *'azharoth* are characteristic of the Provençal rite,¹³ while the former are found in liturgical books which follow the Spanish usage.

The situation is identical with respect to the prayer for dew, of which, again, the manuscript contains two sets of poems. On fols. 147a-148b, the poems for dew are by Solomon Ibn Gabirol and an anonymous poet (poems 45-8), while on fols. 7b-8b, the corresponding texts are by Abraham Ibn Ezra, and a different, more archaic, anonymous poet (poems 3-4). The latter group is documented in Provençal prayerbooks, while the former appears in Spanish ones.

Three additional poems (poem 56, fol. 153b; poem 58, fol. 156a; poem 59, fol. 158a) are not only characteristic of the Provençal rite, but the second and third are the work of the Provençal poet, Joseph ben Hanan Ezobi.

On the basis of all of the above, there is no doubt that the present manuscript represents two liturgical traditions:

12 Zunz, "Ritus der Synagoge von Avignon" (see n. 9), p. 679 and Zunz (see n. 28), p. 479. See also *Encyclopaedia Judaica* IX (Berlin, 1932), pp. 845-6.

13 Cf., however, MS Sassoon 514, fol. 36ff. which in its Spanish part contains the *'azharoth* by Kalonymus (fol. 36ff). About this manuscript, see further below.

great affinity to this group of *Haggadoth* include: Copenhagen, Royal Library, MS Hebr. 30;⁶ Paris, Biblotheque Nationale, MS Hebr. 658; London Jews' College, MS Montefiore 203; Moscow, Lenin Library, MS Gunzburg 198,⁷ the Moscow manuscript containing a colophon explicitly stating that it was written in Barcelona in 1264-5.⁸ Further localization is difficult to detect within this group, since contacts between communities were close. The present manuscript displays features which characterize the rites of the Sephardi as well as the related Provençal and North African liturgies. Indeed, the poetic components of these liturgies are so similar that it is almost impossible to tell them apart. Leopold Zunz long ago called attention to this commonality, but also discerned some subtle differences between them.⁹ Zunz, in including the present manuscript in his study, characterizes it as belonging to the Provence tradition.¹⁰ This designation was based on the fact that it includes the Aramaic translation of biblical readings, called the "Jerusalem Targum," as well as Aramaic poems for the Seventh Day of Passover and the First Day of Pentecost. The use of this *Targum* and of Aramaic *piyyutim*, while customary in Provence, was unknown in Spain.

This distinction is of help in determining the rite of our *Haggadah*, and lends support to the conclusion reached by Malachi Beit-Arié, in a paper in the present volume, in which he argues, on the basis of codicological and paleographical considerations,¹¹ that the present manuscript is a composite one. He points out that its original part (fols. 9-151) contains texts according to the Spanish rite, while its additional and minor parts (fols. 1-8 and 152-61) incorporate material according to the Provençal rite.

6 Many poems were published for the first time from this manuscript, see e.g. J. Schirmann, "Poets Contemporary with Mose ibn Ezra and Jehuda hallevi," *Studies of the Research Institute for Hebrew Poetry* II (1936), pp. 170, 182, 190; H. Brody, "Hitherto Unpublished Poems by Abraham ibn Ezra," *ibid.* VI (1945), pp. 5-6, 12-13; A.M. Habermann, *Athereth Renanim* (Jerusalem, 1967), p. 234; Yonah David, *The Poems of Rabbi Isaac ibn Ghiyyat* (A Tentative Edition, Jerusalem, 1987), p. 505; see note 27 below.

7 See A.I. Katsh, *Yiggal Hazon* (Jerusalem, 1964). The manuscript number is mistakenly given as 108 on p. 11.

8 Katsh (see n. 7), p. 12.

9 Leopold Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes* (Berlin, 1859), pp. 45-50. See also his "Ritus der Synagoge von Avignon," *Allgemeine Zeitung des Judenthums* III (1839), pp. 78-9, 470.

10 Zunz (see n. 9), p. 46.

11 See his description of the manuscript in *The Barcelona Haggadah; Commentary*, pp. 14-23.

The present manuscript is one of a group of similar books, each containing a selection of liturgical poems (*piyyutim*) besides the *Haggadah* proper. Interestingly, most such volumes do not contain the full text of the standard prayers, which were probably considered familiar enough to bear omitting, but only the poetic ones specific to Passover. Just one *Haggadah* manuscript, British Library MS Or. 1404, includes the complete texts of standard prayers as well as the liturgical poems.

The most important manuscripts in this group, besides the present one, are the *Sarajevo*, *Golden* and *Rylands Haggadoth* as well as British Library Or. 1404 mentioned above. The first three have already appeared in facsimile, and their *piyyutim* described and analyzed.² A number of hitherto unpublished poems have appeared in print for the first time as a result,³ and translations have occasionally also been included. Selected poems were rendered into German in the *Sarajevo Haggadah*, while all the poems in the *Rylands Haggadah* were translated into English by Raphael Loewe,⁴ who has performed the same invaluable service in the present publication. The selection of the poetic texts is similar in each manuscript, yet no one version of any *piyyut* can be regarded as definitive without comparing it with all the manuscript and printed versions available. Indeed, juxtaposing the poems appearing in the present manuscript with their counterparts in the *Rylands Haggadah* (as Raphael Loewe has done for this edition) and with other sources, reveals some significant variants. To facilitate the collation of texts, Loewe, in the bibliography of the poems appearing in the *Rylands Haggadah*, provides references to other *Haggadah* manuscripts as well as to manuscripts of the former Sassoon Collection.⁵ These references may be augmented by others.

Liturgical poems similar to the ones in these *Haggadoth* appear also in the Passover sections of various manuscript festival prayerbooks (*mahzorim*) ascribed to the Sephardi rite or to its close relatives, the Provençal and North African rites. The *mahzor* manuscripts that show

2 Dav. Heinr. Mueller and Julius v. Schlosser, *Die Haggadah von Sarajevo* (Vienna, 1898), pp. 54-92; Narkiss (see n. 1), pp. 11-16; Raphael Loewe (ed.), *The Rylands Haggadah* (London and New York, 1988), 17-20, pp. 23-4.

3 Mueller and Schlosser (see n. 2), pp. 78-80, and e.g. the poems 7 and 4 in the present volume, fols. 99b and 8a.

4 Mueller and Schlosser (see n. 2), pp. 81-92; Loewe (see n. 2), pp. 25-31, 37-66.

5 Loewe (see n. 2), pp. 23-4.